

Світовий Історичний Роман

Генрик СЕНКЕВИЧ

ПАН ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

Henryk Sienkiewicz
PAN WOŁODYJOWSKI

Генрик Сенкевич
ПАН ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ

З польської переклав Євген Литвиненко

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Pan Wołodyjowski.
Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.

Роман «Пан Володийовський» — завершальна частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, у якій показано боротьбу Речі Посполитої з турками й татарами після того, як король Ян Казимир зрікся престолу.

Центральна постать роману — полковник пан Єжи Міхал Володийовський, найліпший жовнір Речі Посполитої, як говорить про нього автор. Цей образ яскравий і близький нам. Він незвичайний, бо ввібрав у себе найкращі риси, притаманні позитивним персонажам: вірність і шляхетність, силу духу й безстрашність, доброзичливість і товариськість, стійкість у біді й силу волі, уміння вище за власні турботи поставити служіння найдорожчим ідеалам, любов до Вітчизни, котрій він, як воїн, безкорисливо віддав майже чверть століття.

Автор змальовує в романі й тривале мирне родинне життя пана Володийовського, розкриває душевні достоїнства героя, щоб болючіше відгукнулася у серцях читачів його трагічна смерть, яка сталася під час узяття сотисячною турецько-татарською армією у серпні 1672 року Кам'янця — однієї з найбільших на Поділлі фортець. Сміливий войовник гине, не зрадивши присяги Вітчизні. Цим він кидає докір тодішній владі, що пішла на зговір із загарбником і здала місто.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в
будь-якому вигляді без дозволу видавця.

© Литвиненко Є., український переклад, редагування, коментарі, 2019

© Навчальна книга — Богдан, виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020

© Радишевський Р., післямова, 2019

*Дякуємо за підтримку українських видавництв та бажаємо
вам приємного читання.*

*Нагадуємо про те, що даний твір захищений Законом України
«Про авторське право і суміжні права».*

*Поширення та копіювання цього твору без згоди
правовласника є порушенням авторського права та
переслідується законом.*

Цей файл є захищеним цифровим водяним знаком.

*Цю книгу купив користувач: bogdankilochko1998@gmail.com
(Замовлення № 19899, 2023-05-22 16:32:24)*

ПРОЛОГ

Невдовзі після війни з угорцями і шлюбу Анджея Кмитиця з панною Олександрою Білевич усі чекали ще на одне весілля — не менш доблесний і славний жовнір Речі Посполитої, полковник лауданської хоругви пан Єжи Міхал Володийовський мав побратися з панною Анною Борзобогатою-Красенською.

Але через численні загайки весілля відкладалося. Панна Борзобогата, вихованка княгині Вишневецької, без її благословення не давала згоди на шлюб. Часи були неспокійні, тож пан Міхал, залишивши дівчину у Водоктах, сам вирушив по благословення до княгині, у Замостя.

Проте й тут йому не пощастило — княгині у Замості він не застав. Вона повезла сина навчатися до Відня, при імператорському дворі.

Наполегливий рицар подався слідом за нею, хоч ця поїздка відібрала у нього купу часу. Владнавши там справу, він повертався додому, сповнений надій.

Та вдома ситуація була неспокійна: жовніри вступали до союзів, в Україні не припинялися бунти, пожежа не згасала й на сході. Щоб закрити кордон, збирали нове військо.

Ще дорогою до Варшави гінці вручили панові Міхалу листа з наказом від руського воєводи. Ставлячи благо Вітчизни понад власні блага, він, одклавши весілля, поїхав в Україну. Декілька років провів він у далекому краю у вогні, борні й ратних трудах, не завше маючи можливість бодай вісточку послати своїй знудьгованій нареченій.

Відтак його відправили послом до Криму, а невдовзі настала злощасна й прикра міжусобна війна з паном Любомирським, у якій пан Міхал боровся супроти цього вельможі (котрий втратив сором і совість) на боці короля, і на решті під проводом Собеського¹ знову повів свій полк в Україну.

Слава його наймення росла, його всюди називали першим жовніром Речі Посполитої, але життя маленького рицаря минало у журбі, зітханнях і чеканні.

Та ось настав тисяча шістсот шістдесят восьмий рік, і він, одержавши за розпорядженням пана каштеляна відпустку, на початку літа поїхав по милу наречену до Водоктів, щоб звідти привезти її до Кракова.

Княгиня Гризельда на той час уже повернулася з Відня і, бажаючи бути весільною матір'ю нареченої, запрошувала відгуляти весілля у себе.

Подружжя Кмитиців залишилося у Водоктах, не сподіваючись на скору звістку від Міхала та й переймаючись більше новим гостем, якого вони очікували. Досі провидіння не послало їм дітей, але тепер мала настати така щаслива й жадана переміна.

Рік видався на диво урожайний. Хліба вродило стільки, що гамазеї й комори не могли вмістити збіжжя, й неозорі лани аж до обрію були вкриті скиртами. В околицях, спустошених

війною, за одну весну піднявся молодий ліс, і так швидко, що досі, бувало, не виростав і за декілька весен. У лісах кишіло грибами й усяким звіром, у річках — рибою. Незвичайна плодючість землі передавалася усьому живому.

Приятелі пана Володйовського казали, що це добрий знак, і всі як один провіщали йому швидке весілля, але доля розпорядилася інакше.

РОЗДІЛ І

Однієї чудової осінньої днини пан Анджей Кмитиць сидів собі під тінистим дахом альтанки і, попиваючи післяобідній мед, поглядав крізь обвите диким хмелем віття на дружину, що походжала чисто підметеною садовою доріжкою.

Була вона надзвичайно вродлива, ясноволоса, з лагідним, янгольським обличчям.

Ступала Оленька поволі й обережно, сповнена спокою і благодаті.

Пан Анджей Кмитиць дивився на дружину страшенно закоханим поглядом. Він невідривно водив за нею очима, як собака за господарем. При цьому він увесь час усміхався й підкручував вуса.

Глянувши на цього веселого жовніра, можна було сказати, що він змалечку був жартівником і замолоду поколобродив чимало.

Тишу в саду порушували тільки стукіт доспілих плодів, що падали на землю, і гудіння бджіл. Погода стояла чудова. Був початок вересня. Сонце не гріло вже спекотно, а освітлювало все довкола м'яким золотавим сяйвом. У цьому сяйві серед сірого листя так рясно виблискували червоні яблука, що, здавалося, дерева обліплені ними. Галуззя слив угиналося під плодами, вкритими сивим воском. Перші провісні нитки павутини на гілках ледь здригалися від подуву вітру, такого легкого, що в саду не ворухився жоден листочок.

Можливо, й ця райська погода так звеселяла серце пана Кмитиця, бо обличчя його прояснювалося дедалі більше. Нарешті він одпив іще ковток меду й озвався до дружини:

— Оленько, йди-но сюди! Я щось тобі скажу.

— Тільки не те, чого мені й чути не хочеться.

— Богом присягаюся, ні! Дай шепну на вушко.

— Сказавши це, він обійняв дружину однією рукою, торкнувшись вусами її білявого волосся, й прошепотів:

— Якщо народиться хлопчик, назвемо Міхалом.

Вона відвернулася, зашарівшись від зніяковіння, і теж прошепотіла йому:

— Ти ж обіцяв не перечити, щоб був Геракліуш.

— Бачиш, сонечко, це на честь Володдийовського...

— Невже пам'ять про діда не важливіша?

— І мого добродійника... Гм! А й правда... Проте другий уже неодмінно буде Міхал! Це вже напевно!

Тут Оленька підвелася і спробувала звільнитися з обіймів пана Анджея Кмитиця, але він іще міцніше притиснув її до себе й заходився цілувати її вуста, очі, повторюючи при цьому:

— Ой ти, мій скарбе, мій коштовний скарбе, кохання моє безцінне!

Подальшу їхню розмову перебив пахолок, котрий з'явився в кінці вулиці й квапливо біг до альтанки пана Кмитиця.

— Чого тобі? — запитав пан Кмитиць, відпускаючи дружину.

— Пан Харламп приїхали і зволять в оселі чекати, — відповів пахолок.

— А ось і він сам! — вигукнув Кмитиць, побачивши чоловіка, що наближався до альтанки. — Лелечко, як у нього вуса посивіли! Здоров був, товаришу любий, побратиме мій давній!

Сказавши це, він вискочив з альтанки і з розкритими обіймами побіг назустріч панові Харлампі.

Але пан Харламп спершу низько вклонився Оленьці, котру колись давно часто-густо бачив у Кейданах, при дворі віленського князя воєводи, поцілував своїми розкішними вусами її маленьку руку й аж потім обійняв Кмитиця, заривавши у нього на плечі.

— О Боже, що з вами трапилось? — здивовано спитав господар.

— Одному Господь послав щастя, — відповів Харламп, — а в другого відібрав. А печаль мою тільки вашій милості я й можу повідати.

Тут він поглянув на дружину пана Анджея, і вона, здогадавшись, що при ній пан Харламп не наважується заговорити, сказала чоловікові:

— Я звелю принести ще меду, а поки що вас самих залишу.

Кмитиць повів пана Харлампа до альтанки і, посадивши на лаву, вигукнув:

— Що з тобою? Може, в чомусь допомогти? Тож важ на мене, як на Завішу!²

— Нічого мені не треба, — відповів старий жовнір, — і допомога мені ніяка не потрібна, доки я оцією рукою ще ворухнути можу й шаблю втримати теж, але давній наш приятель, найдостойніший кавалер Речі Посполитої, у великій біді, та й хто знає, чи живий він...

— Ой лишенько! У Володийовського біда?

— Ще й яка! — підтвердив пан Харламп і знову зайшовся слізьми. — Знай же, ваша милость, що панна Анна Борзобогата покинула юдоль

земну.

— Померла! — крикнув Кмитиць, схопившись обіруч за голову.

— Як пташка, вражена стрілою.

Запало мовчання, тільки яблука з важким стуком падали на землю тут і там та пан Харламп зітхав дедалі гучніше, через силу стримуючи плач, а Кмитиць, заломивши руки й хитаючи головою, повторював:

— Боже милостивий! Боже праведний!

— Не дивуйтеся, ваша милость, тому, що я так розкис, — промовив нарешті пан Харламп, — бо якщо у вас на саму тільки звістку про біду защеміло серце від dolor, що й казати про мене, котрий і її смерть, і його безмірну журбу бачив.

Тут зайшов пахолок, несучи на таці дзбан і ще одну склянку, а за ним і Оленька, яка знемагала від цікавості.

Глянувши чоловікові в обличчя й завваживши його глибоке збентеження, вона, не витримавши, спитала:

— Що за вісті ви привезли, ваша милость? Не відштовхуйте мене. Може, я вас утішу, може, поплачу з вами, а може, й порадою допоможу...

— Тут і твоя голова поради не знайде, — відповів пан Анджей. — Боюся тільки, щоб від таких вісток здоров'я твоє не погіршало...

— Я все витерплю. Найгірше — це невідомість, — сказала Оленька.

— Ануся померла! — повідомив пан Кмитиць.

Оленька зблідла й важко опустила на лаву. Кмитиць подумав був, що вона зомліла, але печаль узяла гору над раптовістю звістки. Оленька заплакала, а обидва рицарі дружно їй завтурували.

— Оленько, — промовив нарешті Кмитиць, намагаючись відвернути її від плачу, — невже ти не віриш, що душа Анусі в раю?

— Не за нею, а без неї, осиротівши, я плачу і ще за сердешним паном Міхалом, бо хотіла б я вірити у спасіння власної душі, так само як у її вічне блаженство вірю. На рідкість добродісна вона була, сердечна, добра. Ох, Анусю! Моя люба Анусю!..

— Я бачив, як вона вмирала, — озвався пан Харламп, — і всім можу побажати такої побожної смерті.

Знову запало мовчання, а коли вкупі зі сльозами спливла журба, Кмитиць сказав:

— Розповідай, ваша милость, як усе було, у найсумніших місцях медом дух підкріплюючи.

— Спасибі, — подякував пан Харламп. — Ось тільки вип'ю кілька ковтків, якщо і ти мені компанію складеш, а то біль не лишень серце стискає, а й за горло, як вовк, хапає, от-от задушить. Ось як це було. Їхав я із Ченстохови до рідних країв, думав, візьму в оренду маєток, поживу на схилку літ у мирі й спокої. Годі мені воювати, бо я ще підлітком до війська вступив, а нині вже голова сива. Якщо не всиджу на місці, може, і стану під чийсь стяги, хоч, правду сказати, союзи ці із кривдниками, котрі до решти Вітчизну зруйнували, та чвари всякі, на потіху ворогам розпалювані, геть відвернули мене від Беллони... Боже милий! Кажуть, пелікан своєю кров'ю дітей годує. Та у бідолашної Вітчизни вже й крові не лишилося. Добрим жовніром був Свідерський... Бог йому суддя!..

— Ох, моя люба Анусю! — з плачем урвала його пані Олександра, — якби не ти, що б зі мною й з усіма нами сталося!.. Ти була для мене надією і захистом! Анусю, кохана моя Анусю!

Почувши це, пан Харламп знову зайшовся плачем, але ненадовго, бо Кмитиць звернувся до нього зі словами:

— А скажи-но, ваша милість, де ти Володийовського зустрів?

— Зустрілися ми у Ченстохові, де обидва вирішили зупинитися, щоб принести дари чудотворній іконі Божої Матері. Він сказав, що їде з нареченою до Кракова побачитися з княгинею Гризельдою Вишневецькою, без благословення і згоди якої Ануся під вінець іти не хотіла. Дівчина тоді була здорова, а Міхал веселий, як птах. «Ось, — сказав він, — Господь винагородив мене за вірну службу!» Вихвалявся переді мною та зуби скалив, нехай Бог йому простить, адже свого часу суперечка у нас через цю дівчину вийшла, і ми на герць стати хотіли. Де вона тепер, бідолашна?

Тут пан Харламп знову зарідав, але Кмитиць зупинив його:

— То ти кажеш, ваша милість, що вона здорова була? Невже дівчина померла нагло?

— Авжеж, нагло. Замешкала вона у пані Замойської, та саме з чоловіком, паном Марцином, у Ченстохові гостювала. Володийовський, бувало, цілісінькими днями у них просиджував, трохи нарікав на гаюнку, казав, що зачекався, мовляв, так їм і за рік до Кракова не дістатися, бо усі їх дорогою радо приймають. Та й не дивно! Такого жовніра, як пан Володийовський, всякий був радий привітати і не скоро відпустити. Міхал і мене до панянки запрошував, ще й жартував: надумаєш до неї залицятися — зарубаю. От тільки їй без нього білий світ був не милий.

А мене, старого, нудьга точила: справді-бо, вже скоро й волосся на голові не буде, а я досі неоженьбою ходжу. Та годі про це!

Аж ось якимось уночі прибігає до мене Володийовський страшенно збентежений. «Ой лишенько! Чи не знаєш, каже, лікаря якого?» — «А що сталося?» — «Занедужала Ануся, не впізнає нікого!» — «Чи давно?» — питаю. «Та ось щойно прислали чоловіка від пані Замойської!» А надворі ніч! Де тут шукати лікаря, коли тільки кляштор у сусідстві, а у місті руїн більше, ніж людей. Ну, знайшов я все-таки фельдшера, але він іти не хотів, то я його обушком пригнав. Щоправда, там не лікар, а ксьондз був потрібен. Розшукали ми нарешті достойного отця пауліна, і він молитвами бідолашну до тьми привів, вона й причаститися змогла, і з паном Міхалом ніжно попрощалася. Наступного дня ополудні її не стало. Фельдшер казав, напоїли її чимось, та не віриться, бо у Ченстохові злі чари силу втрачають. Але що з Володийовським коїлося, він таке городив, ну, та Господь Бог йому простить, бо людина в горі себе не пам'ятає... От, кажу як на сповіді, — тут пан Харламп голос стишив, — богохульствував не тямлячись.

— Богохульствував?! Невже? — тихо повторив Кмитиць.

— Вибіг від небіжчиці у сіни, із сіней на подвір'я, хитається, мов п'яний. Піднявши кулаки до неба, несамовито заволав: «Так ось яка мені нагорода за мої труди, за мої рани, за мою кров, за відданість Вітчизні?! Одну-єдину ягничку я мав, Господи, і ту ти відібрав. Досвідченого жовніра, який гордо ступає землею, тобі здолати до снаги, але невинну голубку задушити і кіт, і яструб, і шуліка зможуть... і...»

— Мати Божа! — вигукнула пані Олександра, — не повторюй, ваша милість, бо біду на оселю накличеш!

Пан Харламп, перехрестившись, провадив далі:

— Ось тобі, каже, жовніре, за твою службу нагорода, бери! Господь знає, що творить, хоч цього ані людським розумом не збагнути, ані людською справедливістю не зміряти. Отак він богохульствував, а потім упав як підкошений, і ксьондз над ним екзорцизми читав, щоб прогнати від ослабленої душі бісів.

— А чи швидко він отямився?

— Цілісіньку годину лежав як мертвий, потім прочунявся і, пішовши до себе на квартиру, звелів нікого не впускати. Під час похорону я йому сказав: «Пане Міхале, пам'ятай про Бога!». Він нічого не відповів. Три дні

ще просидів я у Ченстохові, жаль було його покидати, але марно я у двері до нього грюкав. Він не хотів мене бачити. Довго я роздумував, що робити, чи то двері у нього висаджувати, чи то їхати... Чоловіка без допомоги й утіхи залишити? Бачу, однак, що нічого не доможуся, і вирішив я до Скшетуського навідатись. Він із паном Заглобою найліпші його приятелі, може, й знайдуть шлях до його серця, особливо пан Заглоба. Цей чоловік кмітливий і до всякого ключик підбере.

— І ти був, ваша милість, у Скшетуських?

— Був, але й тут мені не пощастило. Вони обидва із Заглобою поїхали під Калиш до ротмістра пана Станіслава. Коли повернуться, не знає ніхто. Отоді я й подумав собі: мені все одно їхати на Жмудь, тож і вирішив заглянути до вас, моїх добродійників, і про все вам розповісти.

— Я давно знав, що ти шляхетної душі чоловік, — промовив пан Кмитиць.

— Та тільки не про мене, а про Володйовського річ, — відповів Харламп, — і признаюся вам, панове, що мене хвилює те, як би він розумом не схибнувся.

— Господь убереже його від цього, — сказала пані Олександра.

— Якщо й убереже від цього, то Міхал неодмінно чернечу рясу надіне, запевняю вас, ваші милості, що, скільки живу, жалісливішої картини я не бачив! А шкода жовніра! Ой, шкода!

— Як це шкода? На одного слугу Божого стане більше, — відгукнулася знову пані Олександра.

Харламп заходився ворухити вусами й терти чоло.

— Шановна добродійко... Це як подивитися — може, стане, а може, й не стане. Полічіть, ваші милості, скільки він язичників та єретиків на той світ відправив, цим він Спасителя нашого і Пречисту Діву Богородицю більше, аніж якийсь ксьондз молитвами прославив. Повчальна історія! Нехай кожен служить Усевишньому, як уміє... До того ж, панове, з-поміж єзуїтів завше хтось мудріший за нього знайдеться, а от другої такої шаблі в усій Речі Посполитій не знайти!

— Твоя правда! — згодився Кмитиць. — А чи не знаєш, ваша милість, де він: у Ченстохові чи поїхав кудись?

— Там він був аж до самісінького мого від'їзду. Де потім подівся — не відаю. Знаю тільки, що не дай Боже розум у нього відбере або якась інша

хвороба нападе, що в парі з цією ходить, залишиться він один-однісінький — без рідних, без друзів, без будь-якої втіхи.

— Нехай береже тебе, вірний приятелю, у святому нашому місті Пречиста Діва! — зненацька вигукнув Кмитиць. — Ти для мене стільки добра зробив, що й брат рідний більше зробити б не зміг!..

Надовго залягла тиша. Пані Олександра глибоко замислилася і враз, підвівши свою золотоволосу голову, звернулася до чоловіка:

— Чи пам'ятаєш ти, Єндреку, чим ми йому зобов'язані?

— Якщо забуду, очей у Сірка доведеться позичити, бо своїми соромно буде на людей дивитися.

— Єндреку, ти не можеш його в біді залишити!

— Як це?

— Їдь до нього.

— Ох, жіноче добре серце, ох, матінко люба! — вигукнув Харламп і заходився цілувати руки пані Оленьки.

Але Кмитицеві не до шмиги була порада дружини, він похитав головою і сказав:

— Заради нього я поїхав би на край світу, але... сама бачиш... якби ж ти здорова була, а то, не дай Боже, ще страх якийсь чи пригода якась станеться... Та я б там висох із горя... Дружина для мене на першому місці, а вже потім приятелі. Жаль мені Міхала, але так складається!..

— Я тут під опікою отців-лауданців залишуся. Зараз у нас спокійно, та і я не з боязких. Без Божої волі у мене волосина з голови не впаде... А Міхалові, можливо, допомога твоя потрібна...

— Ще й як потрібна! — докинув слівце Харламп.

— Чуєш, Єндреку? Я здорова. Тут мене ніхто не скривдить. Знаю я, важко тобі на від'їзд одважитися...

— Легше було б супроти гармат із коцюбою йти! — перебив її Кмитиць.

— Невже ти гадаєш, сумління тебе не гризтиме, якщо залишишся, адже вдень і вночі згадуватимеш, що приятеля свого у біді покинув. Та ще й Господь Бог, розгнівавшись, відмовить нам у благословінні.

— Ножа у серце мені встромляєш! У благословінні відмовить? Оцього я вже справді боюся.

— Другого такого приятеля, як пан Міхал, у тебе на світі нема — рятувати його твій обов'язок святий!

— Я Міхала усім серцем люблю! Ти мене вмовила!.. Та якщо їхати, то треба негайно, нема чого зволікати, кожна година дорога! Зараз іду запрягати... Боже ти мій, невже нема іншої ради? Лиха година занесла їх аж під Калиш. Та хіба я за себе, за тебе потерпаю, моя крихітко! Мені легше маєтки й усе добро втратити, аніж одну-єдину днину без тебе прожити. Якби мені хто сказав, що я не задля подвигів ратних тебе тут саму залишу, я б йому шаблю аж по ефес у горло всадив. Обов'язок, кажеш? Нехай буде й так. Дурень той, хто озирається назад! Але якби не Міхал, я б ні за що не поїхав, тільки заради нього!

Тут він звернувся до Харлампа:

— Ходімо, твоя милість, зі мною у стайні, сідлати час. А ти, Оленько, звели пакувати мене в дорогу. І нехай хтось із лауданських за молотьбою нагляне... А ти, пане Харлампе, хоч тижнів зо два у нас побудь, дружини моєї не залишай. Може, тут на околиці й маєток якийсь знайдеться. Любич в оренду візьмеш? Підходить? Та поквапмося на стайню. За годину я маю вирушити. Як треба, то треба!..

РОЗДІЛ II

Ще задовго до заходу сонця рицар попрощався із заплаканою дружиною, котра дала йому в дорогу ладанку з частинкою животворного хреста у золотій оправі, й вирушив у путь. А що пан Кмитиць змолоду був привчений до походів, то відразу помчав щодуху, немовби гнався за татарами.

Діставшись Вільна, він повернув на Гродно й Білосток, а звідти вирушив до Седльців. Проїжджаючи через Луків, Кмитиць довідався, що родина Скшетуських із дітьми й паном Заглобою саме повернулася з Калиша, і вирішив заглянути до них, бо з ким же ще він міг поділитися думкою про те, як урятувати Володйовського.

Там зустріли його з подивом і радістю, яка відразу перейшла у ревний плач, ледве він повідав про новину.

Найбільше переживав пан Заглоба. Він пішов на ставок і ридав там цілісінький день, і так щиро, що, як сам потім розказував, вода вийшла з берегів і довелося відкрити гатку. Але, наплакавшись уволу, заспокоївся і ось що згодом сказав на раді:

— Янові їхати не можна, його обрано до каптуру*, справ там по зав'язку, після усіх цих війн духи неспокійні витають. Із того, що нам тут пан Кмитиць розповів, виходить, що бусли на зиму у Водоктах залишаються. Вони там на балансі й мають робити своє. Не дивно, що при такому господарстві Кмитицю поїздка не до речі, та ще й ніхто не знає, скільки вона триватиме. Твій приїзд, Анджею, робить тобі велику честь, але я щиро ось що скажу: повертайся додому. Міхалові зараз такий чоловік потрібен, котрий, навіть якщо його відштовхнуть і бачити не схочуть, не образиться. Patientia** там потрібне і досвід великий, а самої тільки приятні тут non sufficit***. Не розгнівайся, ваша милость, коли скажу, що ми з Яном його найперші приятелі, у яких тільки пригодах укупі не побували. Боже ти мій милий! Скільки разів один одного виручали!

— Може, мені з суду піти? — перебив його Скшетуський.

— Отямся, Яне, це служба державна! — суворо відповів йому Заглоба.

— Бог свідок, — говорив знічений Скшетуський, — свого двоюрідного брата Станіслава я щиро люблю, але Міхал для мене дорожчий.

— А для мене Міхал і за рідного брата дорожчий, тим паче що рідного я ніколи не мав. Не час сперечатися, хто Міхалові більше відданий! Бачиш, Яне, якби це нещастя тільки зараз сталося, я б перший тобі сказав: віддай катові свого суддівського ковпака і їдь. Але розміркуй, скільки часу сплигло відтоді, коли пан Харламп із Ченстохови на Жмудь поїхав, а пан Анджей до нас зі Жмуді. Тепер до Міхала не лишень їхати, а й залишитися з ним треба, не лишень плакати, а й поміркувати з ним укупі. Не лишень на розп'ятого Спасителя нашого як на приклад йому показувати, а й приємною бесідою і жартом розум і серце його звеселити. Знаєте, кому їхати треба? Мені! І я поїду! Господь мені допоможе! Знайду Міхала в Ченстохові — сюди привезу, а не знайду — то хоч і до Молдавії по нього подамся й доти, доки матиму сили бодай дрібку тютюну до ніздрів піднести, шукати не перестану.

Почувши ці слова, обидва рицарі заходилися по черзі обіймати пана Заглобу, а старий на думку про спостигле Міхала горе й про те, скільки він сам тепер матиме мороки, знову розчулився. Він уже й сльози витирати почав, а коли обійми йому надокучили, промовив:

— Ви мені за Міхала не дякуйте, бо ви йому не ближчі за мене!

— Ми не за Володийовського тобі дякуємо, — відповів Кмитиць, — бо тільки нечулого, воістину кам'яного серця не пройняла б твоя, ваша милість, готовність у такі похилі літа — заради дружби — на край світу їхати. Інші у такі роки про теплий припічок подумляють, а ти, шляхетний чоловіче, так про довгу дорогу говориш, неначе мені чи панові Скшетуському одноліток.

Пан Заглоба не приховував своїх років, але, правду кажучи, не любив, коли йому про старість, як про вірну подругу численних недугів, нагадували. І хоч очі у нього були ще червоні від сліз, він, кинувши невдоволений погляд на Кмитиця, сказав:

— Ех, мосьпане! Коли мені пішов сімдесят сьомий рік, я з нудьгою дивився на білий світ, немовби дві сокири зависли у мене над головою, та коли мені минув вісімдесятий, така бадьорість у мене влилася, що про одруження почав подумувати. І ще невідомо, хто перед ким вихвалитися може.

— Я вихвалитися не стану, а от для твоєї милості на слова не поскуплюся.

— Зі мною тягатися тобі, ваша милість, не слід, бо ще й сконфузити можу, як колись я пана гетьмана Потоцького перед його величністю

королем сконфузив. Пан гетьман на мій вік натякав, а я візьми й скажи: нумо, хто більше через голову перевертів зробить, тоді й побачимо, чия візьме? І що ж виявилось? Пан Ревера² перекинувся тричі, і його гайдуки підіймати кинулися — сам підвестися на ноги не міг, а я його зусібич обійшов, аж тридцять п'ять разів через голову перекинувся. Запитай у Скшетуського, він на власні очі це бачив.

Скшетуський уже звик, що з деяких пір пан Заглоба у всьому посилався на нього, як на живого свідка, тому й бровою не повів і знову заговорив про Володийовського.

Пан Заглоба тим часом замовк, поринувши у глибоку задуму, й аж наприкінці вечері повеселішав і звернувся до приятелів із такими словами:

— А тепер я скажу вам те, чого не кожний розум доскочить. Усе в руках Божих, та здається мені, що наш Міхал скорше загоїть цю рану, аніж ми гадаємо.

— Дай Боже, от тільки як ти, ваша милість, про це здогадався? — запитав Кмитиць.

— Гм! Тут і чуття особливе потрібне, що від Бога дається, і досвід великий, якого у ваші роки бути не може, та й Міхала знати треба. Кожен має свою вдачу. Одного так нещастя вдарить, неначе, висловлюючись *figuraliter*^{****}, у воду кинули камінь. Вода зверху *tacite*^{*****} плине, а тим часом на дні камінь, він шлях їй заступив, воду каламутить і ятрить страшенно, й так далі лежатиме і ятрить, аж поки уся вода у Стікс спливе! Ось ти, Яне, до таких належиш, і таким живеться найважче у світі, бо й горе, й пам'ять завше з ними. А інший, навпаки, *eo modo*^{*****} удари долі сприйме, ніби його кулаком у шию огріли. У нього від горя в очах потемніло, аж гульк, отямився, а відтак, коли рана загоїлася, і забув про неї. З такою вдачею, скажу я вам, значно легше жити у цьому сповненому пригод світі.

Рицарі, затамувавши дух, услухувалися в мудрі слова пана Заглоби, а він, тішачись, що його слухають із такою увагою, провадив далі:

— Я Міхала наскрізь бачу і, Бог свідок, не хочу на нього наговорювати, та тільки здається мені, що він про весілля більше, аніж про дівчину цю, думав. І не дивно, що занепав духом, бо гіршої біди для нього годі й вигадати. Ви навіть собі уявити не можете, як він хотів одружитися... Нема у нього в душі ні жадібності, ні гордині, усіх благ він зрікся, багатство втратив, про платню навіть не заїкнувся, але за всі труди, за всі заслуги нічого не хотів він од Бога і від Речі Посполитої, oprіч дружини.

І от, тільки уподобав він ласий шматочок і до рота піднести його хотів — а йому ніби хтось у цей час у вуса дмухнув! Ось тобі! Їж! І як тут було не впасти у розпач? Певна річ, він і через дівчину побивався, але, не дасть Бог збрехати, його більше діймала прикрість, що знову неоженьбою лишився, хоч сам, можливо, присягнути ладен, що це не так.

— Дай Боже! — повторив Скшетуський.

— Постривайте, нехай затягнуться новою шкірою, загояться його душевні рани, і побачимо, чи не повернеться до нього колише завзяття. *Рeticulum*^{*****} тільки в тому, щоб він тепер *sub opere*^{*****} відчаю, згарячу не накоїв би чи не надумав чого, про що сам згодом шкодуватиме. Але тут уже чому бути, того не минути, людина в біді чинить скоро. А мій пахолок уже дорожні речі зі скринь дістає і складає, і не до того ці слова, щоб не їхати, а щоб потішити вас, панове, на прощання.

— Батьку, ти знову Міхалові пов'язкою на рани будеш? — вигукнув Ян Скшетуський.

— Як і тобі був колись. Пам'ятаєш? Мені б тільки знайти його чимскоріше, щоб не сховався він у якомусь кляшторі чи не подався у далекі степи, бо йому там змалку кожен кущик знайомий. Ти, пане Кмитиць, на літа мої натякнув, тільки ось що я тобі скажу: жодному гінцеві з листом мене не наздогнати, і, якщо брешу, звели мені, коли повернуся, нитки з тонких старих тканин витягати, горох луцтити або ж за прядку посади. Мене ні дорога не злякає, ні гостинність чужа не затримає, не спокусять гулянки й пиятики. Ви такого гінця ще й не бачили. Ось і зараз усидіти не можу, мене наче хтось шилом із-під лави на подвиг штовхає, я вже й сорочку дорожню лоєм від бліх намастити звелів...

---

* К а п т у р — карний суд шляхти під час безкоролів'я (лат.).

** P a t i e n t i a — терпіння (лат.).

*** Замало (лат.).

**** Образно (лат.).

***** Спокійно (лат.).

***** У такий спосіб (лат.).

***** Небезпека (лат.).

***** Тут: у пориві (лат.).

Сейм у період міжцарів'я.

РОЗДІЛ ІІІ

Проте, попри власні запевнення, пан Заглоба їхав без поспіху. Що ближче під'їздив він до Варшави, то частіше зупинявся в дорозі. Це був час, коли Ян Казимир, король, політик і великий вождь, загасивши сторонні пожежі й визволивши Річ Посполиту від вод потопу, зрікся трону. Все він витерпів, усе виніс, підставляючи груди під удари, що сипалися від зовнішніх ворогів. Та коли після цього король задумав провести реформи всередині країни, то замість підтримки й розуміння народу зустрів тільки спротив і невдячність. Корона стала для нього непосильним тягарем, і він доброту відмовився од неї.

Повітові й генеральні сеймики вже завершилися, ксьондз примас Празмовський призначив конвокаційний сейм на п'яте листопада.⁴

Пристрасті вирували, суперництво між партіями розгорялося, і хоч усі суперечки могло вирішити тільки саме обрання, сейм також викликав неабияке пожвавлення.

Депутати їхали до Варшави у каретах і верхи, з челядниками й пахолками, їхали й сенатори, кожен зі своїм чудовим двором. На дорогах було завізно, у готелях теж, знайти нічліг ставало дедалі важче. Проте панові Заглобі з огляду на його вік кожен намагався дати місце, хоч не раз його незмірна слава ставала й завадою у дорозі.

Бувало, заїде він до якоїсь корчми, де й пальця вже нема де встромити, але вельможа, котрий розташувався там зі своєю челяддю, неодмінно вийде поцікавитися, кого це Бог послав, а побачивши старця з білими як молоко вусами і бородою, люб'язно скаже:

— Ласкаво просимо вашу милість до нашого скромного столу.

Пан Заглоба, як чемний чоловік, почувши таке запрошення, нікому відмовити не міг, гадаючи, що завжди буде жаданим гостем. І коли господар, пропустивши його через поріг, запитав: «Із ким маю честь?»», взявшись у боки й заздалегідь тішачись ефекту, відповів двома словами:

— Заглоба sum!

І ніколи не сталося, щоби після цих двох слів його не взяли у міцні обійми й не вигукнули: «День цей запам'ятаю навіки!..» Господар відразу ж скликав приятелів і придворних і казав їм: «Погляньте лишень, ось він, доблесний воїн, gloria et decus^{*****} славного рицарства Речі Посполитої!».

Люди обступали пана Заглобу зусібіч, а молоді цілували поли його дорожнього жупана. Після цього з возів подавали бочівки й анкерки^{*****} з вином, і наставало gaudium^{*****}, яке тривало часом і декілька днів.

Зазвичай вважали, що Заглоба їде депутатом на сейм, а коли він казав, що ні, слова його викликали щире здивування.

Він посилався на те, що поступився своїм мандатом панові Домашевському, мовляв, нехай молоді спільній справі послужать. Одним він називав справжню причину, від інших, коли йому набридали розпитуваннями, відбувався такими словами:

— Я до воєн змалечку звик, ось і захотілося мені на старості трішки Дорошенка полоскотати.

Після цих слів він викликав іще більше захоплення. Не програвав він, на думку довколишніх, і коли сказав, що не обраний на сейм депутатом, усі знали: бувають арбітри², двох депутатів варті. Та й будь-який, навіть найзнаменитіший, сенатор пам'ятав про те, що за кілька місяців настане час виборів і тоді кожне слово такого славного рицаря на вагу золота буде.

Низько вклонялися Заглобі й обіймалися з ним і знатні вельможі. Один підляський пан поїв його три дні. Паці, яких Заглоба у Калужині здибав, на руках його носили.

Тишком-нишком робили старому й неабиякі подарунки. У своєму возі він часто-густо знаходив вино, горілку, скриньки в коштовній оправі, шаблі й пістолети.

Челядникам пана Заглоби теж перепало, а сам він, усупереч своїм намірам і обітниці, їхав так поволі, що на третій тиждень ледве дістався Мінська⁶.

Проте у Мінську Заглоба пробув недовго. В'їхавши на майдан, він побачив перед собою таке багате й розкішне подвір'я, якого досі дорогою не зустрічав: придворні у парадному вбранні, піхоти мало не полк, щоправда неозброєної, бо на сейм із військом їхати заборонялося, але вояки такі добірні й у таких строях, що пишніших і король шведський не мав. Довкола позолочені карети, повози з гобеленами й килимами — у готелях на стіни чіпляти, вози з кухонним начинням і провізією, прислуга самі чужоземці, ні від кого не почуєш зрозумілої мови.

Побачивши нарешті якогось придворного у польському вбранні, пан Заглоба, передчуваючи добру гулянку, наказав зупинитися і, знявши одну ногу з повоза, запитав:

— А чий це двір, такий розкішний, що й королівському не поступиться?

— Чий же ще, — відповів придворний, — як не нашого господаря, князя конюшого литовського?

— Кого? — перепитав Заглоба.

— Та ви що, ваша милість, глухі? Князя нашого Богуслава Радзивілла, котрий на сейм послом їде, а після виборів, Бог дасть, і королем нашим стане!

Пан Заглоба швидко запхав ногу назад.

— Їдь! — крикнув він візникові. — Нам тут робити нема чого!

І поїхав, трясучись від обурення.

«Боже великий! — вигукнув він. — Шляхи твої незбагненні, і, якщо не вб'єш ти цього зрадника ударом блискавки в шию, то є в тебе якісь приховані від нас, невтаємничених, наміри, хоч, коли розмірковувати чисто по-людському, цього негідника слід було б добряче відшмагати. Проте, напевно, нема порядку в цій стражденній Речі Посполитій, якщо такі запроданці, без сорому й сумління, не лише карі не зазнають, а й спокійнісінько собі роз'їжджають із таким почтом! Чи ба! Вони ще й справи державні вершать! Ні, либонь, настав нам кінець, бо де, у якій іншій країні таке можливе? Добрий був король Joannes Casimirus, та добрий аж занадто, бо здирників геть розбалував, до безкарності привчив. А втім, винуватий не він один. Як бачимо, у народі нашому пропало і сумління громадянське, і почуття справедливості. Тьху, тьху! Він — і раптом депутат! У його підлі руки громадяни цілісність і безпеку Вітчизни передають, у ті самі руки, якими він Вітчизну роздирав і у шведські ланцюги заковував! Загинемо ми, достеменно загинемо! Його ще й на короля ладять... А що?! Мабуть, у нас усе можливе. Він — депутат! О Боже, адже в законі чітко сказано, що не може бути депутатом той, хто в чужих державах посади обіймає. А він же у пруському князівстві у свого дядька⁷ паскудного генерал-губернатор! Ну, постривай, я тебе за руку схоплю! А перевірка повноважень навіщо? Нехай я бараном стану, а мій візник різником, якщо сам я не проберуся в залу і як простий арбітр цієї матерії не зачеплю. Серед депутатів знайдуться такі, що мене підтримають. Не знаю, чи зможу я тебе, зрадника і такого магната, здолати й повноважень позбавити, але до обрання не дійде діло, у цьому я впевнений. Бідоласі Міхалу доведеться зачекати, бо я тут pro publico bono***** клопочуся».

Так розмірковуючи, пан Заглоба поклав собі взятися до перевірки повноважень і для цього перетягти на свій бік декого з депутатів. Тому він із Мінська до Варшави їхав квалливо, щоб устигнути до початку сейму.

А втім, дістався він заздалегідь. Проте депутатів і людей сторонніх було стільки, що житла ані у самій Варшаві, ані на Празі, ані в інших передмістях годі було знайти ні за які гроші. Важко було й напроситися до кого-небудь, бо в одній комірчині тіснилося по декілька осіб. Першу ніч пан Заглоба спокійнісінько переночував у Фукера в крамничці, але на другий день, протверезівши й опинившись знову у своєму возі, не знав, що йому робити.

— Боже! Боже! — вигукував він спересердя, проїжджаючи Краківським передмістям і розглядаючись навсібіч, — ось костюл бернардинів, а он руїни палацу Казановських! О, невдячне місто! Власною кров'ю й зусиллями я виривав тебе з рук ворога, а тепер ти мені старому, що дожив до сивини, шкодуєш куточка, де голову прихилити.

Зрештою, місто аж ніяк не шкодувало для шановного старого куточка, але, на жаль, воно його не мало.

І все-таки люди недарма казали, що пан Заглоба народився під щасливою зіркою, бо не встиг він доїхати до палацу Конєцпольських, як чийсь голос збоку окликнув візника:

— Сій!

Челядник притримав коней, і до воза з веселою усмішкою підбіг незнайомий шляхтич.

— Пане Заглобо! Невже не впізнаєте мене, ваша милість? — вигукнув він.

Перед Заглобою стояв чоловік років на тридцять із гачком, у рисячій шапці з пером, що відразу виказувало в ньому приналежність до війська, у червоному жупані й темно-червоному кунтуші, підперезаний витканим золотом поясом. Обличчя незнайомиць мав надзвичайно вродливе. Він був блідий, степові вітри лише трішки позолотили його щоки, блакитні очі дивилися задумливо й журливо, правильність рис здавалася, як для чоловіка, навіть дещо нарочитою. Він був одягнений у польське вбрання, але волосся мав довге, а борідку коротко підстрижену на чужоземний манір. Зупинившись біля воза, незнайомиць уже широко відкрив руки для обіймів, а пан Заглоба, й досі не згадавши, хто це, перегнувся й обняв його за шию.

Вони довго стискали один одного, але Заглоба час від часу хотів відхилитися, щоб ліпше розгледіти незнайомця, і нарешті, не витримавши, сказав:

— Вибач, добродію, ніяк не згадаю, з ким маю честь...

— Гаслінг-Кетлінг!

— Ой лелечко! Бачу, обличчя знайоме, але в цьому одязі тебе не впізнати, раніше, пригадую, ти носив рейтарський колет. Тепер же вбрання на тобі польське?

Бо я Річ Посполиту, що мене, скитальця, замолоду обігріла й нагодувала, матір'ю своєю вважаю, про іншу й не мрію. Ти, ваша милість, іще не знаєш, що після війни я і громадянство польське отримав?

— Ти мені повідомив приємну новину. Так тобі добре пощастило!

— І не лише в цьому, бо я у Курляндії⁸, на самісінькому кордоні зі Жмуддю, зустрів однофамільця, котрий мене прийняв за сина, гербом своїм обдарував і спадок передав. Живе він у Свентей, у Курляндії, але й тут має невеликий маєток, Шкуди, який він на мене записав.

— Нехай Бог тобі допомагає! То ти, либонь, і воювати покинув?

— Якщо тільки знадобиться, я хоч зараз готовий. Вже й сільце в оренду передав, а тут нагоди чекаю.

— Ну ти й зух! Чисто як я замолоду, хоч ще й сьогодні бадьорість у тілі відчуваю. Що у Варшаві поробляєш?

— Приїхав депутатом на сейм.

— Матір Божа! Та ти, я бачу, вже справжнісінький поляк!

Молодий рицар усміхнувся.

— Душею я поляк, а це, мабуть, найважливіше.

— Одружився?

Кетлінг зітхнув.

— Поки що ні.

— А треба було б. Та постривай! Може, ти й досі за Оленькою Білевич зітхаєш?

— Якщо тобі й про це, ваша милість, відомо, хоч я гадав, що це тільки моя таємниця, то знай, не маю я поки що іншого предмета для зітхань...

— Заспокойся, голубе! Вона ось-ось маленького Кмитиця світу подарує. Дай собі спокій! Невдячне це діло зітхати за тією, котра давно вже у мирі й злагоді з іншим живе. Скажу тобі правду, це смішно...

Кетлінг підніс журливі очі до неба.

— Я тільки сказав, що поки що іншого предмета не маю!

— Не бійся, матимеш! Оженимо ми тебе! З власного досвіду знаю, що в коханні зайва вірність тільки прикрощів додає. Я теж свого часу був вірний, як Троїл⁹, а вже стільки натерпівся, стільки добрих партій пропустив!

Дай Боже кожному такої бадьорості, як у вашої милості в такі поважні роки!

— Жив завше скромно, тому жодна кісточка у мене не болить! Де ти зупинився, чи знайшов собі помешкання?

— Садибка у мене в Мокотові, добра й зручна, я після війни її поставив.

— От щасливчик! А я відучора по всьому місту гасаю, і марно.

— Отакої! Добродію, зроби мені ласку, їдьмо до мене! У дворі, окрім будинку, є флігель і стайня. Знайдеться місце і для челяді, і для коней.

— Мабуть, небо мені тебе послало, не інакше.

Кетлінг сів у воза, і вони поїхали.

Дорогою Заглоба розповідав йому про біду, що сталася з паном Володийовським, а Кетлінг, уперше почувши про це, у відчаї ламав руки.

— Твоя новина і для мене ніж гострий, — нарешті вимовив він. — Можливо, ти й не знаєш, ваша милость, як ми з ним останнім часом приятелювали. У Пруссії разом фортеці брали, шведські гарнізони викурювали. З паном Любомирським воювали і в Україну ходили, вже після смерті князя руського воєводи, під орудою коронного маршала Собеського. Одна кульбака нам за подушку правила, з однієї миски їли, Кастором і Полуксом нас називали. І аж тоді, коли Міхал по панну Борзобогату на Жмудь поїхав, час *separationis*^{*****} настав, але хто міг подумати, що сподівання його, як стріла на вітрі, такими швидкоплинними будуть.

— Нема нічого постійного у цій юдолі смутку, — відповів пан Заглоба.

— Нічого, oprіч справжньої приязні.... Добре було б розвідати, де він тепер. Може, коронний маршал щось підкаже, він Міхала як рідного сина любить. А якщо ні, то сюди виборці з усіх усюд поприїздили. Бути не може, щоб ніхто нічого про такого славного рицаря не чув. Я вам, добродію, чим зможу допоможу. І для брата рідного не зробив би більше.

Отак, бесідуючи, дісталися вони й Кетлінгової садиби, у якій стояв добротний будинок. Там було і багате оздоблення, і чимало коштовних речей — і куплених, і трофеїв усіляких. А вже зброї — добірна колекція. Пан Заглоба, побачивши її, аж розчулився і сказав:

— Ого! Та ти, мосьпане, можеш і двадцять осіб помістити. Як же мені пощастило тебе зустріти! Я міг би і в пана Антонія Храповицького¹⁰ зупинитися, він мій давній знайомий і приятель. І Паці¹¹ мене до себе запрошували, вони супроти Радзивілів людей збирають, але я тобі перевагу віддав.

— Чув я від виборців литовських, — мовив Кетлінг, — що саме тепер, коли до Литви черга дійшла, головою сейму хочуть пана Храповицького призначити.

— І слушно. Чоловік він чесний, судить тверезо, може, трохи занадто. Для нього згода найважливіша. Так і дивиться, як би когось із кимось помирити. А це річ марна. І все-таки, скажи мені щиро, що ти думаєш про Богуслава Радзивілла.

— Відтоді, як татари Кмитиця мене під Варшавою у полон захопили, чути про князя не хочу. Службу свою я покинув і більше про неї клопотати не стану — сила у князя велика, проте людина він зла й підступна. Надивився я на нього вдосталь, коли він у Таурогах на чесноту цього янгола, цього небесного створіння замірявся.

— Якого небесного? Чоловіче, що ти кажеш! Вона з тієї самої глини, що й решта, виліплена і, як будь-яка інша фаянсова посудина, розбитись може. А втім, мені до неї байдуже, не про неї йдеться!

Заглоба враз побагровів і витріщився від гніву.

— Подумати тільки, ця шельма — депутат!

— Про кого ти? — здивовано запитав Кетлінг, у якого Оленька досі була на думці.

— Та про Богуслава Радзивілла! Але ж перевірка повноважень навіщо? Послухай, ти ж і сам депутат, можеш цю матерію зачепити, а вже я завторую тобі зверху, не бійся! На нашому боці закон, а вони його обійти хочуть, ну що ж, можна й серед арбітрів смуту влаштувати, ще й таку, що кров пролетється.

— Не починай смуту, ваша милість, Христом-Богом благаю. Матерію цю я зачеплю, це слушно, але боронь Боже на сеймі посіяти смуту.

— Я і до Храповицького піду, хоч він мазун, лемішка, а жаль. Від нього, як від майбутнього голови сейму, багато що залежить. Я і Паців на князя нацькую. Про всі його шахрайства розкажу привселюдно. Адже чув я дорогою, що цей пройдисвіт у королі мітить!

— До повного занепаду має дійти народ, та й не заслуговує на інше, якщо обере собі такого короля, — відповів Кетлінг. — А тепер, мосьпане, відпочинь добре, а згодом якогось дня навідаємося до пана коронного маршала, — може, щось про Міхала дізнаємось.

***** Краса й гордість (*лат.*).

***** А н к е р о к — дерев'яне барильце місткістю від 16 до 50 літрів.

***** Гуляння (*лат.*).

***** Для спільного добра (*лат.*).

***** Розлуки (*лат.*).

РОЗДІЛ IV

За кілька днів відкрився сейм, скликаний у період безкоролів'я, на якому, як і передбачав Кетлінг, жезл голови був вручений панові Храповицькому, тодішньому підкоморію смоленському, що згодом став воєводою вітебським. Ішлося про визначення дня виборів і призначення найвищої ради. Інтриги різних сторін у подібних справах означали не вельми багато, і тому здавалося, що сейм відбудеться мирно. Проте від самого початку спокій був порушений перевіркою виборчих повноважень. Коли депутат Кетлінг засумнівався у виборчих повноваженнях пана бельського писаря і його приятеля князя Богуслава Радзивілла, із натовпу арбітрів відразу ж пролунав потужний бас: «Зрадник! Чужим панам служить!» Цей голос був підхоплений іншими, їхній приклад наслідував дехто із депутатів, і несподівано сейм розпався на дві ворожі партії: одна хотіла позбавити бельських депутатів виборчих повноважень, друга ревно їх захищала. Довелось удатися до суду, який залагодив справу, визнавши повноваження Радзивілла законними.

І все-таки для князя конюшого це був тяжкий удар: одне те, що хтось посмів засумніватися у його повноваженнях, *coram publico*^{*****} заявив про його зраду і віроломство під час останньої війни зі шведами, зганьбивши перед усією Річчю Посполитою, вибило у честолюбця ґрунт із-під ніг.

Правду кажучи, він сподівався на те, що, коли прибічники Конде¹² схопляться з прихильниками Нейбурга й Лотарингії, не беручи до уваги всякої дрібноти, вибір депутатів упаде на свого співвітчизника.

Пиха й підлабузники нашіптували йому, що таким співвітчизником може бути тільки він, великий розумник, що має могутній і високий рід, доблесний рицар, інакше кажучи, він і ніхто інший.

Тримаючи діла свої у глибокій таємниці, князь давно вже розкинув сіті у Литві, а тепер закинув їх і у Варшаві, і ось халепа, сіть ураз прорвали, ще й так сильно, що могла вийти вся риба. На суді, який розглядав справу, князь скреготів зубами від злості, але Кетлінг, як депутат, був йому не підвладний, і тоді Радзивілл пообіцяв серед своїх придворних нагороду тому, хто покаже на арбітра, котрий слідом за Кетлінгом прокричав на всю залу: «Зрадник і запроданець!»

Пан Заглоба був надто відомий, щоб його прізвище довго могло залишатися в таємниці. Та він і не ховався. А князь конюший, довідавшись, із ким має справу, хоч і розлютився, проте побоявся виступити супроти такої знаної персони.

Старий жовнір знав собі ціну, тому, почувши про погрози князя, на одному великому шляхетському зібранні сказав:

— Якщо у мене з голови впаде хоч волосина, декому гірко буде. Коронація вже невдовзі, а ще й, коли зібрати братніх шабель тисяч зі сто, недалеко й до різанини...

Слова ці дійшли до князя, він закусив губу в зневажливій посмішці, але в душі визнав, що Заглоба мав слушність.

Наступного дня він, напевно, змінив свою думку, бо, коли на бенкеті у князя кравчого хтось заговорив про Заглобу, Богуслав сказав:

— Чував я, цей шляхтич ставиться до мене неприхильно, але я так старих рицарів шаную, що, хоч він і далі буде недобррозичливий до мене, шанувати його не перестану.

А через тиждень на прийомі у пана гетьмана Собеського він повторив ці слова самому панові Заглобі.

Побачивши князя, пан Заглоба й бровою не повів, обличчя його було на диво спокійне, і все-таки серце його трохи здригнулося, усі знали, що князь людоджер і руки в нього довгі, його всі бояться. А князь тим часом звернувся до нього з другого кінця столу і сказав:

— Милостивий пане добродію Заглобо, дійшло до мене, що ви, ваша милість, не будучи депутатом, задумали мене невинного моїх повноважень позбавити, але я по-християнському вам прощаю, а як треба, можу й протекцію скласти.

— Я дотримувався тільки конституції, — відповів пан Заглоба, — що вважаю обов'язком кожного шляхтича, *quod attinet*^{*****} протекції, то у мої роки її мені може скласти тільки Бог, бо я маю вже під дев'яносто.

— Шанований вік, якщо життя ваше було таке ж добре, як і довге, у чому, зрештою, я анітрохи не маю сумніву.

— Служив Вітчизні й своєму панові, про інших панів не думаючи.

Князь трохи скривився.

— Але ж супроти мене замишляли недобре, ваша милість, я чув про це. Та нехай буде поміж нами мир. Усе забуто, навіть те, що ви, добродію,

нацьковували contra me^{*****} моїх заздрісників. Із тим своїм переслідувачем я ще поквитаюся, але вам ладен подати руку і запропонувати дружбу.

— Чину я не дійшов, та й зависока це для мене честь. Для такої дружби мені довелося б увесь час підстрибувати або видиратися, а це на схилку літ ой як важко. Якщо ви, ваша князівська могутність, із моїм приятелем Кмитицем рахунки звести прагнете, то від душі вам раджу: облиште цю арифметику.

— Перепрошую, а чому? — поцікавився князь.

— Бо в арифметиці чотири дії. Може, у пана Кмитиця прибуток і непоганий, та в порівнянні з вашими багатствами це дрібка, отже, ділити його він не згодиться; множенням заклопотаний сам; відняти в себе нічого не дозволить; міг би хіба що дещо додати, та не знаю, ваша князівська могутність, чи вам це буде до вподоби.

І хоч князь не раз брав участь у подібній полеміці, чи то спосіб розмірковувати, чи то зухвалість пана Заглоби так його вразили, що він наче язика проковтнув. У гостей животи затряслися від сміху, а пан Собеський, гучно розреготавшись, промовив:

— Впізнаю старого збаражця! Він не лише шаблею, а й язиком добряче махає! Ліпше такого не чіпати.

Князь Богуслав, бачачи, що пан Заглоба непохитний, не пробував більше його переманювати, але під час бенкету мимоволі кидав на старого рицаря злі погляди.

Пан гетьман Собеський, розохотившись, не переставав говорити:

— Великий ви, пане брате, майстер битися на шаблях. Чи є рівний вам у Речі Посполитій?

— Шаблею володіє не гірше за мене пан Володйовський, — відповів задоволений похвалою Заглоба. — Та й Кмитиця я підучив непогано.

Сказавши це, він зиркнув на Радзивілла, але князь удав, що не чує, і спокійнісінько розмовляв із сусідом.

— О так! — погодився гетьман. — Я пана Володйовського не раз у ділі бачив і готовий довіритися йому, навіть якщо мова піде про долю усього християнства. Жаль, що такого жовніра лихо, наче буря, підкосило.

— А що з ним сталося? — запитав пан Сарбевський, цеханівський мечник.

— Наречена його дорогою додому, в Ченстохові, померла, — відповів пан Заглоба. — Але найгірше те, що я ніяк не можу дізнатися, куди він сам

подівся.

— О Боже! — відгукнувся на це пан Варшицький, краківський каштелян. — Так я ж зустрів його, їдучи до Варшави, він повідав мені, що, втомившись від мирської марноти, вирішив у Mons regius піти, аби там у постах і молитвах свою земну путь закінчити.

Пан Заглоба схопився за рештки свого чуба.

— Камедулом¹³ став, як на сповіді вам кажу! — вигукнув він у відчаї.

Звістка пана каштеляна справила на всіх неабияке враження.

Гетьман Собеський, котрий у жовнірах душі не чув і ліпше від інших знав, як потрібні вони Вітчизні, зажурився і по хвилі сказав:

— Людській вільній волі й славі Божій опиратися гріх, але все-таки жаль, не приховуватиму від вас, панове, що велика це втрата. Жовнір він був хоч куди, давнього вишколу, вихований князем Ієремією, такий у будь-якому бою невідпорний, а вже супроти орди й гультайства всякого надійнішого захисника не знайти. В степах у нас лишень декілька таких наїзників знайдеться: у козаків — пан Пиво, а в нашому війську пан Руциць, та куди їм до пана Володійовського.

— Щастя ще, що часи нині трохи спокійніші, — зауважив цеханівський мечник, — і що нехристи ці дотримуються підгаєцьких трактатів¹⁴, добутих незрівняним мечем мого добродійника.

Тут пан мечник уклонився гетьманові Собеському, а той, улещений висловленою йому перед усіма похвалою, відповів:

— Передусім Усевишньому треба дякувати за те, що він дозволив мені лягти як вірному псу на порозі Речі Посполитої і ворогів її покусати без жалю. Та ще жовнірикам нашим за вірну службу подякуймо. Хан був би радий дотримувати трактатів, це достеменно мені відомо, але й у самому Криму згоди нема, а вже білгородська орда й зовсім із покори вийшла. Звістка прилетіла, що на молдавських рубежах збираються хмари, ось-ось буря вдарить. Я наказав стежити за дорогами, та тільки жовнірів мало. Носа висунеш — хвіст застряне, а вже старих вояків, тих, що орду з усіма її хитрощами знають, хоч на пальцях полічити, тому я й кажу: кепсько нам без пана Володійовського!

Тут Заглоба, котрий досі тримався за голову, змахнув руками й вигукнув:

— Не буде він камедулом, я не допущу до цього, нехай навіть мені доведеться наліт на Mons regius улаштувати і силою його вивести. Присягаю вам! Завтра зранку по нього їду. Може, він мене послухає, а ні — я до

генерала всіх камедулів, до самого ксьондза примаса доберуся, хоч заради цього мені до Риму їхати доведеться. Не хочу я применшувати слави Божої, але який із нього камедул, у нього й волосся на бороді не росте. Його не більше, ніж у мене на кулаці. Бігме, кажу правду! Він і молитов співати не вміє, а якщо й заспіває, то всенькі щури із кляштора повтікають, подумують, кіт занявчав, весілля справляючи. Даруйте, ваші милості, бо я кажу, що мені на язык спаде. Мав би я рідного сина, не любив би його так, як цього молодця. Бог йому суддя! Бережи його Боже! Ну нехай би вже хоч бернардинцем став, а то на тобі — камедул. Ні, допоки я живий, не бувати цьому. Від самісінького ранку до ксьондза примаса піду, щоб дав мені листа до пріора.

— Постригу ще бути не могло, — втрутився пан Варшицький. — Але ти, мосьпане, його не підганяй, а то ще затнеться. Та й на те треба зважати, що, можливо, у цьому бажанні воля Божа таїться.

— Воля Божа? Та невже? Воля Божа поспіхом не приходить. А скорий поспіх — людям посміх, каже народне прислів'я. Якби на це була Божа воля, я давно б у ньому покликання відчув, та тільки він не ксьондз, а драгун. Якби він слухав голос розуму і вчиняв за ним, я змирився б, але Божа воля не налітає на людину зненацька, мов яструб на чирянку. Я примушувати його не стану. Перш ніж піду, добре обдумаю, що йому сказати, щоб він одразу не випурхнув у мене з рук. Та на все воля Божа і надія. Завше наш жовнірик моїм судженням більше, аніж власним, вірив, дасть Бог, якщо він бодай трохи на себе схожий, і цього разу так буде.

***** Привселюдно (лат.).

***** Що стосується (лат.).

***** Супроти мене (лат.).

РОЗДІЛ V

Наступного дня, заручившись листом від ксьондза примаса й обговоривши весь план дій із Кетлінгом, пан Заглоба подзвонив у дзвіночок біля кляшторної брами на Mons regius. Із хвилюванням чекав він, як прийме його пан Володийовський. На саму думку про це серце його калатало сильніше. Звісно, він обмислив прийдешню розмову в усіх деталях, і тепер роздумував, із чого почати, розуміючи, що багато що вирішать перші миті. З цією думкою він подзвонив у дзвіночок іще раз, а коли у замку скрипнув ключ і хвіртка трохи прочинилася, рішуче рушив уперед, а сторопілому юному ченцеві сказав:

— Я знаю, щоб сюди зайти, треба мати особливий привід. Та ось у мене лист від ксьондза примаса, зробіть ласку, *carissime frater*^{*****}, передайте його отцю пріору.

— Бажання ваше буде виконане, ваша милость, — відповів ченчик і низько вклонився, побачивши примасову печатку.

Промовивши це, він потяг за прикріплений до язичка дзвіночка ремінь двічі, щоб покликати когось, бо сам відійти од хвіртки не міг.

На сигнал дзвіночка з'явився другий чернець і, забравши листа, мовчки пішов, а пан Заглоба поклав на лавку вузлик, який тримав у руках, і сів тут же, через силу відсапуючись.

— *Frater*, — сказав він нарешті, — чи давно ти у ченцях ходиш?

— Вже п'ятий рік, — відповів той.

— Подумати тільки, такий юний — і п'ять років! Тепер уже, якби навіть і схотілося вийти, запізно. Либонь, сумуєте іноді за мирським життям, одного війська служба вабить, другого — забави й гуляння, третього молодички...

— *Arage!*^{*****} — вигукнув ченчик і перехрестився.

— А що? Невже спокуси не діймали? — повторив пан Заглоба.

Але ченчик недовірливо поглянув на цього посланця примаса і відповів:

— Тому, за ким ці двері зачинилися, вороття немає.

— Ну це ми ще побачимо! Як там пан Володийовський поживає? Чи здоровий?

— Тут нема нікого, кого б так називали.

— Брат Міхал, — сказав навмання пан Заглоба. — Колишній драгунський полковник, що недавно до вас прийшов.

— Його ми називаємо брат Єжи, але обітниці він не давав, термін послуху ще не вийшов.

— І не дасть, напевно, бо й ти, frater, не повіриш, який це був бабій! Другого такого женолюбця у жодному кляшто... а нехай тобі всячина, я хотів сказати, у жодному полку не знайдеш, хоч усе військо перебери...

— Такі речі мені й слухати негоже! — відповів ченчик, дивуючись дедалі більше.

— Послухай, frater! Не знаю я, де у вас мода гостей приймати, якщо тут, раджу, як сюди прийде брат Єжи, ліпше вийти, он хоч би у ту келію біля хвіртки, бо у нас тут будуть світські розмови.

— Піду хоч зараз, від гріха чимдалі, — сказав чернець.

Тим часом з'явився Володийовський, інакше кажучи, брат Єжи, але Заглоба не впізнав його, так сильно пан Міхал змінився.

Передусім у білому чернечому вбранні він здавався вищим, ніж у драгунському колеті, по-друге, колись хвацько підкручені вгору, мало не до самих очей, вуса тепер обвисли. Брат Єжи, схоже, намагався запустити й бороду, і вона стирчала русими пасмами не більше ніж на півпальця завдовжки. До того ж він схуд і навіть висох, а найголовніше, очі в нього погасли. Понуривши голову і сховавши на грудях під сутаною руки, сердега йшов, ледве переставляючи ноги.

Пан Заглоба, попервах не впізнавши його, вирішив, що сам пріор вийшов його зустріти. Він підвівся з лави й прочитав перші слова молитви:

— Laudetur...^{*****}

Але, придивившись, відкрив обійми й вигукнув:

— Пане Міхале! Пане Міхале!

Брат Єжи дав обійняти себе, щось схоже на ридання струснуло його груди, але очі так само залишалися сухими.

Пан Заглоба довго стискав його і нарешті заговорив:

— Не один ти оплакував своє нещастя. Плакав я, плакали Кмитиці й Скшетуські. На все воля Божа! Змирися з нею, Міхале! Нехай же тебе Отець милосердний винагородить і втішить!.. Мудро ти вчинив, що на цей час оселився у цих мурах. У скорботі думки про Бога — найкраща втіха. Дай мені ще раз притиснути тебе до серця. Майже не бачу тебе, сльози геть очі застилають!

Пан Заглоба, дивлячись на Володийовського, насправді розчулився до сліз. Нарешті, виплакавшись, промовив:

— Даруй, брате, що урвав твої спокійні молитовні роздуми, але не міг я вчинити інакше, та й сам ти з цим погодишся, вислухавши мої докази! Ох, Міхале, Міхале! Скільки ми вкупі пережили і доброго, й лихого! Чи знайшов ти за цією огорожею хоч якусь утіху?

— Знайшов, — відповів пан Міхал, — знайшов у словах, що їх денно і ношно тут чую і тверджу й ладен твердити аж до смерті: *memento mori!*^{*****} У смерті моя втіха.

— Гм! Смерть куди легше на бранному полі знайти, аніж у кляшторі, де життя день за днем плине так, ніби хтось клубок поволі розмотує...

— Тут немає життя, бо немає справ земних, і душа, ще не розлучившись із тілом, уже в іншому світі перебуває.

— Якщо так, то не стану тобі говорити, що білгородська орда на Річ Посполиту зуби точить, адже тобі тепер до цього байдуже?

Пан Міхал ураз ворухнув вусиками, правиця мимоволі потяглася ліворуч, але, не знайшовши шаблі, знову зникла під сутаню. Він понурив голову й сказав:

— *Memento mori!*

— Слушно, слушно! — відповів пан Заглоба, з виразним нетерпінням кліпаючи своїм здоровим оком. — Щойно вчора гетьман Собеський сказав: «Нехай би Володийовський ще й цю бурю з нами зустрів, а потім і в який завгодно кляштор пішов. Господь на нього за це не розгнівався б, навпаки, був би чернець хоч куди». Але важко й дивуватися, що власний спокій тобі за спокій Вітчизни дорожчий, як то кажуть, *prima caritas ab ego*^{*****}.

Залягла тривала тиша, тільки вусики у пана Міхала здригнулися й настовбурчилися.

— Обітниці ще не давав? — зненацька запитав пан Заглоба. — Отже, хоч зараз можеш звідси вийти?

— Ченцем я ще не став, бо очікував на це Божої ласки і тієї години, коли скрботні земні думки перестануть томити душу. Проте Божа ласка на мене зійшла, спокій повернувся, вийти я можу, але не хочу — наближається термін, коли я з чистим сумлінням, відсторонившись од земних помислів, дам обітницю.

— Не хочу я тебе відмовляти, та й ревність твоя мені подобається, хоч, пам'ятаю, Скшетуський, надумавши свого часу постригтися в ченці, чекав,

коли над Вітчизною ущухне буря. Роби як хочеш. Справді не стану тебе відмовляти, бо я і сам колись про кляшторне життя мріяв. Було це півстоліття тому, пам'ятаю, як став послушником. Щоб я з цього місця не зійшов, коли кажу неправду! Але, на жаль чи на щастя, Господь розпорядився інакше... Про одне тільки благаю тебе, Міхале, вийди звідси хоч на днину.

— Навіщо? Дайте мені спокій! — відповів пан Володйовський.

Пан Заглоба заревів уголос, витираючи сльози полами кунтуша.

— Для себе, — говорив він уривчастим голосом, — для себе не шукаю я порятунку, хоч князь Богуслав Радзивілл обіцяє помститися мені й убивць на мене нацьковує, а мене, старого, захистити й убезпечити від нього нема кому. Думав, що ти... Та годі про це! Я все одно тебе як сина любитиму, навіть якщо ти у мій бік і не глянеш... Про одне благаю, молися за мою душу, бо мені від рук Богуславових не втекти!.. Нехай мене спіткає те, що буде! Але знай, що другий твій приятель, котрий останньою скибкою хліба з тобою ділився, лежить-помирає і неодмінно побачити тебе хоче, щоб зізнатися в чомусь, без чого його душа не упокоїться.

Пан Міхал, який із хвилюванням слухав розповідь пана Заглоби про небезпеки, що загрожують йому, тут не витримав і, схопивши його за плечі, спитав:

— Хто ж це? Скшетуський?

— Не Скшетуський, а Кетлінг!

— Боже милосердний, що з ним?

— Мене захищаючи, він був тяжко поранений посіпаками князя Богуслава і не знаю, чи проживе ще бодай день. Заради тебе, Міхале, зважилися ми на все, тільки для цього і до Варшави приїхали, про одне думаючи, як тебе втішити. Вийди звідси хоч на дві днини і втіш умирущого. А потім повернешся... даси обітницю... Я привіз листа від отця примаса до пріора, це щоб тобі не ставили перепон... Тож поквася, бо кожна хвилина дорога!..

— Боже милостивий! — вигукнув пан Володйовський. — Що я чую! Перепон мені ставити й так не можуть, я тут лишень послушник. Боже ти мій, Боже! Прохання вмирущого — це ж святе! Йому я відмовити не можу!

— Смертельний був би гріх! — вигукнув пан Заглоба.

— Істинна правда! Вічно цей зрадник Богуслав! Якщо я не поміщуся за Кетлінга, довіку мені не бачити цих мурів... Знайду я цих його посіпак, цих

убивць, я їм макітри порозбиваю! Боже милостивий, мене вже й думки грішні брати стали! Memento mori!.. Зачекай мене, ваша милость, я зараз переодягнуся у старе вбрання, бо в сутані виходити мені у світ не можна...

— Ось одежа! — крикнув пан Заглоба, простягаючи руки до вузлика, що лежав збоку на лаві. Я все передбачив, усе приготував... Тут і чоботи, і шабля чудова, і кунтуш...

— Ходімо, ваша милость, до мене в келію, — квапливо запропонував маленький рицар.

І вони пішли, а коли з'явилися знову, то поруч із паном Заглобою йшов уже не ченчик у білому вбранні, а офіцер у жовтих ботфортах, із шаблею при боці, з білою портупеею через плече.

Пан Заглоба підморгував оком, а побачивши брата-воротаря, котрий із виразним обуренням відчинив їм хвіртку, всміхнувся у вуса.

Неподалік кляштору, трохи нижче, стояв віз пана Заглоби із двома челядниками: один сидів на козлах, притримуючи віжки добре запряженого четверика, якого пан Володйовський мимоволі окинув поглядом знавця, другий стояв поряд — у правиці він тримав запліснявілий невеличкий дзбан із вином, у лівиці — два келихи.

— До Мокотова далеченько, — сказав пан Заглоба, — а при ложі Кетлінга чекає на нас велика журба. Випий, Міхале, щоб легше тобі було витримати удари долі, бо ослаб ти, як погляну.

Сказавши це, пан Заглоба взяв із рук у пахолка дзбан і наповнив келихи загустілим від старості солодким угорським вином.

— Достойний напій, — зауважив він, поставивши дзбан на землю і беручи в руки келихи. — За здоров'я Кетлінга!

— За здоров'я! — повторив пан Володйовський. — Поспішаймо!

Вони одним духом осушили келихи.

— Поспішаймо! — повторив пан Заглоба. — Наливай, хлопче! За здоров'я Скшетуського! Поспішаймо!

— Вони знову випили одним духом, і справді треба було поспішати.

— Сідаймо! — заволав пан Володйовський.

— Невже ти за моє здоров'я не вип'єш? — жалісливим голосом запитав пан Заглоба.

— Ну ж бо! Тільки жвавніше!

І вони випили втретє. Заглоба перехилив відразу, хоч у келиху залишилося з чарку, відтак, навіть не встигнувши витерти вусів, заходився волати:

— Був би я невдячником, якби й за тебе не випив. Наливай, хлопче!

— Красно дякую, приятелю мій! — відповів брат Єжи.

У дзбані завиднілося дно. Пан Заглоба схопив його за горло і розчерепив на друзки, бо не міг терпіти порожнього посуду. Потім вони швидко сіли й поїхали.

Шляхетний напій швидко наповнив їхню кров живильним теплом, а серця надією. Щоки брата Єжи взялися легким рум'янцем, а погляд став як колись бистрим.

Рука його мимоволі кілька разів потяглася до вусиків, тепер вони знову, як маленькі шильця, стирчали догори, майже торкаючись очей. Він із цікавістю розглядався довкола, немовби бачив усе вперше.

Зненацька пан Заглоба вдарив себе рукою по колінах і ні сіло ні впало крикнув:

— Гоп! Гоп! Щойно Кетлінг тебе побачить, ураз одужає! Запевняю тебе! Гоп! Гоп!

І, на радіоцях обхопивши Міхала за шию, почав стискати його щосили.

Володийовський не залишився у нього в боргу, і вони щиро притискали один одного до грудей.

Якийсь час вони їхали мовчки, але мовчання це було цілющим.

Тим часом обабіч дороги з'явилися слобідські хатки.

Усе навкруги аж кипіло. Туди й сюди квапилися міщани, барвисто вдягнена челядь, жовніри, шляхтичі, виряджені як на весілля.

— На сейм з'їхалася тьма народу, — пояснив пан Заглоба, — може, й не всякий у справі, але ж подивитися і послухати всім хочеться. Заїжджі двори й корчми так переповнені, що кутка вільного не знайдеш, а вже шляхтянок на вулиці більше, аніж волосся в бороді!.. Такі вродливі, бестії, що часом чоловік ладен руками заплескати, як *gallus*^{*****} крильми, і закукурікати на ціле горло. Поглянь-но на оту чорнявку, за якою гайдук зелену шубку несе, а онде гладка, га?!

Тут пан Заглоба штовхнув Володийовського кулаком у бік, той глянув, вуса у нього настовбурчилися, очиці блиснули, але тої ж миті він засоромився, отямився, понурив голову і, трохи помовчавши, сказав:

— *Memento mori!*

А пан Заглоба знову обійняв його за шию.

— *Per amititiam nostram*^{*****}, Міхале, якщо любиш мене, якщо шануєш мою старість, одружися! Стільки довкола панянок достойних, одружися,

кажу!

Брат Єжи здивовано подивився на свого приятеля. Пан Заглоба не був п'яний, він, бувало, випивав тричі стільки і не заговорювався, отже, й зараз повів такі речі не від розчулення. Проте всяка думка про одруження здавалася панові Міхалу блюзнірством, і першої миті він так здивувався, що навіть не розсердився.

Відтак суворо подивився на пана Заглобу й спитав:

— Ти, ваша милість, перепив?

— Від щирого серця кажу тобі, одружися!— повторив пан Заглоба.

Пан Володйовський глянув на нього ще суворіше:

— Memento mori!

Але пана Заглобу не так легко було здолати.

— Міхале, якщо ти мене любиш, зроби це задля мене і думати забудь про своє «memento». Repeto^{*****}, ніхто тебе не приневолює, та тільки служи Богові тим, для чого він тебе створив, а створив він тебе для шаблі, і, отже, така була його воля, якщо зумів ти досягти в цьому мистецтві неабиякої досконалості. Якби хотів він зробити з тебе ксьондза, то, очевидно, наділив би іншим мистецтвом, а серце схилив би до книжок і латини. Зауваж також, що люди жовнірів-праведників не менше від святих отців шанують, бо вони у поході супроти всякої нечисті ходять і граємі^{*****} з рук Божих одержують, із ворожими хоругвами повертаючись... Усе так, не станеш же ти перечити?

— Не стану сперечатися, та й знаю до того ж, що у герці словесному мені тебе не здолати, але й ти, добродію, погодься, що для журби у кляшторних мурах куди більше пожитку.

— Ого! Якщо так, то вже й узагалі треба кляшторну браму для журби vitare^{*****}. Журбу-смуток слід у голоді тримати, щоб вона, бестія, здохла, а той, хто її живить, бовдур!

Пан Володйовський не відразу знайшов, що відповісти, тому замовк, а за хвилину промовив сумним голосом:

— Ти мені, добродію, про одруження не нагадуй, такі нагадування лишень ятрять душу. Колишньої охоти більш немає, сльозами зміло, та й літа не ті. У мене й чуб уже сивий. Сорок два роки, а з них двадцять п'ять літ трудів військових. Не жарти, ой ні, не жарти!

— Боже милосердний, не скарай його за блюзнірство! Сорок два роки! Тьху! Поглянь на мене! У чоловіка вдвічі більше за спиною лишилося,

а часом ой як важко жар у грудях схолодити, лихоманку наче куряву з тіла витрясти. Шануй пам'ять любої своєї небіжчиці, Міхале! Тож для неї ти був добрий, а для інших старий, нікчемний?

— Годі, добродію, годі, не ятри душі! — голосом, сповненим журби, відгукнувся пан Володийовський.

І на вусики його потекли сльози.

— Не скажу більше ні слова, — промовив пан Заглоба, — тільки дай мені чесне кавалерське, що б там із Кетлінгом не було, місяць ти проведеш із нами. Треба тобі й Скшетуського побачити... Якщо згодом до кляштору захочеш повернутися, ніхто тебе не затримає.

— Даю чесне кавалерське! — відгукнувся пан Міхал.

І вони враз заговорили про інше. Пан Заглоба розповідав про сейм, про те, як він виступив супроти князя Богуслава, згадав і про історію з Кетлінгом.

Щоправда, він часто-густо уривав розповідь і поринав у свої думки. Либонь, це були веселі думки, бо він час від часу бив себе руками по колінах і повторював:

— Гоп! Гоп!

Однак, що ближче під'їздили вони до Мокотова, то неспокійнішим ставало обличчя пана Заглоби. Він раптом повернувся до Володийовського і спитав:

— Пам'ятаєш? Адже ти дав чесне кавалерське, що Кетлінг Кетлінгом, а ти все одно місяць із нами побудеш.

— Від слова не відмовлюся, — підтвердив пан Володийовський.

— А ось і Кетлінгова садиба, — заволав пан Заглоба. — Розкішне місце!

А після цього крикнув візникові:

— Ну ж бо, лясни батогом! Свято сьогодні у цій господі!

Пролунав гучний виляск батога. Проте віз не встиг іще в'їхати у ворота, а з ганку вже збігли давні приятелі пана Міхала. Були серед них і колишні побратими, ще з часів Хмельниччини, і зовсім юні бійці, з-поміж них пан Василевський і пан Нововейський, майже діти, але затяті вояки, із тих, що хлопчиками, повтікавши зі школи, ось уже декілька років під проводом пана Володийовського школили воєнну науку. Маленький рицар любив їх безмежно.

Зі старших був пан Орлик, із роду Новина, той самий, у котрого на черепі виблискувала латка із золота — згадка про осколок шведської гранати, і пан Руциць, напівдикий степовий рицар, неперевершений наїзник у ворожий стан, що одному Володйовському поступався у своєму мистецтві, і ще дехто. Усі вони, побачивши на возі двох чоловіків, заходилися кричати:

— Тут він! *Vicit****** Заглоба! Тут!

Вони кинулися до воза, схопили маленького рицаря і понесли на руках, повторюючи:

— Вітаємо тебе, приятелю наш любий! Із нами ти тепер, і ми тебе не відпустимо! *Vivat* Володйовський, найліпший рицарю, окрасо цілого війська! У степ із нами, побратиме! У Дике поле! Там вітер журбу твою розіб'є!

І аж на ганку вони випустили його з рук. Пан Володйовський з усіма привітався, вельми розчулений такою сердечністю, і відразу спитав:

— А як Кетлінг? Чи живий іще?

— Живий! Живий! — хором відповіли старі жовніри, ховаючи у вуса усмішку. — Іди мерщій до нього, бо він ніяк не може тебе діждатися.

— Бачу, справи не такі вже кепські, як пан Заглоба мені розписав, — промовив маленький рицар.

Вони зайшли в сіни, а з сіней у велику кімнату. Посередині стояв стіл із задалегідь приготовленим частуванням, у кутку — канапа, накрита білою кінською шкурою, на якій лежав Кетлінг.

— Приятелю! — сказав пан Володйовський, кинувшись до нього.

— Міхале! — вигукнув Кетлінг і, легко скочивши на ноги, схопив маленького рицаря в обійми.

Вони обіймалися дуже гаряче, і часом Кетлінг підкидав угору Володйовського, а часом Володйовський Кетлінга.

— Наказано було мені симулювати хворобу, — розповідав шотландець, — удати, що вмираю, але побачив я тебе й не витримав! Я здоровий як риба, і жодна пригода мене не спіткала. Вся хитрість була в тому, щоб із кляштору тебе виманити. Пробач нам, Міхале!.. З любові до тебе вигадали ми цю пастку!..

— З нами у Дике поле! — знову вигукнули рицарі й своїми твердими долонями так застукали по шаблях, аж у кімнаті задвигтіло.

Пан Міхал сторопів. Попервах він не міг вимовити й слова, відтак по черзі обвів поглядом усіх, зупинивши його на панові Заглобі.

— Пройдисвіти! — нарешті запально вигукнув він. — Я думав, що Кетлінга смертельно поранено.

— Схаменися, Міхале! — заволав пан Заглоба. — Ти гніваєшся, що Кетлінг живий і здоровий? Жалієш для нього здоров'я і смерті жадаєш? Невже серце твоє скам'яніло і ти хотів би усіх нас скоріше на марах побачити — і Кетлінга, і пана Орлика, і пана Рущиця, і всіх оцих парубчат, ба навіть Скетуського, і мене, мене, котрий любить тебе як сина рідного!

Тут пан Заглоба заплающив очі й заскиглив іще жалібніше:

— Чи варто жити на світі, милостиві панове, якщо ніде вже вдячності не зустрінеш, самі тільки зачерствіли серця?

— Даруйте! — вигукнув пан Володийовський. — Я вам зла не бажаю, але кривдно мені, що не зуміли ви журби моєї пошанувати.

— Життя він, бачте, нам пожалів! — повторював пан Заглоба.

— Та годі вже тобі, милостивий пане!

— Каже, що не пошанували його журби, а ми ж море сліз над його бідою вилили, милостиві панове! Правда! Бога беру у свідки, що ми журбу твою шаблями розмести готові, бо так завше істинні приятелі чинять! Та коли слово дав із нами на місяць залишитися, то хоч цей місяць люби нас іще, Міхале.

— А я аж до смерті любити вас не перестану! — відповів Володийовський.

Подальшу розмову перебила поява нового гостя. Жовніри, що обступили пана Володийовського, не почули, як гість під'їхав, і побачили його тільки тепер, у дверях. На порозі стояв чоловік велетенський на зріст, кремезний і ставний, з обличчям римського цісаря. Була в цьому обличчі й велич, і монархова лагідність, і доброта. Він зовсім не скидався на інших жовнірів, стояв серед них як король птахів — орел, що ширяє над яструбами, рарогами, підсоколикками-білозорами...

— Пан великий гетьман! — вигукнув Кетлінг і, як господар дому, кинувся його вітати.

— Пан Собеський! — повторила за ним і решта.

Голови рицарів схилились у шанобливому поклоні.

Окрім пана Володийовського, усі знали про те, що великий гетьман приїде, він пообіцяв це Кетлінгові, й усе-таки його приїзд справив на всіх

таке сильне враження, що довгенько ніхто не смів розтулити рота. Велику ласку зробив він усім своїм приїздом. Але пан Собеський над усе любив жовнірів, особливо тих, із якими він безліч разів топтав татарські чамбули. Гетьман уважав вояків своєю родиною, ось і цього разу вирішив він приїхати, втішити й обласкати пана Володийовського, віддати йому при всіх шану і в такий спосіб непомітно повернути назад.

Тож привітавшись із Кетлінгом, великий гетьман відразу ж простяг маленькому рицареві обидві руки, а коли пан Міхал припав до його колін, обхопив йому голову.

— Ну, давній жовніре, — промовив він, — рука Божа притисла тебе до землі, але вона ж підніме і втішить. Бог із тобою! І ти теж залишишся з нами...

Від плачу здригнулися груди пана Міхала.

— Я вас не покину! — сказав він крізь сльози.

— От і добре, таких би жовнірів мені чимбільше! А тепер, давній приятелю, згадаймо ті часи, коли ми у вільних степах під наметами бенкетували. Добре мені з вами! Ну ж бо, покажи своє завзяття, господарю!

— *Vivat Joannes dux!*^{*****} — пролунали всі голоси.

Розпочався бенкет і не вщухав аж до ранку.

Наступного дня пан гетьман прислав Володийовському дорогий подарунок — буланого іспанського джанета.

***** Любий брате (*лат.*).

***** Згинь! (*лат.*).

***** Нехай прославиться... (*лат.*).

***** Пам'ятай про смерть! (*лат.*).

***** Тут: своя сорочка ближча до тіла (*лат.*).

***** Півень (*лат.*).

***** В ім'я нашої приязні (*лат.*).

***** Повторюю (*лат.*).

***** Нагороди (*лат.*).

***** Зачинити (*лат.*).

***** Переміг (*лат.*).

***** Хай живе Йоан, проводар! (*лат.*).

РОЗДІЛ VI

Кетлінг із Володйовським присягнули один одному, якщо тільки трапиться нагода, знову стремено до стремена їздити, біля одного багаття грітися, на сон одне сідло у голови класти.

Та не минуло й тижня від дня зустрічі, як випадок їх розлучив. Із Курляндії прибув гонець із новою, що Гаслінг, котрий юного шотландця всиновив і своїм спадкоємцем зробив, несподівано занедужав і хоче бачити названого сина. Рицар негайно верхи вирушив у дорогу.

Перед від'їздом він попрохав пана Заглобу і Володйовського мати його дім за власний і гостювати в ньому, аж доки їм надокучить.

— Може, й Скшетуські приїдуть, — казав він. — До виборів сам він прибуде напевно, та хоч би й з усіма дітьми, для всіх місце знайдеться. У мене кривих нема, а хоч би й були, ви теж мені як рідні.

Особливо тішився запрошенню пан Заглоба, йому в Кетлінга було надто зручно, але й панові Володйовському гостинність виявилася не зайвою.

Скшетуські так і не приїхали, зате про своє прибуття повідомила сестра пана Володйовського, та, що була заміжня за паном Маковецьким¹⁵, стольником латичовським. Вона прислала у гетьманський двір чоловіка запитати, чи не бачив хто-небудь маленького рицаря. Звісно, йому відразу ж показали на садибу Кетлінга.

Пан Володйовський вельми зрадів цій звістці. Він уже декілька років не бачив своєї сестри, пані стольникової, і, довідавшись, що, не знайшовши нічого пристойного, вона зупинилась у Рибакх, в убогій оселі, пан Міхал відразу ж поквапився до неї, щоб запросити до Кетлінгової садиби.

Вже смерклося, коли він зайшов у хатину, і хоч у кімнаті були ще дві жінки, він одразу впізнав сестру. Пані стольникова була низенькою, кругленькою, наче клубок прядива.

І вона його враз упізнала. Вони кинулися одне одному в обійми і довго не могли вимовити й слова. Він відчув, як по його обличчю течуть її теплі сльози, і вона відчула тепло його сліз. Увесь цей час панянки стояли неперушно, як дві свічки, спостерігаючи за чужою радістю.

Та ось пані Маковецька, якій першій повернуло мову, почала викрикувати тонким, писклявим голоском:

— Стільки років! Стільки років! Допоможи тобі Боже, коханий братику! Щойно дізналась я про твоє горе, відразу зірвалася їхати. І чоловік мене не стримував, бо від Буджака загрожує біда... Та й про білгородських татар ходять чутки. І, мабуть, скоро на дорогах зачорніє, ось і зараз птаство злетілося звідусіль, а так завше перед навалою буває. Нехай Бог тебе втішить, коханий братику! Любий мій! Золотий! Чоловік на вибори сюди приїде і сказав мені так: «Бери панянок і їдь раніше. Міхала, каже, у скорботі приголубиш, від татар, каже, треба десь голову сховати, бо в країні от-от пожежа спалахне, одне слово, усе докупи складається. Їдь, каже, до Варшави, знайди житло там пристойне, поки ще можна, щоб нам було де зупинитися». Він там із кр'янами на шляхах ворогів караулить. Війська замало. У нас завжди так. Міхале, братику мій коханий! Підійди-но до вікна, я на тебе подивлюся. Он як схуд на обличчі, адже ж горе не красить. Добре було чоловікові на Русі казати: знайди житло пристойне! А тут ніде нічого — ледве халупу знайшли. Через силу три в'язки соломи для постелей нашкребли.

— Дозволь, сестро!.. — почав був маленький рицар.

Але сестра не хотіла дозволити й туркотіла далі, як млинок:

— Тут ми зупинилися, адже більше й місця не було. Господарі якось вовком дивляться, хтозна, що за люди. Правда, і в нас четверо челядників, добрих парубків, та й ми не з лякливих, у наших кр'ях і в грудях жінки серце воїна б'ється, інакше там не проживеш. У мене короткоствольний мушкетик є, який я завше з собою вожу, а в Баськи два обрізи. Тільки Кшися зброї не любить... Проте місто чуже, тому я воліла б знайти надійніше місце...

— Дозволь, сестро... — повторив пан Володийовський.

— А ти де зупинився, Міхале? Ти маєш мені допомогти знайти помешкання, бо, напевно, й у Варшаві не раз бував...

— Помешкання для тебе готове, — урвав її пан Міхал, — та ще й таке, що й сенатора з усім двором у нього запросити не соромно. Я зупинився у свого приятеля, капітана Кетлінга, і зараз тебе до нього відвезу...

— Але пам'ятай, що нас троє, двоє слуг і четверо челядників. О Боже мій! Я ж тебе й досі з компанією не познайомила!

І вона враз обернулася до панянок:

— Ваші милості знають, хто він, але він не знає, хто ви. Будь ласка, познайомтеся, хоч і потемки. Навіть нам у печі досі не затопили... Це панна

Кристина Дрогоївська, а ото панна Барбара Єзьорковська. Чоловік мій їх і їхньої маєтності опікун, а вони сироти й живуть із нами. Таким юним паннам без опіки жити негоже.

Поки пані стольникова говорила це, Володйовський уклонився, як це роблять військові, а обидві панянки, притримуючи поділ суконь, зробили реверанс, при цьому панна Єзьорковська струснула головою, як лоша.

— Сідаємо і їдьмо! — сказав пан Міхал. — Зі мною мешкає пан Заглоба, якого я попрохав подбати про вечерю.

— Той самий славетний пан Заглоба? — спитала раптом панна Єзьорковська.

— Баська, тихо! — зупинила її пані стольникова. — Боюся тільки, клопоту з нами буде багато!

— Якщо вже пан Заглоба про вечерю дбає, — відповів маленький рицар, — їжі вистачить, хоч би нас і вдвічі більше приїхало. Велить, панни, виносити речі. Я і підводу прихопив, а шарабан у Кетлінга такий просторий, що всі четверо помістимось. І ось іще що я подумав: якщо слуги не пияки, нехай до ранку тут із кіньми та з усім начинням побудуть, а ми візьмемо найпотрібніше.

— Нема потреби їм лишатися, — сказала пані стольникова, — вози ще не розвантажені, запряжемо коней — і в дорогу. Басько, піди припильнуй!

Панна Єзьорковська скочила в сіни, і швидко, швидше, аніж можна прочитати до кінця «Отче наш», повернулася сказати, що все готове.

— Тоді їдьмо! — промовив пан Володйовський.

За хвилину шарабан віз усю четвірку до Мокотова. Пані стольникова з панною Дрогоївською сіли на заднє сидіння, а маленький рицар сів попереду, поруч із панною Єзьорковською. Було вже темно, облич він не розрізняв.

— Ви, панни, бували у Варшаві? — гучно, щоб заглушити стукіт коліс, запитав він, нахилившись до панни Дрогоївської.

— Ні, — відповіла вона низьким, але дзвінким і приємним голосом. — Ми виростили у своїй парафії, і ні великих міст, ні відомих людей не бачили.

Сказавши це, вона ледь схилила голову, ніби даючи зрозуміти, що до останніх зараховує і пана Володйовського, чим неабияк йому догодила. «Політична, одначе, дівчина», — подумав пан Володйовський, напружено міркуючи, яким би компліментом їй відповісти.

— Якби це місто було й у десять разів більше, — нарешті промовив він, — вашої вроди йому не затьмарити, панни.

— А ви звідки знаєте, милостивий пане, адже нас і не видно потемки? — несподівано запитала панна Єзьорковська.

«От коза!» — подумав пан Володийовський, але не відповів.

Певний час вони їхали мовчки, аж доки панна Єзьорковська звернулася до нього знову:

— А ви не знаєте, милостивий пане, чи у стайнях доволі місця, бо у нас десять коней і двоє лошат?

— Та хоч би й тридцять, місце знайдеться, стайня простора.

А панна тільки свиснула на це:

— Фіть, фіть!

— Басько! — почала напучувати її пані стольникова.

— Ага! Баська! Баська! А коні цілісіньку дорогу на кому?

За розмовами непомітно під'їхали до Кетлінгової садиби.

Всенькі вікна на честь приїзду пані стольникової були освітлені. Назустріч гостям вибігла прислуга на чолі з паном Заглобою, який, підскочивши до шарабана й побачивши у ньому трьох жінок, відразу спитав:

— Хто ж із вас, пані, моя добродійниця і сестра Міхала, мого найліпшого приятеля?

— Я, — відповіла пані стольникова.

Пан Заглоба відразу захопив її руку і заходився розцілювати, повторюючи:

— Б'ю чолом, б'ю чолом!

Відтак він допоміг пані стольниковій вилізти з шарабана і, розкланюючись перед нею і човгаючи ногами, провів у сіни.

— Дозвольте мені, щойно переступимо поріг, іще раз поцілувати ваші ручки, — говорив він їй дорогою.

А тим часом пан Міхал допоміг вибратися з шарабана паннам. Позаяк шарабан був високий, а сходинку в темряві намацати важко, він обійняв за талію панну Дрогойовську, підняв її і поставив на землю. Вона не опиралася цьому, на мить притулившись до нього грудьми.

— Дякую вам, милостивий пане! — промовила вона своїм низьким, мелодійним голосом.

Пан Володийовський обернувся тепер до панни Єзьорковської, але вона зіскочила вже з другого боку, і він узяв попідруч панну Дрогойовську.

У кімнаті панни відрекомендувалися панові Заглобі, котрий, побачивши їх, розвеселився і відразу ж запросив усіх до вечері.

Тарелі на столі вже парували, наїдків і напоїв, як і передбачав пан Міхал, було стільки, що справді вистачило б іще на таку саму кількість осіб.

Посідали за стіл. Пані стольникова — на покуті, праворуч від неї пан Заглоба, поруч нього — панна Єзьорковська, пан Володийовський сів ліворуч, біля панни Дрогойовської.

І аж тут маленький рицар зміг як слід розгледіти обох панянок.

Обидві були гарненькі, але кожна у своєму роді. Дрогойовська мала чорне, як вороняче крило, волосся, чорні брови, великі блакитні очі, смагляву, бліду і таку ніжну шкіру, що навіть на скронях виднілися голубі жилки. Над верхньою губою темнів ледь помітний пушок, немовби підкреслюючи жагучість її вуст, неначе створених для поцілунку. Вона була у жалобі за недавно померлим батьком, і це темне вбрання при такій ніжній шкірі й чорному волоссі надавало їй вигляду певної суворості й смутку. На перший погляд вона здавалася старшою за свою подругу, і, тільки добре придивившись, пан Міхал помітив, що ця дівчина у повному розквіті юної краси. І що більше він дивився, то більше дивувався і величі постави, і лебединій шиї, і її струнності й граційності, і дівочій вроді.

«Це велична пані, — думав він, — і душа в неї, напевно, піднесена. Зате друга справжня паливода!»

Порівняння було вдале.

Єзьорковська була значно нижча від Дрогойовської і взагалі дрібнувата, проте не худа, свіжа, як трояндовий бутон, ясноволоса. Волосся у неї, либонь, після хвороби, було коротко обстрижене і зверху вкрите золотистою сіточкою. Але й воно, ніби вгадуючи Басину непосидючість, не хотіло поводитися спокійно, кінчики його вилазили крізь усі петлі сіточки, звисаючи на лоб мало не до самих брів, на кшталт козацького оселедця, бистрі, пустотливі очі й лукава усмішка робили її схожою на пустуна-збиточника, який тільки й думає про чергову витівку.

При цьому вона була така вродлива і симпатична, що очей не відведеш. Носик мала витончений, кирпатенький, ніздрі у неї весь час роздувалися, на щоках і підборідді красувалися ямочки — прикмета веселої вдачі.

Та зараз вона сиділа поважно й смачно вечеряла, пострілюючи очима то на пана Заглобу, то на пана Володийовського, розглядаючи їх із дитячою цікавістю, немовби якісь дивовижі.

Пан Володийовський мовчав. Він розумів, що мав підтримувати розмову з панною Дрогойовською, але не знав, із чого її почати. Маленький рицар узагалі не мав досвіду спілкування з дівчатами, а зараз на душі у нього було ще й тужливо, бо панни враз нагадали йому про померлу наречену.

Пан Заглоба, навпаки, розважав пані стольникову, розповідаючи їй про подвиги пана Міхала і власні. До середини вечері він саме підійшов до оповіді про те, як колись вони з княжною Курцевич і Жендзяном учотирьох тікали від татарського чамбула, а під кінець, заради врятування княжни, щоб зупинити погоню, кинулись удвох на цілий чамбул.

Панна Єзьорковська аж їсти перестала, підперши підборіддя руками, вона слухала, затамувавши дух, увесь час відкидаючи з чола волосся, кліпала очима, а в найцікавіших місцях плескала в долоні й повторювала:

— Ага! Ага! А що далі, а що далі?

Та коли оповідь дійшла до того місця, як драгуни Кушеля, несподівано вискочивши із засади, налягли на татар і гналися за ними півмилі, рубаючи праворуч і ліворуч, панна Єзьорковська, не в змозі стримати захоплення, заплескала в долоні й закричала:

— Оце-то так, вельмишановний пане, оце-то так! І я б хотіла там опинитися!

— Басько! — урвала її опасиста пані Маковецька з чудовим русинським акцентом. — Довкола тебе такі політичні люди, відвикай ти від своїх «оце-то так!» Ще не вистачало, боронь Боже, аби ти крикнула: «Щоб я луснула, коли брешу!»

Панянка розсміялася молодим і дзвінким, як срібло, сміхом, і зненацька ляснула себе руками по колінах.

— Щоб я луснула, коли брешу, тітонько!

— О Боже! Вуха в'януть! У такому товаристві... Негайно перепроси усіх! — вигукнула пані стольникова.

Тоді Баська, вирішивши почати перепросини від пані стольникової, підхопилася з місця, впустивши при цьому на підлогу ніж, ложку, і сама пірнула слідом під стіл.

Тут уже й кругленька пані стольникова не змогла утриматися від сміху, а сміялася вона в особливий спосіб: спершу починала трястися, так що гладке тіло її ходило ходором, а потім пиццала тоненьким голосом. Усі розвеселилися. Пан Заглоба був у захопленні.

— Ось бачите, панове, яка морока мені з цією дівчиною! — повторювала, трясучись, пані стольникова.

— Та це ж чистісінька радість! Побий мене сила Божа! — промовив пан Заглоба.

Тим часом панна Бася вилізла з-під столу, знайшла ложку й ножа, аж тут сіточка у неї з голови злетіла, і неслухняне волосся так і лізло на очі. Вона випросталася і, роздуваючи ніздрі, сказала:

— Ага! Смієтеся з того, милостиві панове, що стався такий конфуз. Ну гаразд!

— Даруйте, ніхто не сміється, — переконливим тоном заперечив пан Заглоба. — Ніхто не сміється! Навпаки, усі ми щасливі, що у вашій особі, панно, Господь Бог дарував нам таку радість.

Після вечері усі пішли у вітальню. Там панна Дрогоївська, побачивши на стіні лютню, зняла її і почала перебирати струни. Пан Володийовський попрохав її заспівати у тон струнам, вона відповіла сердечно і просто:

— Якщо це хоч трохи розвіє ваше горе, я готова...

— Дякую! — відповів маленький рицар і шанобливо підвів на неї очі.

За хвилину полинули звуки пісні:

Рицарю, знай, що тобі не минеться:

Щит не врятує і перепона,

Якщо в серце розчулене вп'ється

Зла і підступна стріла Купідона*****.

— Я вже й не знаю, як вам дякувати, милостива пані, — говорив пан Заглоба, сидючи віддалік із пані стольниковою й цілуючи її руки, — сама приїхала ще й таких панянок привезла, що, либонь, і самим граціям до них далеко. Особливо мені отой гайдучок до серця припав, така шельмочка, що будь-яку журбу розжене ліпше, аніж ласиця мишей. Та й що таке людська печаль, якщо не миші, котрі гризуть зернини веселості, які зберігаються у серцях наших! А треба вам, милостива пані доброчиннице, сказати, що попередній наш король Joannes Casimirus так мої comparationes***** полюбляв, що жодної днини без них обійтися не міг. Я йому і приповідки, і мудрі правила поведінки для нього укладав, а він їх на сон грядущий повторював, і часто-густо вони йому в хитромудрій його політиці ставали у пригоді. Та це вже інша матерія. Я вірю, що й наш Міхал, насолодившись радістю, назавше про свою журбу забуде. Ви, милостива пані, й не знаєте, що лише тиждень минув відтоді, як я його із кляштору камедулів витяг, де

він обітницю давати збирався. Але я самого нунція підмовив, а він візьми й скажи пріорові, що всіх ченців у драгуни пошле, якщо Міхала негайно не відпустять... Нічого було йому там робити. Хвалити Бога! Хвалити Бога! Я вже Міхала добре знаю. Не сьогодні-завтра котрась із цих панянок такі іскри з його серця викреше, що воно спалахне, як трут.

А тим часом панна Дрогоївська співала далі:

Якщо героя щит не врятує

Ні від меча, ні від спису,

Як же тоді ще спокійно воркує

Горлиця — птах серед лісу?

— Ці горлички бояться купідонових стріл, як собака сала, — прошепотів пані стольниковій Заглоба. — Але зізнайся, милостива пані добродійко, не без якоїсь потаємної думки ти цих синичок сюди привезла. Козир-дівки! Особливо гайдучок, хай буде вона здорова! Хитра у Міхала сестричка, правда?

Пані Маковецька враз скорчила хитру міну, яка, до речі, аж ніяк не пасувала до її простого й добродушного обличчя, і промовила:

— Нам, жінкам, про все подумати треба, без лукавства не проживеш. Чоловік мій на вибори короля збирається, а я дівчат раніше забрала, бо татарва ось-ось нагряне. Та якби знати, що з цього буде пуття і одна з них щастя Міхалові принесе, я б паломницею до якогось чудотворного образу пішла.

— Буде пуття! Буде! — сказав пан Заглоба.

— Обидві дівчини із добрих родин, обидві з посагом, що у наші нелегкі часи чимало означає...

— Не мені про це розказувати, милостива пані. Міхалове багатство війна з'їла, хоч, як я знаю, трохи грошей у нього є, він їх великим панам під розписку віддав. Брали й ми не раз неабиякі трофеї, милостива пані, панові гетьману віддавали, але частина на розподіл ішла, як кажуть жовніри, «на шаблю». І на його шаблю чимало перепало, якби ж він усе беріг — багачем би став. Та жовнір не думає про завтра, він сьогодні гуляє. І Міхал був би й усе процвіндри́в, якби не я. То ти кажеш, милостива пані, що панянки знатного походження?

— У Дрогоївської є сенатори в роду. Щоправда, наші окраїнні каштеляни на краківських не схожі, а є серед них і такі, про яких мало хто у Речі Посполитій чув, але той, кому бодай раз довелось посидіти

у каштелянському кріслі, неодмінно передасть свою поставу нащадкам. Ну, а якщо про родовід говорити, то Єзьорковська тут набагато переважає Дрогойовську.

— Стривайте, стривайте! Я й сам зі стародавнього королівського роду Масагетів, тож страшенно люблю про чужий родовід послухати.

— Із такого високого гнізда Єзьорковська не походить, але якщо ти, милостивий пане, хочеш послухати... Ми у своїх краях кожен рід на пальцях можемо перелічити... Отже, і Потоцькі, і Язловецькі, і Лаці — усі її рідня. Ось як воно було, милостивий пане...

Тут пані стольникова розправила фалди сукні, усілася зручніше, щоб ніщо не заважало їй в улюбленій оповіді. Відтак розчепіривши пальці однієї руки і витягнувши вказівний палець другої, вона приготувалася до лічби усіх дідів і прадідів, після чого почала:

— Дочка пана Якуба Потоцького¹⁶ Ельжбета, від другої його дружини, у дівочтві Язловецької, вийшла заміж за пана Яна Сьютанка, подільського хорунжого...

— Зарубав на носі! — сказав пан Заглоба.

— Від цього шлюбу народився пан Миколай Сьютанко, теж подільський хорунжий.

— Гм! Високе звання!

— А той у першому шлюбі одружився з Дорогостай... Ні! З Рожинсько... Ні, з Воронічівною! А, нехай тобі! Забула!

— Вічна їй пам'ять, хоч би як там вона називалася! — із поважною міною промовив пан Заглоба.

— А вдруге він одружився із Лащівною...

— Ось воно те, що треба! І який же від цього шлюбу effectus?*****

— Сини у них померли...

— Будь-яка радість у цьому світі недовговічна...

— А з чотирьох дочок наймолодша, Анна, вийшла заміж за Єзьорковського із роду Равичів, комісара з розмежування Поділля, котрий потім, якщо не помиляюся, мечником подільським був.

— Аякже, пам'ятаю! — цілком упевнено сказав пан Заглоба.

— Від цього шлюбу, як бачиш, милостивий пане, й народилася Бася.

— Бачу ще й те, що зараз вона цілиться із Кетлінгової пищалі.

Панна Дрогойовська і маленький рицар були захоплені розмовою, а Баська тим часом задля потіхи прицілювалася з пищалі у вікно.

Побачивши це видовище, пані Маковецька затряслася і запищала:

— Ой, милостивий пане, ти собі навіть не уявляєш, скільки у мене клопоту з цією дівцею! Викапаний гайдамака!

— Якби всі гайдамаки були такими, я б до них хоч зараз пристав.

— Тільки рушниці, коні й війна у неї в голові! Якось вирвалася із дому на качине полювання, з дробовиком. Залізла в очерети, аж тут, глядь, очерети розступилися, і що ж? Татарин висунув макітру, він очеретами до села підкрадався. Інша б налякалася, а наша, відчайдуха, як пальне з дробовика. Татарин хлюп у воду! Й уяви собі, милостивий пане, на місці його поклала... І чим — зарядом качиноного шроту...

Тут пані Маковецька знову затряслася усім тілом, регочучи зі злощасного татарина, а згодом додала:

— І то правда, врятувала нас усіх, бо цілий чамбул ішов, а вона повернулася, зчинила галас, і ми з челяддю встигли у лісі сховатися. У нас так завжди!

Обличчя пана Заглови проясніло від захоплення, він аж прискалив око, потім схопився з місця, підскочив до дівчини і, не встигла вона схаменутися, цмокнув її у лоб.

— Це від старого жовніра за того татарина в очеретах! — пояснив він.

Панянка замашно струснула своїм світлим волоссям.

— Еге ж! Дала я йому бобу! — вигукнула вона своїм ніжним, майже дитячим голосом, що здавалося дивним чути з її вуст такі войовничі речі.

— Мій же ти гайдучок любий! — промовив розчулений пан Заглоба.

— Чи й не диво, один татарин! Ви, напевно, тисячі насікли — і шведів, і німців, і угорців Ракоці. Куди мені до вас, милостивий пане! Других таких рицарів у всій Речі Посполитій не знайти. Це я достеменно знаю. Ого!

— А ми, коли маєш охоту, і тебе навчимо шабеліною махати. Я, щоправда, поважчав трохи, але Міхал іще хоч куди.

Почувши таку пропозицію, Бася аж підстрибнула від захоплення, потім поцілувала пана Заглобу в плече, а маленькому рицареві зробила реверанс і сказала:

— Дякую за обіцянку! Я вже трішки вмію!

Але пан Володійовський, заклопотаний бесідою з Кшисею, відповів вельми неухважно:

— Як ти, вельмишановна панно, звелиш!

Пан Заглоба з розпашілим обличчям знову підсів до дружини латичівського стольника.

— Моя милостива добродійко, — почав він. — Я добре знаю, що турецькі солодощі чудові, довгі роки мені у Стамбулі просидіти довелося, та знаю не гірше, що й охочих на них сила-силенна. Як же так сталося, що на цих дівчат досі ніхто не поласився?

— Ну що ви! Таких, що до обох залицялися, не бракувало. А Баську ми жартома тричі вдовою називаємо, бо до неї відразу три достойних кавалери¹⁷ сваталися: пан Свирський, пан Кондрацький і пан Чвилиховський. Усі шляхтичі з наших країв, земельні власники, якщо хочеш, я й зараз можу всеньку їхню рідню на пальцях перелічити.

Сказавши це, пані стольникова розчепірила вже пальці лівої руки і виставила вказівний палець правої, але пан Заглоба хутко перебив її:

— Ну й що ж із ними сталося?

— Усі троє на війні голови поклали, тому ми Баську й називаємо тричі вдовою.

— Гм! Ну і як же вона витримала такий удар?

— Бачиш, милостивий пане, для нас це звична річ, у наших краях рідко хто, до похилих літ доживши, своєю смертю вмирає. У нас навіть приказка є — шляхтич умирає в полі. Як Баська удар витерпіла? Похлипала трохи, сердешна, відсиділася у стайні, вона, ледве що трапиться, відразу в стайню біжить! Пішла я туди за нею й питаю:»За котрим плачеш, Басю?» А вона мені: «За всіма трьома!» З цієї відповіді я висновила, що жодного з них вона не вподобала... Через те, мабуть, що голова у неї чимось іншим заклопотана, не зійшла ще на неї Божа воля... Може, на Кшисю, а на Баську, либонь, досі ні!..

— Зійде! — сказав пан Заглоба.— Зійде, милостива пані добродійко! Ми з вами це якнайкраще розуміємо...

— Таке вже наше покликання! — відповіла пані стольникова.

— Отож-бо! У цьому вся суть! Ви мої думки читаете, — милостива пані. Подальшу розмову перебила поява молоді.

Маленький рицар уже сміливіше почувався у товаристві панни Кшисі, а вона, напевно, від співчуття, лікувала його журбу, як лікар лікує хворого. І, можливо, саме тому виявляла до нього трохи більше прихильності, аніж давало змогу недавнє знайомство. Але ж пан Міхал був братом пані стольникової, а панянка — кривною її чоловіка, і через те нікого це не

дивувало. Баська натомість залишалася в тіні, і ніхто, окрім пана Заглоби, не помічав її присутності. Але Басі до цього було байдуже. Спершу вона з подивуванням розглядала рицарів, а потім із не меншою допитливістю — розкішну зброю Кетлінга, що прикрашала усі стіни. Відтак почала позіхати, очі просто злипалися, і вона нарешті сказала:

— Я-ак заляжу спати, так післязавтра хіба що прокинуся...

Після таких слів усі відразу розійшлися, бо жінки були вельми здорові й чекали тільки на ту хвилину, коли постелять ліжка.

Пан Заглоба, залишившись нарешті віч-на-віч із паном Володйовським, спочатку значуще підморгнув йому, а далі обсипав маленького рицаря градом легеньких кулаків.

— Міхале! Гей, Міхале! Ну що? У ченці підеш чи передумав? Дівки, як ріпки. Дрогойовська — солодка чорничка. А гайдучок наш рум'яний, ух! Що скажеш, га, Міхале?

— Що скажу, нічогенькі! — відповів маленький рицар.

— Як на мене, так ліпше гайдучка не знайти. Зізнаюся тобі, коли я за вечерею до неї підсів, то від неї жар ішов, як від печі.

— Коза вона ще, Дрогойовська куди статечніша.

— Панна Кшися — угорська сливка. Спіленька, соковита! А та — міцний горішок!.. Далєбі, мав би я зуби... Я хотів сказати, мав би я таку дочку, тобі одному її віддав би. Мигдаль! Мигдаль у цукрі!

Пан Володйовський раптом спохмурнів. Згадалися йому прізвиська, які пан Заглоба Анусі Борзобогатій давав. Він уявив її як живу — тонкий стан, маленьке личко, темні коси, її врода і веселий сміх, особливий, тільки їй притаманний погляд. Ці обидві були молодші, але та у стократ дорожча за будь-яку молоду...

Маленький рицар сховав обличчя в долоні, його огорнула несподівана і від того така гірка печаль.

Пан Заглоба знітився, певний час мовчав, дивлячись на нього з тривогою, і нарешті спитав:

— Міхале, що з тобою? Скажи на милість Божу!

— Скільки їх, юних, уродливих, на білому світі, — відповів пан Володйовський, — тільки моєї ягнички серед них уже немає, її ніколи я більше не побачу!..

Тут біль здавив йому горло, він опустив голову на край лави і, зціпивши зуби, тихо прошепотів:

— Боже! Боже! Боже!..

***** Тут і далі вірші переклав Леонід Тендюк.

***** Порівняння (*лат.*).

***** Результат (*лат.*).

РОЗДІЛ VII

Панна Бася все-таки впрохала пана Володйовського, щоб він навчив її правил герцю, а він і не відмовлявся, бо хоч і віддавав перевагу Дрогойовській, проте за ці дні встиг прихилитися до Басі, а втім, важко було б її не любити.

І ось одного ранку, наслухавшись Басиних хвальковитих запевнень, що вона цілком володіє шаблею і не всякий зуміє відбити її удари, пан Володйовський почав перший урок.

— Мене вчили бувалі жовніри, яких у нас не бракує, — вихвалялась Бася, — а вони якраз уміють на шаблях битися... Ще невідомо, чи знайдуться з-поміж вас такі, милостиві панове.

— Що ти кажеш, люба моя, — заволав пан Заглоба, — та таких, як ми, у цілому світі не знайдеш!

— А мені хотілося б довести, що і я не гірша. Не сподіваюся, але хотіла б!

— Стріляти з короткоствольного мушкета і я б спробувала, — сказала, сміючись, пані Маковецька.

— О Боже! — вигукнув пан Заглоба. — Здається мені, у Латичові самі амазонки живуть!

Тут він звернувся до панни Дрогойовської:

— А ти, милостива панно, якою зброєю найкраще володієш?

— Ніякою, — відповіла Кшися.

— Ага! Ніякою! — вигукнула Баська.

І, передражнюючи Кшисю, заспівала:

Рицарю, знай, що тобі не минеться:

Щит не врятує і перепона,

Якщо в серце розчулене вп'ється

Зла і підступна стріла Купідона.

— От оцією зброєю вона володіє добре, будьте спокійні! — додала Бася, звертаючись до Володйовського і Заглоби. — І стріляє непогано.

— Виходь, милостива панно! — сказав пан Міхал, намагаючись приховати легке збентеження.

— Ой, Боже! Тільки б усе вийшло, як я хочу! — заводала Бася, зашарівшись від радості.

І відразу ж стала в позицію: у правій руці вона тримала легку польську шабельку, ліву сховала за спину, нахилилася вперед, високо піднявши голову. Ніздрі у неї роздувалися, і була вона при цьому така гарненька і рум'яна, що пан Заглоба прошепотів пані стольниковій:

— Жоден дзбанок, хоч би й зі столітнім угорським, своїм виглядом так би не потішив моєї душі!

— Зауваж, милостива панно, — говорив тим часом пан Володидьовський, — я не нападаю, тільки захищаюсь. А ти нападай, скільки собі хочеш.

— Гаразд. А коли ти втомишся, милостивий пане, то скажи мені.

— Я й так можу все ураз закінчити, якщо тільки захочу!..

— Та невже?

— У такого фехтувальника, як ти, милостива панно, вибити з рук шабельку дуже просто.

— Це ми побачимо!

— Не побачимо, бо я дотримуюся ввічливості.

— Ніякої ввічливості тут не треба. Спробуй вибити, милостивий пане, якщо зможеш. Знаю, вправності у мене малувато, але до цього я не допущу.

— Отже, ти, милостива панно, дозволяєш?

— Дозволяю!

— Схаменися, гайдучок ти мій любий, — втрутився пан Заглоба. — Він не з такими, як ти, розправлявся.

— Побачимо! — повторила Баська.

— Починаймо! — скомандував пан Володидьовський, котрому Басьчине вихваляння надокучило.

І вони почали.

Бася, присідаючи, як польовий коник, зробила хвацький випад.

Пан Володидьовський, не сходячи з місця, за своєю звичкою, ледь помітно ворухнув шаблею, ніби ніякої атаки й не було.

— Ти, милостивий пане, відбиваєшся од мене, як від набридливої мухи! — завокала роздратована Бася.

— А я з тобою і не б'юся взагалі, милостива панно, а вчу! — відповів маленький рицар. — Ось так добре! Як для жінки, зовсім непогано! Твердіше став руку!

— Кажеш, як для жінки? То ось тобі, милостивий пане, за жінку, ось тобі на горіхи!

Але панові Міхалу ні на які горіхи не дісталоя, хоч Бася й удалася до своїх найліпших прийомів. Крім того, аби показати, як мало дошкуляють йому Басині удари, він спокійнісінько вів далі розмову з паном Заглобою.

— Відійди, ваша милость, од вікна, бо панні темно, хоч шабелька у неї трохи більша за голку, та, либонь, голкою вона володіє краще.

Бася роздула ніздрі ще більше, а волосся лізло на очі.

— Легковажиш мною, милостивий пане? — запитала вона, важко дихаючи.

— Боронь Боже, тільки не твоєю персоною.

— А я, я... пана Міхала зневажаю!

— Ось тобі, бакалавр, за науку! — відповів маленький рицар.

І він знову звернувся до пана Заглоби:

— Здається, сніг пішов!

— Ось вам сніг, сніг, сніг! — повторювала, розмахучи шабелькою, Бася.

— Басько, годі з тебе! Вже ледве дихаєш! — втрутилася пані стольникова.

— Ну ж бо, милостива панно, тримай шабельку міцніше, а то з рук виб'ю!

— Побачимо!

— А ось дивись!

І шабелька, мов пташка, фуркнувши з Басиних рук, із брязкотом упала на підлогу біля печі.

— Це я сама, ненароком! Це не ви, милостивий пане! — зі сльозами в голосі вигукнула Бася.

І, схопивши в руки шаблю, вона знову перейшла в атаку.

— А спробуйте-но тепер, милостивий пане...

— Ось тобі ще раз!

І шабля знову опинилася під піччю.

А пан Міхал сказав:

— На сьогодні годі!

Пані стольникова, за своєю звичкою, затряслася усім тілом від реготу, а Бася стояла посеред кімнати збентежена, розгублена, вона важко дихала й кусала губи, ледве стримуючи сльози, що стояли в очах. Вона знала: якщо

вибухне плачем, усі сміятимуться ще більше, і щосили намагалася втриматись, але відчуваючи, що не зможе, вибігла з кімнати.

— О Боже! — вигукнула пані стольникова. — Напевно, у стайню побігла, ще й не схолола після герцю, не дай Боже застудиться... Треба наздогнати її! Кшисю, не смій виходити!

Сказавши це, вона вийшла і, схопивши з вішалки у сінях кожушанку, побігла з нею до стайні, а за нею слідом помчав і пан Заглоба, хвилюючись за свого гайдучка.

Хотіла була вибігти і Дрогоївська, але маленький рицар схопив її за руку.

— Чула, милостива панно, наказ? Не відпущу твоєї руки, аж доки повернуться.

І справді не відпускав. А рука в неї була ніжна, м'яка, оксамитова, і пану Міхалові здалося, що потічок тепла струмує від її пальців, передаючись йому, і він стискав їх дедалі міцніше.

Смагляві щоки панни Кшисі легенько зарум'янилися.

— Бачу, що я ваша бранка, ваш ясир, — промовила вона.

— Той, хто взяв такий ясир, і султанові не стане заздрити, півцарства за нього залюбки віддасть, не пожаліє.

— Але ж ви, милостивий пане, мене б цим нехристям не продали!

— Як не продав би дияволу свої душі!

Тут пан Міхал зненацька збагнув, що згарячу зайшов надто далеко і вже спокійніше додав:

— Як не продав би дияволу й сестри!

А панна Дрогоївська відповіла поважно:

— Ви, милостивий пане, як у око вліпили. Пані стольникова для мене як сестра, а ви названим братом будете.

— Дякую від щирого серця, — сказав пан Міхал, цілуючи її руку, — мені над усе на світі потрібна втіха.

— Знаю, знаю, — відповіла панянка, — я й сама сирота.

Тут сльозинка скотилася у неї по щоці, сховавшись у темному пушку над губою.

А пан Володйовський подивився на сльозинку, на відтінені пушком губи і нарешті промовив:

— Ви, милостива панно, такі добрі, як янгол! Мені вже полегшало!

Кшися ніжно усміхнулася.

— Від душі зичу вам, милостивий пане, щоб так і було!

— Богом присягаю!

При цьому маленький рицар відчував, що, якби він іще раз поцілував дівчині руку, йому й узагалі б легко стало. Але цієї миті увійшла пані Маковецька.

— Баська кожушанку взяла, — сказала вона, — проте сконфужена й повертатися не хоче. Пан Заглоба по стайні гасає, ніяк її не зловить.

А пан Заглоба не лишень, умовляючи і втішаючи, ганявся по всій стайні, ловлячи Басю, а й відтіснив її нарешті у двір із надією, що так вона швидше в теплу оселю повернеться.

А вона втекла від нього, повторюючи:

— От і не піду, не піду ні за що, нехай мене мороз скує! Не піду, не піду!..

Відтак, побачивши під будинком стовп зі щаблями, а на ньому драбину, легко, як білка, скочила на неї й почала видиратися, аж поки опинилася на даху. Звідти обернулася до пана Заглоби і напівжартома заводала:

— Добре, хай так і буде, я спущуся, тільки якщо ви, милостивий пане, по мене вилізете!

— Та що я, кіт, який, щоб по тебе, гайдучку, по дахах лазити? Оце-то так ти мені за любов платиш!

— І я вас, милостивий пане, люблю, але тільки звідси, з даху!

— Ну от, завела! Дід своєї — баба своєї! Ну ж бо злазь негайно!

— Не злізу!

— Сконфузилась! Чи й не біда, щоб її так брати до серця! Не тобі, пестухо-невдахо, а Кмитицю, майстрові з майстрів, пан Володийовський такого удару завдав, і не жартома, а в двобої. Та він найліпших фехтувальників — італійців, німців, шведів — прохромлював умиць, вони й помолитися не встигали, а тут гедзь якийсь — і на тобі, стільки мороки! Фу! Сором та й годі! Злазь, кажу! Адже ти лишень учишся!

— Я пана Міхала терпіти не можу!

— Та схаменися ти! За що, за те, що він exquisitissimus^{*****} у тому, чого ти сама навчитися хочеш? За це ти маєш його любити ще більше.

Пан Заглоба не помилявся. Попри конфуз, що трапився з нею, Бася в душі схиялася перед маленьким рицарем, але відповіла:

— Нехай його Кшися любить!

— Злазь, кажу!

— Не злізу!

— Ну добре, сиди, тільки ось що я тобі скажу: це навіть негоже панні на драбині сидіти, не вельми це пристойний вигляд має знизу.

— А от і неправда! — заперечила Бася, обсмикуючи кожушанку.

— Це я старий, уже недобачаю, а ось візьму й покличу всіх, нехай помилуються!

— Я вже злажу, — відгукнулася Бася.

Пан Заглоба виглянув за ріг будинку.

— Далєбі, хтось іде! — сказав він.

У цей час із-за рогу з'явився молодий пан Нововейський, який приїхав верхи, прив'язав коня до бічної хвіртки, а сам, шукаючи парадного входу, обійшов дім довкола.

Бася, помітивши його, у два стрибки опинилася на землі, та, на жаль, було надто пізно.

Пан Нововейський, побачивши, як вона зістрибує з драбини, зупинився збентежений і розгублений, беручись рум'янцем, немов панянка. Бася теж стояла перед ним як укопана. Аж раптом вигукнула:

— Другий конфуз!

Пан Заглоба, вельми розвеселений тим, що сталося, якийсь час дивився на них, підморгуючи здоровим оком, а потім сказав:

— Це пан Нововейський, приятель і підлеглий нашого Міхала, а це панна Драбиновська... Тьху ти, хай тобі лихо!.. Я хотів сказати — Єзьорковська!

Пан Нововейський швидко отямився, а позаяк, хоч і дуже юний, був вельми кмітливий, уклонився і, підвівши очі на чудове видіння, промовив:

— О Боже! Я бачу, у Кетлінга в саду троянди на снігу розквітли.

Бася, зробивши реверанс, ледь чутно прошепотіла:

— Не про твою честь!

А відтак додала гучно приємним голосом:

— Ласкаво просимо в господу!

Сама пройшла вперед і, вбігши у вітальню, де сидів за столом пан Міхал із компанією, вигукнула, натякаючи на червоний кунтуш пана Нововейського:

— Снігур прилетів!

Сказавши це, вона всілася на стілець, зібравши губи на шнурок, а руки склавши калачиком, як і годилося скромній і пристойно вихованій панянці.

Пан Міхал відрекомендував свого юного приятеля сестрі й Кшисі Дрогойовській, а той, побачивши ще одну панну, теж надто гарненьку, хоч і зовсім в іншому роді, знову зніжковів і, намагаючись приховати це, вклонився й підніс руку до ще не виростилих вусів.

Підкручуючи над губою уявні вуса, він звернувся до пана Володийовського і заходився розповідати про мету свого візиту. Великий гетьман пильно забажав бачити у себе пана Міхала. Наскільки пан Нововейський міг зрозуміти, йшлося про нове призначення. Гетьман одержав низку свіжих донесень: від пана Вільчковського, від пана Сильницького, від полковника Пива і від інших комендантів, котрі служили в Україні й на Поділлі. Вони писали, що в Криму знову смута.

— Сам хан і султан Калга, що у Підгайцях із нами пакт уклав,— говорив далі пан Нововейський, — хочуть його дотримати, але Буджак гуде вже як вулик перед вильотом бджіл і білгородська орда теж заворушилася; вони ні хана, ні Калги не хочуть слухати...

— Пан Собеський мені про це довірливо казав, поради питав, — сказав пан Заглоба. — Чого там навесні чекають?

— Подейкують, що з першою травою уся ця мурашня оживе і її знову треба буде давити, — відповів пан Нововейський.

Сказавши це, він насупив брови і так ревно почав посмикувати «вуса», що горішня губа у нього аж почервоніла.

Бася вмить це помітила і, сховавшись за його спину, теж заходила підкручувати «вуса», наслідуючи рухи юного жовніра.

Пані стольникова метала на неї грізні погляди, але при цьому тряслася від беззвучного сміху, пан Міхал і собі закусив губу, а панна Дрогойовська так низько опустила очі, що її довгі вії відкидали на щоки тінь.

— Ти, милостивий пане, — промовив Заглоба, — хоч і молодий, але вже, бачу, битий жак!

— Мені двадцять два, а з них ось уже сім років я ревно служу Вітчизні, бо у п'ятнадцять утік від навчання, віддавши перевагу браному полю, — відповів юний рубака.

— Він у степу як у себе вдома — і в траві сховається, і на ординців як коршак на курча налетить,— додав пан Володийовський. — Ліпшого наїзника для степових набігів не знайти! Від нього жоден татарин не зачаїться!

Пан Нововейський аж зашарівся, почувши такі улесливі слова на свою адресу, сказані при дамах.

Цей степовий яструб був іще й вродливим чорнявим юнаком зі смаглявим обличчям. На щоці він мав шрам від вуха аж до носа, який через це з одного боку здавався приплюснутим. Бистрі очі, звиклі вглядатися у степову далеч, дивилися зірко, а широкі чорні брови, що зрослися над носом, нагадували татарський лук. На поголеній голові стирчав неслухняний оселедець. Басі жовнір сподобався і речами, і статурою, та попри це вона й далі його передражнявала.

— Вельми, вельми радий, — сказав пан Заглоба. — Нам, старим, дуже приємно бачити, що підростає гідне молоде покоління.

— Ще не зовсім, — заперечив Нововейський.

— Ну що ж, така скромність теж заслуговує на похвалу, — промовив пан Заглоба. — Незабаром тобі, юначе, дозволять командувати й людьми.

— Авжеж! — заволав пан Міхал. — Він уже не раз самостійно командував у боях і громив ворога.

Пан Нововейський знову взявся крутити «вуса», ще й так, що, здавалося, от-от відірве собі губу.

Бася ж, не зводячи з нього очей, піднесла до рота руки, повторюючи усі його жести.

Проте кмітливий жовнір помітив невдовзі, що погляди усієї компанії прикуті до панянки, тієї, котра при ньому зістрибнула з драбини, і він ураз здогадався, що дівчина з нього кепкує.

Ніби нічого не сталося, Нововейський і далі розмовляв собі, не забуваючи й про «вуса», але раптом несподівано обернувся, ще й так швидко, що Бася не встигла ні опустити рук, ні відвести од нього погляду.

Вона зашарілася від несподіванки і, сама не знаючи, що робити, підвелася зі стільця. Всі зникнули, настало неприємне мовчання.

Бася ляснула руками по сукні.

— Третій конфуз! — вигукнула вона своїм срібним голосочком.

— Милостива панно, — жваво сказав пан Нововейський, — я вже давно помітив, що за моєю спиною хтось збирається із мене покепкувати. Признаюся, я давно про вуса мрію, але якщо я їх не дочекаюся, то тільки тому, що судилося мені полягти на бойовищі за Вітчизну, і маю надію, що тоді не кпинів, а сліз твоїх заслужу.

Бася стояла, опутивши очі, присоромлена щирими словами юного кавалера.

— Ти, ласкавий пане, пробач їй, — втрутився пан Заглоба. — Пустотлива вона трохи, але серце у неї золоте!

А вона, ніби на підтвердження слів пана Заглоби, тихесенько прошепотіла: — Даруйте, милостивий пане... Я не хотіла скривдити...

Пан Нововейський швидко взяв обидві її руки у свої й почав їх розцілювати.

— Бога ради! Милостива панно, не беріть цього до серця! Я ж не barbarus^{*****} який. Це мені треба просити у вас вибачення за те, що забаву вам зіпсував. І ми, жовніри, страх як усякі розваги любимо. Mea culpa^{*****}. Дозвольте ще раз поцілувати ваші рученята і не прощайте мені чимдовше, тоді я до ранку їх цілуватиму.

— Оце так гречний кавалер, бачиш, Басю! — зауважила пані Маковецька.

— Бачу! — відповіла Бася.

— Отже, ви мені пробачили! — вигукнув пан Нововейський.

Сказавши це, він випростався і за звичкою заходився підкручувати «вуса», а відтак схаменувся і вибухнув щирим сміхом. Слідом за ним розсміялася Бася, а за нею й інші. У всіх з'явився веселий настрій. Пан Заглоба звелів принести з Кетлінгового льоху одну, а за нею й другу сулію вина, і почалося гуляння.

Пан Нововейський дзвенів острогами і куйовдив свою чуприну, кидаючи на Басю палкі погляди. Дівчина йому вельми сподобалася. Він став дуже балакучим, а побувавши при гетьманському дворі, побачив світу і багато про що міг розповісти.

Згадав він і про конвокаційний сейм, про те, як у сенатській палаті під натиском допитливих усім на потіху завалилася груба... Поїхав він аж після обіду. Думки його були тільки про Басю. Вона все стояла у нього перед очима.

***** Бездоганний (лат.).

***** Варвар (лат.).

***** Моя провина (лат.).

РОЗДІЛ VIII

Цього самого дня маленький рицар прибув до гетьмана, котрий відразу наказав його впустити і повів із ним таку розмову:

— Я Рущиця відсилаю до Криму, щоб приглядав, чи не загрожують нам звідти які напасті, й щоб від хана дотримання пактів домагався. Чи не хочеш знову піти на службу і його жовнірів під своє командування взяти? Ти, Вільчковський, Сильницький і Пиво Дороша й татар пильнуватимете, бо їм ніколи не можна довіряти.

Пан Володйовський посмутнів. Найкращі роки свого життя він оддав військові. Десятки літ не мав спокою: жив у вогні, в диму, в трудах і безсонні, у голоді, холоді, часом і даху над головою не було, й оберемка соломи для постелі. Сам Бог знає, чиєї тільки крові не пролила його шабля. Не збудував ані дому, ані родини. Сторазово менш достойні за нього люди уже давно користувалися *panem bene merentium*^{*****}, домоглися звань, посад, староств. А він, починаючи службу, був багатшим, ніж зараз. І ось знову про нього згадали, як про стару мітлу. Страшенно зболена була його душа, а ледве знайшлися ніжні й лагідні руки, готові бинтувати йому рани, знову наказано зніматися з місця і квапитися на пустельні далекі окраїни Речі Посполитої, і всім було байдуже, як він виснажений морально. Адже якби не ці безкінечні походи і служба, хоч декілька років потішився б він своєю Анусею.

І коли він зараз про все це розмірковував, гірка кривда підступила до серця. Та тільки подумав він, що не годиться рицареві від служби відмовлятися, і відповів скупю:

— Поїду.

Проте гетьман сказав йому:

— Ти чоловік вільний і можеш відмовитися. Тобі найкраще знати, чи не зарано ще.

— Мені вже і вмерти не зарано! — відповів пан Володйовський.

Пан Собеський кілька разів зміряв кроками кімнату, нарешті зупинився біля маленького рицаря і, поклавши йому руку на плече, промовив:

— Якщо у тебе ще не встигли висохти сльози, вітер їх тобі в степу осушить. Гарував ти, жовнірику, всеньке життя, погаруй іще! А якщо колись тобі спаде на думку, що про тебе забули, не нагородили, відпочити

не дали, що за віддану службу замість грінок із маслом ти одержав черству скибку, замість староств — рани, замість спочинку — муку, зціп зуби і скажи: «Заради тебе, Вітчизно!» Іншої втіхи я тобі не дам, проте, хоч і не ксьондз, одне знаю достеменно: служачи вірою і правдою, ти на своєму витертому сідлі заїдеш далі, ніж інші у кареті, запряженій шестериком, і знайдуться такі ворота, які, відчинившись перед тобою, зачиняться перед ними.

«Заради тебе, Вітчизно!» — мовив подумки пан Володійовський, дивуючись водночас, як гетьман зумів проникнути у найпотаємніші його помисли.

А пан Собеський сів навпроти і вів далі:

— Я хочу поговорити з тобою не як із підлеглим, а як із приятелем, ні, як батько з сином. Іще за тих часів, коли нас біля Підгайців вогняним дощем поливали, та й до того, в Україні, коли ми ледь-ледь супротивника стримували, а тут, у серці Вітчизни, сховавшись за нашими спинами, злі люди сіяли незгоду задля власної корисливості, не раз виникала у мене думка, що наша Річ Посполита загинути повинна. Занадто вже тут сваволя брала гору над ладом, а спільне благо поступалося перед вигодою... Ніде я не бачив такого... Ці думки гризли мене і вдень у полі, і вночі у наметі. «Ну добре, — міркував я, — ми, жовніри, тягнемо своє ярмо... Такий наш обов'язок і така наша доля! Але якби ми хоч знали, що кров наша зросить поля для благодатних паростків свободи». Ні! Цієї надії не було. Тяжкі думи огорнули мене, коли ми стояли біля Підгайців, тільки я себе не виказував, щоб не подумали ви, ніби гетьман на бойовищі вікторію під сумнів ставить. «Не маєш ти людей, — думав я, — не маєш людей, які самовіддано люблять Вітчизну!» І так мені було тяжко, немовби хто ножа у серці повертав. Аж ось одного разу, було це останнього дня в окопі біля Підгайців, коли я повів вас в атаку на орду, дві тисячі супроти двадцяти шести, а ви всі на вірну смерть, на загибель свою мчали, ще й так гучно, з посвистом, наче на весілля... І подумав я тоді: «А це мої жовнірики?» І Господь в одну мить зняв камінь із серця, і з очей полуда спала. «Ось вони, — сказав я собі, — в ім'я безкорисливої любові до рідної матері гинуть. Вони не вступають ні в які союзи, не стануть зрадниками. Саме з них і складеться моє святе братство, з них утвориться школа, приклад для наслідування. Їхній подвиг, їхнє товариство нам допоможе, вони відродять наш нещасний народ, і стане він чужим для корисливості й сваволі,

повстане, як лев, цілому світу на подив, велику в собі силу відчувши. Ось яке це буде братство!»

Тут пан Собеський прояснів, підняв угору свою, схожу на римського цісаря, голову, простяг уперед руки і вигукнув:

— Боже! Не пиши на наших мурах mane, tekel, fares^{*****} і дозволь мені відродити Вітчизну!

Настало мовчання.

Маленький рицар сидів, понуривши голову, і відчував, як дріж пробігає у нього тілом.

А гетьман якийсь час швидкими кроками міряв кімнату, потім зупинився перед ним.

— Приклади потрібні, — казав він, — щодня потрібні приклади, і такі, щоб запалювали серця, пане Володифовський! Ти для мене у перших лавах цього братства. Хочеш до нього належати?

Маленький рицар підвівся й обійняв гетьману коліна.

— Ось що! — вигукнув він схвильованим голосом. — Ось що я скажу! Почувши, що мені знову треба їхати, я відчув кривду, гадаючи, що життя моє відтепер належить скорботі, а зараз бачу, що згрішив... Каюся і не можу говорити, бо мені соромно за цю думку...

Гетьман мовчки притис його до серця.

— Жменька нас, — промовив він, — але інші підуть слідом за нами.

— Коли треба їхати? — запитав маленький рицар. — Я можу й до самого Криму дістатися, бо вже там був.

— Ні, — відповів гетьман. — До Криму поїде Руциць. Він має там побратимів і навіть однофамільників, здається, братів двоюрідних, їх іще змалечку орда захопила, а потім вони у бусурманську віру перейшли, прославилися і нині у великих чинах. Вони йому у всьому допоможуть, а ти тут у степах мені потрібен, другого такого наїзника у ворожий стан не знайти.

— Коли їхати накажете? — повторив маленький рицар.

— За два тижні найпізніше. Треба мені ще з паном коронним підканцлером та з паном підскарбієм побесідувати, листи й інструкції Руцицю підготувати. Але дивися, будь наготові, бо я поспішатиму.

— На ранок буду готовий!

— Бог винагородить тебе за старання, але не вельми квапся. Поїдеш ненадовго, на час виборів і коронації, якщо тільки війна не почнеться, ти

мені у Варшаві потрібен будеш. Що чувати про кандидатів? Про що гомонить шляхта?

— Я з кляштору недавно на світ вийшов, а там, як відомо, про мирські діла не помишляють. Знаю тільки те, про що мені пан Заглоба повідав.

— Твоя правда. Він багато про що може мені розповісти. Шляхта його неабияк цінує. А ти за кого галочку поставиш?

— Поки що не знаю, але гадаю, що доблесний муж нам потрібен, вояка бездоганний.

— О, так, так! Ось і я думаю про такого, щоб саме ім'я його сусідів як грім разило. Про доблесного мужа, про такого, як Стефан Баторій. Ну, будь здоровий, жовнірику!.. Доблесний воїн нам потрібен! Усім це повторюй! Будь здоровий!.. Бог тобі за твої старання віддячить!

Пан Міхал попрощався і вийшов.

Цілісіньку дорогу він провів у роздумах. Наш жовнір радів тому, що попереду у нього ще тиждень чи два, серце його тішили приязнь і втіха, які дарувала йому Кшися Дрогойовська. Радів він і з того, що побачить вибори короля, одне слово, повертався він додому спокійний, забувши про колишню журбу. Та й самі степи були для нього чарівними, і він, того не знаючи, за ними сумував. Так він звик до цих безмежних просторів, де вершник на коні радше відчуває себе птахом, який ширяє над землею.

— Ну що ж, поїду, — казав він собі, — у ці безкраї поля і степи, до давніх застав і старих могил, колишнього життя заново скуштую, із жовнірами в походи ходитиму, кордони наші вкупі з веселиками стерегтиму, навесні сили разом із травами набиратимусь, поїду, поїду!

Він приострожив коня і помчав навскач, бо давно вже знудьгувався за бистрою їздою і свистом вітру у вухах. День видався морозний, сухий і погожий. Мерзлий сніг укрит землю й рипів під копитами бахмата. Грудки зледенілої землі розліталися увсібіч. Пан Володийовський летів так, що пахолок, у якого кінь був гірший, залишився далеко позаду.

День хилився до вечора, у небі світилися зорі, відкидаючи фіолетовий відблиск на засніжені поля. У рум'яному небі з'явилися перші миготливі зірки й викотився місяць — срібний серп. Дорога була вільна, і лишень зрідка рицар обганяв якусь підводу і мчав далі. Тільки побачивши вдалині Кетлінгову садибу, він притримав коня і дав пахолокові себе наздогнати.

Несподівано попереду з'явилася струнка жіноча постать.

Це назустріч рицареві йшла Кшися Дрогойовська.

Пан Міхал, упізнавши її, враз зіскочив із коня й передав його пахолкові, а сам підбіг до неї, здивований, та ще більше втішений тим, що її бачить.

— Жовніри кажуть, — почав він, — що на вечірній зорі можна з духами зустрітися, вони часом лихе, а часом і добре віщують, але для мене немає ліпшої призивістки, аніж зустріч із вами, милостива панно.

— Пан Нововейський приїхав, — відповіла Кшися, — з Басею і пані стольниковою забавляються, а я зумисне вийшла вас, милостивий пане, зустріти, бо переймалася, що ж там пан гетьман вам сказав.

Щирість цих слів дійняла маленького рицаря до серця.

— Невже й справді ви про мене згадували, милостива панно? — спитав він і підняв на панну Кшисю очі.

— Так! — відповіла низьким голосом Кшися.

Пан Володийовський не зводив із неї очей, бо ще ніколи вона не здавалася йому такою вродливою. На голові у неї була атласна шапочка, і білий лебединий пух відтіняв бліде, осяяне світлом місяця обличчя, тож видно було і шляхетну лінію брів, і опущені додолу вії, і ледь помітний пушок над губою. Уся вона дихала спокоєм і великою добротою.

Цієї миті пан Міхал відчув у ній приязне і кохане обличчя.

— Якби не пахолок, що їде за нами, я б тут на снігу упав навколішки із вдячності перед вами, милостива панно, — промовив він.

— Не говори мені, ласкавий пане, таких слів, — відповіла Кшися, — я їх недостойна, сжачи ліпше, що залишишся з нами, аби й далі я могла тебе в годину журби втішити.

— Ні, я їду! — відповів пан Володийовський.

Кшися враз зупинилася:

— Не може бути!

— Звичайнісінька жовнірська служба! На Русь їду! У Дике поле.

— Звичайнісінька служба... — повторила Кшися.

Вона замовкла і швидким кроком поквапилася до оселі. Пан Міхал дріботів поруч неї, трохи збентежений. Йому стало тяжко на душі й ніяково. Він хотів щось відповісти, але розмова не клеїлась. І все-таки йому здавалося, що вони мусять поговорити з Кшисею, саме зараз, наодинці, коли ніхто не заважає.

«Тільки б почати, — подумав він, — а там уже піде...»

І він несподівано для себе запитав:

— А пан Нововейський давно приїхав?

— Недавно, — відповіла Кшися.

І знову розмова урвалася.

«Не так треба починати, — подумав пан Володйовський, — так ніколи нічого путнього не скажеш. Напевно, від журби у мене останні крихти розуму лишилися».

Якийсь час він ішов мовчки, тільки вуса у нього настовбурчувалися дедалі більше.

Нарешті вже перед самим будинком він зупинився і сказав:

— Бачиш, милостива панно, якщо я стільки років своїм щастям жертвував заради Вітчизни, як же й тепер задля неї утіхами своїми не поступитися?

Панові Володйовському здавалося, що такий простий аргумент мусить відразу переконати Кшисю, але вона спроквола відповіла з лагідним смутком:

— Що більше пана Міхала пізнаєш, то більше його шануєш і цінуєш...

Сказавши це, вона увійшла в оселю. Уже в сінях до них долинули Басині вигуки: «Алла! Алла!»

У вітальні вони побачили пана Нововейського, котрий, скорчившись, із зав'язаними очима, мацав по всій кімнаті, намагаючись зловити Басю, а вона з вигуком «Алла!» вислизала від нього. Пані стольникова під вікном розмовляла з паном Заглобою.

Але прихід Кшисі з рицарем усе змінив. Пан Нововейський хутко зняв пов'язку і підбіг до пана Міхала привітатися. За ним підійшли пані стольникова, пан Заглоба і захекана Бася.

— То що там? Що там! Що сказав пан гетьман? — питали одне з-поперед одного.

— Люба сестро! — відповів пан Володйовський, — якщо хочеш переказати чоловікові вісточку, не промини нагоди, на Русь їду!

— Тебе вже посилають! Заради всіх святих, нікого не слухай і не їдь! — жалібно вигукнула пані Маковецька. — Що ж це таке, і часинки перепочити не дадуть!

— Невже призначення дістав? — запитав спохмурнілий пан Заглоба. — Слушно каже пані стольникова — крутять тобою, як циган сонцем.

— Рушиць до Криму їде, я у нього хоругов приймаю, ось і пан Нововейський казав, що навесні всі дороги від людей чорними стануть.

— Невже й справді тільки нам судилося неначе собакам дворовим відгавкуватись, Річ Посполиту від злодіїв захищаючи! — вигукнув пан

Заглоба. — Інші навіть не знають, із якого кінця мушкета стріляти, а для нас ніколи нема спочинку!

— Ну, тихо! Це вже вирішено! — відповів пан Володйовський. — Служба це служба! Я слово панові гетьману дав, що воюватиму, а пізніше чи раніше, хіба не все одно...

Тут пан Володйовський підняв угору вказівний палець і повторив той самий аргумент, що й у розмові із Кшисею:

— Бачите, милостиві панове, якщо вже я стільки років, служачи Вітчизні, від щастя тікав, то якими очима зараз на вас дивитимусь, ратну службу на приємне дозвілля міняючи?

На це ніхто йому не відповів, тільки Бася підійшла до нього, насупившись, закопиливши губки, неначе скривджена дитина, і промовила:

— Жаль пана Міхала!

А пан Володйовський весело розсміявся.

— Нехай доля твоя буде щасливою, милостива панно! Адже ти ще вчора казала, що ненавидиш мене, як дикого татарина!

— Та невже! Як татарина! Не казала я такого! Ви, милостивий пане, там на татарах душу відведете, а нам без вас тут нудьгувати доведеться.

— Заспокойся, гайдучку! Даруй, милостива панно, що я тебе так називаю, але тобі страшенно пасує це прізвисько. Пан гетьман обіцяв, що відлучуся я ненадовго. За тиждень чи два вирушу в дорогу, а до обрання і коронації неодмінно маю бути у Варшаві. Сам гетьман цього забажав, і так буде, хай навіть Рущиць із Криму до травня не повернеться.

— От і чудово!

— Ех, послужу і я у пана полковника під командою, таки послужу, — сказав пан Нововейський, зиркнувши на Басю.

А вона на це:

— Таких, як ти, милостивий пане, набереться чимало! Чого ж не послужити під таким командиром! Їдь, їдь, мосьпане! Панові Міхалу веселіше буде!

Юнак тільки зітхнув, провів своєю широкою долонею по чуприні й раптом витяг руки вперед, ніби граючи у піжмурки, і закричав:

— Але спершу я панну Барбару спіймаю, далєбі, спіймаю!

— Алла! Алла! — заволала, зірвавшись, Бася.

Тим часом до пана Володйовського підійшла Кшися. Проясніле обличчя її було сповнене тихої радості.

— Ой, недобрий, недобрий до мене пан Міхал, до Басі добрий, а до мене злий!

— Я злий? Я тільки до Басі добрий? — зі здивуванням перепитав пан Міхал.

— Басі пан Міхал сказав, що скоро повернеться, а якби я це знала, не взяла б від'їзду так близько до серця!

— Моє золот... — вигукнув був пан Міхал.

Але за мить, поміркувавши, сказав:

— Мій приятелю коханий! Не пам'ятаю, що я тобі відповів. Напевно, геть голову втратив!

***** Тут: маєтками, що даються за заслуги (*лат.*).

***** Мане, текел, фарес — полічено, зважено, зміряно (*арам.*).

РОЗДІЛ ІХ

Пан Міхал потроху став готуватися до від'їзду, не перестаючи давати уроків Басі, котру кохав дедалі більше, і ходив на усамітнені прогулянки з Кшисею Дрогойовською, шукаючи у неї розради. Здавалося, він знаходив її, бо з кожним днем веселішав і вечорами навіть брав участь у забавах Басі з паном Нововейським.

Цей юний кавалер став часто гостювати у садибі Кетлінга. Він приїздив зранку або відразу після обіду і просиджував до вечора, а позаяк усі його любили, раділи його приїзду, то дуже швидко він став у оселі своїм. Юнак возив пані стольникову з небогами до Варшави, робив для них закупівлі у мануфактурних крамницях, а вечорами з пристрасстю грав із панянками у піжмурки, повторюючи, що до від'їзду конче мусить зловити неспійману досі Басю.

Але вона завжди вислизала від нього, хоч пан Заглоба їй казав:

— Усе одно тебе хтось та зловить, не цей, то інший!

Та ставало дедалі зрозуміліше, що зловити її хоче саме цей. Навіть і гайдучкові це спадало на думку, і вона часом сиділа задумавшись і понуривши голову, так що світлі косми її звисали на чоло.

Панові Заглобі, з відомих йому одному причин, це було не до шмиги, і якось увечері, коли всі уже розійшлися, він постукав до маленького рицаря.

— Так мені жаль, що доведеться нам знову розлучитися, — сказав він, — тому й прийшов я сюди ще раз на тебе глянути... Бог святий знає, коли ще побачимося!

— На обрання і коронацію неодмінно приїду, — запевнив, обіймаючи його, пан Володийовський, — і скажу тобі, ваша милість, чому: панові гетьману на цей час треба зібрати якнайбільше людей, шляхтою шанованих, щоб вони її на праведний путь спрямували, обранця найдостойнішого показали. А я, хвалити Бога, своє добре ім'я зберіг, а тому гетьман і мене кличе на допомогу. І на тебе, ваша милість, сподівається.

— Он як! Великим неводом рибу ловить. Та тільки здається мені, що, хоч я чоловік і не худий, а все-таки крізь якесь вічко звідти вислизну. За француза не голосуватиму.

— А чому?

— Бо це буде absolutum dominium^{*****}.

— Але ж Конде, як і будь-який інший, на вірність конституції присягнути мусить, а полководець він чудовий, у багатьох баталіях прославився.

— Хвалити Бога, шукати короля у Франції нам не треба. І сам великий гетьман Собеський нічим від Конде не гірший. Зауваж, Міхале, французи, точнісінько як і шведи, у панчохах ходять, отже, як і вони, тільки що — зрадити присягу можуть. Carolus Gustavus ладен був щогодини присягати. Для них це все одно, що горіхи гризти. Яка там присяга, якщо людина не має ні честі, ні совісті!

— Але ж Річ Посполита захисту потребує! От якби князь Ієремія Вишневецький був живий! Ми б його unanimitate^{*****} королем обрали.

— Живий син князя, та сама кров!

— Так, проте нема в ньому батьківського польоту фантазії! Дивитися на нього і то живий жаль бере, бо він більше на слугу, аніж на ясновельможного князя скидається. Якби хоч часи зараз інші були! Найголовніша турбота сьогодні — благо Вітчизни. Те саме тобі й Скшетуський скаже. Що пан великий гетьман робитиме, те і я за ним слідом, бо у його відданість Вітчизні, як у Євангеліє, вірю.

— Про це ти ще подумати встигнеш. Гірше те, що тобі від'їздити треба.

— А ви, милостивий пане, що робити будете?

— Повернуся до Скшетуських. Карапузи його часом мені допікають, але коли я їх довго не бачу, мені нудно.

— Якщо після коронації війна почнеться, Сшетуський виступить. Та хто знає, може, й вас, милостивий пане, охота візьме. Вкупі на Русі воюватимемо. Скільки ми у тих краях усього побачили і лихого, і доброго!

— Твоя правда! Що не кажи, а там проминули наші найкращі роки. Й іноді кортить поглянути на ті місця, нашої слави свідки.

— То їдьмо, ваша милость, зі мною. Веселіше разом буде, а місяців через п'ять знову до Кетлінга повернемося. І він на той час приїде, і Скшетуські...

— Ні, Міхале, зараз не на часі, але обіцяю, якщо ти на Русі нічогеньку панну з посагом знайдеш, я тебе туди відвезу і на урочистостях буду неодмінно...

Пан Володийовський трохи збентежився, але відразу ж заперечив:

— Одруження мені зараз не в голові. Те, що я на службу їду — найліпший цьому доказ, милостивий пане.

— Саме це мене й тривожить, не дає мені спокою. Я все сподівався, що не одна, то друга до душі тобі припаде. Міхале, май Бога в серці, подумай, де й коли знайдеться ще така нагода. Пам'ятай, настане час, і ти сам собі скажеш: кожен має дружину, діток, тільки я один, як билина у чистім полі. І жаль тебе обійме, і смуток. Якби ти зі своєю бідолохою пошлюбився і вона б тобі діток залишила, що ж, я б від тебе одчепився. І почуття ти свої задовольнив би, і на старість була б надія й утіха, а так невдовзі може настати час, коли ти марно шукатимеш близьку душу і сам себе питатимеш: чи не на чужині я живу?

Пан Володйовський мовчав, зважуючи його слова, а пан Заглоба знову заговорив, хитро поглядаючи на маленького рицаря:

— Розумом і серцем вибрав я для тебе цього рожевощогокого гайдучка, бо ргіто^{*****}: це не дівчина, а золото, secundo^{*****}: таких ядерних жовнірів, яких би ви народили, на землі ще не бувало...

— Так, вона ураган. А втім, здається мені, що пан Нововейський хоче, щоб він його зачепив.

— Отож-бо й воно! Сьогодні вона ще тобі перевагу віддає, бо закохана у твою славу, та якщо ти поїдеш, а він тут залишиться, а він, пройдисвіт, залишиться напевно, це я достеменно знаю, адже зараз не війна, хтозна, що буде...

— Баська — ураган! Нехай іде за Нововейського, щиро йому цього бажаю, він славний хлопець.

— Міхале! — здійнявши руки до неба, вигукнув пан Заглоба. — Подумай, що це буде за потомство!

— Знав я двох братів Балів, мати їхня у дівочтві Дрогойовська, вони теж були чудовими жовнірами, — простодушно відповів маленький рицар.

— Ага! Ось я тебе і зловив! Он куди ти мітиш? — заволав пан Заглоба.

Пан Володйовський украй збентежився. Намагаючись приховати свій стан, він якусь хвилю підкручував вуса і нарешті сказав:

— На що ти натякаєш, ваша милость? Я нікуди не мічу, та, коли я Басю з її хлоп'ячими витівками бачу, мені відразу ж на думку спадає Кшися — жіночих чеснот джерело. Говориш про одну, і мимоволі згадуєш другу, адже вони нерозлучні.

— Добре, добре! Нехай благословить вас Господь — тебе і Кшисю, хоч присягаю, будь я молодший, до смерті б у Басю закохався. Якщо й війна спалахне, такої дружини можна не залишати вдома, а з собою у похід узяти.

Вона й у наметі тебе зігріє, а як прийдеться, то під час битви й однією рукою з рушниці палити зуміє. А що вже чесна, порядна! Ох, гайдучку ти мій любий, не зрозуміли тебе і чорною невдячністю відплатили, а якби мені так зо три десятка літ скинути, то я знав би, кому в моїй оселі господинею бути!

— Басиних чеснот я не применшую!

— Я не про це, а про те, що до всіх чеснот їй ще й чоловік потрібен! Ось у чому річ! А ти собі Кшисю вибрав!

— Кшися мені приятель.

— Приятель, а не приятелька? Чи ж не тому це, що вона має вуса? Приятель тобі я, Скшетуський, Кетлінг. Тобі не приятель, а приятелька потрібна. Скажи це собі ясно, не пускай туману в очі. Найбільше в світі, Міхале, стережися приятеля з хитромудрого жіночого плем'я, навіть якщо він має вуса, бо чи він тебе зрадить, чи ти його. Диявол не спить і завжди радий опинитися поміж такими приятелями. Згадай Адама і Єву, які так заприятельювали, що Адамові приятелювання це поперек горла стало.

— Мосьпане, не смійте кривдити Кшисі! Цього я аж ніяк не потерплю!

— Та Господь із нею, він її чеснот свідок! Як на мене, так ліпшого за гайдучка не знайдеш! Але й Кшися дівка хоч куди! Я і не думав її кривдити, та тільки одне скажу: коли ти обіч неї сидиш, у тебе так палають щоки, наче тебе хто щипає, і вусики ворухнуться, і чуб настобурчується, ти й сопеш, і ногами дріботиш, і з ноги на ногу переминаєшся, як нетерпеливий гривань, а це все пристрастей чіткі signa^{*****}. Розкажуй комусь іншому, що це приятелювання, я свої очі маю.

— Ти такий старий, милостивий пане, що бачиш і те, чого нема й близько.

— Ой, краще б я помилявся! Краще б ти про мого гайдучка думав! На добраніч, Міхале! Одружуйся з гайдучком! Гайдучок найкращий! Бери, бери гайдучка!..

Сказавши це, пан Заглоба підвівся і вийшов із кімнати.

Пан Міхал усеньку ніч перевертався з боку на бік, не міг заснути, думки усякі йому спокою не давали. Перед очима в нього стояло обличчя панни Дрогоївської, її очі з довгими віями і пушок над горішньою губою. Часом брала його дрімота, проте видіння не відступали. Прокидаючись, він думав про слова пана Заглоби і про те, як рідко підводив цього чоловіка здоровий глузд. Іноді, бувало, промайне перед ним у напівсні рожеве обличчя Басі,

і він зітхав із полегшенням, але потім Басю заступала Кшися. Повернеться бідолашний рицар обличчям до стіни і бачить її очі; повернеться на другий бік у мороці нічному, і знову перед ним її очі, а в погляді млосність і немовби надія на щось. Часом очі заплющувалися, ніби кажучи: «Нехай буде воля твоя!» Пан Міхал аж сів на ліжку і починав хреститися.

Над ранок сон зовсім покинув його. Тяжко й сумно йому стало. Сумління його замучило, гірко дорікав він собі, що не ту, колишню кохану, перед собою бачить, а душа і серце його повняться живою. Здалося йому, що скоїв він тяжкий гріх, забувши про Анусю, і, стрепенувшись раз і другий, пан Міхал потемки вискочив із ліжка й заходився читати вранішні молитви.

Помолившись, він приклав до чола пальця і промовив:

— Треба чимскоріше їхати, а про приятелювання це забути, бо пан Заглоба слушно каже...

Заспокоївшись і повеселішавши, пан Міхал спустився вниз на сніданок. Після сніданку він пофехтував із Басею і, побачивши, як вона вимахує шабелькою, роздуває ніздрі й уривчасто дихає, чи не вперше замилювався нею.

Кшисі він уникав, а вона, завваживши це, дивилася на нього здивованими очима. Та він намагався уникати навіть її погляду. Серце у пана Міхала обливалося кров'ю, але він тримався.

Після обіду пан Міхал укупі з Басею попрямував до сараю, де у Кетлінга був іще один склад зброї. Він показував Басі усілякі шаблі й мечі, рушниці з хитрими пристроями і механізмами, пояснював, для чого вони призначені. Потім вони стріляли у ціль з астраханських луків.

Бася тішилася й пустувала як ніколи, аж поки її зупинила пані стольникова.

Так минув другий день. На третій пан Володийовський разом із паном Заглобою поїхали до Варшави, до палацу Даниловичів, дізнатися про дату від'їзду, а після повернення за вечерею пан Міхал оголосив жінкам, що їде через тиждень.

Сказав це ніби між іншим — ненароком і весело. На Кшисю навіть не глянув.

Дівчина занепокоїлася, заговорила з ним, він був привітний, чемний, але не відходив од Басі.

Пан Заглоба, гадаючи, що пан Міхал дослухався до його порад, потирав на radoщах руки. Проте його гострий погляд не міг не помітити Кшисиної

печалі.

«Он як це її розхвилювало! — думав він. — Ну та нічого! Така вже їхня жіноча натура. А Міхал, бач, який! В інший бік повернув скоріше, аніж я сподівався. Славний хлопець, бистрий, як вихор, таким був і таким буде!»

Але серце пан Заглоба мав чуле, і йому відразу стало жаль Кшисі.

«Directe^{*****} нічого я їй не скажу, — подумав він, — але конче треба якусь її розраду вигадати».

Скориставшись тим, що роки і сивина захистять його від пересудів, він після вечері підійшов до дівчини й ніжно провів рукою по її чорному шовковистому волоссю. А вона сиділа тихо, дивлячись на нього своїми лагідними очима, трохи здивована такою зворушливістю, але вдячна.

Увечері біля дверей, що вели в кімнату пана Володийовського, пан Заглоба легенько штовхнув його ліктем під бік.

— Ну що? — сказав він. — Наш гайдучок найліпший?

— Приємна кізка! — відповів пан Володийовський. — Одна наробить такого рейваху, як четверо жовнів. Їй би довбишем бути!

— Довбишем? Ну то дай Боже, щоб вона швидше з твоїм бубном ходила!

— На добраніч, милостивий пане!

— На добраніч! Дивні створіння ці жінки! Коли ти на Баську поглядати став, бачив, як Кшися зажурилася?

— Не бачив!.. — відповів маленький рицар.

— Її ніби підмінили!

— На добраніч, милостивий пане! — повторив пан Володийовський і швидко зайшов у свою кімнату.

Пан Заглоба, поклавшись на бурхливу вдачу маленького рицаря, напевно, трохи дав маху і взагалі вчинив необачно, розповівши йому про Кшисю. Пан Міхал розхвилювався мало не до сліз.

— Ось як я відплатив їй за прихильність, за те, що вона мене як сестра в годину журби втішала... — казав він собі. — А втім, що я їй лихого зробив? — провадив він далі, трохи подумавши. — Що зробив? Уникав її цілих три дні, а це й нечемно, здається! Скривдив, сердешну, це небесне створіння! За те, що вона мої vulneta^{*****} загоїти хотіла, я їй чорною невдячністю відплатив... Якби я хоч знав міру і, почуття приховуючи, не уникав її, аж ні, забракло мені кебети на такі тонкощі...

І злий був на себе пан Міхал, а водночас великий жаль пробудився у нього в грудях.

Мимоволі Кшися здавалася йому тепер бідолашним, скривдженим створінням. Ненависть до себе наростала в ньому з кожною хвилиною.

— Barbarus я, barbarus! — повторював він.

І Кшися знову витіснила Басю з його серця.

— Нехай хто хоче одружується із цією стрибухою, із цим млинком, із цим калаталом! — казав він собі. — Нововейський або сам диявол, мені все одно!

Ні в чому не винна Бася викликала тепер у нього гнів, і жодного разу йому не спало на думку, що гнівом своїм він ображає її куди більше, ніж удаваною байдужістю Кшисю.

А Кшися жіночим розумом своїм ураз відчула, що з паном Міхалом відбувається якась переміна. Їй водночас було і прикро, і сумно, що маленький рицар її цурається, і все-таки вона розуміла, що одна шалька має переважити, що вони вже не приятелюватимуть як досі — доля або зведе їх ще ближче або розведе назавжди.

Вона дедалі більше тривожилась, думаючи про скорий від'їзд пана Міхала. У серці Кшисі не було кохання. Дівчина його ще не знала. Зате вона була сповнена великого бажання кохати.

А втім, можливо, пан Міхал трохи й заморочив їй голову. Він був на вершині слави, його називали найкращим жовніром Речі Посполитої. Усі рицарі з шанобою вимовляли його ім'я. Сестра підносила до небес його шляхетність, нещастя додавало йому таємничості, до того ж дівчина, живучи з ним під одним дахом, і сама не могла не оцінити його вроди.

Кшисі подобалось бути коханою, така була її натура; і коли останніми днями перед від'їздом пан Міхал до неї збайдужів, її самолюбство було уражене, але, маючи добру душу, вона вирішила не гніватись і добротою знову підкорити його серце.

Це виявилось зовсім не важко, тим паче що наступного дня пан Міхал ходив із винуватим виглядом і не лише не цурався Кшисиною поглядом, а й дивився просто їй у вічі, немовби хотів сказати: «Вчора я не помічав тебе, а сьогодні ладен вибачитися».

Він стільки говорив їй очима, що від цих поглядів кров приливала в неї до обличчя і душу томило передчуття: неодмінно станеться щось важливе. І воно таки сталося. Після обіду пані стольникова вкупі з Басею поїхала

провідати Басину родичку, дружину львівського підкоморія, яка гостювала у Варшаві, а Кшися, пославшись на головний біль, залишилася вдома: їй було страшенно цікаво, що вони з паном Міхалом скажуть одне одному, коли зостануться наодинці.

Пан Заглоба теж не поїхав до дружини львівського підкоморія, бо мав звичку після обіду поспати годинку-другу, кажучи, що денний сон освіжає, і тоді ввечері буде гарний настрій. Потеревенивши ще з годинку, він пішов до себе в кімнату. Кшисине серце забилося тривожніше.

Але яке ж чекало на неї розчарування! Пан Міхал ураз підхопився і вийшов із ним.

«Він невдовзі повернеться», — подумала Кшися.

І, натягнувши на маленькі круглі п'яльця шапку, подарунок панові Міхалу на дорогу, взялася золотом гаптувати її.

Проте вона час від часу підводила голову й поглядала на гданські дзигарі, що стояли у кутку вітальні й поважно цюкали.

Але спливла година, друга, а пана Міхала не було.

Панна поклала п'яльця на коліна і, схрестивши на них руки, промовила впівголоса:

— Боїться, одначе, поки він одважиться, наші можуть повернутися, і тоді ми нічого одне одному й не скажемо. А то й пан Заглоба прокинеться...

Цієї миті їй і справді здавалося, що вони мають негайно про щось важливе поговорити, а пан Володийовський усе зволікає.

Та ось нарешті у сусідній кімнаті почулися кроки.

— Він тут неподалік, — промовила панна і знову схилилася над гаптуванням.

Пан Володийовський таки був за стіною, у сусідній кімнаті, але увійти не смів, а тим часом сонце зчервоніло і стало хилитися до заходу.

— Пане Міхале! — вигукнула зненацька Кшися.

Він увійшов і застав Кшисю за гаптуванням.

— Ви кликали мене, милостива панно?

— Хотіла переконатися, чи не чужий ходить. Ось уже дві години, як я тут одна.

Пан Володийовський присунув стілець і сів на краєчок.

Минула ще хвилина. Пан Володийовський мовчав і човгав ногами від хвилювання, ховаючи їх під стілець, і вусики у нього смикалися. Кшися

перестала гаптувати і підвела на нього очі. Їхні погляди зустрілися, а потім вони враз обоє опустили очі...

Коли пан Володйовський знову глянув на Кшисю, обличчя її освітлювали останні промені сонця, і вона в них була чудова. Кучері її волосся відливали золотом.

— За кілька днів від'їдете, милостивий пане? — спитала вона так тихо, що пан Міхал ледве її почув.

— А що робити?

І знову настало мовчання, яке порушила Кшися.

— Я вже подумала, що ви розгнівалися на мене, милостивий пане...

— Ну що ви, ні! — заволав пан Володйовський. — Якщо так, то я б і погляду вашого не вартий був. Але присягаюсь, цього не було!

— А що було? — запитала Кшися, піднявши від гаптування очі.

— Ви знаєте, милостива панно, я завжди правду кажу, бо вона ліпша за будь-яку вигадку. Але якою розрадою були для мене ваші слова — за це я вам безмежно вдячний!

— Дай Боже, щоб завжди так було! — відповіла Кшися, сплітаючи руки на п'яльцях.

— Дай Боже! Дай Боже! — сумно сказав пан Міхал. — Але пан Заглоба... як на сповіді признаюся вам, милостива панно, пан Заглоба казав, що приятелювання з жінками — небезпечна річ. Вона схожа на жар у печі, що лише зверху взявся попелом, а насправді під ним ще дуже гаряче. От я й подумав, що він має слухність, і — даруй, милостива панно, — простакові жовніру, хтось би, напевно, дотепніше зробив, а я... останніми днями збайдужів до тебе, хоч і серце крається, і життя мені не миле...

Сказавши це, пан Міхал так швидко заворушив вусиками, що й жоден жук не зможе.

Кшися понурила голову, і дві крихітні сльозинки одна за одною скотилися по її щоках.

— Якщо вам, милостивий пане, так спокійніше, якщо мої сестринські почуття для вас завада, я їх від вас приховую.

І ще дві сльозинки, а за ними й третя забриніли у неї в очах.

Але цього видовища пан Міхал уже не міг стерпіти. На млі ока він опинився біля Кшисі й узяв її руки в свої. П'яльця покотилися з колін аж

на середину кімнати, проте рицар на них не зважав. Він притис до губів теплі, ніжні, оксамитові руки дівчини і повторював:

— Не плач, ласкава панно! Заради Бога, не плач!

Він не переставав цілувати її долонь навіть тоді, коли Кшися обхопила руками голову, як це буває у хвилини зніяковіння, цілував аж доти, доки живе тепло її чола і волосся напоїло його як вино й остаточно відібрало у нього глузд.

Він сам не помітив, як і коли губи його доторкнулися до її чола, і почав цілувати його дедалі палкіше, а відтак торкнувся заплаканих очей. І тут голова у нього запаморочилася, він торкнувся ніжного пушку над її губою, і уста їхні стулилися у довгому поцілунку. У кімнаті стало зовсім тихо, тільки дзигарі так само поважно цюкали.

Несподівно у снігах почулося тупотіння ніг і дзвінкий голос Басі:

— Ну й мороз! Оце так мороз! — повторювала вона.

Зненацька вона спіткнулася об п'яльця, що лежали на підлозі. Зупинилася і, здивовано поглядаючи то на п'яльця, то на Кшисю, то на маленького рицаря, промовила:

— Що це? Це ви замість снаряда одне в одного кидали?..

— А де тітонька? — запитала панна Дрогоївська, намагаючись угамувати хвилювання у грудях і говорити якомога спокійніше й натуральніше.

— Тітонька із саней вибираються, — теж зміненим голосом відповіла Бася.

Її рухливі ніздрі роздувалися. Вона ще раз глянула на Кшисю і на пана Володийовського, котрий за цей час устиг підняти п'яльця, і раптово вибігла з кімнати.

Але цієї миті у вітальню зайшла пані стольникова, згори спустився пан Заглоба, і вони заговорили про дружину львівського підкоморія.

— Я не знала, що кума панові Нововейському хрещеною матір'ю доводиться, — почала тітонька, — і він, мабуть, про все їй розповів, бо вона проходу Басі не давала, тільки про нього та про нього.

— Ну а Бася що? — запитав пан Заглоба.

— А що там Бася! Байдужки їй! Сказала дружині львівського підкоморія: «Він не має вусів, а я розуму, побачимо, хто скоріше свого дочекається».

— Знаю, вона гостра на язик, але що насправді у неї в голові? Ох і хитре плем'я жіноче!

— У Басі що на умі, те й на язиці. А втім, я вже вам, милостивий пане, казала, не відчула вона ще Божої волі. От Кшися — зовсім інша.

— Тітонько! — несподівано озвалася Кшися.

Подальшу розмову перебив слуга, який оголосив, що їжа на столі.

Усі пішли в їдальню, тільки Басі не було.

— А де ж панянка? — спитала пані стольникова слугу?

— Панянка у стайні. Я сказав їй, що вечеря готова, а вона відповіла: «Зараз» і у стайню мерщій.

— Невже щось сталося? Така весела була! — промовила пані Маковецька, звертаючись до пана Заглоби.

— Піду приведу її! — сказав маленький рицар, відчуваючи докори сумління.

І поквапився у стайню.

Бася й справді була там — сиділа під дверима на оберемку сіна. Задумалася і не помітила, як він увійшов.

— Панно Барбаро! — сказав маленький рицар, схиляючись над нею.

Бася здригнулася, ніби прокинувшись від сну, й підвела на нього очі, в яких пан Володийовський, неабияк здивувавшись, побачив дві великі, наче перлини, сльози.

— О Боже! Що з тобою, милостива панно, ти плачеш?

— Аж ніяк! Аж ніяк! — підхопившись, вигукнула Бася. — Це з морозу!

І весело засміялася, але сміх її звучав якось вимушено.

А потім, бажаючи відвернути од себе увагу, вона показала на стійло, де стояв джанет, подарований панові Володийовському гетьманом.

— Ти казав, милостивий пане, що до цього коня й підійти не можна? Ну ж бо, побачимо!

І перш ніж пан Міхал устиг її зупинити, вона скочила у стійло. Дикий кінь відразу ж присів на крижі, забив копитами, притиснув вуха.

— Ой лелечко! Та він уб'є тебе, милостива панно! — крикнув пан Володийовський, вбігаючи слідом за нею у стійло.

Але Бася безстрашно гладила джанета рукою по холці, повторюючи:

— Ну й нехай! Нехай уб'є! Нехай!

А кінь, повернувши до неї морду з ніздриями, із яких ішла пара, тихесенько іржав, немовби радіючи ласці.

***** Одноголосно (*лат.*).

***** По-перше (*лат.*).

***** По-друге (*лат.*).

***** Прикмети (*лат.*).

***** Відверто (*лат.*).

***** Рани (*лат.*).

РОЗДІЛ X

Всеньку ніч пан Володйовський не стулив очей, усі попередні страждання здавалися йому нікчемними. Він дорікав собі за зраду небіжчиці, пам'ять про яку так шанував, і за те, що безглуздо повівся з Кшисею, вселив у її душу надії, надужив приязню, одне слово, вчинив як чоловік без честі й сумління. Інший жовнір і думати забув би про поцілунок, а згадавши, хіба що підкрутив би вуса, але пан Володйовський, який мав зболілу душу, після смерті Анусі зробився дуже скрупульозним. Що йому тепер було робити? Як діяти?

До його від'їзду, який одразу поклав би всьому кінець, залишалося декілька днів. Та як поїхати, не сказавши ні слова Кшисі, покинути її, як кидають першу-ліпшу дворачку? На саму думку про це відважне серце маленького рицаря здригалося. Але навіть зараз, у хвилину нелегких роздумів, думка про Кшисю викликала в пана Міхала насолоду, а згадка про поцілунок наповнювала його душу блаженством.

Він і дорікав собі, і сердився на себе, однак забути цього відчуття розкоші й насолоди не міг. А втім, у всьому він звинувачував тільки себе.

— Це я збив Кшисю з пантелику, я її збаламутив, — повторював він із боєм і гіркотою, — тому не годиться мені від'їздити, не поговоривши.

«Як же тоді бути? Освідчитися і поїхати Кшисиним нареченим?» — промайнула в голові думка.

Аж тут уся в білому явилася перед ним Ануся Борзобогата, якою він бачив її востаннє, у труні.

«Як на мене, я заслужила, — казала йому мара, — на те, щоб ти жалів мене і сумував за мною. Ти хотів стати ченцем, ціле життя за мною плакати, і ось не встигла душа моя дістатися до брами небесної, ти знайшов іншу. Тож зачекай! Дай моїй душі на небо потрапити, і тоді я на землю дивитись перестану...»

Рицареві здавалося, що він клятвopорушник, що обманув він цю святу душу, пам'ять про яку треба було б шанувати і берегти як святиню. І жаль його брав, і сором пік, а ще зневага до себе. Вмерти йому хотілося.

— Анусю! — повторював він, стоячи навколішки. — Я за тобою аж до смерті побиватися не перестану, але що мені тепер робити?

Мара не відповідала, розтанувши як легкий туман, а натомість перед ним постала Кшися, її очі, її уста з пушком над верхньою губою, і він, немовби від татарських стріл, відмахувався од спокуси. Проте спокусу він здолав би, але сумління говорило йому: «Кепсько буде, якщо ти поїдеш, покинувши чесну дівочу душу».

Серце бідолашного рицаря розривалося від тривоги, журби і муки. Вірячи у житейську мудрість пана Заглоби, він думав піти до нього і спитати поради, бо цей чоловік бачив усе наперед і попереджав його, щоб він не водив дружби з жінками.

Та, власне, саме це й зупинило маленького рицаря. Він пригадав, як, скипівши, крикнув на пана Заглобу: «Не кривди, милостивий пане, Кшисі!» І хто ж її скривдив? Хто роздумував тепер, чи не покинути її, як покоївку, а самому поїхати?

— Якби не пам'ять про нещасну небіжчицю, я ані хвилини б не вагався, — говорив собі маленький рицар, — не журився б, а радів, що пощастило мені такої розкоші скуштувати.

І за хвилину пробурчав:

— І залюбки ще разів зі сто скуштувати б не відмовився!

Завваживши, однак, що спокуса знову бере гору, і намагаючись її позбутися, сказав собі: «Якщо вже я одного разу вчинив як чоловік, що найбільше на купідона надію покладає, треба не відступати: завтра ж освідчуся Кшисі й запропоную одружитися».

Він зупинився на мить і розмірковував далі: «Цей учинок і сьогоднішню мою «провину» згладить, ушляхетивши її, а завтра я зможу собі й нові дозвол...»

Але у цьому місці він лягнув себе долонею по губах.

— Тьху! — сказав він. — Здається, цілий чамбул бісів-спокусників мені за комір сів!

Проте від думки про освідчення більше не відмовлявся, втішаючись тим, що заупокійними месаами замолить перед Анусею свій гріх, давши їй знати, що так само її шанує і не втомлюється за неї просити Бога.

Зрештою, якщо й подейкуватимуть люди, що ось, мовляв, лишень два тижні тому він хотів постригтися у ченці, а вже й освідчитися встиг, то весь сором упаде тільки на нього, а інакше людський поговорі не пощадить ні в чому не винуватої Кшисі.

— Отже, вирішено: завтра освідчуся Кшисі! — твердо сказав він собі.

Після цього пан Міхал заспокоївся, прочитав вечірні молитви і, ревно помолившись за упокій Анусиної душі, заснув.

Уранці, прокинувшись, він повторив:

— Сьогодні ж освідчуся Кшисі!..

А втім, виявилось, що зробити це не так і легко, бо пан Міхал, перш ніж обнародувати своє рішення, хотів спочатку поговорити з Кшисею наодинці, а далі як вийде. Та неочікувано зранку приїхав пан Нововейський, і у всій оселі лунав його молодий голос.

Кшися всенький день ходила сама не своя, бліда, змучена, весь час опускала очі, іноді враз бралася рум'янцем, так, що аж на шиї виступали плями, губи в неї тремтіли, здавалося, вона ось-ось заплаче, а потім знову ставала сонна й оmlіла.

Рицареві ніяк не вдавалося до неї підійти, а, особливо, залишитися віч-на-віч. Щоправда, він міг би запросити дівчину на прогулянку, ранок був чудовий, і раніше він так і зробив би, але тепер не смів, бо йому здавалося, що всі відразу здогадаються про його наміри.

На щастя, виручив його пан Нововейський. Він одвів убік пані стольникову і про щось із нею доволі довго розмовляв. Після цього вони повернулися до вітальні, де пан Заглоба з маленьким рицарем сиділи із двома паннами, і тут пані стольникова запропонувала:

— А чом би вам не прогулятися на санках двома парами, сніг такий, що аж іскриться!

Пан Володийовський швидко нахилився і прошепотів на вухо Кшисі:

— Благаю вас, милостива панно, сісти зі мною. Мені вам так багато треба сказати!

— Добре, — відповіла дівчина.

Рицарі притьмом помчали на стайню, а Бася за ними слідом, і невдовзі до будинку під'їхали двоє саней. В одні всілися пан Володийовський із Кшисею, у другі — пан Нововейський із гайдучком. Поїхали без візників.

Тоді пані Маковецька довірливо сказала панові Заглобі:

— Пан Нововейський просить Басиної руки.

— Невже? — занепокоївся пан Заглоба.

— Його хрещена мати, дружина львівського підкоморія, завтра приїде сюди на розмову, а пан Нововейський просив мене підготувати Басю. Він і сам розуміє: якщо Бася проти, усі зусилля і заходи марні.

— І тому, милостива пані добродійко, ти їх у сани посадила?

— Авжеж. Чоловік мій, людина надто скрупульозна, частенько казав мені: «Я над їхнім майном опікун, але чоловіків нехай вибирають кожна сама. Як на мене, був би порядний хлопець, а за багатством гнатися не слід». А втім, вони вже дорослі, зможуть самі дати собі раду.

— І що ти, милостива пані, маєш намір відповісти своїй кумі, дружині львівського підкоморія?

— Мій чоловік приїде у травні, його слово буде останнім. Проте я гадаю, що він Басиній волі супротивитися не буде.

— Нововейський ще хлопчак!

— Але ж сам пан Міхал казав, що він жовнір чудовий, у походах відзначився. Спадок має пристойний, а родовід мені хрещена увесь перелічила. Бачиш, милостивий пане, було це так: його прадід, що народився від князівни Сенютувни, primo voto^{*****} був одружений...

— Яке мені діло до його родоводу! — невдоволено перебив її пан Заглоба, — він мені ні брат ні сват, і скажу вам чесно, шановна пані, я гайдучка для Міхала призначав, бо якщо з-поміж дівчат, котрі на двох ногах по світу ходять, знайдеться бодай одна ліпша і пристойніша за неї, то я ладен відтепер як ursus^{*****} на всі чотири опуститися.

— Міхал іще ні про що таке й не думає, а якщо й думає, то йому більше Кшися в око впала... Хе-хе! На Бога покластися треба, бо шляхи його незбагненні!

— Ваша правда, але якщо цей молокосос поїде звідси з гарбузом, нап'юся на radoщах! — додав пан Заглоба.

А тим часом у обох саях вирішувалися долі рицарів. Пан Володийовський довго не міг вимовити й слова, та нарешті-таки сказав Кшисі:

— Ти не думай, милостива панно, що я вітрогон чи хлищ якийся, та й роки не ті.

Кшися нічого не відповіла.

— Даруй мені, милостива панно, за те, що я вчора вчинив, але у всьому винувате моє екстраординарне до тебе ставлення, не зміг я стриматися, дав серцю волю... Моя ласкава панно, моя кохана Кшисю! Ти знаєш, що перед тобою простий жовнір, у якого всеньке життя на бойовищі проминуло... Інший би спочатку красномовність у хід пустив, а потім до дій перейшов, а я — навпаки... Що там казати, навіть об'їжджений кінь, розгарячившись, і то часом закусить вудила, то як же не гарячитися закоханому, адже розгін

тут куди більший? Отак і я закусив вудила, забувши про все, бо мила ти моєму серцю, Кшисю кохана! Знаю, ти каштелянів і сенаторів достойна, та якщо ти не погордуєш простим жовніром, котрий, хоч і без великих чинів, приносить Вітчизні користь чималу... то я до ніг тобі впаду, цілуватиму їх і питатиму: «Чи хочеш ти мене взяти собі? Чи не осоружний я тобі?»

— Пане Міхале!.. — вигукнула Кшися.

І рука її, висунувшись із муфти, лягла на його долоню.

— Ти згодна? — запитав пан Володийовський.

— Так! — відповіла Кшися. — І знаю, що у цілій Польщі не знайти чоловіка достойнішого!

— Нехай винагородить тебе Бог, милостива панно! Нехай винагородить тебе Бог, Кшисю! — говорив рицар, виціловуючи її руку. — Я і не сподівався, що мені так пощастить! Скажи мені тільки, чи не гніваєшся ти на мене за вчорашню витівку, а то мене сумління замучило?

Кшися замружилась.

— Не гніваюсь — відповіла вона.

— Ех, жаль, що у цих снях нема як ноги цілувати! — вигукнув пан Володийовський.

Певний час вони їхали мовчки, чути було тільки свист полозів на снігу та стукіт снігових грудок, що вилітали з-під копит.

І знову озвався пан Володийовський:

— Мені аж дивно, що ти не погордувала мною!

— Мені ще дивніше, — відповіла Кшися, — що ти, милостивий пане, покохав мене так швидко...

Тут пан Володийовський вельми споважнів і промовив:

— Кшисю, може, це і гріх, що я не встиг оплакати однієї, а вже покохав другу. Як на сповіді тобі кажу, не завше я відзначався сталістю. Але тепер усе інакше. Небіжчиці, сердеги, я не забув і ніколи не забуду. Я і досі її кохаю, і якби ти знала, як душа моя за нею плаче, ти б сама заплакала наді мною...

Цієї миті у маленького рицаря від хвилювання урвався голос, і, можливо, саме тому він не помітив, що його слова не справили на Кшисю сильного враження.

І знову настало мовчання, але цього разу першою заговорила Кшися:

— Намагатимуся вас утішити, милостивий пане, скільки сил у мене вистачить.

А маленький рицар відповів:

— Саме тому я тебе так швидко й покохав, що від першого дня ти мої рани гоїш. Чим я був для тебе? Нічим! Але ти, в душі милосердя і жаль до нещасного страждальця маючи, відразу до діла взялася. Ох! Багато чим я тобі завдячую! Хто цього не знає, може, й скаже: у листопаді чернець, а у грудні — наречений. Першим пан Заглоба поглузувати радий, він ніколи такої нагоди не промине, ну й нехай глузує на здоров'я! Мені до цього байдуже, усі нарікання на себе візьму...

Тут Кшися підвела очі до неба, обдумуючи щось, і нарешті сказала:

— А невже конче необхідно про нашу домовленість людям розказувати?

— Як це?

— Адже ви, милостивий пане, від'їздите невдовзі?

— Хоч би й не хотів, мушу.

— Я теж жалобу за батьком ношу. Навіщо себе виставляти на посміховисько? Про нашу домовленість ми знаємо, а людям до вашого повернення знати про неї нема чого. Гаразд?

— То й сестрі не казати нічого?

— Я сама їй усе скажу після вашого від'їзду.

— А панові Заглобі?

— Пан Заглоба покепкував би з мене, сироти. Ох, найліпше нікому нічого не казати. І Бася б мені надокучати стала, я і так останнім часом у ній якісь дивацтва помічаю: то вона сміється, то плаче. Ні, таки найліпше мовчати!

Тут Кшися знову піднесла до неба свої темно-блакитні очі:

— Бог нам свідок, а люди нехай залишаються у блаженному невіданні.

— Бачу, що розум твій перед красою не поступиться! Згода? Тоді Бог нам свідок, амінь! Зіприся на мене ліктиком, гадаю, після того, як ми порозумілися, нашого гріха у цьому немає. Не бійся, вчорашньої витівки, хоч би й хотів, я не допущу, бо треба кіньми правити.

Кшися послухалася рицаря, а він сказав:

— Коли ми самі, на ім'я мене клич.

— Незручно мені, — відповіла дівчина з усмішкою. — Ніколи не відважуся, напевно!

— А я відважився!

— Бо пан Міхал рицар, пан Міхал відважний, пан Міхал жовнір...

— Кшисю! Кохана!

— Міх...

Але договорити слова Кшися не відважилася і сховала обличчя у муфту.

Ще трохи проїхавши, пан Міхал із Кшисею повернули назад, проте дорогою вже ні про що не говорили, аж перед ворітьми маленький рицар ще раз запитав:

— Скажи мені... після вчорашнього... тобі було дуже сумно?

— Було мені й сумно, і соромно... Але на диво так гарно!.. — додала вона трохи тихіше.

Вони замовкли і зробили байдужі обличчя, аби ніхто не здогадався, що між ними відбулося.

Проте ця обережність була зайвою, бо ніхто не звернув на них уваги.

Щоправда, пан Заглоба й пані стольникова вискочили аж у сїни назустріч обом парам, але погляди їхні були прикуті тільки до Басі й пана Нововейського.

У Басі чи то від морозу, чи то від хвилювання палали щоки, а пан Нововейський був як у воду опущений. Відразу ж у сїнях він почав прощатися з пані стольниковою. Марно вона намагалася його затримати, марно й сам пан Володийовський, котрий був у чудовому настрої, запрошував юнака повечеряти. Зіславшись на службу, жовнір поїхав. Тоді пані стольникова мовчки поцілувала Басю в лоб, а та мерцій помчала у свою кімнату і не вийшла на вечерю.

Наступного дня пан Заглоба, зустрівши Басю, спитав у неї:

— Ну що, гайдучку, вчора пана Нововейського немовби громом ударило?

— Еге ж! — кивнула дівчина і закліпала віями.

— Відповідай, що ти йому сказала?

— Розмова була коротка, бо він хлопець моторний, тягти не любить, але і я така сама, тож швидко дала йому відкоша.

— І чудово зробила! Дай-но я тебе поцілую! А він що? Так легко від тебе одчепився?

— Питав, чи не зміню я з часом своєї думки. Жаль мені його, але ні, ні, нічого з цього не вийде!..

Тут Бася роздула ніздрі й труснула волоссям, трохи сумно і немовби замислившись.

— Скажи мені, які у тебе аргументи? — запитав пан Заглоба.

— І він про це питав, та тільки марно. Йому я не сказала і нікому не скажу.

— А може, — промовив пан Заглоба, швидко глянувши їй у вічі, — може, у серці в тебе криється якийсь сантимент?

— Не сантимент, а дуля! — заволала Бася.

І, схопившись із місця, залящала мерщій, ніби намагаючись приховати збентеження:

— Не потрібен мені пан Нововейський! Не потрібен! Ніхто мені не потрібен! І чого ти мені, ваша милість, докучаєш! Чого ви всі мені докучаєте?..

І вона зненацька розплакалась.

Пан Заглоба втішав її, як міг, але вона всенький день ходила зажурена і зла.

— Пане Міхале, — сказав за обідом пан Заглоба, — ти поїдеш, а тим часом повернеться Кетлінг, красень хоч куди! Не знаю, чи встоять перед ним наші панянки, гадаю, обидві закохаються у нього до безтями.

— От і славно! — відповів пан Володийовський. — Відразу ж висватаємо за нього панну Басю!

Бася вчепилася у нього поглядом рисі й запитала:

— А чого це ти, милостивий пане, про Кшисю так не піклуєшся?

— Бо ти, милостива панно, ще не звідала невідпорних Кетлінгових чарів, але невдовзі відчуєш їх.

— А Кшися не відчує? Адже це не я співала:

Якщо героя щит не врятує

І від меча, і від спису,

Як же тоді ще спокійно воркує,

Горлиця — птах серед лісу?

Тепер уже зняковіла Кшися, а маленька змійка вкусила ще раз:

— Я у найгіршому разі в пана Нововейського щит попрошу від стріл сховатися, а де знайде захист Кшися, коли її стріла дістане, як ваша милість поїде?..

Але пан Володийовський, уже schaменувшись, відповів суворо:

— Може, й вона знайде чим захиститися не гірше від вас, милостива паняanko...

— А це в який же спосіб?

— А в той, що вона не така легковажна, а розсудливості й поміркованості у неї повчитися можна.

Пан Заглоба й пані стольникова думали, що задерикуватий гайдучок відразу ж піде в атаку, але, на превелике їхнє здивування, Бася, схиливши голову над тарілкою, аж за хвилю тихим голосом промовила:

— Якщо милостивий пан гнівається, то я перепрошую і його, і Кшисю...

***** У першому шлюбі (*лат.*).

***** Ведмідь (*лат.*).

РОЗДІЛ XI

Панові Міхалу дозволено було їхати будь-якою дорогою, котра йому сподобається, і тому він звернув на Ченстохову, на Анусину могилу. Наплакавшись там досхочу, він рушив далі, перебуваючи в полоні свіжих вражень, і мимоволі думав, що все-таки таємні заручини із Кшисею були передчасними. Він відчував, що у скорботі й у жалобі є щось святе і недоторкане, чого не можна чіпати, аж доки воно саме підніметься хмаркою до неба і розвіється у небесних просторах.

Траплялося, бувало, що вдівці одружувалися через місяць або два після похорону, але вони не мали наміру до цього постригтися в камедули, та й удар не спотикав їх на порозі так довго очікуваного щастя. А втім, якщо ці черстві душі не шанували святості скорботи, то чи варто було наслідувати їхній приклад?

Отож їхав пан Володйовський на Русь, а докори сумління супроводжували його в дорозі. Одначе, намагаючись бути справедливим, він брав провину на себе, а не перекладав її на Кшисю.

До численних турбот, які докучали йому, долучилася ще й та, що Кшися у глибині душі не схвалює його квапливості.

— Сама вона ніколи б не зробила цього, — говорив собі пан Міхал, — а маючи велике серце, і від інших такої самої величі неодмінно desiderat*****.

Його огортав страх, що він міг видатися їй мізерним.

Проте побоювання пана Міхала були марними. Кшися не поділяла його скорботи, навпаки, коли він забагато про неї говорив, це не лише не викликало у неї співчуття, а й пробуджувало ревності. Невже ж вона, жива, поступається чимось перед померлою? Чи взагалі вона має так мало чеснот, що Ануся навіть на тому світі залишається її суперницею? Якби пан Заглоба знав їхню таємницю, він напевно заспокоїв би пана Міхала, сказавши, що жінки не вельми милосердні одна до одної.

Але, зоставшись після від'їзду пана Володйовського сама, панна Кшися, здається, була не менш збентежена тим, що трапилося, як і тим, що немає вороття.

Збираючись до Варшави, де вона досі ніколи не була, дівчина уявляла собі все зовсім інакше. Ось на сейм і коронацію з'їдуться єпископи

й вельможі, збереться увесь цвіт рицарства Речі Посполитої. Скільки ж там буде розваг, гамору, парадів, а серед цього виру, серед юрб рицарів неодмінно зустрінеться «він», невідомий, таємничий, котрий з'являється дівчатам тільки уві сні; він палко закохається, годинами простоюватиме під вікном із цитрою, влаштуватиме на честь прекрасної дами кавалькади, довго кохатиме, зітхатиме, носитиме стрічку коханої на зброї і нарешті, коли усі випробування будуть позаду, впаде їй до ніг і освідчиться.

Та нічого такого не сталося.

Рожеві мрії розвіялися мов туман, і перед очима в неї постав рицар, уславлений у битвах, безстрашний воїн Речі Посполитої, але на «того» казкового принца не вельми, а може, й зовсім не схожий. Не було ні кавалькад, ні гри на цитрі, ні турнірів, ані суперництва, ні стрічок на зброї, ні веселого сміху вояків, ані розваг, ані всього того, що дурманить, як сон, манить, як чарівна казка, п'янить, як запах квітів, принаджує, як пташиний спів, від чого паморочиться голова, пашить обличчя, тьохкає серце, проймає дріж... На жаль... Тут був лише невеличкий маєток за містом, а в маєтку пан Міхал, відтак ураз неочікуване освідчення — і решта пропала, згасла, як згасає місяць у небі, коли на нього напливуть хмари...

Якби пан Міхал з'явився ще пізніше, наприкінці казки, можливо, він був би жаданим. Ясна річ, Кшися, роздумуючи про славу пана Володийовського, про його шляхетність, мужність, знала, що його вважають першим жовніром Речі Посполитої, що саме його ім'я наганяє жах на ворога, і пишалася ним. Здавалося їй тільки, що її щось обійшло, що спіткала якась кривда — трохи через нього, а більше через поспіх...

Саме цей поспіх, неначе піщинка, ліг на серце тягарем і йому, і їй, і що далі вони були одне від одного, то сильніше тиснув. Іноді у людських стосунках якась наймізерніша вада надокучає, як укол крихітного шипа, та з часом ранка або гоїться, або, навпаки, починає кровити і боліти ще дужче, ніби найбільше кохання болем і гіркотою заправивши. Проте між ними до болю й гіркоти було ще далеко. А для пана Міхала Кшися була солодким і заспокійливим спогадом, що супроводжував його всюди як тінь.

Пан Міхал гадав, що чим далі він поїде від Кшисі, тим вона стане для нього дорожчою, тим більше він за нею журитиметься, нудьгуватиме. Для неї час спливав куди повільніше. Після від'їзду пана Міхала до Кетлінгової оселі ніхто не приїздив, і день за днем минав у одноманітності й нудзі.

Пані стольникова очікувала чоловіка, лічачи дні, що залишилися до виборів, і тільки про нього їй говорила, Бася вельми осовіла. Та ще й пан Заглоба допікав їй, запевняючи, що вона, давши відкоша панові Нововейському, тепер скучає за ним. Їй уже хотілося, щоб хоч він приїхав, але той, сказавши собі: «Ноги моєї тут більше не буде!», вирушив на заставу слідом за паном Володийовським.

Пан Заглоба теж збирався повернутися до Скшетуських, сказавши, що, мовляв, нудьгує за карапузами, проте, напевно, важко вже було йому, бо він із дня на день відкладав поїздку, жартома запевнивши Басю, що залишиться через неї, позаяк на схилку літ закохався у неї і має намір просити її руки.

А поки що він задовольнявся товариством Кшисі, бо пані Маковецька з Басею частенько їздили удвох до дружини львівського підкоморія. Кшисі вони з собою не брали, бо пані стольникова при всій своїй шляхетності її недолюблювала. А іноді й пан Заглоба вирушав із ними до Варшави, проводячи там час у теплій компанії. Додому він повертався аж наступного дня увечері, напідпитку, і тоді Кшися, зоставшись сама-самісінька, роздумувала на дозвіллі то про пана Володийовського, то про те, що могло б на неї очікувати, якби не сталося того, що сталося, а найчастіше про те, який би вигляд мав незнаний суперник пана Міхала, королевич із казки...

Якось, коли вона сиділа край вікна, в задумі дивлячись на освітлені призахідним сонцем двері, дець на другому боці будинку зненацька почувся звук дзвіночка. Кшисі відразу сяйнула думка, що це тітка із Басею повернулися, та вона не підвелася і навіть очей не одвела від дверей, а тим часом двері відчинилися, і з темної глибини назустріч дівчині ступив незнайомий чоловік.

Першої миті Кшисі здалося, що вона спить або марить наяву — таку дивну побачила вона картину... Перед нею був юнак у чорному вбранні чужоземця, з білим мереживним коміром, що спадав аж на плечі. Колись змалечку Кшися бачила генерала коронної артилерії пана Арцишевського¹⁸, котрий і вбранням, і своєю надзвичайною вродою надовго залишився у неї в пам'яті. Точнісінько так само був одягнений і цей прихідець, та тільки красою він перевершив і пана Арцишевського, і всіх чоловіків, що будь-коли ходили по землі.

Волосся його, рівно підстрижене над чолом, світлими локонами обрамляло обличчя дивовижної краси. Чорні брови відтіняли близьку мармурового чола,

лагідні очі дивилися мрійливо і сумно, вільно кучерявилися біляві вуса і гостра борідка. Це було незрівнянне обличчя, у якому мужність поєднувалася зі шляхетністю, а риси херувима з рисами воїна. Кшисі аж дух сперло у грудях, вона дивилася, не вірячи очам, і не могла збагнути — перед нею мара чи жива людина. А юнак завмер, чи то справді здивований, чи то з гречності вдаючи, що вражений красою дівчини. Нарешті, ступивши вперед, він скинув капелюха і заходився розмахувати ним, підмітаючи пір'їнами підлогу. Кшися підвелася, але ноги в неї підгиналися, вона то червоніла, то блідішала і зрештою заплющила очі.

Аж тут прозвучав його голос, низький і м'який, як оксамит.

— Я Кетлінг оф Ельджин, приятель і бойовий побратим пана Володийовського. Прислуга сказала, що мені випала висока честь і велике щастя прийняти у себе в оселі сестру і близьких мого Пилада, але даруйте мені, о шляхетна панно, моє збентеження, слуги не сказали мені того, що бачать мої очі, а вони блиску вашого стерпіти не можуть.

Таким компліментом привітав Кшисю рицар Кетлінг, але вона не змогла відповісти йому тим самим, бо в неї відібрало мову. Здогадалася тільки, що закінчив він своє привітання ще одним поклоном, почувши серед тиші, як шелестять, торкнувшись підлоги, пір'їни його капелюха. Вона розуміла, що неодмінно треба компліментом відповісти на комплімент, щоб її не мали за сільську простачку, але дух її перехопило, у скронях стукає, серце як не вискочить, груди здіймаються й опускаються, немовби від великої втоми.

Дівчина трохи розплющила очі — перед нею, схиливши голову, стояв Кетлінг і дивився з ніжністю й захопленням. Кшися тремтливими руками схопилася за сукню, щоб зробити кавалерові реверанс, та, на щастя, цієї миті за дверима пролунав шум і з вигуками: «Кетлінг! Кетлінг!» у кімнату, відсапуючись, увірвався пан Заглоба.

Вони кинулися один одному в обійми, а тим часом панна, потроху оговтавшись, крадькома поглядала на молодого рицаря. Він обіймав пана Заглобу сердечно, але з такою надзвичайною шляхетністю у кожному русі, яка або передається від батька до сина, або набувається у найвишуканішому товаристві, при королівських і магнатських дворах.

— Як ся маєш? — запитав пан Заглоба. — Радий тобі у твоєму домі, наче у власному. Дай-но на тебе глянути. Ха! Та ти схуд! Чи не через амури якісь? Далєбі, схуд-таки! Ти знаєш, Міхал у хоругов поїхав. А ти добре зробив, що сюди заглянув! Міхал про кляштор уже не думає. Сестра

його з двома панянками приїхала. Дівки, як ріпки! Одна Єзьорковська, друга Дрогойовська. Лелечко, та Кшися тут! Пробач мені, милостива панно, але ж я правду сказав, нехай у того очі на лоб вилізуть, хто вашої вроди не помітить, ну а тебе пан Кетлінг і сам бачить, не сліпий.

Кетлінг утретє схилив голову і промовив з усмішкою:

— Цейхгаузом я цю оселю залишив, а знайшов Олімпом, бо, увійшовши, побачив богиню.

— То як ся маєш, Кетлінге? — вигукнув пан Заглоба, не вдовольнившись першим привітанням, і знову обійняв рицаря. — Це що! — провадив він далі. — Ти ще гайдучка не бачив. Кшися хоч куди, але й та мед, мед! Як поживаєш, Кетлінге? Дай тобі Боже здоров'я! Називатиму тебе на «ти»! Добре? Старому так зручніше... Радий гостям, еге ж?.. Пані Маковецька тут зупинилася, бо перед сеймом усі заїжджі двори й готелі були забиті, тепер, щоправда, трохи вільніше стало, і вона, напевно, найме будинок. Не годиться паннам в оселі неодруженого залишатися, люди криво дивитимуться та й пліток не обберешся...

— Що ви! Я ніколи на це не пристану! Пан Володийовський мені не просто приятель, він мені побратим, тому пані Маковецьку я як посестру у себе прийняти ладен. А вас, милостива панно, благаю за мене заступитися. Хочете, на коліна стану!

Сказавши це, Кетлінг опустився перед Кшисею навколішки і притиснув до губів її руку. При цьому він благально дивився їй у вічі, весело й журно водночас, а вона все заливалася рум'янцем, аж поки пан Заглоба сказав:

— Не встиг приїхати, а вже на колінах стоїть. Розкажу пані Маковецькій, що вас так і застав... Хвалю, Кетлінге!.. А ти, Кшисю, знай: отакі вони, світські звичаї!..

— Я світських звичаїв не знаю! — прошепотіла дівчина, ніяковіючи ще більше.

— Чи можу я сподіватися на вашу допомогу? — допитувався Кетлінг.

— Підведіться, милостивий пане...

— То чи можу я сподіватися на вашу допомогу? Я побратим пана Міхала. Якщо оселя спорожніє, йому буде кривдно...

— Воля моя тут нічого не означає! — відповіла, трохи отямившись, панна Кшися. — Але вам за добру волю вашу дякую.

— І я вам дякую! — сказав Кетлінг, підносячи до губів її руку.

— Ха! Надворі мороз, а Купідон голий, хоч, зрештою, у цій оселі йому не замерзнути! — заволав пан Заглоба.

— Та годі вам, милостивий пане, — мовила Кшися.

— Я вже бачу: від самих тільки зітхань скоро відлига буде! Від самих тільки зітхань!..

— Хвалити Бога, що ви, пане Заглоба, не втратили свого добродушного гумору, — сказав Кетлінг, — бо веселий гумор — ознака здоров'я.

— І чистого сумління, і чистого сумління, — підхопив пан Заглоба. — Як сказав один мудрець: «У кого свербить, той і чухається». А у мене ніде не свербить, от я і веселий! То як поживаєш, Кетлінге?! О, сто бусурменів! Що я бачу? Ти ж був справжнісінький поляк, у рисячій шапці й при шаблі, а тепер знову в англійця перевернувся, і ноги в тебе стали тонкі, як у журавля!

— Бо я у Курляндії довго був, там польський убір не модний, а останні два дні у Варшаві, в англійського посла.

— То ти повертаєшся з Курляндії?

— Атож. Названий батько мій помер, а перед смертю там же відписав мені ще один маєток.

— Вічна йому пам'ять! Він католиком був?

— Так.

— Ну нехай тобі це втіхою буде. А нас ти заради своїх курляндських володінь не покинеш?

— Тут мені хотілося б жити і вмерти! — відповів Кетлінг, глянувши на Кшисю.

А вона мовчала, опустивши додолу свої довгі вії.

Пані Маковецька повернулася додому, коли вже споночіло. Кетлінг зустрів її аж за ворітьми і провів до оселі так шанобливо, як удільну княгиню. Вона хотіла вже наступного дня знайти собі помешкання у самому місті, проте, хоч як намагалася, змушена була поступитися. Молодий рицар навколішки так довго її упрохував, посилаючись на своє братання з паном Володийовським, що вона не витримала. Вирішено було, що й пан Заглоба ще погостює: такий поважний чоловік у господі — найліпший захист від злих пересудів. Він залюбки згодився, бо всією душею прихилився до гайдучка і укладав собі в голові плани, які конче потребували його присутності. Обидві дівчини були дуже раді, а Бася відразу одверто стала на бік Кетлінга.

— Сьогодні й так вибиратися пізно, — сказала вона пані стольниковій, котру ще точили сумніви, — а де доба, там і тиждень.

Йй, як і Кшисі, Кетлінг сподобався. Він завше жінкам подобався, а Бася до того ж досі ніколи не бачила чужоземного рицаря, якщо не рахувати офіцерів найманої піхоти, людей нижчого рангу і менших статків. Вона ходила довкола нього, трясучи чуприною, роздуваючи ніздрі, приглядаючись до нього з дитячою цікавістю, такою відвертою, що пані Маковецька стиха зауважила йй. Але Бася все одно не зводила з нього очей, ніби намагалася оцінити його професійні якості, та зрештою, не втримавшись, почала розпитувати про нього в пана Заглоби.

— А чи добрий із нього жовнір? — тихо звернулася вона до старого шляхтича.

— Кращого бути не може. Він має велетенський досвід, бо з чотирнадцяти років служив королю, супроти англійців за праведну віру виступаючи. Знатний пан, що і з манер його легко побачити можна.

— А ви, милостивий пане, бачили його у бою?

— Тисячу разів! Стоїть — не здригнеться, коня по холці поплескує і про ніжні почуття говорити готовий.

— Це що, мода така говорити про почуття?

— Усе модно, що байдужість до куль підтверджує.

— Ну а врукопаш, у двобої він теж стійкий?

— Атож! Жалить як шершень, тут і казати нема чого!

— А супроти пана Міхала встоїть?

— Ні, супроти пана Міхала не встоїть!

— Он як! — радісно вигукнула Бася. — Я так і знала, що не встоїть! Я відразу про це здогадалася!

І вона заплескала в долоні.

— Так ти виступаєш на боці пана Міхала? — запитав пан Заглоба.

Бася труснула чуприною й замовкла. За мить вона тихо й глибоко зітхнула.

— Ех, та що там! Рада, бо наш!

— Але зауваж і закарбуй собі на носі, гайдучку, — промовив пан Заглоба, — якщо на бойовищі найліпшого жовніра важко знайти, то для жіночих сердець він ще *periculosus*^{*****}: жодна з них перед його вродою не встоїть! Купідон у нього на побігеньках.

— А ви, милостивий пане, про це Кшисі скажіть, бо у мене нема амурів у голові, — мовила Бася і, обернувшись до панни Дрогоївської, покликала:

— Кшисю! Кшисю! Йди-но сюди, я щось тобі скажу!

— Я тут! — відповіла панна Дрогоївська.

— Пан Заглоба каже, що жодна панна перед Кетлінгом не встоїть, щоб не закохатися у нього. Я вже його оглянула зусібіч і нібито нічого, а ти?

— Басько! Басько! — суворим тоном мовила Кшися.

— Зізнайся, сподобався він тобі?

— Дай спокій! Схаменися! І не мели казна-чого, бо ось пан Кетлінг сюди йде.

Кшися не встигла ще й сісти, як пан Кетлінг наблизився і запитав:

— Чи можна пристати до вашого товариства?

— Ласкаво просимо! — відповіла панна Єзьорковська.

— Тоді я спитаю сміливіше: про що була розмова?

— Про любов! — випалила, не задумуючись, Бася.

Кетлінг сів поруч Кшисі. З хвилину вони мовчали, бо Кшися, котра зазвичай була спокійна і вміла володіти собою, при цьому кавалерові якось дивно ніяковіла. Нарешті він запитав:

— Чи правда, що розмова точилася про такий милий предмет?..

— Правда! — тихим голосом відповіла панна Дрогоївська.

— Я вельми радий був би почути вашу думку про це, милостива панно.

— Даруйте, милостивий пане, але мені й сміливості, й розуму на таку відповідь забракне. Тут, гадаю, за вами перше слово.

— Кшися має рацію! — втрутився у розмову пан Заглоба. — Слухаємо тебе, юначе!..

— Тоді запитуй, милостива панно, — відповів Кетлінг.

Він підвів очі вгору й задумався, а відтак, не чекаючи запитань, заговорив тихо, ніби розмовляючи із самим собою:

— Любов — тяжка недоля, бо через неї вільна людина стає невольником. Як птах, прошений стрілою, падає до ніг мисливця, так і людина, вражена любов'ю, припадає до ніг коханих...

— Любов — це каліцтво, бо людина, немов сліпець, нічого, крім неї, довкола не бачить.

— Любов — це журба, бо коли ще ми проливаємо стільки сліз і видаємо стільки зітхань? Хто покохав, тому вже не в голові ні наряди, ні танці, ні

гра в кості, ні полювання. Він ладен сидіти годинами, обнявши коліна, і журитися так тяжко, ніби втратив когось найближчого...

— Любов — це хвороба, бо людина стає блідою, під очима в неї лягають тіні, руки тремтять, вона худне, думає про смерть або ходить як очманіла, з нерозчесаним волоссям, розмовляє з місяцем, любе ім'я на піску пише, а коли його здуває вітер, каже: «Нещастя!..» і заридати ладна...

Тут Кетлінг на хвилю замовк. Хтось сказав би, що він поринув у роздуми. Кшися слухала його слова як пісню, усією душею. Її відтінені темним пушком губи були напіврозтулені, а очі не сходили з вродливого обличчя рицаря. У Басі волосся лізло на очі, тож важко було здогадатися, про що вона думає. Але вона теж мовчала.

Зненацька пан Заглоба гучно позіхнув, засопів, простяг ноги і сказав:

— Із такої любові тільки собакам лапті шити!..

— І все-таки, — вів далі рицар, — хоч любити тяжка праця, без любові ще важче на світі, бо що тому розкіш, слава, багатства, пахощі й кошовності, хто кохання позбувся? Хто не скаже своїй коханій: «Ти мені дорожча за ціле королівство, дорожча за скіпетр, за здоров'я і довголіття дорожча...» А позаяк кожен віддав би життя за своє кохання, то, виходить, кохання дорожче за життя...

Кетлінг замовк.

Панни сиділи, притулившись одна до одної, дивуючись і його запальності, і вмілому красномовству, і логічним висновкам, що було не притаманне польським жовнірам. Навіть пан Заглоба, котрий під кінець задрімав, раптом здригнувся і, кліпаючи очима, почав дивитися то на панянок, то на Кетлінга і нарешті, остаточно прокинувшись, гучним голосом запитав:

— Про що ви говорили?

— Про те, що бажаємо вам на добраніч! — відповіла Бася.

— Ага! Згадав: говорили про амури. І до чого дійшли?

— До того, що підкладка виявилася дорожчою за плащ.

— Ще б пак! А мене сон зморив. А може, оце: кохання, плакання, зітхання. А я візьми й доточи ще одне слово для рими — дрімання. І саме моє найточніше, бо година вже пізня. На добраніч, теплий компанії, і не докучайте мені більше своїми амурами... Боже, Боже! Кіт нявчить, доки шпику не з'їсть, а потім тільки сидить та облизується... І я свого часу був викапаний Кетлінг, а закохувався так пристрасно, що себе не пам'ятав, баран міг би мене цілісіньку годину під зад буцати, я б і не помітив. Але на

схилі літ мені наймиліший добрий сон, особливо якщо привітний господар не лише до ліжка доведе, а й напоїть так, щоб голова сама падала на подушку.

— Радий услугувати вашій милості! — сказав Кетлінг.

— Ходімо, ходімо. Погляньте, як он місяць високо. Завтра буде гарна погода: небо чистісіньке, а видно як удень! Кетлінг про амури всеньку ніч вам ладен розказувати, та не забувайте, кізоньки, що він здорожений.

— Ні, не здорожений я, бо у місті два дні відпочивав. Боюся тільки, що милостиві панни слухати мене втомились.

— Слухаючи вас, мосьпане, не помітиш, як і ніч мине, — мовила Кшися.

— Немає ночі там, де сонце світить, — відповів Кетлінг.

Тут вони розійшлися, бо й справді було вже пізно. Панянки спали в одній спочивальні й зазвичай довгенько гомоніли перед сном. Проте цього разу Басі не вдалося розговорити Кшисі, бо наскільки одній кортіло поговорити, настільки друга була мовчазна, на всі запитання відповідала коротко: так, ні. І щоразу, коли Бася заводила мову про Кетлінга, смішно копіюючи його, Кшися ніжно обіймала її за шию, благаючи облишити кепкування.

— Він тут господар, Басю, — говорила Кшися, — він прихистив нас... і я бачила, що він полюбив тебе відразу.

— Звідкіля ти знаєш? — запитувала Бася.

— Хіба можна тебе не любити? — відповідала Кшися. — Тебе всі люблять... і я теж дуже тебе люблю.

Із цими словами вона наближала чудове обличчя своє до Басинового обличчя, терлася щогою об її щоку, цілувала її очі.

Нарешті вони розійшлися по ліжках, але Кшися довго не могла заснути. Якась тривога огортала її. Зненацька серце починало калатати так часто, що вона притискала руки до ніжних своїх персів, аби вгамувати його биття. Та тільки-но вона заплющувала очі, як у дивному сні над нею схилялося вродливе обличчя і тихий голос шепотів:

— Ти дорожча мені за ціле королівство, дорожча за скіпетр, здоров'я і довголіття, ти мені дорожча за життя!

***** Вимагає (лат.).

***** Небезпечніший (лат.).

РОЗДІЛ XII

Через декілька днів пан Заглоба писав Скшетуському листа, завершивши його такими словами:

«А якщо я до коронації до вас вибратися не зможу, не дивуйтеся. Не мое до вас ставлення цьому виною, а причина в тому, що диявол не спить, а я не хочу, щоб він пташку з моїх рук сполохав і казна-що підклав. Кепсько буде, коли Міхалові до його приїзду я не зможу сказати: «Оця засватана, а гайдучок vacat^{*****}». На все воля Божа, але гадаю, що, довідавшись про таку новину, Міхал не стане комизитися, і все без особливих praeparationes^{*****} владнається, ото ж, приїдете на весілля. А поки що, згадавши Улісса, доведеться мені пуститися на хитрощі, вести інтригу, хоч і нелегко мені це, бо ціле життя правда була для мене хлібом насущним, і її я весь би вік споживав. Та заради Міхала і коханого мого гайдучка я ладен узяти на душу гріх, обоє вони — щире золото. Тож обіймаю вас укупі з карапузами і до серця притискаю, Всевишньому і його милості доручаючи».

Закінчивши з писаниною, пан Заглоба присипав листа піском, ударив по ньому долонею і, відвівши чимдалі від очей, прочитав ще раз, відтак склав, зняв із пальця каблучку з печаткою, послинив її і хотів був уже запечатати листа, але в цьому йому завадив своїм приходом Кетлінг.

— Добридень, ваша милість!

— Добридень, добридень! — відповів пан Заглоба. — Погода, дякувати Богові, чудова, і я гінця до Скшетуських послати зібрався.

— І від мене, ваша милість, уклоніться.

— Так я й зробив. Неодмінно, подумав я, і від Кетлінга вклонитися треба. Нехай доброю звісткою втішаться. Звісно, як же не вклонитися, коли я про тебе та про панночок ціле послання написав.

— Чого це раптом, ваша милість? — запитав Кетлінг.

Пан Заглоба, склавши руки на колінах, довго перебирав пальцями, а потім, похнюпивши голову, глянув на Кетлінга з-під насуплених брів і промовив:

— Приятелю мій Кетлінге, не треба бути пророком, аби передбачити, що там, де є кремінь і кресало, рано чи пізно посиплються іскри. Ти красень над красенями, але й панночкам, здається, у красі не відмовиш.

Кетлінг помітно зніяковів.

— Полуду треба на очах мати або взагалі диким варваром бути, щоб краси їхньої не завважити і не відзначити! — відповів Кетлінг.

— От бачиш! — сказав йому на це пан Заглоба, з усмішкою дивлячись на побагровілого від зніяковіння Кетлінга. — Та якщо ти не варвар, тоді негоже тобі відразу за двома впадати, так тільки турки чинять.

— Які ви, милостивий пане, маєте для таких міркувань підстави?

— А я без будь-яких підстав, так, сам собі розмірковую... Ха! Ну й хитрюга! Ти стільки їм наплів про амури, що Кшися вже третій день сама не своя ходить, наче її чимось обпоїли. Гм! Та й не дивно! Пам'ятаю, я замолоду теж годинами простоював на морозі під вікнами в однієї чорнявки (вона на Кшисю була схожа), на лютні бренькав і співав:

В ліжку солодко дрімаєш,

Гру мою ти зневажаєш.

Гоу! Гоу!

Хочеш, я тобі цю пісню позичу або нову складу, мені таланту не бракує! А чи помітив ти, що панна Дрогоївська трохи колишню Оленьку Білевич нагадує, тільки у тієї волосся як коноплі й пушка над губою немає, а втім, саме це багато для кого за милу приманку править. Надто вже томливо вона на тебе поглядає. І про це я написав Скшетуському. Скажи, хіба неправда, що вона на панну Білевич скидається?

— На перший погляд я цієї схожості не завважив. Хоча, як придивитися, можливо... Зріст, постава...

— А тепер слухай, що я тобі скажу: фамільні асана^{*****} відкрию. Але якщо ти мені приятель, то знай: як би так не сталося, щоб ти панові Володійовському злом за добро віддячив, бо ми з пані Маковецькою одну із цих панянок для нього готуємо.

Тут пан Заглоба глянув на Кетлінга пильно й настирливо, а той, збліднувши, запитав:

— Котру?

— Дро-го-йов-ську, — повільно, по складах вимовив пан Заглоба.

І, випнувши вперед нижню губу й насупивши брови, підморгнув здоровим оком.

Кетлінг мовчав, і мовчав так довго, що пан Заглоба нарешті, не витривавши, спитав:

— Ну й що ти скажеш на це? Га?

А Кетлінг тремтливим голосом, але з притиском відповів:

— Можете бути впевнені, ваша милість, що задля Міхала я ладний на все і попуску собі не дам.

— Правду кажеш?

— У житті своєму я витерпів чимало, і честю присягаю, що попуску собі не дам.

Тут пан Заглоба відкрив йому свої обійми.

— Кетлінге! Дай собі попуск, дай, голубе, якщо хочеш, бо я тільки пересвідчитися хотів. Не Дрогоївську, а гайдучка ми для пана Міхала готуємо.

Обличчя Кетлінга проясніло від щирої і непідробної радості, він довго обіймав пана Заглобу й нарешті запитав:

— А вони й справді кохають одне одного?

— А хто б не покохав мого гайдучка, хто? — відповів пан Заглоба.

— І заручини вже були?

— Заручин не було, бо пан Міхал ще не оговтався від зажури, але неодмінно будуть. Залиш це мені! Панянка хоч і норовлива, як ласиця, але вельми прихильна до нього, шабля для неї все...

— Я це відразу помітив, бігме! — перебив його прояснілий Кетлінг.

— Отож-бо! Помітив. У Міхала ще сльози за небіжчицею не висохли, та вже якщо хтось і припаде йому до серця, то це буде наш гайдучок, бо вона і на наречену його схожа, тільки очима не так стріляє, через те що молодша. Усе складається чудово, правда? Я так гадаю: тут два весілля на коронацію будуть!

Кетлінг, не кажучи ні слова, знову обійняв пана Заглобу і, приклавшись щокою до його розчервонілих щік, так довго не випускав його з обіймів, що старий шляхтич аж засопів і спитав:

— Невже панна Дрогоївська так тобі в душу запала?

— Не знаю, не знаю, — відповів Кетлінг, — знаю тільки, що ледве я побачив її божественне личко, відразу сказав собі: ось вона, лиш її єдину моє змучене серце покохати може, і тієї самої ночі, зітханнями сон прогнавши, віддався я сластолюбним мріям. Відтоді вона постійно стоїть у мене на думці й так заволоділа моєю душею, як королева ввіреною і вірною їй державою. Кохання це чи щось інше — не знаю.

— Але знаєш достеменно, що це не шапка, не три лікті сукна на шаравари, не підпруга, не підхвістя, не яєчня з ковбасою, не манірка

з горілкою. Якщо ти у цьому впевнений, то про решту спитай у Кшисі, а не хочеш, сам спитаю.

— Не робіть цього, ваша милість, — відповів з усмішкою Кетлінг. — Якщо судилося мені втонути, то нехай хоч два дні поживу я з думкою, що пливу.

— Бачу я, що шотландці — чудові вояки, проте в амурах анічогісінько не тямлять. Коли маєш діло з жінкою, тут теж, як на війні, натиск потрібен. Veni, vidi, vici!***** — такий був у мене девіз...

— Із часом, якщо мої найзаповітніші бажання збудуться, — сказав Кетлінг, — я попрошу вас, милостивий пане, про дружню аухіліу*****. Хоч мені й шляхетський титул надано, і шляхетна кров тече у моїх жилах, та все-таки ім'я моє тут невідоме, і я не знаю, чи згодиться пані стольникова...

— Пані стольникова? — перебив його пан Заглоба. — Ти про це не думай. Пані стольникова як музична табакерка: як накрутять її, так і гратиме. Я зараз до неї піду. Треба її попередити, щоб на твої маневри з панною Кшисею криво не дивилася, бо ваші манери залицятися не такі, як у нас. Від твого імені говорити я не стану, натякну тільки, що дівчина тобі в око впала, і непогано було б із цього борошна хліба вчинити. Далєбі, негайно ж піду, а ти не бійся, бо мені все говорити дозволено.

І хоч Кетлінг стримував його, пан Заглоба відразу ж підвівся і вийшов.

Дорогою йому зустрілася Бася, котра, як завше, притьмом кудись мчала, і він їй сказав:

— А знаєш, Кетлінг через Кшисю геть голову втратив.

— Не він перший! — відповіла Кшися.

— А тобі до цього байдуже?

— Кетлінг — лялька! Гречний кавалер, але лялька. А я коліном об дишло вдарилася, ось!

Тут Бася нагнулась і заходилася розтирати коліно, водночас поглядаючи при цьому на пана Заглобу, а він сказав:

— О Боже, будь обережна! Куди ти зараз летиш?

— До Кшисі.

— А вона що поробляє?

— Вона? Від недавнього часу цілує мене безперестану і лащить, наче кішка.

— Гляди не скажи їй, що Кетлінг від неї голову втратив.

— Ага! Спробую не сказати!

Пан Заглоба добре знав, що Бася не зможе дотримати слова, тому-то й вигадав таку заборону.

Він поквапився далі, неабияк тішачись зі своєї хитрості, а Бася як бомба влетіла до панни Дрогойовської.

— Я забила собі коліно, а Кетлінг через тебе голову втратив! — заволала вона ще з порога. — Не помітила у возовні дишла... і торох! У макітрі аж каганці засвітилися, та нічого, загоїться! Пан Заглоба просив про Кетлінга не розповідати. Чи не казала я тобі, що так і буде? Відразу сказала, а ти хотіла його у мене закохати. Не бійся, я ж тебе знаю. Трохи легше стало, але ще болить! Я пана Нововейського не пробувала у тебе закохати, він на тебе не дивився. А от Кетлінг — ого-го! Бродить тепер по всій оселі, за голову тримається і сам із собою розмовляє: «Добре, Кшися, добре! Шкот^{*****}, шкот, от, от!»

Бася лукаво посварилася на неї пальчиком.

— Басю! — крикнула панна Дрогойовська.

— Шкот, шкот, от, от!

— Яка ж я нещасна! — вигукнула зненацька Кшися і залилася сльозами.

За мить Бася заходилася її втішати, але це нічого не допомогло, Кшися уперше в житті невтішно ридала.

Жодна жива душа в оселі не знала про те, що вона й справді нещасна. Декілька днів дівчина пролежала, як у лихоманці. Вона змарніла, груди її здіймалися від тяжких зітхань, із нею коїлося щось дивне. Здавалося, хвороба захопила її не спроквола, покрадьки, а відразу, налетіла як вихор або ураган, розпалила, як племінь, її кров, засліпила, мов блискавка, її уяву. Вона ні хвилини не могла чинити опору цій силі, такій раптовій і нещадній. Спокій покинув її. Воля в неї була, як птах із підтятими крильми...

Дівчина й сама не знала, кохає вона Кетлінга чи ненавидить, і незмірний страх охоплював її, коли вона себе про це запитувала. Знала тільки, що через нього так шалено калатає серце і всі помисли лишень про нього, що він усюди в ній, із нею, над нею. І не знайти від цього захисту! Легше було б не кохати його, аніж змусити себе про нього не думати. Ось він стоїть перед очима, у вухах звучить його голос, ним наповнена уся душа... Навіть сон не звільняв її від цього настирника. Варто було їй заплющити очі, як миттю з'являвся він, шепочучи: «Ти мені дорожча за ціле королівство, дорожча за скіпетр, славу, багатство...» І обличчя його схилялося так низько, так близько, що аж у темряві щоки дівчини палали пекучим

рум'янцем. Це була русинка з палкою душею, незнаний їй досі вогонь, про який вона й не підозрювала, розгорявся дедалі дужче у неї в грудях, страх, сором, безсилля і якась мимовільна, але водночас болюча і приємна млюсть долали її. Ніч не приносила спочинку. Вона почувалася розбитою, неначе після важкої праці.

— Кшися! Кшися! Що з тобою діється! — волала вона сама до себе.

І знову забувала про все, як одурманена.

Нічого ще не відбулося, вони з Кетлінгом не обмовилися наодинці й словом, проте, хоч вона тільки й думала про нього, незнайомий голос підказував їй: «Стережися його! Уникай його!..»

І вона уникала...

Про свій зговір із паном Володдйовським Кшися, на щастя для себе, не згадувала. Не згадувала тільки тому, що все залишалося так само, і вона не думала ні про кого: ні про себе, ні про інших, крім Кетлінга!

Дівчина приховувала від усіх свої почуття, і думка, що ніхто про них не здогадується, ніхто не думає про них із Кетлінгом, приносила їй полегшення. Несподівано слова Басі переконали її, що це не так, що люди на них дивляться, поєднують їх у думках і таємне відгадати готові. Турбота, сором і біль, злившись до купи, здолали її волю, і вона розплакалася, як дитина.

Басині слова були тільки початком, після них почалися численні натяки, значущі погляди, підморгування, кивки і, нарешті, дошкульні слова, які вона мусила перетерпіти. Почалося все відразу ж за обідом. Пані стольникова переносила погляд із Кетлінга на неї, з неї на Кетлінга, чого досі не робила. Пан Заглоба значливо кашлянув. Інколи зненацька розмова уривалася невідомо чому, наставало мовчання, і під час однієї з таких пауз схвильована Бася крикнула через стіл:

— Я щось знаю, але нікому не скажу!

Кшися відразу зашарілася, а потім ураз зблідла, ніби відчувши грізну небезпеку. Кетлінг теж понурив голову. Обоє достеменно знали, що це стосується їх, і хоч поки що й словом не перемовилися, а Кшися намагалася на Кетлінга не дивитись, здавалося їм, що якась нова близькість установилася між ними, якась спільність ніяковіння, котра і притягала їх, і віддаляла, бо вони втратили свободу й простоту колишньої своєї приязні. На щастя, ніхто не звернув на Басині слова уваги, пан Заглоба збирався до

міста, щоб привезти звідти дружину рицарів, і розмови точилися тільки про це.

Увечері подвір'я Кетлінга заясніло вогнями — приїхала добра дюжина військових і музики, котрих гречний господар запросив розважати дам. Через великий піст і жалобу Кетлінга від танців довелося відмовитись, задовольнившись розмовами і музикою. Дами були у вишуканому вбранні. Пані стольникова одяглася у східні шовки, гайдучок у строкатому строї мимоволі приваблював погляди жовнірів своїм рум'яним личком і світлою чуприною, що увесь час спадала на лоб, викликала усмішку жвавістю речей і дивувала манерами, у яких козацька хвацькість поєднувалася з невловимим кокетством.

Кшися, у якої жалоба за покійним батьком наближалася до кінця, з'явилася у сукні зі срібної парчі. Рицарі порівнювали її хто з Юною, хто з Діаною, але ніхто не підходив до неї надто близько, не підкручував вус, не човгав ногами й не кидав закоханих поглядів, не заводив розмови про почуття. Навпаки, вона помітила, що ті, хто із захопленням дивився на неї, відразу ж переводили погляд на Кетлінга, а деякі підходили до нього й тиснули руку, немовби вітаючи, а він лишень руками розводив, ніби відмовлявся.

Кшися, маючи чуле серце і будучи проникливою, була майже впевнена, що Кетлінгу говорять про неї, можливо, й нареченою називаючи. А позаяк вона й знати не знала, що пан Заглоба встиг кожному шепнути слівце, їй було невтямки, звідкіля беруться здогади.

«Невже у мене на лобі щось написано?» — думала вона у тривозі, знічена й стурбована.

Аж ось почали долипати до неї й слова, начебто й не до неї звернені, але вголос сказані: «Кетлінг — щасливчик!», «У сорочці народився...», «Та й сам красень, чого дивуватися...» — і ще в такому самому дусі.

Дехто з рицарів, намагаючись бути ввічливим, розвеселити і втішити її, розмовляв із нею про Кетлінга, підносячи його мужність, світське виховання, манери, старожитний рід. Кшисі хоч-не-хоч довелося вислуховувати усе це, й очі її мимоволі самі шукали того, про кого йшлося, а іноді й зустрічалися з його очима, і вона дивилася на нього мов зачарована, не в змозі відвести од нього погляду. Як же різнився Кетлінг від усіх цих грубуватих армійських простаків! «Королевич зі своїми придворними», — думала Кшися, дивлячись на його шляхетне,

аристократичне чоло, відтінене світлою буйною чуприною, на янгольське обличчя й очі, постійно сповнені смутку. Серце у неї починало мліти й завмирати, і здавалося їй, що це найдорожче для неї у світі обличчя.

Кетлінг бачив це і, щоб не збільшувати її зніяковіння, підходив до дівчини тільки тоді, коли до неї підсідав хтось новий. Навіть королева не удостоїлася б більшої честі, ніж та, яку він їй виявляв. Звертаючись до неї, Кетлінг схилявся у поклони й відступав однією ногою назад, щоб, коли знадобиться, упасти перед нею на коліна. Бесідував із нею поважно, хоча з Басею міг і пожартувати. У розмові його з Кшисею, вельми вишуканій, завжди був відтінок якогось солодкого смутку. Його шанобливість захищала її і від занадто відвертих слів, і від натяків, немовби всім передалося переконання, що ця панна знатністю і походженням перевершує усіх і що в спілкуванні з нею особливий підхід потрібен.

У глибині душі Кшися була йому за це надзвичайно вдячна. Вечір, попри усі хвилювання і тривоги, був для неї приємний. З наближенням півночі, коли музики втомилися грати, дами попрощалися з товариством і пішли, а поміж рицарів закружляли по колу келихи. У цій забаві гетьманував пан Заглоба.

Баська піднялася нагору весела як пташка, бо нагулялася досхочу, і перед вечірньою молитвою щебетала без угаву, передражняючи гостей. Відтак, плеснувши в долоні, вигукнула:

— Як чудово, що твій Кетлінг приїхав! Принаймні тепер в оселі жовнірів не бракуватиме! Ось закінчиться піст, а там підуть бали та розваги. Танцюватимемо до цілковитого знесилля. І на заручинах ваших, і на весіллі! Я все тут догори дригом перекину, ось побачиш! Нехай мене татари в ясир візьмуть, якщо не так буде. А раптом і справді візьмуть? Ой, що тоді було б? Славний Кетлінг! Він для тебе музик скличе, от і я повеселюся. А він вигадуватиме нові й нові дива, аж поки зробить так...

Сказавши це, Бася впала перед Кшисею на коліна і, взявши її у свої обійми, промовила басом, імітуючи голос Кетлінга:

— Милостива панно! Я тебе так кохаю, що жити без тебе не можу... Кохаю тебе і пішки й на коні, і натще й пообідавши, і навіки-віків й пошотландському... Чи хочеш ти бути моєю?..

— Басько, облиш, а то я гніватимусь! — заволала Кшися.

Але замість того щоб розгніватися, вона вхопила Басю в обійми і, ніби намагаючись підняти, почала цілувати їй очі.

***** Вільний (лат.).
***** Приготувань (лат.).
***** Таємниці (лат.).
***** Прийшов, побачив, переміг! (лат.).
***** Допомогу (лат.).
***** Ш к о т — шотландець (польс.).

РОЗДІЛ XIII

Пан Заглоба добре знав, що маленький рицар закохався у Кшисю, а не в Басю, і тому пустився на хитрощі. Знаючи пана Володйовського як облупленого, він був переконаний, що, коли не залишиться вибору, пан Міхал неодмінно згадає про Басю, яку старий шляхтич полюбив наче рідну доньку, і в нього у голові не вкладалося, як можна вибрати іншу. Він щиро вважав, що, заручивши пана Володйовського з гайдучком, зробить йому неабияку послугу. На саму лише думку про цю пару у нього обличчя розпливалося в усмішці. Він сердився на пана Міхала, злий був і на Кшисю, гадаючи, зрештою, що ліпше вже панові Міхалу одружитися з нею, аніж лишитися неоженьбою, проте поки що тільки й думав про те, як би посватати за нього гайдучка.

І саме тому, знаючи, що маленький рицар не байдужий до Дрогойовської, він поклав собі якнайшвидше зробити з неї пані Кетлінг.

Одначе лист, якого він дістав за два тижні від Скшетуського, похитнув його у цьому намірі.

Скшетуський радив йому ні в що не втручатися, аби не посварити приятелів. Звісна річ, пан Заглоба цієї сварки не хотів і, намагаючись заглушити докори сумління, заспокоював себе такими міркуваннями:

— Якби у Міхала із Кшисею була домовленість, а я б Кетлінга поміж ними як клин уганяв, тоді б інша річ. Пригадую, ще цар Соломон казав: «Не пхай носа до чужого проса», і він мав рацію. Але бажати кожен може. Хоч, зрештою, що я такого вчинив? Нехай мені хтось скаже, що?

Поставивши таке запитання, пан Заглоба взявся у боки і, відкопиривши нижню губу, обвів стіни визивним поглядом, немовби очікуючи від них докору, та стіни мовчали, і він провадив далі:

— Кетлінгові я сказав, що гайдучка ми для Міхала приборігаємо. Хіба мені не можна було цього сказати? Чи це неправда? Нехай мене правець ухопить, якщо я Міхалу іншої нареченої побажаю!..

Стіни цілковитим мовчанням підтвердили слушність слів пана Заглоби.

І він говорив далі:

— Гайдучкові я сказав, що Кшися Кетлінга у полон захопила, хіба це неправда? Хіба він сам не зізнався у цьому, біля печі сидючи і зітхаючи годинами, ще й так, що аж попіл на всю кімнату розлітався? А я бачив це

й іншим переказав. У Скшетуського розум тверезий, та й я не в тім'я битий. Знаю, де сказати, а де ліпше й промовчати. Гм!.. Ян пише, щоб я ні в що не втручався. Може, воно й так. Ось залишимося ми у вітальні утрюх: я та Кетлінг із Кшисею, а я візьму і вийду. Хай радяться вони між собою на здоров'я. Гадаю, що і врадяться. Не треба їм ні від кого помочі, бо їх і так тягне одне до одного. А тут і весна йде, коли не лишень сонце, а й усі бажання починають припікати... Добре, не втручатимусь я, побачимо, які з цього будуть наслідки...

І наслідки не забарилися. Перед страсним тижнем усе товариство перебралося з оселі Кетлінга до Варшави, до будинку на вулиці Длугій, щоб побувати на месі в усіх костьолах, а заодно насолодитися святковою міською атмосферою.

Кетлінг і тут був гостинним господарем, хоч і чужоземець, він найкраще знав столицю, всюди мав знайомих, через яких міг уладнати будь-яку справу. Він був надзвичайно ввічливим і, здавалося, вгадував чужі бажання, особливо Кшисині. Всі його щиро полюбили. Пані Маковецька, попереджена паном Заглобою, дивилася на них із Кшисею дедалі прихильніше, і якщо досі не сказала про нього дівчині й слова, так це тому, що й Кетлінг мовчав. А втім, люб'язна «тітонька» не вбачала нічого лихого в тому, що кавалер так догідливо usługовує її небозі, тим паче кавалер такий славний, котрий одержував знаки поваги і приязні не лише від слуг, а й від знаті, так умів він привабити усіх своєю незвичайною вродою, інтелігентністю, манерами, лагідністю у мирний час і мужністю на бойовищі.

«Покладуся на волю Божу, а там уже як чоловік мій вирішить, — розмірковувала подумки пані стольникова, — але я їм не заважатиму».

Так вона собі вирішила, і тепер Кетлінг частіше бачився з Кшисею, проводячи у її товаристві часу більше, аніж у власній оселі. Зрештою, у місто виходили усі гуртом. Пан Заглоба брав попідруч пані стольникову, Кетлінг — Кшисю, а Бася, як наймолодша, йшла собі самотою, то забігаючи вперед, то зупиняючись у торгових рядах — подивитися на крам і на всякі заморські дивовижі, яких досі ніколи не бачила. Кшися поволеньки звикла до Кетлінга, і тепер, коли вона йшла, спираючись на його руку, ловлячи кожне його слово і вглядаючись у його шляхетне обличчя, серце її билосся рівно, не полохливість відчувала вона, не знічення, а ні з чим не порівняну втіху і блаженство. Вони майже не розлучалися: вкупі стояли навколішки у костьолі, їхні голоси зливалися у молитвах і побожних співах.

Кетлінг серцем відчував свою любов до дівчини; Кшися ж чи то від нерішучості, чи то від намагання себе ошукати ще не сказала собі: «Кохано́го», проте попри це вони кохали одне одного дедалі сильніше. Між ними зав'язалася ще й велика приязнь, що неабияк зближувала їх, але про кохання не було сказано ні слова, і тому дні минали немовби у солодкому сні, й ніщо не порушувало їхньої злагоди.

А втім, чорні хмари покути вже збиралися над Кшисею, та поки що затишшя не скінчилося. Тепер, коли, ближче пізнавши Кетлінга, вона перестала цуратися його, приязнь, що розквітла поміж ними разом із коханням, принесла заспокоєння і мир у її душу, голова у дівчини не паморочилася, хвилювання у крові вляглося. Вони були вкупі, їм було легко й радісно, але Кшися, усією душею віддавшись цій радості, не хотіла думати про те, що незабаром щастя її скінчиться і для цього достатньо, щоб Кетлінг сказав одне тільки слово — «кохано́го».

Невдовзі слово це було сказане. Якось, коли пані стольникова з Басею гостювали у хворої родички, Кетлінг умовив Кшисю і пана Заглобу відвідати королівський замок, якого Кшися ніколи ще не бачила і про який люди в усій Речі Посполитій розповідали різні дива. Вирушили утрьох. Щедрість Кетлінга відчинила перед ними усі двері, й пілоруси зустрічали Кшисю такими низькими поклонами, наче вона була королевою, котра приїхала у власні володіння.

Кетлінг, який чудово знав замок, водив її розкішними залами й покоями. Вони оглянули театр, королівські лазні, постояли перед картинами, що увічнили битви і звитяги королів Сигизмунда і Владислава над дикими східними ордами, вийшли на кружганки помилуватися неозорими краєвидами краю. Кшися не могла отямитися від побаченого. Кетлінг усе їй показував і пояснював, а час від часу замовкав, дивлячись у її темно-блакитні очі й ніби говорячи: «Що значать усі ці дива у порівнянні з тобою, моє диво! І всі ці скарби нічого не значать, коли ти поруч, мій скарбе!»

Дівчина розуміла цю німу мову. А він, увійшовши з нею в один із королівських покоїв, зупинився перед зачиненими дверима у стіні й промовив:

— Звідси аж до казальниці дійти можна. Довгий коридор закінчується ганочком перед великим вітварем. На цьому ганочку король із королевою зазвичай слухають месу.

— Я дорогу туди добре знаю, — втрутився у розмову пан Заглоба, — бо з Яном Казимиром запанібрата був, траплялося, що й Марія Людвіка¹⁹ пристрасно мене кохала, тоді вони й мене запрошували послухати месу, аби в товаристві моєму побути і побожністю моєю укріпити дух свій.

— Чи не бажаєте піти глянути, милостива панно? — запитав Кетлінг, роблячи пілорусові знак, щоб відчинив двері.

— Ходімо, — відповіла Кшися.

— Ідіть самі, — сказав пан Заглоба, — ноги у вас молоді, не болять, а я на своєму віку вже доволі натоптався. Ідіть, ідіть, а я тут із пілорусом залишусь. Якщо ви ще й по дві молитви прочитаєте, я і тоді на вас не гніватимусь, відсапну трохи.

І вони пішли.

Кетлінг узяв Кшисю за руку і повів довгим коридором. Руки її він не притискав до серця, йшов спокійний і зосереджений. Їхні постаті раз по раз відсвічувалися у бічних віконцях, а потім знову поринали у морок. Серце у Кшисі калатало трохи частіше, ніж зазвичай, бо вони вперше опинилися наодинці, але спокій і порядність Кетлінга поволі передалися і їй. Нарешті вони піднялися на ґаночок, що був праворуч у стіні костьолу, відразу за сидіннями, неподалік великого віттаря.

Вони стали навколішки й почали молитися. У костьолі було тихо і порожньо. Перед великим віттарем горіли дві свічки, але у глибині нефа панував урочистий напівморок. Тільки крізь різноколірні шибки проникало світло, веселкові відблиски якого падали на два пречудових обличчя, спокійних, заглиблених у молитву, що скидалися на херувимів.

Кетлінг підвівся з колін першим і, щоб не порушувати тиші в костьолі, зашепотів:

— Погляньте, милостива панно, на оці оксамитові спинки, на них ум'ятини від голів — тут сиділи король із королевою. Королева сиділа з того боку, ближче до віттаря. Відпочиньте трохи на її місці...

— Чи правда, що вона всеньке життя була нещаслива? — сідаючи, прошепотіла Кшися.

— Я чув цю історію ще дитиною, бо її розповідали у всіх рицарських замках. Можливо, вона й справді була нещаслива, адже не могла вийти заміж за того, кого покохало її серце²⁰.

Кшися відкинулась, торкаючись головою заглиблення, що залишилося на згадку про королеву Марію Людвіку, котра колись сиділа тут. Вона

заплющила очі; якесь болісне відчуття стискало їй груди; зненацька холодом повіяло від порожнього нефа, спокій, який ще хвилину тому переповнював її, змінився крижаним заціпенінням. Кетлінг мовчки дивився на неї, залягла гробова тиша.

За мить Кетлінг поволі опустився перед Кшисею на коліна і заговорив зворушено, але спокійно:

— Не гріх це, що тут, у цьому святому місці, я стою перед тобою навколішки, бо де, як не сюди, у костьол, приходять по благословення щира любов. Ти мені дорожча за здоров'я, дорожча за всі земні блага, я кохаю тебе всією душею, усім серцем і тут, перед оцим віттарем, у своєму коханні тобі освідчуюсь!..

Обличчя Кшисі пополотніло. Нещасна дівчина так і сиділа, відкинувшись головою на оксамитову спинку, анітрохи не поворухнувшись і нічого не відповівши, а Кетлінг провадив далі:

— Обіймаю ноги твої і на колінах чекаю на твій вирок, що з ним я звідси піду, — чи то в радості великій чи у великій журбі, якої серцю моєму стерпіти не до снаги.

Хвилину він очікував на відповідь і, не дочекавшись, схилився так низько, що мало не торкнувся головою ніг Кшисі, напевно, він уже не міг приховати свого хвилювання, бо голос у нього затремтів і здавалося, що він ось-ось задихнеться.

— У твої руки віддаю я своє щастя і своє життя. Милосердя благаю, бо страшенно тяжко мені...

— Помолімося про милосердя Боже! — завонала зненацька Кшися, опускаючись на коліна.

Кетлінг не зрозумів, але не смів перечити бажанню дівчини. Зі сподіванням і тривогою в серці він став навколішки поруч із Кшисею, і вони знову почали ревно молитися.

У порожньому костьолі голоси їхні, підхоплені відлунням, звучали скорботно й моторошно.

— Боже, будь милосердний! — вигукнула Кшися.

— Боже, будь милосердний! — повторив Кетлінг.

— Змилуйся над нами!

— Змилуйся над нами!

Далі Кшися молилася вже тихо, але Кетлінг бачив, що від плачу вся вона здригається. Вона ніяк не могла заспокоїтися, відтак, угамувавшись, ще

довго непорушно стояла навколiшки, нарештi пiдвелася i промовила:

— Ходiмо...

I вони знову пiшли довгим коридорчиком. Кетлiнг сподiвався, що дорогою почує вiд неї якусь вiдповiдь i заглядав їй у вiчi, але марно.

Кшися йшла квапливо, немовби прагнучи якнайшвидше опинитися у залi, де на них очiкував пан Заглоба.

Та коли вони були вже за десять крокiв вiд дверей, рицар ухопив її за край сукнi.

— Панно Кристино! — вигукнув вiн. — Заради усього святого, благаю...

Зненацька Кшися обернулася i, схопивши його руку, так швидко притисла її до губiв, що вiн не встиг учинити опору.

— Кохаю тебе всiм серцем, але нiколи не буду твоєю! — одним духом випалила вона.

I перш нiж спантеличений Кетлiнг здобувся на слово, додала:

— Забудь про все, що було!..

За мить вони опинилися у залi.

Пiлорус куняв у одному крiслi, пан Заглоба — у другому. Одначе прихiд молодят розбудив їх. Пан Заглоба, розплющивши здорове око, почав напiвсонно клiпати ним. Проте поволi пригадав, де вiн i з ким.

— Ой, це ви! — промовив вiн, поправляючи пасок на животi. — Снилось менi, що ми обрали нового короля, але це був Пяст²¹. На ганочку побували?

— Авжеж.

— А може, душа покiйної Марії Людвиги вам явилася?

— Звiсно, — глухо вiдповiла Кшися.

РОЗДІЛ XIV

Вийшовши із замку, Кетлінг, щоб оговтатися від Кшисиних слів і побути на самоті, попрощався біля брами з нею й паном Заглобою, і ті вирушили до оселі. Бася з пані стольниковою уже встигли повернутися від хворої родички, і пані Маковецька привітала пана Заглобу такими словами:

— Від чоловіка лист прийшов, вони з паном Міхалом укупі служать. Хвалити Бога, обидва здорові й обіцяють невдовзі додому навідатися. Є і для тебе, милостивий пане, вісточка від Міхала, а для мене від нього тільки постскриптом у чоловіковому листі. Чоловік пише, що позов із Жубрами щодо Басинога маєтку виграв. Тепер і у них ось-ось відбудуться сеймики... Пише він, що ім'я пана Собеського там велику силу має, тому, на його думку, за нього проголосують. Правда, на виборах усяке буває, та в цьому краї народ за коронного маршала горою стоїть. Тепло вже у них і дощі йдуть... У Верхутці прибудови наші згоріли... Челядник не загасив вогню, аж тут вітер...

— Де лист від Міхала мені? — запитав пан Заглоба, перебиваючи потік новин, які пані стольникова випалила одним духом.

— Та ось же він! — відповіла пані стольникова, подаючи листа. — Вітер схопився, а народ на ярмарку гуляв...

— Як же тоді листи сюди потрапили? — знову запитав пан Заглоба.

— До пана Кетлінга у садибу відправлені були, а звідти їх челядник приніс... От я й кажу, що тут несподівано вітер схопився...

— Чи не хочете послухати, милостива пані добродійко, що Міхал пише?

— Аякже, дуже хочу!

Пан Заглоба зламав сургуч і заходився читати, спершу півголосом самому собі, а далі гучно для всіх:

— «Надсилаю вам першого листа, а другого, здається, й не буде, бо і нагода випадає тут рідко, і невдовзі я сам *personaliter*^{*****} перед вами постану. Добре тут, у полі, хоч мене страх як до вас тягне, немає кінця роздумам і спогадам, для яких *solitudo*^{*****} від щонайліпшого товариства миліша. Роботу ми свою зробили, і тепер орди сидять тихо, лишень невеличкі чамбули у травах поховалися, але після двох наших успішних вилазок у них навіть жодного свідка не зосталося».

— О, то ви їм дали прочухана! — радісно завонала Бася. — Як же добре бути жовніром!

— «Дорошенкові козаки, — читав далі пан Заглоба, — раді б із нами погаласувати, та тільки їм без орди ніяк. Полонений, якого вони взяли, каже, що жоден чамбул із місця не зрушить, а я гадаю, коли досі не було нічого, то вже й не буде, скоро тиждень, як трави зазеленіли, і коней пасти можна. У ярах, щоправда, сніг іще подекуди лежить, але степ вруніє, вітер теплий, від якого вже коні починають линяти, а це весни найперший signum^{*****}. Я послав по заміну, вона з дня на день прибуде, діждусь її і відразу вирушу... Пан Нововейський замість мене нестиме службу, та тільки її майже немає, тому ми з паном Маковецьким цілісінькими днями лисиць труїмо заради втіхи, бо ж хутро навесні нікчемне. Дроф тут сила-силенна, а челядник мій підстрелив із нарізної мисливської рушниць пелікана. Обіймаю вас, милостивий пане, від усього серця, цілую рученята своїй сестрі, а також панні Кшисі, на її прихильність fortissime^{*****} сподіваючись, і благаю Бога про те, щоби прихильність її незмінною лишилася. Уклонися, мосьпане, від мене панні Басі. Пан Нововейський усю свою злість за відмову в Мокотові уже декілька разів на тутешніх гультях зганяв, проте й досі не вгамувався. Либонь, добряче його це зачепило. Доручаю вас Богові та його милосердю.

Постскриптум: у проїжджих вірмен купив я дуже гарний горностаєвий палантин, це буде подарунок для Кшисі; а для гайдучка набрав солодощів турецьких».

— Нехай пан Міхал сам їх і їсть, а я не дитина! — озвалась Бася, і щоки у неї запалали, неначе її хтось скривдив.

— Ти не рада, що він скоро повернеться? Гніваєшся на нього? — запитав пан Заглоба.

Але у відповідь вона щось тихо буркнула, ніби й справді трохи сердячись на пана Міхала за те, що він не сприймає її всерйоз, і ще довго розмірковувала про дроф та пелікана, який вельми її зацікавив.

Поки пан Заглоба читав листа, Кшися сиділа із заплющеними очима, спиною до світла, і це було для неї порятунком, бо ніхто не бачив її обличчя, інакше всі відразу здогадалися б, що з нею коїться щось незвичайне. Розмова з Кетлінгом у костьолі, а тепер ще й лист від пана Володийовського були для неї як два удари обухом. Дивний сон розвіявся. Від цієї миті дівчина опинилася віч-на-віч із реальністю, тяжкою, як

нещастя. Вона не мала сил, щоб швидко зібратися з думками, і лише невиразні, туманні відчуття тягарем лягали на серце. Пан Володйовський зі своїм листом, з обіцянкою скоро приїхати і з горностаєвим палантином видався їй тривіальним і навіть огидним. І навпаки, ніколи ще Кетлінг не був їй таким любим. Самі думки про нього були їй любими, його слова, його кохане обличчя і навіть журба його була любовою. І ось треба відійти вбік від свого кохання, від цього обожування, від того, до кого рветься серце і тягнуться руки; покинути кохану людину в розпуці, у вічному смутку, вбиту горем і віддати душу й тіло іншому, котрий через це мало не ненависним стає.

«Не можу я зробити цього, ніяк не можу!» — вокала подумки Кшися.

І відчувала себе бранкою, якій зв'язують руки, а вона ж сама їх собі зв'язала, адже могла свого часу сказати панові Володйовському, що буде йому сестрою, і не більше.

Пригадався їй і недавній поцілунок, на який вона відповіла. Сором і зневага до самої себе пойняли її. Чи кохала вона вже тоді пана Володйовського? Ні! У серці її не було кохання, було співчуття, співпереживання, цікавість і якесь баламутство, прикрите сестринським почуттям.

Аж тепер вона збагнула, що між поцілунком із великого кохання й поцілунком від гарячої крові різниця така сама, як між янголом і дияволом. Окрім зневаги до себе, Кшисю душив ще й гнів, але душа її повстала і супроти пана Володйовського. Він теж був винуватий, то чом же і покута, і розчарування, і докори сумління випали тільки на її долю? Чом же і йому не скуштувати цього гіркого хліба? І невже вона не має права сказати йому, коли він повернеться:

— Я помилилася... Співчуття до вас, милостивий пане, сприйняла як кохання. Помилилися і ви. Відмовтеся ж від мене, як я од вас відмовляюся!..

На думку про його грізний гнів волосся у неї стало сторч від страху, та боялася вона не за себе, а за коханого, на котрого очікувала помста. В уяві виникали різні картини: ось Кетлінг виходить на двобій із паном Володйовським, цим майстром над майстрами, і падає мертвий, як соняшник, підтятий косою; вона бачила його кров, його бліде обличчя, його заплющені навіки очі, й страждання її перейшли усяку міру.

Кшися хутко підвелася і пішла до себе, щоб сховатися від довколишніх, не чути більше розмов про пана Володийовського і про його швидке повернення. Злість на маленького рицаря розбирала її дедалі сильніше.

Але каяття і смуток ішли за нею по п'ятах, не покинувши під час моління, а коли вона, знесилена, лягла у ліжку, сіли скраєчку й повели з нею розмову.

— Де він? — запитав смуток. — От бачиш, він і досі не повернувся до господи; бродить десь поночі, руки у відчай ламаючи. Ти б рада йому неба прихилити, життя за нього віддати, а натомість напоїла отрутою, ножа встромила у серце...

— Якби не твоя легковажність, не бажання заманити у свої сіті кожного, кого зустрінеш, — говорило каяття, — усе могло б бути інакше, а тепер тобі залишається тільки відчай. Ти винуватий! Ти страшенно винуватий! Нема тобі ради, нема порятунку, лише сором, біль і сльози...

— А пам'ятаєш, як він у костьолі стояв перед тобою навколішки, — знову заговорив смуток. — Дивно ще, як серце в тебе не розірвалося від жалю, коли він у очі тобі дивився і милосердя просив. Тут і над чужим важко було б не змилюватися, а як же не пожаліти його — коханого, наймилішого? Боже, благослови його, Боже, дай йому втіху!

— Якби не твоя легковажність, — знову повторювало каяття, — міг би обійняти тебе, назвати своєю обраницею, дружиною...

— І вічно бути з тобою! — додав смуток.

— Твоя провина! — вигукнуло каяття.

— Плач, Кшисю, плач! — вторував йому смуток.

— Сльозами провини не змиєш! — заперечило каяття.

— Роби, що хочеш, але допоможи йому! — наполягав смуток.

— Пан Володийовський уб'є його! — ураз відгукнулося каяття.

У холодному поту Кшися підвелася на ліжку й сіла. Яскраве місячне світло осявало кімнату, яка у цьому білому блиску здавалася дивною і навіть страшною.

«Що ж це? — думала Кшися. — Там спить Бася, я бачу її, бо місяць світить їй в обличчя, але я не знаю, коли вона прийшла, коли роздяглася і лягла. Адже я не спала ні хвилини, та, мабуть, бідолашна голова моя мені більше не служить...»

Так розмірковуючи, вона лягла знову, але тої ж миті смуток і каяття сіли край її ліжка, немовби дві богині, і, як їм заманеться, то потопали у місячній

купелі, то виринали зі срібної глибині.

— Ні, не заснути мені сьогодні! — сказала собі Кшися.

І знову заходилася думати про Кетлінга, з кожною хвилиною страждаючи дедалі сильніше.

Аж раптом серед нічної тиші почувся жалібний Басин голос:

— Кшисю!

— Не спиш?

— Мені приснилося, що якийсь турок прошив пана Міхала стрілою. Господи Ісусе! Сон — мара! Але мене пройняв циганський піт. Помолімося, щоб Бог відвів од нього біду!

«Бодай би його хтось підстрелив!» — блискавицею сяйнула думка Кшисі. Але вона відразу ж жахнулася від власної злості, і, хоч їй знадобилося надлюдське зусилля, щоб саме зараз молитися за щасливе повернення пана Володйовського, відповіла:

— Добре, Басю!

І вони обидві підвелися з ліжок і, ставши голими коліньми на залиту місячним світлом підлогу, почали проказувати молитви. Голоси їхні зливалися, то підносячись, то стишуючись. Здавалося, що кімната перетворилася на монастирську келію, у якій дві маленькі білі черниці звершують нічну відправу.

***** Особисто (лат.).

***** Самотина (лат.).

***** Сигнал (лат.).

***** Особливо (лат.).

РОЗДІЛ XV

Наступного дня Кшися була вже спокійніша, бо з-поміж безлічі заплутаних стежок і принад вибрала собі дорогу хоч і тернисту, зате не хибну. Ступивши на неї, вона принаймні знала, куди прийде. Передовсім Кшися вирішила побачитися з Кетлінгом і поговорити з ним востаннє, щоб урятувати його від сліпого випадку. Зробити це виявилось нелегко, Кетлінг уже декілька днів не показувався на очі й навіть не приходив ночувати.

Кшися тепер уставала на світанку і йшла до костьола домініканців, сподіваючись зустріти його там і побалакати без свідків.

Якось уранці вона здибалася з ним біля самісінької брами. Побачивши її, Кетлінг скинув капелюха і стояв мовчки, схиливши голову. Обличчя його було стомлене роздумами і безсонними ночами, очі запали, на скронях виступили жовті плями, ніжна шкіра здавалася восковою. Тепер він нагадував Кшисі рідкісну, але зів'ялу квітку. У дівчини краялося серце, і, хоч через несміливість кожен крок був для неї важким, вона перша простягла йому руку і сказала:

— Нехай Господь вас утішить, милостивий пане, і допоможе забути всі печалі.

Кетлінг узяв її руку, приклав до свого розгараючого чола, відтак міцно притиснув до губів і довго тримав, нарешті відповів голосом, сповненим смертельної муки й відчаю:

— Нема для мене ні втіхи, ні забуття!..

Неймовірними зусиллями Кшися ледве стрималася, щоб не кинутись йому на шию і не закричати:

— Кохаю тебе над усе! Я твоя!

Вона відчувала, що варто їй розплакатися, вона саме так і скаже, тому довго мовчала, стримуючи сльози. Та потроху пересилила себе і заговорила спокійно, хоч і швидко, ледь задихаючись:

— Може, й легше стане тобі, коли скажу, що нікому не дістануся... Я іду до кляштору... Не засуджуй мене, милостивий пане, бо я й так нещасна! Присягни мені, дай слово честі, що в ім'я нашого кохання жодній душі не обмовишся про те, що було між нами, ні приятелеві, ні братові. Це моє останнє прохання. Настане час, і ти, мосьпане, дізнаєшся, чому я так учинила... Але й тоді не суди мене. А сьогодні я більше нічого не скажу, бо

й говорити мені вже несила. Присягни, милостивий пане, що мовчатимеш, інакше я умру!

— Присягаю і даю слово честі! — відповів Кетлінг.

— Бог винагородить тебе, милостивий пане, а я від щирого серця тобі дякую! Іншим теж не показуй виду, нехай ні про що не здогадуються. Мені треба йти. Ти, милостивий пане, такий добрий до мене, що мені слів бракує. Але відтепер нам доведеться бачитись тільки на людях. Скажи мені ще, ти не гніваєшся, не затаїв кривди?.. Мука — це одне, а кривда — геть інше... Пам'ятай, ти віддаєш мене Богові, йому одному... Не забувай про це!

Кетлінг хотів щось сказати, але страждання його були такі великі, що лише якісь невиразні звуки, схожі на тихий стогін, зірвалися у нього з вуст. Він обхопив долонями Кшисине обличчя, наблизив до свого і довго не відпускав на знак того, що вибачає їй і благословляє її.

Після цього вони розійшлися. Кшися пішла до костюлу, а Кетлінг — на вулицю, щоб не зустрітися ні з ким зі своїх знайомих.

Кшися повернулася додому аж над полудень і застала там славнозвісного гостя — ксьондза підканцлера Ольшовського²². Він приїхав несподівано провідати пана Заглобу, бажаючи, як сам сказав, «познайомитися з таким доблесним жовніром, розум якого подібний світочу, а військові подвиги — взірєць для усього рицарства славної Речі Посполитої».

Пан Заглоба, правду кажучи, був вельми здивований, та ще більше улещений тим, що на очах у всіх жінок йому виявлено таку честь. Він неабияк пишався, червонів, витирив піт, а водночас хотів довести пані стольниковій, що така увага з боку найвпливовіших достойників краю для нього річ звична.

Кшися, яка встигла познайомитися з прелатом і побожно поцілувати йому руку, сіла поруч Басі, рада, що ніхто не приглядатиметься до неї і не помітить слідів недавньої бурі.

Тим часом ксьондз підканцлер обсипав похвалами пана Заглобу так щедро і легко, що здавалося, він жменями дістає їх зі своїх обшитих фіолетовим мереживом рукавів.

— Не думайте, ваша милість, — казав він, — що я приїхав сюди тільки заради цікавості, щоб поглянути на доблесного мужа, шанованого нашим рицарством, хоч пошана — завжди достойний вінець для героя, але туди,

де, окрім мужності, досвідченість і бистрий розум живуть, люди й задля власної користі приїхати раді.

— Досвідченість, — скромно відповів пан Заглоба, — особливо у військовому ремеслі, з роками приходить, і, можливо, саме тому покійний пан Конецпольський, батько хорунжого нашого, часом ради у мене питав, а згодом і пан Миколай Потоцький, і князь Ієремія Вишневецький, і пан Сапега, і пан Чарнецький до неї вдавалися, хоч прізвисько Улісс мені занадто лестить, і я від нього категорично відмовляюся.

— І все ж, ваша милість, воно так до вас прилипло, що інколи якийсь промовець і справжнього наймення не назве, натякне тільки — «наш Улісс», і годі, усі знають, про кого йдеться. У наші сьогоднішні важкі й підступні часи, коли багато хто не може знайти опори і не знає, на кого спертися, до кого пристати, я сказав собі: «Піду! Послухаю, що кажуть люди, позбудуся сумнівів, спробую просвітити свій розум мудрою порадою». Ви здогадалися, ваша милість, що я про обрання короля кажу, коли всяка *censura candidatorum*^{*****} чомусь доброму прислужитися може, а що вже й говорити про таку, яку із уст вашої милості почути можна. Чув я і серед рицарства думку, усіма під оплески підхоплену, ніби ви, ваша милість, не раді чужоземців бачити, що так прагнуть сісти на наш шляхетний трон. А ще чув, наче казали ви, що Вази не чужі для нас були, бо в їхніх жилах кров Ягеллонів текла²³, а оці вискочні й прибульці, як ви, ваша милість, мовляв, висловилися, ні старопольських звичаїв наших не знають, ні вольнолюбства нашого пошанувати не зуміють, і від цього надто легко *absolutum dominium* вийти може. Я, милостивий пане, віддаю належне вашому розуму, це глибокі слова, але даруйте, якщо запитаю: чи справді вами це сказано було, чи ці мудрі сентенції *opinio publico*^{*****} належать?

— Ці дами усього свідки, — відповів пан Заглоба, — нехай вони скажуть, якщо провидіння волею своєю їх нарівні з нами даром мови обдарувало.

Ксьондз підканцлер мимоволі глянув на пані Маковецьку, а слідом за нею і на обох панянок, що тісно притислися одна до одної.

На хвилю запала тиша.

Та ось зненацька пролунав сріблястий голосок Басі:

— А я нічого не чула!

Сказавши це, Бася страшенно збентежилася, зашарілася аж по вуха, отож панові Заглобі довелося її захистити.

— Вибачте їй, ваша достоїнство! Молода вона й пустотлива! Але *quod attinet* кандидатів, я не раз казав, що через цих чужоземців ми наших польських вольностей можемо позбутися.

— І я цього боюся, — відповів ксьондз Ольшовський, — але якщо б ми й хотіли знайти й обрати Пяста, плоть від плоті, рідну кров, то скажіть, у який бік звернути наші серця? Думка про нового Пяста, ваша милость, така слухна, що як полум'я котиться краєм, я і на багатьох сеймиках, де народ іще підкупом не розбецений, один голос чув: «Пяст! Пяст!»

— Правда! Правда! — підтвердив пан Заглоба.

— І все-таки куди легше вигукнути «Пяст! Пяст!», — провадив далі ксьондз Ольшовський, — аніж на ділі знайти того, про кого ми думаємо повсякчас. Тому не дивуйтеся, ваша милость, що я спитаю прямо: кого ви маєте на прикметі?

— Кого я маю на прикметі? — повторив трохи спантеличений пан Заглоба.

Він відкопирив губу і насупив брови. Важко було йому так швидко відповісти, бо досі він не лише нікого не мав на прикметі, а й узагалі не думав про те, на що натякав святий отець. Зрештою, пан Заглоба й сам добре знав, що ксьондз підканцлер веде із ним гру, але залюбки піддавався, тому що йому це дуже лестило.

— Я тільки *in principio****** говорив, що нам Пяст потрібен, — одповів він нарешті, — проте насправді імені не називав.

— Чував я про амбітні наміри князя Богуслава Радзивілла, — буркнув ніби ненароком ксьондз Ольшовський.

— Доки груди мої ще дихають, доки в жилах моїх не захолола кров, — заволав проникливо пан Заглоба, — не бути цьому! Ліпше вмерти, аніж бачити, що народ, честь і совість свою зганьбивши, зрадника і юду на віддяку за віроломство королем своїм обрав!

— Як на мене, це голос не лише розуму, а й громадянської добropорядності, — знову тихо пробурчав підканцлер.

«Еге ж, — подумав пан Заглоба, — ти зі мною задумав погратися, дай-но і я з тобою пограюся».

Ольшовський провадив далі, ніби відповідаючи на думки свого опонента:

— Куди попливеш ти, розбитий кораблю Вітчизни моєї? Які бурі, які скелі на тебе чекають? Не до добра це, якщо стерновим твоїм виявиться

чужоземець, але, напевно, так і станеться, коли з-поміж синів твоїх достойнішого не знайдеться!

Тут він розвів своїми білими руками, на яких виблискували коштовні каблучки, і, понуривши голову, сумно промовив:

— Хто залишається? Конде, лотаринжець або князь Нейбурзький?.. І більше нікого!

— Не може бути! Є Пяст! — відповів пан Заглоба.

— Хто? — запитав ксьондз підканцлер.

Настало мовчання.

І знову заговорив підканцлер:

— Чи є той єдиний, кого підтримали б усі? Де знайти такого, який би відразу припав рицарству до серця, щоб ніхто не смів нарікати на обранця?.. Був один серед усіх справді найдостойніший, слава осявала його як сонце, і він був приятелем тобі, доблесний жовніре. Так, був...

— Князь Ієремія Вишневецький! — не дав договорити йому пан Заглоба.

— Авжеж! Але він у могилі...

— Живий син його! — відповів пан Заглоба.

Підканцлер заплющив очі й сидів якийсь час мовчки; відтак зненацька підвів голову і, глянувши на пана Заглобу, поволі промовив:

— Я дякую Богові, що він напоумив мене побалакати з вами, милостивий пане. Справді-бо! Живий син великого Ієремії, молодий і сповнений надій князь, перед яким Річ Посполита і до сьогодні в неоплатному боргу. Але від незліченних багатств нічого у нього тепер не лишилося, слава — його єдиний спадок. Тож у наш розбецений час, коли кожний тільки й дивиться, де б золото поцупити, хто зупинить на ньому свій вибір, у кого вистачить відваги висунути його кандидатуру? У вас, милостивий пане, — так. Та чи багато таких знайдеться? Хоч це й не дивно, що той, хто увесь вік бився як лев на бранному полі, не побоїться й на елекційному позмагатися, з усіх сил боронячи справедливість... Але чи підуть слідом за ним і інші?

Ксьондз підканцлер на мить задумався і, піднісши очі до неба, продовжував:

— Шляхи Господні незбагненні. Ніхто не знає, якою буде воля Всевишнього. Ніхто! Ось і я щоразу, як тільки згадаю про вас, милостивий пане, і про те, що все наше рицарство ладне за вами йти, я з подивом відчуваю, як душа моя сповнюється надією. Скажіть мені, ваша милость, як на сповіді, чи було щось коли-небудь для вас неможливим?

— Не було нічого й ніколи! — переконливо відповів пан Заглоба.

— Однак відразу, прямо, називати імені князя не слід. Треба, щоб вуха до нього потроху звикли, та й у недругів ваших воно не повинне викликати побоювання. Нехай ліпше пожартують та посміються, аніж кувати лихо... А може, Бог дасть, коли партії ворогувати втомляться, на ньому й зійдуться... Торуйте, ваша милість, йому потроху дорогу і не втомлюйтеся трудитись, бо це ваш кандидат, він вашого розуму і досвіду гідний. Нехай благословить вас Бог у ваших намірах...

— Чи смію я припускати,— запитав пан Заглоба,— що й ви, святий отче, на князя Міхала робитимете ставку?

Ксьондз підканцлер дістав із-за рукава маленьку книжку, на якій чорніла надрукована масними літерами назва *Censura candidatorum*, і відповів:

— Читайте, ваша милість, нехай книжечка ця сама про все розповість.

Тут ксьондз підканцлер зібрався був іти, але пан Заглоба зупинив його і промовив:

— Е ні, святий отче, я ще не все сказав. Насамперед хотів би подякувати Всевишньому за те, що каблучка з печаткою тепер у таких руках, які людські серця роблять м'якшими за віск.

— Про що ви, милостивий пане? — здивовано запитав підканцлер.

— А ще я хочу, аби ви знали, святий отче, що князь Міхал мені вельми до серця припав, бо я батька його знав і любив і під його орудою бився укупі з приятелями моїми, котрі теж дуже зрадіють, що мають нагоду віддати синові всю ту любов, яку до батька його виявляли. Ось тому я й ладен голосувати за цього кандидата обіруч і ще сьогодні погомоню про це з паном підкоморієм Кшицьким²⁴, чоловіком знатним і давнім моїм приятелем, котрого вся шляхта шанує, та й важко було б його не любити. Тож обидва робитимемо все, що нам до снаги, і Бог нам віддячить за наші труди.

— Нехай янголи Господні будуть вашими провідниками, милостивий пане, — відповів ксьондз підканцлер, — якщо так, то нічого більше й не треба.

— Опріч благословіння вашого, святий отче. І ще оденького мені хотілося: щоби ви, святий отче, не подумали про мене так: «Свої *desiderata* в уста я йому вклав, що це він, мовляв, сам кандидатуру князя Міхала *invenit*^{*****}, інакше кажучи, пошився у дурні...» Святий отче! Я за князя Міхала стою тому, що він мені до вподоби, ось у чім річ! І вам, як я бачу,

теж... Оце й усе! Я за нього — заради княгині-вдови, заради моїх приятелів, заради віри у такий бистрий розум, котрий явив нам зараз справжнісіньку Мінерву.

Тут пан Заглоба злегенька вклонився підканцлерові й провадив далі:

— Але аж ніяк не тому, що, як мала дитина, дав себе вмовити, ніби це власне моє бажання, і не тому, зрештою, що я останній бовдур, а тому, що, коли хто мудрий мені мудре слово скаже, старий пан Заглоба завше відповість: «Я згоден. Нехай так і буде!»

Старий шляхтич уклонився ще раз і замовк. Ксьондз підканцлер спочатку був дуже збентежився, але, побачивши гарний настрій шляхтича і те, що все так добре обернулося, розсміявся від душі і, схопившись за голову, заходився повторювати:

— Улісс та й годі, нічого не скажеш, справжнісінький Улісс! Пане брате, якщо хочеш добре діло зробити, дотримуватися етикету треба, та з вами, як я гляну, ліпше відразу перейти до суті. До чого ж ви мені до душі припали!

— Точнісінько як мені князь Міхал припав!

— Нехай же пошле вам Господь Бог здоров'я! Гай-гай! Дали ви мені урок, милостивий пане, але я радий! Вас, як старого горобця, на полові не зловиш... А той перстеник, що його я вам подарував, нехай на згадку про нашу *colloquium*^{*****} буде.

А пан Заглоба йому на це:

— Нехай той перстеник залишається на місці...

— Зробіть це задля мене...

— І не подумаю! Хіба що іншим разом... згодом... після обрання...

Ксьондз підканцлер зрозумів його слова, тому більше не наполягав і з прояснілим обличчям вийшов.

Пан Заглоба провів його аж до брами і поворітьма бурмотів:

— Хе! Добре я його провчив! Ти розумний, але і я не в тім'я битий!.. Проте честь мені виявлено, і немало! Відтепер у цей двір сановники помчать наввипередки... Цікаво мені знати, що про це наше жіноцтво думає?

Жінки й справді не могли опам'ятатися від подиву, і пан Заглоба у їхніх очах виріс мало не до стелі, особливо в очах пані Маковецької.

— Ну й мудрець же ви, ваша милость, — із запалом вигукнула вона, щойно він з'явився у дверях. — Мудрістю перевершили самого Соломона!

А він, усміхаючись, відповів:

— Кого ти кажеш, милостива пані, я перевершив? Зачекай лишень трохи, побачиш тут і гетьманів, і єпископів, і сенаторів. Ще й відмахуватися од них будеш, хіба що за порт'єру сховаєшся...

Подальшу розмову перервала поява Кетлінга.

— А тобі, Кетлінгу, потрібна протекція? — заволав пан Заглоба, насолоджуючись і далі власною персоною.

— Ні! — відповів засмучений рицар.— Протекція мені не потрібна, я знову їду, і надовго.

Пан Заглоба глянув на нього уважніше.

— А чого вигляд маєш такий, ніби тебе щойно з хреста зняли?

— Тому що їхати треба.

— Далеко?

— Дістав я листа із Шотландії від давніх приятелів батькових і моїх. Справи потребують моєї негайної присутності, можливо, надовго... Жаль мені з вами, приятелі любі, розлучатися, але нема ради!

Пан Заглоба вийшов на середину кімнати, глянув на пані Маковецьку, а відтак по черзі на панянок і запитав:

— Чули? В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь!

***** Оцінка кандидатів (лат.).

***** Громадській думці (лат.).

***** У принципі (лат.).

***** Подав (лат.).

***** Розмову (лат.).

РОЗДІЛ XVI

Почувши звістку про від'їзд Кетлінга, пан Заглоба хоч і здивувався, але попервах не запідозрив нічого лихого: легко було повірити, що Карл II, пригадавши послуги, виявлені родиною Кетлінга трону під час недавніх заворушень, вирішив тепер щедро винагородити останнього нащадка знатного роду. Така версія здавалася цілком правдоподібною. Кетлінг до того ж показав панові Заглобі заморські листи, чим остаточно його переконав.

Але від'їзд цей руйнував усі плани старого шляхтича, і він із тривогою думав про майбутнє.

Пан Володйовський, судячи з листа, от-от мав повернутися, розмірковував пан Заглоба, а там у степу вільні вітри його журбу давно розігнали. Повернеться він моторним парубком і відразу ж освідчиться панні Кшисі, до якої він, як на лихо, мав неабиякий потяг. А потім?.. Потім Кшися, ясна річ, дасть згоду — як же такому кавалерові та ще й братові пані Маковецької відмовити, а бідолашний коханий гайдучок залишиться на міліні.

Із упертістю, притаманною старим людям, пан Заглоба вирішив наполягти на своєму і поєднати Басю з маленьким рицарем.

Хоч як умовляв його пан Скшетуський, хоч як намагався він сам себе часом урезонити, ніщо не допомогло. Щоправда, іноді він давав собі слово ні у що не втручатися, та згодом іще завзятіше повертався до думки заручити їх. Цілісінькими днями міркував він про те, як би все спритно влаштувати: укладав плани, вигадував хитромудрі фортелі. І так цим переймався, що коли, як йому здавалося, справу вже зроблено, він гучно вигукував:

— Нехай же благословить вас Бог, діти мої!

Але тепер він бачив, що мрії його ніяк не збуваються. Отож, махнувши на все рукою, пан Заглоба вирішив покластися на волю Божу, змирившись із тим, що Кетлінг до від'їзду навряд чи наважиться зробити рішучий крок і порозумітися з Кшисею. І тільки з жалю й цікавості надумав наостанок розпитати молодого рицаря, коли він збирається їхати і що ще хотів би зробити перед тим, як покине Річ Посполиту.

Покликавши Кетлінга на розмову, пан Заглоба звернувся до нього із зажуреним обличчям:

— Нічого не вradiш! Кожен живе за своїми планами, тому не стану я тебе відмовляти, скажи лишень, коли до наших країв повернешся...

— Хіба я можу знати, що на мене там чекає — які справи і які пригоди?
— відповів Кетлінг. — Повернуся, коли зможу, залишуся назавше, якщо доведеться...

— Побачиш, усе одно тебе до нас потягне.

— Дай Боже, аби й могила моя була тут, на цій землі, яка дала мені все, що могла дати.

— От бачиш! В інших краях чужоземець довіку пасинком лишається, а наша земля-матінка руки до нього тягне і на грудях своїх зігріти готова.

— Правда, щира правда! Та, певно, не судилося. У колишній вітчизні моїй усе я можу знайти, усе, окрім щастя.

— Отож-бо! А чи не казав я тобі: залишся з нами, одружися, та не послухав ти мене. Був би одружений, то, хоч би й виїхав, усе одно б до нас повернувся, хіба що дружину через водні стихії переправити б відважився, чого я тобі не раджу. Казав же я тобі! Але ти не послухав старого шляхтича!

Сказавши це, пан Заглоба почав уважніше вдивлятися у Кетлінга, чекаючи від нього якихось пояснень, одначе той сидів мовчки, понуривши голову і дивлячись у землю.

— Ну і що ти скажеш на це, га? — запитав після короткої паузи пан Заглоба.

— Не було для цього жодного приводу, — поволі відповів молодий рицар.

Пан Заглоба заходив кімнатою, потім зупинився перед Кетлінгом, заклав руки назад і промовив:

— А я кажу, був! А якщо ні, то відсьогодні не перепоясати мені більше оцим поясом свого черева. Кшися гідна уваги, і ти їй любий.

— Дай Боже, аби й надалі так було, навіть якщо і моря нас розділять.

— Ти щось іще сказати хотів?

— Більш нічого! Більш нічого!

— А з нею ти розмовляв?

— Милостивий пане, дай мені спокій! А то й так від'їздити тяжко!

— Кетлінгу, хочеш, я за тебе поговорю, доки не пізно?

Кетлінг, пам'ятаючи, як благала його Кшися тримати їхні почуття у таємниці, подумав, що, можливо, вона буде рада, коли він, маючи нагоду, вголос од них відмовиться.

— Запевняю, ваша милість, — сказав він, — це нічого не дасть. Я переконаний у цьому і тому зробив усе, щоб викинути з голови марні мрії, а втім, питай, коли сподіваєшся на диво!

— Он як! Якщо ти сам викинув її з голови, — промовив трохи з гіркотою пан Заглоба, — тут уже ніхто не допоможе. Тільки, коли правду казати, я гадав, що ти кавалер хоробріший...

Кетлінг підвівся і, піднісши руки до неба, із несподіваною для самого себе запальністю відповів:

— Який сенс мріяти про прекрасну зірку у високості? Ні я до неї злетіти не можу, ні вона до мене спуститися. Лихо тому, хто взагалі за золотим місяцем зітхає!

Почувши таке, пан Заглоба засопів від гніву. У нього аж дух перехопило, і він довго не міг здобутися на слово. Нарешті, трохи заспокоївшись, уривчастим голосом відказав:

— Голубе мій, не май мене за телепня і, якщо істиною похотувати хочеш, знай, що даєш її чоловікові, котрий харчується не чорною блекотою, а хлібом і м'ясом... Якби я зараз з'їхав із глузду й сказав тобі, що шапка моя — це місяць, до якого рукою не дотягтися, доведеться мені з голою макітрою містом розгулювати, і мороз, як злий пес, мене за вуха хапатиме. Я таких істин не визнаю, бо знаю, що дівка ця зараз тут, через три кімнати сидить, вона їсть і п'є, як усі люди, а коли ходить, ноги переставляє. На морозі у неї ніс червоніє, у спеку їй душно, коли комар укусить, їй почухатись хочеться, а на місяць вона тільки тим схожа, що без бороди. А коли на твоїй лад міркувати, то всяка ріпа — астролог. Що ж до Кшисі, то гляди: якщо ти тільки залицявся, нічого їй не обіцяв — це одне, але якщо ти голову дівці заморочив, а тепер кажеш «місяцю ясний» і хочеш п'ятами накивати, тоді ти честь свою, так само як і розум, будь-якою стравою нагодувати можеш. Ось у чому річ!

— Не солодко, а гірко у мене в роті від тієї страви, якою харчуюся, — відповів йому Кетлінг. — Їду я тому, що мушу, а не питаю тому, що нема про що. Але ви, милостивий пане, криво про мене думаєте... Бачить Бог, ще й як криво!

— Кетлінгу! Ти чоловік порядний, я це знаю, тільки-от ваших манер я збагнути не можу. За наших часів хлопець ішов до дівчини і казав їй просто у вічі: «Хочеш — будь мені дружиною, а не хочеш — бувай здорова!» І все було чітко і ясно. А той, хто недорікою був, посилав замість себе когось красномовного. Я свої послуги тобі пропонував і тепер пропоную. Піду, спитаю, відповідь тобі доповім, а ти вирішуй — їхати тобі чи залишатися...

— Поїду! Інакше бути не може і не буде!

— Поїдеш — повернешся.

— Ні! Милостивий пане, зроби ласку, не говори більше нічого про це. Якщо хочеш задовольнити свою цікавість, запитай, але мене не вплутуй...

— О Господи! Невже ти запитував?

— Не треба більше про це! Благаю тебе!

— Гаразд, поговорімо про погоду... Хай би вас грим побив укупі з вашими манерами! Ти маєш їхати, а я тут усе проклинати!

— Прощавайте, ваша милість, мені час!

— Постривай! Постривай! Дай відсапнути трохи! Любий Кетлінгу, ти так і не сказав мені, коли їдеш?..

— Щойно владнаю справи. Хотів би з Курляндії своєї чверті від оренди дочекатися, а маєток, у якому ми жили, я продав би, якщо покупець знайдеться...

— Нехай пан Маковецький купить або пан Міхал! Боже правий! Невже ти так і поїдеш, не попрощавшись із паном Міхалом?

— Радий був би з ним попрощатися!

— Він ось-ось приїде! З години на годину! Може, він вас із Кшисею зведе...

Тут пан Заглоба замовк, зненацька охоплений якоюсь тривогою.

«Прислужитись я Міхалові у добромu ділі хотів, — подумав він, — та, мабуть, лихий мене попутав, бо і він супроти цього діла, тож коли б у Кетлінга з Міхалом discordia^{*****} не сталася, нехай собі ліпше шотландець їде...»

За мить пан Заглоба, чухаючи лисину, промовив:

— Гомонів я з тобою про те, про се, бо добра щиро тобі бажаю. Полюбив я тебе, от і намагаюся будь-що утримати, навіть Кшисею, як мишу шматочком сальця, приманював... Але все це із прихильності сердечної. Що мені старому до ваших справ? Тож насправді це тільки

доброзичливість, та й годі... А в свати не набиваюся, бо якби хотів когось засватати, то почав би з себе... Поцілуймося на прощання, Кетлінгу, і не гнівайся, якщо скривдив...

Кетлінг обійняв пана Заглобу, котрий розчулився і звелів подати дзбанок вина, примовляючи:

— Тепер із нагоди твого від'їзду щодня такий випиватимемо.

І випили, після чого Кетлінг попросився й пішов. А вино тим часом збадьорило дух пана Заглоби, він знову почав розмірковувати про Басю, про Кшисю, про пана Володйовського і Кетлінга; поєднував їх у пари, благословляв і, нарешті, занудьгувавши за своїми пестухами, сказав собі:

— Піду-но я гляну, що там поробляють мої кізоньки...

Панянки сиділи собі у кімнаті по другий бік сіней і шили. Пан Заглоба привітався до них і заходився снувати кімнатою, ледве переставляючи ноги, які, після випитого дзбанка, не дуже добре його слухалися. Ходячи, він поглядав на панянок. Вони сиділи одна біля одної, і світла голівка Басі торкалася чорнявої Кшисиної голови. Бася водила за ним очима, а Кшися вишивала так швидко, що ледве можна було встигнути поглядом за рухом її голки.

— Гм! — озвався пан Заглоба.

— Гм! — повторила Бася.

— Не передражнюй мене, бо я сердитий!

— Ой, не дай мені Боже голови позбутися! — з удаваним переляком вигукнула Бася.

— Калат, калат, калатало! Прикуси свого язичка!

Сказавши це, пан Заглоба наблизився до панянок упритул і, взявшись руками в боки, без зайвих слів запитав:

— Підеш за Кетлінга? Засилати сватів?

— Аж п'ятьох! — не втрималась Бася.

— Тихо ти, мухо, не про тебе річ! Кшисю, до тебе звертаюся! Підеш за Кетлінга?

Кшися трохи зблідла, хоч спершу теж подумала, що пан Заглоба не її, а Басю запитує. Відірвавши погляд од вишивання, вона глянула на старого шляхтича своїми прекрасними темно-блакитними очима.

— Ні! — відповіла вона спокійно.

— Ну що ж, принаймні коротко! І за це дякую! І чого ж це, милостива панно, ти не хочеш за нього?

— Бо я ні за кого не хочу!

— Кшисю! Розкажи про це комусь іншому! — втрутилась у розмову Бася.

— А чому це у нашого жіноцтва така огида до шлюбу, — розпитував далі пан Заглоба.

— Це не огида, просто я маю бажання до кляштору піти, — відповіла Кшися.

І така журба й рішучість були у неї в голосі, що ані Бася, ані пан Заглоба ні на мить не засумнівалися у її намірі. Їх ошелешило почуте, і вони здивовано дивилися то одне на одного, то на Кшисю.

— Гм! — першим оговтався пан Заглоба.

— Маю бажання до кляштору піти! — з насолодою повторила Кшися.

Бася глянула на неї раз, потім другий, і раптом руки її обвилися довкола Кшисиної шиї, а рум'яні губи притулилися до Кшисиної щоки.

— Кшисю! — швидко заторохтіла вона. — Скажи, скажи, що це ти говорила на вітер, що все вигадала! А то зараз зареву, бігме, зареву!

***** Сварка (лат.).

РОЗДІЛ XVII

Після побачення з паном Заглобою Кетлінг зайшов іще до пані Маковецької і пояснив їй, що через пильні справи має залишитися у місті, а можливо, перед головною подорожжю, заїхати ще на кілька тижнів до Курляндії, і тому не зможе далі особисто приймати пані стольникової у своїй сільській садибі. Він благав, щоб вона, як і досі, вважала його дім своїм і мешкала в ньому, очікуючи чоловіка і пана Міхала, тим паче, що ось-ось і вибори. Не бажаючи, щоб оселя стояла пустою і нікому не приносила пожитку, пані Маковецька згодилася.

Після цієї розмови Кетлінг зник і не показувався більше ані в садибі, куди невдовзі знову переїхала пані Маковецька з панночками, ані в околицях Мокотова. Та одна тільки Кшися відчувала його відсутність: у пана Заглоби вибори були на думці, а Бася з пані стольниковою так близько перейнялися Кшисиним наміром піти до кляштора, що ні про що інше не могли думати.

Проте пані Маковецька навіть не пробувала відмовляти Кшисі від такого важливого кроку, не маючи сумніву, що й чоловік не робитиме цього: за тих часів уважалося, що чинити спротив таким намірам гріх і образа Бога.

Тільки пан Заглоба при всій своїй побожності міг би, мабуть, наважитися сказати щось наперекір, якби його це бодай трішечки обходило, але його це зовсім не обходило, і він нишком вичікував, тішачись у душі, що все на краще і Кшися тепер не стоятиме на дорозі у його улюбленого гайдучка. Тепер пан Заглоба був упевнений, що його найпотаємніші плани здійсняться, і з усією пристрастю віддався виборам. Він об'їздив шляхту, що прибула до столиці, або ж проводив час у розмовах із ксьондзом Ольшовським, котрого врешті-решт полюбив, ставши його фамільярним спільником.

Після кожної розмови з ним він повертався додому дедалі пристраснішим прихильником Пяста і дедалі запеклішим супротивником чужоземців. Пам'ятаючи настанови ксьондза підканцлера, він діяв тихо, але не минало дня, щоб йому не вдалося схилити когось на бік свого кандидата, і сталося так, як воно зазвичай буває: пан Заглоба до того запалився, що забув про все на світі, окрім, звісно, бажання поєднати Басю з паном Володийовським.

А тим часом вибори короля наближалися.

Весна вже звільнила від криги річки, повіяли теплі дужі вітри, від подиху яких розпукуються на деревах бруньки, а ластівки, якщо вірити народним прикметам, розсипаються ланцюжками, щоб згодом будь-якої миті випірнути на яскраве сонячне світло з холодної безодні. Тож укупі з ластівками й іншим мандрівним птаством поквапилися на урочистості й гості.

Першими злетілися купці, яким таке скопище обіцяло чималі зиски, бо люду, якщо рахувати вельмож із їхнім почтом, шляхту, слуг і військо, зібралось десь близько півмільйона. Були тут і англійці, й голландці, і німці, й москалі, притяглися й татари, турки, вірмени і навіть перси, привізши з собою сукна, полотно, дамаські тканини, парчу, хутра, коштовності, парфуми й усілякі солодощі. На вулицях і за містом поставили ятки, порозкладали крам. Свої базари організували й у приміських селах, адже відомо було, що Варшава не вмістить і десятої частини усіх виборців і цілі їх юрби зупиняться за міськими мурами, як, зрештою, і бувало під час обрання та коронації.

З усіх усюд почала з'їжджатися і шляхта, ще й так дружно, такими незліченними полчищами, що якби вона завжди так біля рубежів Речі Посполитої у години небезпеки стояла, ніколи б ворожій нозі їх не переступити.

Ширилися чутки, що на виборах буде неспокійно, бо пристрасті вирували довкола трьох головних кандидатів: Конде, князя Нейбурзького і князя Лотаринзького. Подейкували, що кожна партія битиметься за свого претендента.

Тривога огорнула серця, дух суперництва розпалювався дедалі дужче. Дехто пророкував громадянську війну, чутки ці пускали великі військові дружини, які мав кожен магнат. Вони з'їжджалися завчасу, готові до всіляких сутичок.

Коли Річ Посполита опинялася в біді, коли ворог заносив у неї над головою меч, не міг король, не могли гетьмани супроти нього навіть жменьку війська зібрати, а зараз Радзивілли самі прийшли та ще й наперекір закону і постановам армію у кільканадцять тисяч привели. Чимале військо зібрали й Паці; могутні Потоцькі теж були напоготові; трохи менше вояків мали інші вельможі — польські, литовські, руські. «Куди ж попливеш ти, розбитий кораблю Вітчизни моєї?» — дедалі

частіше повторював ксьондз Ольшовський, але й сам він теж був корисливий. Про себе і власну могутність думали ці нікчемні честолюбці, жадібні й розпусні, ладні будь-якої миті розпалити вогонь міжусобної війни.

Юрби шляхти прибували з кожним днем, і було зрозуміло, що коли після сейму почнуться вибори, проти такого збориська не встоїть навіть наймогутніший магнат. Але й ця сила-силенна нездатна була щасливо вивести корабель Речі Посполитої на тихі води, бо голови цих людей поринули в морок і курище, а душі — розбецнені.

Усе свідчило, що вибори будуть жахливими, та ніхто не знав, що вони виявляться усього-на-всього жалюгідними, адже, окрім пана Заглоби, майже всі, хто трудився в ім'я Пяста, навіть не здогадувалися про те, що через тупість шляхти й війни між магнатами посадити князя Міхала на трон буде дуже легко. Тільки пан Заглоба почувався як риба у воді. Щойно почався сейм, він перебрався до міста і лише зрідка навідувався до маєтку Кетлінга провідати свого гайдучка. Але відтоді, як Кшися зібралася до кляштору, Бася занепала духом, і старий часом забирав її до Варшави походити базарами і трохи розважитися.

Виїздили вони на світанку, а привозив її пан Заглоба аж пізно ввечері. Дорогою і в самому місті все тішило зір дівчини: і люди, і рідкісний крам, і строкатість юрби, і пишність вишколених військ.

Басині очі світилися мов дві вуглини, вона без кінця крутила головою навсібіч, немовби на шарнірах, не в змозі надивитися й на милуватися, і весь час засипала пана Заглобу запитаннями, а він був радий зайвий раз продемонструвати свою вченість і житейську мудрість. Часто-густо їхню коляску супроводжував цілий ескорт. Рицарі вельми захоплювалися красою дівчини, її бистрим розумом, а пан Заглоба розповідав їм історію про качине полювання і підстреленого з дробовика татарина, чим викликав у них неабияке захоплення.

Якось вони поверталися додому дуже пізно, бо всенький день дивилися на почет і військо пана Фелікса Потоцького. Ніч була ясна й тепла, над лугами висів густий білий туман. Пан Заглоба завше любив повторювати, що на великій дорозі, де сила-силенна жовнірів і челядників, треба остерігатися розбійників, та цього разу він міцно заснув. Дрімав і візник, тільки Бася, розбурхана уява якої ніяк не могла вгамуватися, не спала.

Зненацька до слуху її долинув кінський тупіт.

Потягнувши пана Заглобу за рукав, Бася сказала:

— Якись вершники шкварять за нами!

— Що, як, хто? — запитав спросоння пан Заглоба.

— Вершники якись шкварять за нами!

Пан Заглоба прокинувся остаточно.

— Хе! Чого це зразу шкварять? Чути тупіт, ну й що, може, це просто хтось їде собі цією самою дорогою...

— А я впевнена, що це розбійники!

Бася говорила з такою переконаністю, бо їй страшенно хотілося пригод, зустрічі з розбійниками. Вона давно чекала нагоди показати свою відвагу, і тому, коли пан Заглоба, сопучи й бурмочучи собі під ніс, заходився витягати з сидіння пістолети, які завше з собою возив «про всяк випадок», почала упрухувати його, щоб один із них він дав їй.

— У першого, хто наблизиться, я не схиблю. Тітка з мушкета стріляє кепсько, але вона вночі не бачить. Присягаю вам, це розбійники! Ой Боже! Хоч би вони нас зачепили! Дайте обріз, милостивий пане, та хутчій!

— Добре! — відповів пан Заглоба. — Але ти мені дай слово, що без моєї команди не вистрелиш. Тобі тільки дай зброю у руки, і ти ладна, не спитавши «стій, хто йде!», пальнути у першого-ліпшого, а потім з'ясовуй!

— То я спершу спитаю: «Стой, хто йде?»

— Ба, а якщо це пияки якись проїздитимуть і дівчині щось не зовсім тактовне скажуть?

— Пальну тоді межі очі! Гаразд?

— Ах ти, паливода! От і бери тебе після цього до столиці! Сказано — без команди не стріляти!

— Добре. Я спитаю: «Стой, хто йде?», але таким басом, що ніхто не впізнає.

— Згода. Ой! Вони вже зовсім близько. Будь певна, це якись статечні люди, бо грабіжники вискочили б зненацька із яру.

Та позаяк розбійників на дорогах вистачало і розповідей про всілякі випадки теж, пан Заглоба наказав візникові-челяднику зупинитися у добре освітленому місці, за декілька кроків від дерев, що чорніли попереду.

Тим часом четверо вершників були вже за кільканадцять кроків. Тоді Бася, відважившись, запитала грізним басом, що йому, як їй здавалося, міг позаздрити будь-який драгун:

— Стой, хто йде?

— А ви чого стовбичите на дорозі? — відповів один із вершників, котрий вирішив, що у них щось негаразд з упряжжю чи возом.

Почувши цей голос, Бася враз опустила обріз і крикнула панові Заглобі:

— Лелечко! Та це ж дядько!

— Який дядько?

— Маковецький...

— Гей ви там! — гукнув пан Заглоба. — Чи це часом не пан Маковецький із паном Володйовським їдуть?

— Пан Заглоба? — озвався маленький рицар.

— Міхале!

Тут пан Заглоба заходився мерщій злазити з брички. Та ледве він перекинув одну ногу, як пан Володйовський зіскочив із коня й на млі ока опинився біля нього. Впізнавши при місячному сяйві Басю, він ухопив її за обидві руки і вигукнув:

— Вітаю вас сердечно, милостива панно! А де панна Кшися? Сестра? Усі здорові?

— Хвалити Бога, здорові! Нарешті ви, милостивий пане, приїхали! — промовила Бася, здригаючись від хвилювання. — І дядько тут! Дядьку!

Сказавши це, вона кинулась на шию панові Маковецькому, що саме підійшов до брички, а пан Заглоба тим часом обійняв пана Володйовського. Після довгих привітань почалася церемонія знайомства пана стольника з паном Заглобою, і обидва вершники, віддавши коней челядникам, пересіли у бричку: Маковецький із Заглобою на почесне заднє сидіння, Бася з Володйовським — на переднє.

Усі почали одне одного розпитувати, як зазвичай буває, коли люди довго не бачилися.

Пан Маковецький питав про дружину, а пан Володйовський ще раз поцікавився здоров'ям панни Кшисі. Він, здавалося, був здивований раптовим від'їздом Кетлінга, та не привертав до цього уваги, бо мав хутчій розповісти про те, як йому велося на далекій прикордонній заставі, як він там на ординців полював, як було у глухому краю сумовито, хоч і корисно — давнього життя спізнати.

— Отакечки, — оповідав він, — спершу видалося мені, немовби давні лубенські часи повернулися, і ми — Скшетуський, Кушель, Вершул і я — знову на Полтавщині вкупі... І тільки, коли мені рано-вранці принесли вмитися відро води, глянув я на себе — а волосся на скронях

сиве, ні, думаю, не той я, що був колись, а втім, іноді здається: поки бажання ті самі, то й чоловік той самий.

— О, це ти як в око вліпив! — згодився пан Заглоба. — Либонь, там, на свіжих травах та на роздоллі й розум твій сил набрався, бо ніколи ще таким бистрим не був. Як то кажуть, охота гірш неволі! Немає ліпших ліків проти меланхолії.

— Що правда, то правда, — додав пан Маковецький. — Там у Міхала сила-силенна колодязів зі студеною водою, бо джерел поблизу нема. І от скажу я вам, милостиві панове, як вийдуть на світанні жовніри до колодязів, як заскриплять журавлями, прокидаєшся і встаєш із такою охотою, що хочеться дякувати Господеві Богу вже тільки за те, що на світі живеш.

— Хе! От би мені туди бодай на днину! — вигукнула Бася.

— Для цього тільки один засіб, — зауважив пан Заглоба, — вийти за пана ротмістра заміж.

— Рано чи пізно пан Нововейський ротмістром стане, — втрутився у розмову маленький рицар.

— Ще б пак! — спересердя заводала Бася, — я, здається, не просила вас, милостивий пане, замість гостинця пана Нововейського везти.

— А я і так милій панянці не його привіз, а солодощі й горішки. Панні Басі тут солодко буде, а йому там, сіромасі, гірко.

— От і віддайте йому все, нехай їсть, аж поки вуса виростуть.

— Як вам це подобається, милостивий пане, — сказав панові Маковецькому пан Заглоба, — отак вони між собою завжди! Одна лише віха, що proverbium^{*****} говорить: «Хто кого любить, той того й чубить».

Бася промовчала, а пан Володийовський, ніби очікуючи відповіді, весело глянув на її маленьке, освітлене ясним сяйвом обличчя, яке видалося йому таким гарним, що він мимоволі подумав: «Ну й кралечка, аж очі вбирає!..»

А втім, ще якась думка промайнула у нього в голові, бо він ураз обернувся до візника і крикнув:

— Ну ж бо, полічи коням ребра батогом і їдь хутко!

Бричка після цих слів покотилася так швидко, що певний час усі сиділи мовчки, і аж тоді, як колеса заскрипіли по піску, пан Володийовський промовив:

— У мене від'їзд Кетлінга увесь час стоїть на думці! Чого це перед самісіньким моїм приїздом, перед виборами йому замандюрилося поїхати?..

— Англійцям стільки ж діла до наших виборів, скільки до твого приїзду, — відповів пан Заглоба. — Кетлінг і сам місця собі не знаходив, що змушений був поїхати і нас покинути...

У Басі вже крутилося на язичі: «Не нас, а Кшисю», проте щось раптом утримало її, і вона не сказала ані слова ні про це, ні про Кшисин намір оселитися у кляшторі. Жіночим чуттям вона відчула, що обидві звістки можуть завдати панові Міхалу болю, змусити його страждати. Цей біль відгукнувся у неї в душі, і вона, попри свою поривчастість, замовкла.

«Про Кшисині наміри він і так довідається, — подумала Бася, — та коли пан Заглоба не зронив ні словечка, то й мені ліпше помовчати».

Тим часом пан Володийовський підганяв візника.

— Їдь хутчіш! — наказав він.

— Коней і всю поклажу ми на Празі залишили, — говорив пан Маковецький панові Заглобі, — а самі вирушили вчотирьох, хоч і проти ночі, бо на місці нам не сиділося.

— Вірю, — відповів пан Заглоба, — бачили, мабуть, ваша милість, скільки люду з'їхалося до столиці? За заставами обози й базари стоять — ні пройти, ні проїхати. Дивні речі розповідають люди про майбутні вибори, якось удома вам, милостивий пане, при нагоді, розкажу...

Тут вони заговорили про політику. Пан Заглоба намагався спроквола вивідати позицію стольника, а наприкінці розмови, обернувшись до пана Володийовського, запитав прямо:

— Ну а ти, Міхале, за кого галочку поставиш?

Але пан Володийовський замість відповіді здригнувся, ніби щойно прокинувшись, і промовив:

— Цікаво, чи вони вже сплять, чи, може, ми їх сьогодні ще побачимо?

— Напевно, сплять, — відповіла Бася солодким і трохи сонним голосом, — але прокинуться і неодмінно вийдуть вас зустріти, мосьпане.

— Ти так гадаєш, милостива панно? — радісно запитав маленький рицар.

І, знову поглянувши на Басю, освітлену сяйвом місяця, мимоволі подумав: «Ну й кралечка, аж очі вбирає!»

Недалечко вже було до Кетлінгової садиби, і невдовзі вони під'їхали до неї.

Пані стольникова з Кшисею спали, тільки слуги пильнували, чекали на пана Заглобу з Басею до вечері. В оселі почалася метушня; пан Заглоба звелів будити людей і подати вечерю.

Пан стольник хотів піднятися до дружини, але вона, зачувши гомін, здогадалася, хто приїхав, і, нашвидкуруч накинувши сукню, засапана збігла вниз, сміючись і плачучи від радості. Почалися вітання, обійми і розмови без кінця, які весь час переривалися вигуками.

Пан Володйовський не зводив очей із дверей, за якими зникла Бася і звідки ось-ось мала з'явитися кохана Кшися, промінячись тихою радістю, виблискуючи ясними очима, з незаплетеною у поспіху косою, але гданський годинник, що стояв у їдальні, цокав і цокав, час спливав, подали вечерю, а любя його серцю дівчина досі не з'являлася.

Нарешті вийшла Бася, проте сама, поважна і якась понура, підійшла до столу і, притримуючи рукою свічку, сказала панові Маковецькому:

— Кшися вечеряти не вийде, занедужала вона, але просить вас, дядьку, підійти до дверей, голос ваш почути хоче.

Пан Маковецький відразу ж підвівся і вийшов, а слідом за ним і Бася.

Маленький рицар грізно насупився і промовив:

— Цього я не сподівався, що сьогодні не побачу панни Кшисі. Невже вона й справді хвора?

— Та ні, здорова вона, — відповіла пані Маковецька, — тільки не до нас їй.

— Чого б це?

— А хіба милостивий пан Заглоба не казав тобі про її намір?

— Про який намір, заради Бога?

— У кляшторі хоче оселитися...

Пан Міхал закліпав очима, як чоловік, котрий не розчув, що йому сказали, потім перемінився на виду, підвівся, знову сів; умить піт зросив його чоло, він заходився витирати його долонями. У кімнаті запала глибока тиша.

— Міхале! — покликала його пані стольникова.

Він окинув непритомним поглядом її, пана Заглобу і нарешті страшним голосом промовив:

— Чи не прокляття висить наді мною?!

— Міхале, май Бога в серці! — вигукнув пан Заглоба.

РОЗДІЛ XVIII

Цим окриком маленький рицар остаточно виказав таємницю свого серця і, коли він, підхопившись із місця, стрімко вийшов із кімнати, пан Заглоба і пані Маковецька довгенько дивилися одне на одного з остовпінням і тривогою. Нарешті пані Маковецька оговталася і сказала:

— Заради Бога, ваша милість, підіть до нього, розважте, втіште, а ні, то я піду.

— Не робіть цього, милостива пані, — відповів пан Заглоба. — Не ми там потрібні, а Кшися, а як нема її, ліпше його на самоті залишити, бо слова втіхи, не впору сказані, тільки поглиблять розпач.

— Тепер як на долоні видно, що він у Кшисю закоханий. Хто б міг подумати! Я знала, що він завше радий її товариству, але щоб такі пристрасті...

— Із готовим наміром сюди приїхав і в цьому своє щастя бачив, а тут ось — грім серед ясного неба.

— То чому ж він про це нікому не сказав ані словечка — ні мені, ні вам, милостивий пане, ні самій Кшисі? Може, вона б тоді й не вчинила такого...

— Дивно це, — відповів пан Заглоба, — адже він мені довіряв, як батькові рідному, на мій розум більше важив, аніж на власний, а тут ні пари з уст. Щоправда, сказав якимось, що вони з Кшисею дружать, та й годі.

— Він завжди був скритний!

— А ви, люб'язна пані, хоч і сестра йому, а зовсім його не знаєте. Серце у нього, як очі у карася, на самісінькому виду. Щирішого чоловіка я не зустрічав. Але визнаю, що цього разу він нас обійшов, що правда, то правда. Та чи можете ви, милостива пані, бути впевненими, що у них із Кшисею не було освідчення?

— Матінко Божа! Кшися сама собі господиня, бо мій чоловік, її опікун, завжди казав їй: «Був би тільки чоловік достойний і походження шляхетного, а на багатство не зважай». Якщо б Міхал перед від'їздом її освідчився, вона б відповіла «Так!» або «Ні!» — і все було б зрозуміло.

— Справді, це йому як обухом по голові. Ви, шановна пані, своїм жіночим чуттям усе як є вгадали! Маєте рацію!

— Що там рація! Тут порада потрібна!

— Тоді нехай бере Басю.

— Але ж йому та миліша... Хоча стривайте... Як це мені таке на думку не спало?

— Жаль, що вам, милостива пані, не спало.

— Як же воно мені мало спасти, коли й такому Соломону, як ваша милість, не спало?

— А ви, люб'язна пані, звідкіля знаєте?

— Бо ви ж за Кетлінга її сватали.

— Я? Бог свідок, нікого я не сватав. Казав, що він на неї поглядає, і це щира правда, казав, що Кетлінг кавалер хоч куди, це було і є правдою, але сватати не сватав, бо це споконвіку жіноче діло. Голубонько! Половина Речі Посполитої моїм розумом живе. Тож чи маю я час подумати про щось інше, окрім блага de publicis?***** Ложку страви до рота піднести іноді нема коли...

— Крім тебе, милостивий пане, нам лишається сподіватись тільки на милість Божу. Адже ж недарма я звідусіль чую: пан Заглоба — голова.

— Без угаву про це гудуть. Могли б уже дати спокій моїй голові. А втім, пораду дам, і не одну, а дві. Перша — нехай пан Міхал бере Басю, друга — нехай Кшися зречеться свого наміру. Намір іще не обітниця.

Тут повернувся і пан Маковецький, якому дружина відразу ж усе розповіла. Старий шляхтич був спантеличений. Пана Міхала він надзвичайно любив і поцінував, але поки що нічого придумати не міг.

— Якщо Кшися затнеться, — сказав він, потираючи чоло, — як її від цього відмовити?..

— А таки затнеться! — відповіла пані стольникова. — Я її знаю. Вона завжди затятою була.

— Що це з паном Міхалом сталося, що він поїхав, нічого не сказавши? — зауважив пан стольник. — Так могло вийти ще гірше — хтось інший до дівчини міг халявки смалити.

— Тоді б вона не думала про кляштор, — відповіла йому дружина. — Адже цілком вільна у своєму виборі.

— І то правда, — згодився пан стольник.

Тим часом панові Заглобі почало трохи розвиднятися у голові. Якби він тільки знав про таємну змову Кшисі з паном Володийовським, то, звісно, давно б про це здогадався, але поки що нічого не міг збагнути.

Однак бистрий його розум уже проникав крізь завісу невідомості, здавалося, ось-ось, і він розгадає причини таємничої поведінки Кшисі

й розпачу Володийовського.

Старий уже був певен, що тут замішаний Кетлінг. Щоб переконатися в цьому, він вирішив піти до пана Міхала і поговорити з ним віч-на-віч.

Дорогою його охопила тривога. «Я теж до цього причетний, — міркував він. — Хотів наварити меду на весілля пана Міхала з Басею, та боюся, чи не наварив я замість нього кислого пива, бо що як Міхал, дивлячись на Кшисю, про давнє згадає і до кляштору повернеться?..»

Тут пана Заглобу аж морозом обдало, він наддав ходи і поквапився до пана Міхала.

Маленький рицар шарпався з кутка в куток, наче дикий звір у клітці. Грізно наморщене чоло, скляні очі — усе свідчило про душевні муки. Побачивши пана Заглобу, Володийовський зненацька зупинився перед ним і, притиснувши руки до грудей, вигукнув:

— Скажи мені, ваша милость, що все це означає?

— Міхале! — відповів йому пан Заглоба. — Подумай сам, скільки дівчат щороку в черниці йде. Звична річ. Є й такі, що наперекір волі батьків ідуть, на захист Господа Всевишнього покладаючись, а вона вільна...

— Пора відкрити таємницю! — перебив його пан Міхал. — Вона не вільна! Перед від'їздом я освідчився їй, і вона дала мені слово!..

— Он як! — мовив пан Заглоба. — Цього я не знав.

— Але так було!

— Може, переконати її пощастить!

— До мене їй байдуже! Бачити мене не схотіла! — з глибоким жалем вигукнув пан Володийовський. — Я скавав день і ніч, а вона навіть не вийшла. Що я такого зробив? У яких гріхах я винен, що гнів Божий переслідує мене і жене, як вітер сухий листок? Одна померла, друга в черниці зібралася, обох у мене Бог відібрав, либонь, прокляв він мене, для кожного він має милосердя, ласку, тільки не для мене...

Пан Заглоба злякався, боячись, як би маленький рицар, не тямлячи себе від горя, не став богохульствувати, як це було після смерті Анусі Борзобогатої, і, щоб перевести розмову на інше, почав розмірковувати:

— Пане Міхале, не май сумніву, і над тобою є милосердя Боже, та й гріх інакше думати, бо не знаєш, що на тебе чекає завтра. Може, і Кшися, згадавши про твоє сирітство, передумає і слова свого дотримає? А ще, скажу, хіба не втіха для тебе, що голубок твоїх сам Господь у тебе

відбирає, а не простий смертний, що по землі ходить? Хіба це було б краще, як гадаєш?

Маленький рицар гнівно заворушив вусами, заскреготів зубами і вигукнув здушеним, уривчастим голосом:

— Якби це був простий смертний? Ха!.. Це було б добре! Тоді б у мене ще залишалася помста!

— А так залишається молитва! — промовив пан Заглоба. — Послухай мене, давній приятелю, бо ліпшої поради тобі не дасть ніхто... Може статися, Бог усе на краще змінить. Я, чесно кажучи, хотів, щоб тобі дісталася інша, але, бачачи твої муки, страждаю вкупі з тобою і вкупі з тобою молитиму Бога, аби дав тобі втіху й знову прихилив до тебе серце твоєї нелюб'язної панни.

Сказавши це, пан Заглоба заходився втирати сльози; це були сльози щирої приязні й співчуття. Якби в його силах було почати усе спочатку, він розбився б, щоб повернути панові Володийовському Кшисю.

— Слухай! — озвався він по хвилі. — Поговори ще раз із Кшисею, розкажи їй про свої душевні муки, про неймовірні страждання, і нехай тобі Бог допоможе. Камінь у неї, а не серце, якщо вона тобі відмовить. Але, сподіваюся, вона цього не зробить. Сутану носити похвально, якщо вона не з кривди людської пошита. Скажи їй це. Побачиш... Гей, Міхале! Не журися! Сьогодні ми плачемо, а завтра, можливо, на заручинах питимемо. Я певен, так і буде! Дівка, мабуть, знудьгувалася, от і стала про чернецтво подумувати. Піде, піде вона до кляштору, тільки до такого, де ти битимеш у дзвони, на хрестини скликаючи... Може, й справді трохи заслабла, а щоб нам у вічі туману пустити, сказала про кляштор. Адже ти від неї самої цього не чув і, дасть Бог, не почувеш. Ба! Ви ж домовилися усе тримати в таємниці, а вона виказати її не хотіла і ну хвостом крутити! Шелихвістка! Так і є, це не що інше, як жіночі хитрощі!

Слова пана Заглоби подіяли на згорьоване серце маленького рицаря як цілющий бальзам. У ньому знову ожила надія, очі наповнилися сльозми, він досить довго не міг вимовити слова. Згодом, трохи заспокоївшись і втерши сльози, кинувся в обійми старого шляхтича і сказав:

— Дай Боже, щоб такі приятелі, як ти, милостивий пане, навіть на камені росли. Невже й справді усі твої слова збудуться?

— Та я радий неба тобі прихилити! Усе збудеться, ось побачиш! Чи пророцтва мої колись не збулися, чи ти досвідченості моїй і розуму не

віриш?..

— Ти навіть не уявляєш собі, ваша милість, як я її кохаю. Тільки, заради Бога, не подумай, що я про небіжчицю, неборачку Анусю, забув, щодня за неї молюся! Але й до цієї так серце прикипіло, як губка до дерева. Рибонько моя! Скільки ж я там, у степах, про неї передумав! Усе її згадував — і вранці, й удень, і ввечері! А наприкінці вже й сам із собою розмовляти почав — адже побратима я не мав. Кажу, як на сповіді: часом летиш крізь бур'яни за татариним навздогін, а вона на думці стоїть.

— Я вірю тобі! Сам замолоду про одну дівку так довго плакав, аж око витекло, правда, не зовсім, але більмом заросло.

— Отже, ти мене, ваша милість, зрозумієш: приїжджу, а тут як сніг на голову — піду в черниці. Проте я в розум її вірю, і в серце, і в слово. Як там ти, мосьпане, сказав: «Добра сутана, якщо вона...»

— Не з людської кривди пошита...

— Чудово сказано! Жаль, я не золотовустий. Там, у глушині, це мені ще й як стало б у пригоді. Душа моя нуртує, ніби на вулкані, але все-таки слова твої, милостивий пане, трохи заспокоїли мене. Ми й справді домовилися усе тримати в таємниці, тому це слушно, що про людське око дівчина могла й про кляштор згадати... Ти ще якийсь доречний *argumentum*^{*****} навів, ваша милість, от тільки пригадати не можу... Хоч і так полегшало.

— То ходімо до мене, а втім, нехай сюди принесуть дзбанок. Для дороженого нема нічого ліпшого!..

— Вони пішли до пана Заглоби і пили допізна.

Наступного дня пан Володйовський, одягнувши свій найкращий убір і прибравши урочистого вигляду, згадавши перед цим усі докази, що самому йому спали на думку і які підказав пан Заглоба, у всеозброєнні спустився у їдальню. За столом бракувало тільки Кшисі, але й вона не змусила себе довго чекати. Не встиг маленький рицар проковтнути й двох ложок юшки, як у відчинених дверях почувся шурхіт сукні, і в кімнату увійшла його кохана дівчина.

Увійшла дуже швидко, радше вбігла. Щоки у неї палали, очі були опущені, на обличчі було збентеження, ніяковість, переляк.

Підійшовши до пана Володйовського, Кшися подала йому обидві долоні, але не глянула на нього, а коли він ревно почав цілувати її руки, відразу зблідла, не промовивши жодного слова.

А його серце враз наповнилося любов'ю, захопленням, тривогою, ледве він побачив це ніжне, мінливе, як дивна картина, личко, цей стрункий і любий стан, від якого так і війнуло теплом недавнього сну. Зворушили його і збентеження, і переляк, що проступали на її обличчі.

«Квітонько ти моя найчарівніша! — подумки промовив він. — Чого ж ти боїшся? Я і життя, і кров свою за тебе віддав би...»

Але пан Міхал не сказав цього Кшисі вголос, зате так довго і з таким почуттям притискав кінчики своїх гострих вусиків до її оксамитових рук, що на них залишилися червоні сліди.

Бачачи усе це, Бася зумисне нагорнула собі на очі біляве волосся, щоб не виказати хвилювання, проте цієї миті ніхто на неї не дивився. Усі погляди були звернені на пару, що стояла посеред кімнати, мовчання ставало нестерпним.

Першим його порушив пан Міхал.

— Ніч для мене проминула у печалі й тривозі, — сказав він, — бо я всіх учора бачив, oprіч вас, милостива панно, а ще мені стільки сумного розповіли, що хотілося більше плакати, аніж спати.

Кшися, почувши ці відверті слова, зблідла ще сильніше, пан Володийовський подумав, що вона ось-ось зомліє і квапливо промовив:

— Про це ми ще поговоримо, а зараз я вас ні про що більше не питатиму, хочу, щоб ви, милостива панно, відпочили й заспокоїлися. Я ж не barbarus^{*****}, не звір якийсь, і, Бог свідок, тільки добра вам зичу.

— Дякую! — прошепотіла Кшися.

Пан Заглоба, стольник і його дружина безперестану обмінювалися поглядами, натякаючи на те, що час почати спільну розмову, але довго ніхто з них не міг на це зважитися. Та ось нарешті підвівся пан Заглоба.

— Треба б, — сказав він, звертаючись до прибульців, — сьогодні з'їздити до міста. Там перед виборами все аж кипить, кожен свого висуванця хвалить. Дорогою я розповім вам, панове, кого, на мій розсуд, треба підтримати.

Ніхто не озвався, пан Заглоба повів осовілим оком довкола, нарешті звернувся до Басі:

— А ти, бджілко, поїдеш із нами?

— Та хоч на Русь! — різко відповіла Бася.

І знову запала тиша. З такими запинками минув цілий сніданок, розмова не клеїлася.

Нарешті усі підвелися з-за столу.

Пан Володийовський відразу ж підійшов до Кшисі й промовив:

— Милостива панно, мені неодмінно треба поговорити з вами наодинці.

Після цього він подав їй руку, і вони пройшли у прилеглу кімнату, в ту саму, що була свідком їхнього першого поцілунку.

Посадивши Кшисю на софу, пан Міхал сів поруч і як дитину заходився гладити її по голові.

— Кшисю! — сказав він нарешті лагідним голосом. — Ти не боїшся більше? Чи можеш тепер спокійно і розважливо говорити зі мною?

Дівчина вже зовсім заспокоїлася, а крім того, її зворушила його доброта, і тоді вона вперше підвела на нього очі.

— Можу, — відказала вона тихо.

— Чи правда, що ти йдеш у черниці?

У відповідь Кшися стулила руки й благально прошепотіла:

— Не гнівайся на мене, милостивий пане, не проклинай, але це правда!

— Кшисю! — промовив пан Володийовський. — Невже ти й справді здатна топтати людське щастя, як зараз моє топчеш? Де твоє слово, де наша домовленість? Я з Богом вести війни не можу, але скажу тобі наперед те, що вчора мені пан Заглоба сказав: сутани з людської кривди не шують. Моєю кривдою Божої слави не примножиш, адже Господь над усім світом панує, всі народи і землі, моря й річки, птахи піднебесні, звірі лісові, сонця, зорі й усе, що тільки на думку спасти може, і навіть більше, усе його, а ти в мене одна — кохана і найдорожча, моє щастя, увесь мій скарб. Невже ти гадаєш, що Господь Бог, усім володіючи, схоче в убогого жовніра цей скарб вирвати? Що він, із добротою його великою, пристане на це, не розгнівається, задоволений буде? Подумай, що ти йому даєш — себе? Але ж ти моя, ти мені доброхіть присягала, отже, даєш не своє, а чуже, мій біль, мої сльози, а може, й мою смерть. Чи маєш ти на це право? Спитай про це у свого серця, свого розуму, у власного сумління спитай... Якби я тебе скривдив, кохання своє зрадив, тебе забув, у тяжких гріхах чи в безчесті якому винуватий був — ой, та годі, й говорити про це не хочеться! Але я поїхав у дикий степ — орду постерегти, розбійників половити, Вітчизні прислужитися, життя свого не шкодуючи, а тебе кохав до нестями, про тебе вдень і вночі думав і, як олень до води, птах у небеса, дитя до матері і мати до дитини, до тебе прагнув! І за оце все мені така зустріч, така нагорода? Кшисю, люба моя, друже мій, моя обранице, скажи

мені, що скоїлося? Не крийся, говори щиро, як я з тобою говорю, допоможи укріпити віру, не залишай мене наодинці з моїм нещастям. Ти сама дала мені таке право — не роби мене покиньком!..

Не знав сердешний пан Міхал того, що є на світі право набагато владніше й давніше, аніж звичайні людські права, і, скоряючись йому, серце тільки слідом за коханням іде і йтиме, а те, котре кохати перестало, вже самим цим у віроломстві винувате. Так гасне ненароком лампа, коли в ній вигорить гас. Тож, не знаючи про це, пан Володйовський обіймав коліна Кшисі, просив і благав її, а вона відповідала йому тільки потоками сліз, бо вже не могла відповісти серцем.

— Кшисю, — сказав нарешті маленький рицар, підводячись, — у сльозах твоїх щастя моє втонути може, але ж я тебе не про це, а про порятунок благаю.

— Не питай мене, милостивий пане, про причини, — відповіла, ковтаючи сльози, Кшися, — не шукай глузду, так, напевно, мусить бути і не буде інакше. Не гідна я такого чоловіка, як ти, мосьпане, і ніколи не була гідна... Знаю я, якої кривди тобі завдаю, і прикро мені від цього, ох як прикро!... Ради дати собі не можу... О Боже мій, Боже! Серце крається! Вибач мені, милостивий пане, не гнівайся, відпусти і не проклинай!

Сказавши це, Кшися упала перед паном Володйовським навколішки.

— Знаю, знаю, скривдила я тебе, милостивий пане, тому ласкаво прошу поблажливості й милосердя.

Тут темна Кшисина голівка схилилася аж до підлоги. Пан Володйовський тієї ж миті силоміць підняв бідолашну плакальницю з підлоги, посадив знову на софу і, мов несамовитий, заходився міряти кроками кімнату. Іноді він зупинявся, обхопивши голову руками, потім знову ходив із кутка в куток, нарешті зупинився перед Кшисею і промовив:

— Дай собі ще час, а мені надію. Адже і я не кам'яний. Чому ж ти без крихти жалю печеш мене розжареним залізом? Хоч би я й хтозна-який терплячий був, та коли шкіра зашипить, мимоволі не витримаєш. А вже як мені боляче, і сказати не вмю... Далєбі, не вмю!.. Простак я, знаю, найкращі мої роки на війнах проминули... О Боже! О Пречиста Діво! У цій самій кімнаті ти мені про кохання говорила! Кшисю, Кшисю! Я думав, довіку зі мною будеш, а тепер — усе, кінець! Що з тобою сталося? Хто підмінив тобі серце? Кшисю, адже я і досі той самий... Ти й знати не хочеш, що для мене цей удар болючіший, аніж для кого іншого, бо я вже

одну кохану втратив. О Господи, що їй іще сказати, щоб зачепити її серце?.. Як же я мучуся, і всім байдуже до цього. Залиш мені хоч надію, не позбавляй усього відразу!..

Кшися нічого не відповідала, від ридань вона здригалася дедалі сильніше, а маленький рицар стояв перед нею, намагаючись угамувати спершу свою скорботу, а відтак і страшний гнів, і, нарешті, заспокоївшись, повторив:

— Залиш же мені хоч надію! Чуєш?

— Не можу, не можу! — відповіла Кшися.

Почувши це, пан Володийовський підійшов до вікна і притулився чолом до холодної шибки. Постоявши довгенько мовчки, він обернувся, ступив кілька кроків до дівчини і дуже тихо промовив:

— Бувай здорова, милостива панно! Мені тут робити нема чого. Щоб ти мала стільки щастя, як я мав горя! Знай, що я прощаю тобі, зараз словом, а дасть Бог, і серцем прощу... Тільки май надалі більше милосердя до людських страждань і не давай порожніх обіцянок. Та що там казати, у лиху годину переступив я ці пороги!.. Прощавай!..

Сказавши це, він ворухнув вусиками, уклонився і вийшов. У їдальні досі сиділи подружжя Маковецьких і пан Заглоба. Вони підхопилися назустріч панові Міхалу, але він тільки махнув рукою.

— Усе марно! — сказав він їм і вийшов. — Дайте мені спокій!..

З їдальні вузьким коридором маленький рицар попрямував до своєї кімнати. Там біля сходів, що вели у спочивальню панянок, дорогу йому заступила Бася.

— Нехай Бог вас утішить, милостивий пане, і пом'якшить Кшисине серце, — промовила вона голосом, що тремтів від сліз.

Пан Міхал, навіть не глянувши на неї, мовчки пройшов повз. І раптом його поймав шалений гнів, гіркота переповнила душу, він обернувся до неї в чому не винної Басі, обличчя його було скривлене люттю і глумом.

— Дай Кетлінгу слово вийти за нього, — випалив він задихаючись, — закохай його в себе, а потім розтопчи, розтерзай його серце і піди у черниці!

— Пане Міхале! — здивовано заводала Бася.

— Натішся уповні, нарозкошуйся поцілунками, а далі йди, відбуйвай покуту!.. Бодай би вас хап ухопив!..

Цього Бася стерпіти вже не могла. Сам Бог бачив, скільки самозабуття було у її побажанні, а у відповідь вона почула несправедливий докір, глум і образу тієї миті, коли життя б віддала, аби тільки втішити невдячного.

Її палка душа аж кипіла. Щоби дівчини пашіли вогнем, ніздрі роздулися від гніву. Не роздумуючи ані хвилини, Бася струснула непокірною чуприною і вигукнула:

— То знай же, милостивий пане, що не я через Кетлінга іду в черниці!

Сказавши це, вона збігла вгору сходами і зникла з очей.

Маленький рицар остовпів від подиву, а потім, ніби прокинувшись, провів по обличчю руками, протираючи очі як людина, котра щойно пробудилася від сну.

Зненацька, налившись кров'ю, він схопився за шаблю і страшним голосом закричав:

— Горе зрадникові!

За чверть години він уже мчав до Варшави, аж вітер свистів у нього у вухах та грудки землі летіли з-під копит коня.

***** Спільноти (лат.).

***** Доказ (лат.).

***** Варвар (лат.).

РОЗДІЛ ХІХ

Від'їзд його помітили пан стольник із дружиною і пан Заглоба, які з тривогою поглядали одне на одного, ніби питаючи, що сталося і куди він їде.

— Боже праведний! — заволала пані стольникова. — Ще рушить десь у Дике поле, і я його більше не побачу!

— Або ж слідом за цією блазницею у кляшторі сховається! — додав зрозпачений пан Заглоба.

— Тут треба щось вирішувати! — згодився пан стольник.

Зненацька відчинилися двері, й у їдальню вихором увірвалась Бася, схвильована, бліда. Зупинившись посередині кімнати й затуливши долонями очі, вона затупала ногами, як мала дитина, і запищала:

— Рятуйте, люди добрі! Пан Міхал поїхав убити Кетлінга! Хто в Бога вірує, нехай скаче за ним, зупинить! Рятуйте, рятуйте!..

— Що з тобою, панно? — вигукнув, хапаючи її за руки, пан Заглоба.

— Рятуйте! Пан Міхал уб'є Кетлінга! Через мене пролетиться кров, Кшися загине, і все через мене!

— Говори! — струснувши її, заволав пан Заглоба. — Звідкіля ти це знаєш? Чому через тебе?

— Бо я зі злості сказала йому, що вони кохають одне одного і що Кшися через Кетлінга у черниці їде. Заради усіх святих, хто в Бога вірує, нехай квапиться, завадить цьому. Їдь, милостивий пане, чимшвидше, усі їдьте, всі їдьмо!

Пан Заглоба, котрий не звик у таких випадках гаяти часу, вискочив на подвір'я і звелів негайно запрягати.

Пані стольникова хотіла розпитати Басю про дивовижну новину. Вона досі й подумати не могла, що Кшися і Кетлінг кохають одне одного, але Бася вилетіла слідом за паном Заглобою приглянути, як запрягатимуть, допомогла вивести коней, поставила їх у дишло, і, нарешті, сівши на передок, простоволоса підїхала до ганку, на якому двоє чоловіків, уже вбраних, чекали на неї.

— Злазь! — сказав їй пан Заглоба.

— Не злізу!

— А я кажу, злазь!

— Не злізу! Сідайте, місця вистачить, а ні, то сама поїду!

Із цими словами вона взяла у руки віжки, а чоловіки, бачачи, що сперечатися з нею — тільки гаяти час, дали їй спокій.

Тим часом підбіг із батогом челядник, а пані стольникова встигла винести Басі кошушанку і ковпачок, бо день був морозний.

І вони рушили.

Бася залишилася на передку, пан Заглоба марно вмовляв її пересісти хоч на перше сидіння, але вона й цього не схотіла, можливо, боячись, щоб він не лаяв її, через те йому довелося розпитувати здалека, кричачи на повен голос, а вона відповідала, не повертаючи голови.

— Звідкіля ти, — почав пан Заглоба, — знаєш про цю парочку?

— Я все знаю!

— Кшися, чи що, тобі сказала?

— Кшися нічого мені не говорила.

— То, може, сам шотландець?

— Ні, але я знаю, що він саме через неї до Англії зібрався. Усіх пошив у дурні, опріч мене.

— Неймовірно! — промовив пан Заглоба.

А Бася йому:

— Це ваша, милостивий пане, робота. Не треба було їх зводити.

— Сиди тихо, не пхай носа до чужого проса! — відповів пан Заглоба. Його найбільше зачепило те, що її докір чує латичівський стольник.

Трохи помовчавши, він додав:

— Я їх зводив? Я їм щось радив? Отакої! Мені подобаються такі балачки!

— А що ні, скажете? — відповіла дівчина.

Далі вони їхали у повній тиші.

Пан Заглоба ніяк не міг спекатися думки, що Бася має слухність і що без нього тут справді не обійшлося. Думка ця гризла його всеньку дорогу, ще й коляска тряслася мов проклята, тож у старого шляхтича геть зіпсувався настрій, він ладний був звинувачувати у всьому самого себе.

«Володийовський і Кетлінг, — міркував він, — мали б рацію, якби, змовившись, відтяли мені вуха. Одружити когось супроти його волі — це все одно, що наказати комусь на кобилі обличчям до хвоста їздити. Слушно каже ця муха. Якщо трапиться двобій, кров Кетлінга буде на моїй совісті. І що це я на старості літ ніяк не вгамуюся? Тьху, нехай йому лиха година!

Ще більше, наостанок мало в дурні не пошили, бо ледве здогадався, з якої це речі Кетлінг зібрався за море їхати, а ця галка у черниці податися, та гайдучок усе відразу збагнув...»

Тут задумався пан Заглоба, а за хвилю сказав:

— Шельма, не дівчина! Мабуть, очі у пана Міхала там, де й у рака, раз він нею заради тієї ляльки знехтував!

Тим часом вони дісталися до міста. Отут і почалися труднощі. Ніхто з них не знав, ні де тепер мешкає Кетлінг, ні де зупинився пан Володийовський, а знайти їх у такому скопищі людей було не легше, ніж зернину в корці маку.

Спочатку вони подалися до двору великого гетьмана, там їм сказали, що Кетлінг саме сьогодні вранці має відплисти за море. До речі, сказали, пан Володийовський теж тут побував, розпитував усіх про Кетлінга, але де він тепер, ніхто не знав. Можливо, пристав до хоругви, що розкинула шатра у полі за містом.

Пан Заглоба звелів їхати до табору, проте й там не пощастило натрапити на слід пана Міхала. Об'їхали ще усі заїжджі двори на вулиці Длугій, були на Празі, усе марно.

Тим часом настала ніч, про ночівлю в готелі годі було й думати, тому вирішили повернутися додому.

Усі були зажурені. Бася навіть трохи сплакнула, набожний пан столярник читав молитви, а пан Заглоба був справді стривожений. Та він усе-таки пробував розвеселити і себе, і компанію.

— Ха! — промовив він. — Ми тут бідкаємося, а пан Міхал, можливо, уже вдома!

— Або у двобої прохромлений! — озвалась Бася.

І заходилася ридати, повторюючи крізь сльози:

— Язика мені відтяти треба! Це я, я винувата! О Господи, я, напевно, збожеволію!

— Тихо, панно! — заспокоїв її пан Заглоба. — Не твоя це провина! І знай, якщо зітнулися вони, то не Міхалові лежати на землі.

— А мені й того рицаря жаль! Добре ж ми йому за гостинність віддячили! Боже! Боже!

— Вона правду каже, — згодився пан Маковецький.

— То годі вам! Кетлінг, мабуть, уже до Пруссії під'їздить. Адже чули — поїхав один. Дасть Бог, зустрінуться вони, згадають давню

дружбу, а з нею і службу. Вони ж скільки у походах укупі солі з'їли, стремено в стремено їздили, на одному сідлі спали, разом відбивали набіги, чимало ворожої крові пролили. На ціле військо своєю приязню вславилися, а Кетлінга за красу дружиною пана Володийовського називали. Бути не може, щоб, зустрівшись, не згадали вони цього.

— Часом і таке буває, — підхопив поміркований пан стольник, — що найвірніша приязнь переходить у ненависть. Скажімо, у наших краях пан Дейма зарубав пана Убиша, з яким приятелював років із двадцять. Можу вам, панове, якщо ваша ласка, цю сумну історію розповісти.

— Якби голова моя зараз вільна була, я залюбки послушав би, як і розповіді милої дружини вашої, котра не промине жодної деталі, розказуючи про своє родинне дерево. От тільки страх мене бере, як згадаю ваші слова про приятелювання і ненависть. Боронь Боже від такої напасті, боронь Боже!

Але пана стольника не можна вже було зупинити.

— Одного звали паном Деймою, другого — паном Убишем! Обидва люди достойні й друзі нерозлийвода.

— Ой! Ой! Ой! — понуро мовив пан Заглоба. — Вірмо у милосердя Боже, що цього разу так не буде, бо інакше Кетлінгу не жити!

— Нецастя! — помовчавши хвилину, вів далі пан стольник. — Про що це я? Так, так, про Дейму й Убиша! Пам'ятаю, як сьогодні це було... А йшлося теж про жінку...

— Вічно ці жінки! Перша-ліпша чорнявка такого пива тобі зварить, що вип'єш і скрутить тебе, — буркнув пан Заглоба.

— А ти, ваша милість, Кшисі не ображай! — зненацька завокала Бася.

А пан Заглоба їй:

— Якби пан Міхал у тебе закохався, не було б оцього всього...

Так за розмовами доїхали додому. Серця затьохкали у всіх, коли вони побачили світло у вікнах. Подумалося, чи не пан Володийовський часом приїхав?

Проте назустріч вийшла сама пані Маковецька, засмучена і вельми стривожена. Дізнавшись, що всі пошуки були марні, вона залилася рясними слізьми і заголосила, що вже ніколи більше не побачить брата. Бася завторувала їй, та й сам пан Заглоба не міг дати собі ради від печалі.

— Завтра зранку знов поїду, — сказав він, — може, самому щось пощастить розвідати.

— Поїдемо шукати удвох, — озвався пан стольник.

— Ні, ви, ваша милість, залиштеся з жінками. Якщо Кетлінг живий, я повідомлю.

— Побійтеся Бога! Адже ми в оселі цього чоловіка мешкаємо! — вигукнув пан стольник. — Завтра треба інше житло шукати, у найгіршому разі хоч би й намети в полі поставити.

— Чекайте від мене звістки, а то знову розминемося, — порадив пан Заглоба. — Якщо Кетлінга зарубано...

— Заради Бога, говори тихіше, ваша милість, — попрохала пані стольникова. — А то ще челядь почує і Кшисі перекажуть, а вона й так ледве жива.

— Піду до неї, — сказала Бася.

І помчала нагору. Старі залишилися у турботах і тривозі. Ніхто в цілій господі не спав. Думка про те, що Кетлінга, можливо, уже вбито, наповнила страхом їхні серця. До того ще й ніч видалася задушливою, темною, десь удалині гриміло, сяяли сполохи, а згодом і яскраві блискавки стали щомиті шугати в пільмі. Опівночі перша цієї весни буря пронеслася над землею. Аж двірня пробудилася.

Кшися з Басею спустилися зі своєї спочивальні в їдальню. Там, зібравшись до купи, усі почали читати молитви, після кожного удару грому хором повторюючи за звичкою: «І слово стало плоттю!»

У посвистах вітру часом їм учувався тупіт копит, і тоді волосся на голові у Басі бралось дротом від страху, та й старим ставало моторошно, здавалося, ось-ось відчиняться двері й усередину зайде пан Володійовський, вимащений кров'ю Кетлінга.

Так завжди лагідний і чемний пан Міхал уперше в житті став тягарем для довколишніх, бо сама думка про нього наповнювала жахом їхні серця.

Ніч не принесла жодної звістки про маленького рицаря. На світанку, коли буря трохи вщухла, пан Заглоба вдруге вирушив до міста.

Увесь цей день минув у ще більшій тривозі й печалі. Бася аж до вечора просиділа біля вікна або вибігала до воріт і дивилася на дорогу, чи не їде пан Заглоба.

Тим часом челядь за наказом пана стольника поволі пакувала корзини й вузли, готуючись до від'їзду. Кшися пильнувала за нею, намагаючись у такий спосіб триматися осторонь від подружжя Маковецьких.

Пані стольникова при ній жодним словом не обмовилася про брата, проте саме її мовчання переконувало Кшисю в тому, що і кохання пана Міхала до неї, і їхня домовленість і, нарешті, її відмова — все із таємного стало явним. А тому важко було Кшисі сподіватися, що ці найближчі панові Володийовському люди не скривджені й не гніваються на неї. Бідолашна дівчина знала, що так і має бути, що відщуралися її тепер такі віддані досі серця, і страждала собі тихцем.

Надвечір були складені корзини й ув'язані вузли, і вже можна було вирушати. Але пан Маковецький досі ще чекав вісток од пана Заглоби. Нарешті подали вечерю, до якої ніхто не доторкнувся, і потягся тяжкий, нестерпний, нудний вечір, навколо було так тихо і так глухо, ніби усі тільки те й робили, що прислухалися до нашіптування годинника.

— Перейдімо у вітальню, — запропонував зненацька пан стольник. — Надокучило вже тут сидіти.

Перейшли у вітальню, повсідалися, але не встигли й словом перемовитися, як за вікнами загавкали собаки.

— Їде хтось! — вигукнула Бася.

— Собаки вищатъ, ніби свого впізнали! — зауважила пані стольникова.

— Ану тихо! — сказав пан стольник.

— Тихо! — повторила Бася. — Хтось свій під'їздить... Це пан Заглоба.

Бася і пан стольник підхопилися на рівні ноги й вибігли з вітальні. У пані стольникової закалатало серце, проте вона залишилася з Кшисею, щоб скорим поспіхом не виказати, яких надто важливих звісток очікують від пана Заглоби.

Тим часом колеса заторохтіли вже під вікнами, і знову все стихло.

У сінях почувлися якісь голоси, а ще за мить у кімнату ураганом увірвалася Бася із таким обличчям, немовби побачила привида.

— Басю, що з тобою? Хто там? — запитала пані Маковецька.

Та не встигла Бася відсапнути, щоб відповісти, як двері відчинилися, і в кімнату зайшов пан стольник, слідом пан Володийовський, а за ним Кетлінг.

РОЗДІЛ XX

Кетлінг був так збентежений, що ледве здогадався уклонитися дамам, після чого зупинився стояти нерухомо, притиснувши капелюха до грудей і заплющивши очі, схожий більше на чудовий портрет, аніж на живого чоловіка. Пан Володйовський обійняв сестру, що кинулася йому назустріч, і наблизився до Кшисі.

Обличчя дівчини було біле як полотно, і легенький пушок над губою здавався темнішим, ніж зазвичай. Груди її високо здіймалися від хвилювання. Пан Володйовський ніжно взяв її руку в свою і підніс до губів, відтак постояв мовчки, ворущачи вусиками, і нарешті, зібравшись із думками, з великим смутком спроквола заговорив:

— Моя милостива панно, ні, скажу не криючись: моя кохана Кшисю! Вислухай мене без страху, бо я не скіф, не татарин, не дикун якийсь, а просто приятель твій, котрий, сам не вмючи бути щасливим, тобі щастя зичить. Тепер ні для кого не таємниця, що ви з Кетлінгом кохаєте одне одного. Панна Бася у справедливому гніві сказала мені це у вічі, і не приховую, я з люттю великою вилетів із цієї оселі, прагнучи помсти... Хто усе втратив, тому лишається тільки помститися, а я, Бог свідок, кохав тебе без тями, і не просто як кавалер панну... Якби я був уже батьком родини і Господь дав би мені сина чи донечку, а потім забрав, то й тоді, либонь, я побивався б не більше, аніж зараз побиваюсь...

Тут голос у пана Міхала зненацька затремтів, але він ураз угамував себе і, ворухнувши вусиками, повів далі:

— Але жаль жалем, а сльозами лиха не виплечеш. Те, що Кетлінг тебе покохав, не дивина! Та й хто б тебе не покохав?! І що ти його покохала, така вже моя доля, однак і це не дивно, куди мені до Кетлінга! На бойовищі я йому не поступлюся, він сам це підтвердить, а тут нас рівняти нема чого. Господь Бог одного нагородив красою, а другому її не дав. Та все-таки розумом не обділив. Тому-то я, щойно мене вітром дорогою обвіяло, а перша лють минула, прислухався до голосу сумління і подумав: за що ж ти їх каратимеш? За що проллеш кров приятеля? Покохалися вони — так на те воля Божа. Недарма старі люди кажуть: «Супроти кохання і гетьманське слово не указ». Покохали одне одного, отже, так Бог хотів, але честі своєї не принизили. Якби Кетлінг знав, що ти мені

присягла, може, я б і крикнув йому: «Захищайся!», але він ні про що не знав. Нема тут його провини. І твоєї нема. Він вирішив поїхати, ти — Богові послужити... Певно, так уже судилося. Це Божий перст, мені на роду написано сиротою бути. Та нічого, я перетерплю!..

Пан Міхал удруге раптово змовк і почав важко дихати, як нурець, що ледве випірнув із глибини вод, і знову взяв Кшисю за руку.

— Кохати, усього для себе бажаючи, не штука, — сказав він. — У трьох нас серця краються, — подумав я, — нехай ліпше одне перетерпить, зате двом утіху залишить. Дай Боже тобі, Кшисю, щастя з Кетлінгом!.. Амінь... Ние моє серденько, та поболить і вгамується. Туга вляжеться... Дай тобі Боже... А це все, далєбі, минеться... Я перетерплю!..

І хоч пан Міхал тримався мужньо, проте на цьому слові зціпив зуби і застогнав від болю, а у протилежному кутку вітальні почулося скиглення Басі.

— Ну, Кетлінгу, будь щасливий, побратиме! — вигукнув пан Володийовський.

Кетлінг підійшов ближче, упав ницьма перед Кшисею і мовчки з величезною поштивістю й ніжністю обійняв її коліна.

А пан Володийовський заговорив уривчасто:

— Обійми його і ти! Натерпівся ж бо, хлопчина... Нехай вас Бог благословить!.. Не підеш ти у черниці... А я втішуся тим, що не прокленете ви мене, а добрим словом згадаєте... Господь Бог зараз зі мною, я знаю, хоч і тяжко мені...

Бася, не в змозі довше витримати його речей, вибігла з вітальні, а пан Володийовський, завваживши це, сказав панові стольнику та його сестрі:

— Ідіть і ви в іншу кімнату, а їх залиште самих... Я теж піду, хочу наодинці з Богом поговорити...

І вийшов.

У сінях він зустрів Басю. Вона стояла біля сходів, на тому самому місці, що й першого разу, коли, поійнята гнівом, виказала таємницю Кшисі й Кетлінга. Але тепер вона стояла, відвернувшись обличчям до стіни і заходячись від плачу.

Побачивши це, пан Міхал ще більше затужив над своєю долею. Досі він стримувався, як міг, але цієї миті немовби впали усі перепони, і з очей його потоком ударили сльози.

— Чого ти плачеш, милостива панно? — співчутливо запитав він.

Бася підвела голівку і, мов дитина, підносячи до очей то один, то другий кулачок, здригаючись від ридань і хапаючи відкритим ротом повітря, уривчасто відповіла йому:

— Мені так жаль!.. О Боже, як мені жаль!.. Пан Міхал такий чесний, такий добросердий!.. Боже мій, Боже!..

А він тим часом узяв її рученята в свої і заходився цілувати їх з удячністю й розчуленням.

— Бог тебе винагородить! Бог тебе винагородить за твою сердечність! — промовив він. — Тихо, не плач!

Але Бася ридала ридма. Кожна жилка тремтіла в неї від плачу, вона дедалі частіше хапала губами повітря і нарешті, затупавши ніжками від обурення, заволала так голосно, що аж розляглося на всенюк оселю:

— Дурна, як пень, Кшися! Та я б і на десять Кетлінгів пана Міхала не проміняла! Я пана Міхала люблю більше за всіх... більше, аніж тітку, більше... аніж дядька, більше, аніж Кшисю!..

— Басю!.. Зради Бога! — вигукнув маленький рицар.

І, щоб хоч якось угамувати дівчину, пан Міхал ухопив її в обійми, а Бася так притислася до його грудей, що він чув, як тьохкає, мов у пташки, її серце. Тоді пан Міхал обняв Басю ще міцніше, і вони завмерли.

Настало довге мовчання.

— Басю! Чи підеш за мене? — нарешті запитав маленький рицар.

— Так! Так! Так! — відповіла Бася.

Почувши це, пан Міхал палко поцілував її у рожеві уста, і вони знову завмерли.

Тим часом заторохтіла бричка, а за мить пан Заглоба вбіг у сіни, а звідти в їдальню, де сиділи пан стольник із дружиною.

— Немає Міхала! — випалив він одним духом. — Я шукав його всюди! Пан Кшицький каже, що бачив їх із Кетлінгом. Мабуть, билися вони!

— Міхал тут, — відповіла пані стольникова, — привіз Кетлінга і віддав йому Кшисю!

Соляний стовп, що на нього обернулася Лотова дружина, напевно, більше скидався на живу людину, аніж пан Заглоба тієї миті. Якийсь час тривало цілковите мовчання, відтак старий шляхтич протер очі й запитав:

— Невже?

— Кшися з Кетлінгом сидять у вітальні, а пан Міхал молиться пішов, — відповів пан стольник.

Пан Заглоба, не вагаючись, зайшов у вітальню і, хоч уже знав про все, знову остовпів, побачивши Кетлінга й Кшисю, що сиділи, схилившись одне до одного. Вони відразу ж підхопилися, онімівши від збентеження, але тут слідом за ними увійшло і подружжя Маковецьких.

— Життя мого не вистачить, щоб віддячити панові Міхалу! — нарешті вигукнув Кетлінг. — Йому ми своїм щастям зобов'язані!

— Нехай благословить вас Господь! — промовив пан стольник. — Як пан Міхал сказав, так і буде!

Кшися кинулась пані стольниковій в обійми, і обидві заплакали. Пана Заглобу ніби оглушили чимось важким по голові. Кетлінг уклонився синівським поклоном панові стольнику, той підвів його і чи то від надміру почуттів, чи то від хвилювання сказав:

— А пана Убиша пан Дейма все-таки зарубав! Тож не мені, а Міхалові дякуй!

Помовчавши трохи, він звернувся до дружини:

— А як ту їхню кралю звали?

Але пані стольникова не встигла відповісти, бо цієї миті у вітальню вбігла Бася, ще засапаніша, ще рожевіша, ніж завше, з кудлами, які спадали на очі так, що майже не видно було лоба. Підскочивши до пари, котра стояла посеред кімнати, і вимахуючи пальцем то перед очима у Кетлінга, то у Кшисі, вона заводала:

— Робіть собі що хочете! Зітхайте, кохайтесь, одружуйтесь! На здоров'я вам! Гадаєте, що пан Міхал самотою на світі залишиться? А дзуськи! От візьму й вискочу за нього, бо я його кохаю і сама про це йому сказала. Перша сказала, він спитав, чи піду я за нього, а я відповіла, що вибрала б його з десятка інших, бо кохаю його і буду йому найліпшою дружиною, не покину його ніколи і піду укупі з ним воювати. Я його давно покохала, хоч і мовчала, бо він найсердечніший і найжаданіший, і кращого за нього на світі нема... А тепер собі одружуйтесь скільки ваша воля, а я за пана Міхала вийду хоч завтра, бо я, я...

Тут Бася поперхнулася.

Усі дивилися на неї і ніяк не могли збагнути, чи вона збожеволіла, чи говорить правду. Вони здивовано переглядалися, аж раптом слідом за Басею у дверях з'явився пан Володйовський.

— Міхале! — запитав пан стольник, оговтавшись після тривалої паузи. — Чи правда те, що ми чуємо?

На це маленький рицар поважно відповів:

— Бог сотворив диво, і ось моя втіха, моє кохання, мій найбільший скарб!

Після цих слів Бася скочила до нього, мов сарна.

Тим часом маска здивування спала з обличчя пана Заглоби, його біла борода затряслася, і він, широко відкривши обійми, промовив:

— Хвала Всевишньому!.. Гайдучку, Міхале, мерщій до мене, а то я розревуся!..

РОЗДІЛ XXI

Він кохав її до нестями, і вона його теж, і було їм добре вкупоньці, от тільки дітей Бог не дав, хоч уже четвертий рік пішов, як вони побралися. Зате господарювали завзято. Пан Володийовський купив на свої і Басині гроші декілька сіл під Кам'янцем, і обійшлися вони йому недорого, бо у тих краях уже дехто, побоюючись турецької навали, квапливо розпродавав майно. В маєтках своїх маленький рицар запроваджував суворі військові порядки, неспокійний люд упокорював, спалені хати відбудовував, споруджував фортеці, себто оборонні укріплення, де розміщував тимчасові гарнізони зі своїх жовнірів, — одне слово, як колись ревно захищав Вітчизну, так тепер діловито хазяйнував, не випускаючи, зрештою, із руки шаблі.

Слава його наймення була найліпшим захистом для його володінь. Із деякими мурзами він лив воду на шаблі й укладав побратимство, інших бив. Свавільні козацькі загони, розрізнені ватаги ординців, степові розбійники й опришки з бессарабських хуторів тремтіли на саму згадку про «Маленького Сокола», і тому табуни його коней та отари овець, буйволи і верблюди безпечно бродили степом. Навіть сусідів його шанували. Статки пана Міхала з допомогою розумної дружини зростали. Він був оточений шанобою і повагою. Рідна земля нагородила його високим званням, гетьман його любив, хотинський паша, згадуючи про нього, губами цмокав, у далекому Криму, в Бахчисараї, з поштивістю повторювали його ім'я.

Господарство, війна і любов — ось чим тепер було заповнене його життя.

Спекотне літо тисяча шістсот сімдесят першого року застало подружжя Володийовських у родовому Басиному селі Сокіл. Село це було перлиною їхніх володінь. Там вони пишно усією двірнею приймали пана Заглобу, котрий, попри важку дорогу і свій поважний вік, приїхав до них, щоб виконати урочисту присягу, дану молодятам на весіллі.

Проте бучному бенкетуванню й радості господарів, що частували любого гостя, невдовзі завадив наказ гетьмана, який велів панові Володийовському прибути до Хрептова, куди його було призначено комендантом. Там він мав нести сторожову службу, пильнувати молдавський кордон, збирати чутки, що надходили з пустелі, відганяти випадкові чамбули й очистити околиці від гайдамаків.

Маленький рицар, як відданий жовнір Речі Посполитої, негайно наказав челяді позганяти стада з лугів, нав'ючити верблюдів і в повній готовності очікувати виступу в похід.

Та серце його краялося на думку про розлуку з дружиною, котру він кохав і як чоловік, і як батько, кохав так, що просто дихати без неї не міг, а брати з собою у глухі й дикі ущицькі пущі й піддавати небезпеці не хотів.

Але Бася вперлася, що поїде з ним.

— Подумай, — казала вона, — невже мені спокійніше тут лишатися, аніж там, під охороною війська, біля тебе жити? Ліпшого даху, як твій намет, мені не треба, бо я за тебе для того й пішла, щоб ділити з тобою і злигодні, і труднощі, і небезпеки. Тут мене тривога з'їсть, а там, поруч із таким жовніром, я себе у безпеці відчуватиму, як королева у Варшаві. А треба буде в похід іти, і в похід піду. Та я тут без тебе очей не стулю, скибки хліба в рот не візьму. Все одно не витримаю і помчу до Хрептова, а накажеш мене не пускати, під ворітьми заночую і доти упрохуватиму тебе і плакатиму, аж доки ти змилосердишся.

Пан Володийовський, спантеличений таким вибухом почуттів, схопив дружину в обійми і засипав палкими поцілунками її рожеве личко, хоч вона теж у боргу не лишилася.

— Я б не суперечив, — сказав він нарешті, — якби йшлося про звичайну сторожову службу чи сутички з ординцями. Людей там і справді буде вдосталь, бо зі мною піде хоругов генерала подільського²⁵ і ще одна, пана підкоморія, а крім того, Мотовило зі своїми семенами та Лікгаузові²⁶ драгуни. Разом близько шестисот вояків, а з джурами і вся тисяча буде. Я іншого боюся. Хоч горлодери з варшавського сейму у це не хочуть вірити, але ми, жителі східних окраїн, із години на годину очікуємо початку великої війни з усією турецькою раттю. Це і пан Мислишевський підтвердив, і хотинський паша щодень Божий повторює, та й гетьман гадає, що султан не залишить Дорошенка без допомоги й оголосить війну — велику війну! — Речі Посполитій. І що тоді мені з тобою робити, моя рожева квітко, граєтіум мій, Богом послана?

— Що з тобою станеться, те й зі мною. Не хочу іншої долі, хочу такої, яка тобі випаде...

Тут пан Заглоба, котрий досі мовчав, промовив, звернувшись до Басі:

— Якщо вас турки схоплять, хоч-не-хоч, а твоя доля геть іншою, аніж у Міхала, буде. Хе! Після козаків, шведів, гіперборейців і бренденбурзької

зграї — турецькі пси! Казав я ксьондзові Ольшовському: «Не доводьте Дорошенка до відчаю, бо він од безвиході перекинеться до турків». Ну й що? Не послухали мене! Виставили супроти Дороша Ханенка²⁷, а тепер Дорош хіть-не-хіть змушений турчинові вклонитися і на додачу на нас його повести. Пам'ятаєш, Міхале, я при тобі застерігав ксьондза Ольшовського?

— Мабуть, ти його, милостивий пане, колись іншим разом застерігав, бо я такого не пригадаю, — відповів маленький рицар. — Але все, що ти про Дорошенка говориш, свята правда, та й пан гетьман такої самої думки, а ще, подекують, має листи від Дороша, які підтверджують це. Зрештою, так чи інак, перемови починати вже пізно. А позаяк ти, ваша милость, бистрий на розум, порадь мені: брати Баську до Хрептова чи краще тут залишити? Тільки врахуй: глушина там неймовірна. Невеличке село завше було бідним, а за двадцять літ через нього стільки разів козацькі ватаги і чамбули пройшли, що навряд чи там два бруси, збиті до купи, знайдуться. Довкола самі яри, порослі лісом, глибокі печери і всякі потайні місця, у яких сотнями розбійники ховаються, не кажучи вже про тих, що приходять із Волощини.

— Розбійники за такої сили, яку ти маєш, — дрібниця, — відповів пан Заглоба, — чамбули теж: якщо великі підтягнуться, ти про них завчасу почувеш, а з малими ти й сам упораєшся.

— Ну що! — завонала Бася. — Казала ж я! Розбійники — дрібниця! Чамбули — дрібниця! З такою силою Міхал мене від усієї кримської рати захистить!

— А ти не лізь, не заважай мені обмірковувати, — відбрив її пан Заглоба, — а то супроти тебе розсуджу.

Бася мерщій затулила обома долоньками рота і голівку втягла у плечі, вдавши, ніби страх як боїться пана Заглоби, а він, хоч і бачив, що гайдучок його жартує, був вельми улещений і, поклавши свою старезну руку на біляву Басину голову, сказав:

— Не бійся, я тебе втішу!

Бася хутко поцілувала його в руку, бо й справді багато що залежало від порад старого шляхтича, які бували такими непомильними, що ніколи ще нікого не підводили. А пан Заглоба, запхавши обидві руки за пояс і швидко поглядаючи здоровим оком то на маленького рицаря, то на його дружину, несподівано промовив:

— А нащадків як не було, так і нема! Що?

І випнув нижню губу.

— Така, либонь, воля Божа! — відповів, піднявши очі до неба, пан Володийовський.

— Така, либонь, воля Божа! — повторила, опустивши очі, Бася.

— А хотілося б мати? — запитав пан Заглоба.

На це маленький рицар відповів:

— Скажу тобі, милостивий пане, щиро: не знаю, що б я за це дав, але часом думається мені, благання мої марні. Господь і так мене оцасливив, подарувавши оцього котика, чи гайдучка, як ти її називаєш, та ще й славою нагородив і статками, тож я більше не смію йому надокучати. А ще, милостивий пане, мені не раз спадало на думку, що якби усі людські побажання виконувалися, не було б жодної різниці між земним життям і небесним буттям, яке єдине може дати відчуття повного щастя. І в такі хвилини я втішаю себе ось чим: якщо тут не дочекаюся одного чи двох хлопчаків, там їх неодмінно матиму, і тоді вони у війську небесного гетьмана, святого Михаїла Архангела, служитимуть і здобуватимуть славу у походах супроти пекельної нечисті й до високих дослужаться звань.

Тут розчулився побожний християнський рицар від власних слів і думок та знову підніс очі до неба, але пан Заглоба слухав його не уважно, не перестаючи нервово кліпати, й нарешті відповів так:

— Гляди не прогниви Всевишнього. Бо ти пишаєшся, що вмієш відгадувати наміри провидіння, а це може бути гріх, за який тебе підсмажать, як горох на гарячому черені. У Господа нашого рукава ширші, ніж у краківського єпископа, але він не любить, коли туди заглядають, цікавлячись, що там для людей приготовлено, і все одно вчинить, як сам схоче, а ти ліпше роби те, що маєш робити. Ну, а якщо ви про нащадків мрієте, то вам не розлучатися, а купи триматися треба.

Почувши таке, Бася на radoщах вискочила на середину кімнати і заходилася стрибати, як дитина, і в долоні заплескала, повторюючи:

— Ну що! Купи треба триматися! Я так і знала, що його милість за мене буде! Так і знала! Їдьмо до Хрептова, Міхале! Хоч раз візьмеш мене бити татар! Лишень раз! Любий мій! Золотий!

— Ти тільки поглянь, милостивий пане! Уже їй у похід закортіло! — вигукнув маленький рицар.

— Бо поруч із тобою мені ціла орда не страшна!..

— Silentium!*****— сказав пан Заглоба, водячи захопленими очима, а певніше, захопленим оком, за Басею, котру любив незмірно. — Сподіваюся, що Хрептів, до якого, зрештою, не так далеко, не буде останнім сторожовим поселенням на кордоні з Диким полем.

— Авжеж! Гарнізони й далі стоятимуть у Могилеві, Ямполі, а останній — у Рашкові, — відповів маленький рицар.

— У Рашкові? Знайоме місце... Ми звідти Геленку Скшетуську вивозили, із валадинського яру, пам'ятаєш, Міхале? Пригадуєш, як я монстра отого цюкнув, Черемиса, — диявола, котрий її стеріг? Та позаяк незабаром останній praesidium***** у Рашкові стоятиме, вони там, якщо Крим заворушиться чи турки сили почнуть стягати, відразу ж про це прочують і в Хрептів дадуть знати, а отже, й боятися особливо нема чого, бо зненацька на Хрептів не напасти. Далєбі, не розумію, чому б тобі Баськи туди не взяти? Широ кажу, адже ти знаєш, я старою своєю макітрою ладен накласти, тільки б із дівчиною чогось лихого не сталося. Бери Баську! Вам обом це на користь піде. Але нехай присягне, що у разі великої війни дозволить себе без спротиву хоч би до Варшави відіслати, бо почнуться жорстокі бої, походи, облоги таборів, а можливо, й голод, як було під Збаражем. Жовнірові за таких умов нелегко самому життя зберегти, не кажучи вже про жінку.

— Мені біля Міхала й померти не страшно, — відповіла Бася, але я теж маю голову на в'язах і розумію, що як не можна, то не можна. А втім, як Міхал скаже, йому вирішувати. Адже він цьогоріч уже ходив із паном Собеським у похід, а я хіба просилася з ними їхати? Ні. Гаразд, нехай буде й так, тільки зараз не забороняйте з Міхалом до Хрептова їхати, а вибухне велика війна — відсилайте мене, панове, куди вам заманеться.

— Пан Заглоба тебе на Полісся, до Скшетуських відвезе, — сказав маленький рицар. — Туди турчин не дійде!

— Пан Заглоба! Пан Заглоба! — передражнив його старий шляхтич. — Пан війський я вам, чи що?²⁸ Не довіряйте ви так своїх дружин панові Заглобі, а то як би це вам боком не вилізло. І ще одне: якщо буде війна з турчином, невже, гадаєш ти, я за поліську піч сховаюся чи хлібини пильнуватиму, щоб у печі не підгоріли? Я поки що не кочерга і для чого іншого знадобитися можу. На коня з табуретки сідаю, assentior!***** Та коли вже сяду, то поскачу на ворога не гірше від юнака! Ні пісок, ні тирса ще, хвалити Бога, з мене не сипляться. На спотички з татарами вже не

вийду, Диким полем не гасатиму, бо я не гончак, але у генеральній битві тримайся при мені, якщо зумієш, — неабияких надивишся чудес.

— А тобі, ваша милість, кортить іще повоювати?

— А ти гадаєш, мені не захочеться після стількох років служби славною смертю полягти? Що може бути достойніше? Ти пана Джебьонткевича знав? На вигляд йому було років сорок, але насправді він мав сто сорок два і ще служив у війську.

— Не було йому стільки.

— Було, щоб мені з цієї табуретки не встати! На велику війну я йду, і квит! А зараз до Хрептова з вами їду, бо у Баську закоханий!

Бася підхопилася, прояснівши на виду, і кинулась обіймати пана Заглобу, а він тільки носа догори задирав і повторював:

— Міцніше! Міцніше!

Але пан Володийовський ще раз добре все обдумав і аж після цього промовив:

— Ніяк не можна нам усім зараз їхати. Там гола-голісінька пустеля і навіть нема під чим сховатися. Я поїду вперед, знайду місце під майдан, фортечку надійну збудую і будиночки для жовнірів, а також стайні, щоб породисті скакуни наших рицарів від мінливої погоди не захиріли; колодязі вирию, дорогу прокладу, яри від розбійної потолочі, наскільки зможу, очищу, а вже тоді ласкаво прошу — пришлю по вас пристойний ескорт. А поки що тижнів зо три доведеться тут зачекати.

Бася спробувала була протестувати, але пан Заглоба, визнавши слова пана Володийовського слухними, сказав:

— Що мудро, то мудро! А ми тут із тобою, Басько, тим часом укупі погосподарюємо, і буде нам аж ніяк не кепсько. Та й запасець сякий-такий приготувати треба, бо ви, либонь, і не знаєте, що меди й вина ніде так добре, як у печерах, не зберігаються...

***** Тиша (лат.).

***** Гарнізон (лат.).

***** Згоден! (лат.).

РОЗДІЛ XXII

Пан Володийовський дотримав слова — за три тижні упорався з усім будівництвом і прислав чудовий ескорт: сотню татар-липеків із хоругви пана Ланцкоронського й сотню Лінкгаузових драгунів, яких привів пан Снітко, герба щербатого Місяця. Липеками командував сотник Аз'я Мелехович, родом із Литви, зовсім ще молодий, років на двадцять із гачком. Він привіз листа від маленького рицаря, який ось що писав дружині:

«Люба моя Басю! Приїзди чимшвидше, бо без тебе, як без хліба, і, якщо до того часу не всохну, то рожеву твою бузю геть зацілую. Людей посилаю вдосталь і офіцерів досвідчених, проте з-поміж усіх вирізняйте пана Снітка й у товариство своє впустіть, бо він bene natus^{*****} і чоловік заможний, і в розмові приємний. А от Мелехович хоч і добрий вояк, та бозна-хто він. У жодній хоругві, окрім литовських татар, він би офіцером не став, — там би йому будь-хто imparitatem^{*****} висловлював. Обіймаю тебе міцно-преміцно, рученьки й ніженьки твої цілую. Фортечку я поставив із кругляків пречудову, груби склали добротні. Матимемо з тобою декілька кімнат в опрічному будинку. Всюди пахне живицею, і цвіркунів налізла сила-силенна. Увечері як зацвірчать — собакам спати не дають. Роздобути б трохи гороховиння, швидко їх можна вивести, але ти, напевно, і так звелиш ним вози вистелити. Шибок брати нема де, вікна позатуляли поки що пузирями, правда, у пана Бялогловського є серед його драгунів скляр. Скло можна взяти в Кам'янці у вірменів, тільки, заради Бога, обережно везіть, щоб не побилося. Світлицю твою я звелів оббити килимками, вийшло непогано. Розбійників, котрих ми в ушицьких ярах зловили, я наказав повісити. Дев'ятнадцятеро вже гоїдаються, а до твого приїзду з півкопи буде. Пан Снітко розкаже тобі, як ми тут живемо. Доручаю тебе Богові й Пресвятій Діві, душе ти моя м и л е н ь к а».

Бася, закінчивши читати, віддала листа панові Заглобі, котрий, пробігши його очима, відразу почав виявляти панові Снітку знаки уваги, щоправда, стримані, аби той завважив, що перед ним воїн доблесніший, аніж він сам, і взагалі важлива персона, яка тільки з чемності до нього заговорила. А втім, пан Снітко був жовніром добрим і веселим, до того ж ревним служачою, що провоював усеньке життя. До пана Володийовського він

ставився з великою повагою, а перед славою пана Заглоби відчував свою мализну і навіть не думав якось вирізнитися.

Мелеховича під час читання листа не було. Віддавши пакет, він одразу вийшов ніби глянути на своїх татар, а насправді боявся, що йому накажуть піти в челядню.

Проте пан Заглоба встиг до нього придивитися, і, пам'ятаючи слова маленького рицаря, звернувся до Снітка:

— Раді бачити тебе, милостивий пане! Ласкаво просимо!.. Пан Снітко... аякже, чував... герба щербатий Місяць! Просимо! Просимо! Достойний рід... Але татарин отой... як його прізвище?

— Мелехович.

— Мелехович цей якось вовком дивиться. Пан Міхал пише, він чоловік непевного роду, що саме й дивно, бо всі наші татари — шляхта, хоч і бусурмени. У Литві я цілі села таких бачив. Там їх називають липеками, а тутешні зветься черемисами. Довгі роки вони вірно служили Речі Посполитій із вдячності за хліб, але вже за часів селянського бунту чимало їх подалося до Хмельницького, а тепер, я чув, починають з ордою знюхуватися... Та й Мелехович цей вовком дивиться... Чи давно пан Володийовський його знає?

— Від часів останнього походу²⁹, — відповів пан Снітко, ховаючи ноги під табуретку, — коли ми з паном Собеським супроти Дорошенка й орди виступили і цілу Україну пройшли.

— Он як! В останньому поході я участі взяти не зміг, бо пан Собеський мені іншу місію доручив, хоч потім перший без мене занудьгував... А твій, милостивий пане, герб — щербатий Місяць? Ласкаво просимо... Звідки ж він, цей Мелехович?

— Він себе називає литовським татариним, але дивно, що ніхто з липеків³⁰ досі його не знав, хоч він саме у їхній хоругві служить. Ех го^{*****} й чутки про його непевне походження, яким навіть вельми делікатні манери цього татарина поширюватися не заважають. Та вояк він чудовий, хоч, щоправда, небалакучий. Під Брацлавом і під Кальником силу-силенну послуг нам зробив, за що пан гетьман і призначив його сотником, попри те, що в хоругві він наймолодший. Липеки дуже його люблять, але у нас він поваги не має. Чому? Та тому, що надто понурій і, як слушно ваша милость зауважив, вовком дивиться.

— Але якщо він добрий жовнір і кров проливав, — утруtilась у розмову Бася, — треба його і в товариство наше впустити, чого і чоловік мій у листі не забороняє.

Тут вона звернулася до пана Снітка:

— А ти, милостивий пане, дозволиш?

— Твій покірний слуга, пані добродійко-полковнице! — вигукнув пан Снітко.

Бася зникла за дверима, а пан Заглоба, відсапуючись, запитав у пана Снітка:

— Ну, а як тобі, ваша милість, видалася наша пані полковниця?

Старий жовнір замість відповіді схопився обіруч за голову і, відкинувшись на стільці, декілька разів повторив:

— Ай! Ай! Ай!

Після чого, витріщивши очі, затулив широкою долонею рота й замовк, ніби засоромившись своїх захоплень.

— Марципан, правда ж? — промовив пан Заглоба.

Тим часом «марципан» знову з'явився у дверях, ведучи за собою настовбурченого, наче дикий птах, Мелеховича, і примовляючи:

— І з листа мого чоловіка, і від пана Снітка ми багато почули про твої військові подвиги, милостивий пане, і раді будемо з тобою ближче познайомитися. Просимо до нашого товариства, зараз і на стіл подадуть.

— Будь ласка, ваша милість, підходь ближче! — сказав пан Заглоба.

Похмуре, хоч і вродливе, обличчя молодого татарина так і не проясніло повністю, однак можна було помітити, що він удячний за гостинність і за те, що його не відіслали у челядню.

Бася ж зумисне намагалася бути з ним якомога люб'язнішою, легко вгадавши жіночим чуттям, що він підозріливий, гордий і боляче сприймає приниження, яких, либонь, часто зазнає через своє непевне походження. І тому, не чинячи різниці поміж ним і паном Снітком, хіба що тільки віддаючи данину поваги вікові останнього, вона стала розпитувати молодого сотника, за які заслуги його було після бою під Кальником підвищено в чині.

Пан Заглоба, розгадавши Басину задумку, теж час від часу звертався до Мелеховича. Молодий татарин, хоч попервах ніяковів, відповідав доладно, а манери його не лише не виказували простака, а навпаки, навіть дивували витонченістю.

«Не може у ньому хлопська кров текти, бо тоді б він не зміг так триматися», — подумав собі пан Заглоба.

А вголос запитав:

— Батьки твої у яких живуть краях?

— У Литві, — відповів, почервонівши, Мелехович.

— Литва велика. Це все одно, що сказати: «У Речі Посполитій».

— Тепер уже не в Речі Посполитій, бо ті краї від нас одійшли. У батьків моїх під Смоленськом маєток.

— Мав і я там великий маєток — від бездітного родича у спадок дістався. Але я усе покинув і пішов служити Речі Посполитій.

— Так само і я роблю, — відповів Мелехович.

— І гідно чиниш, милостивий пане! — озвалась Бася.

Тільки пан Снітко, прислухаючись до розмови, легенько стинав плечима, ніби хотів сказати: «І все-таки один Бог знає, хто ти такий і звідки!»

Пан Заглоба, завваживши це, знову звернувся до Мелеховича.

— А сам ти, милостивий пане, Христову сповідуєш віру чи, даруй на слові, у гріхах живеш?

— Я прийняв християнство, через що і батька довелося покинути.

— Якщо ти його через це покинув, то Господь тебе не зречеться. А перший знак його ласки, що тобі дозволено вино пити. Якби ти не відмовився од своїх переконань, довіку його не покуштував би.

Пан Снітко розсміявся, проте Мелеховичу, здається, не до шмиги були розпитування, що стосувалися його особи й походження, і він знову насупився.

Одначе пана Заглобу це не зупинило. Молодий татарин не вельми йому подобався, особливо тому, що часом, щоправда, не обличчям, а рухами і поглядом, нагадував славетного козацького отамана Богуна.

Тим часом подали обід.

Решта дня минула в останніх приготуваннях до від'їзду. У дорогу вирушили назавтра вдосвіта, а певніше, ще вночі, щоб того самого дня прибути до Хрептова.

Возів набралоя понад десяток, позаяк Бася вирішила щедро наповнити запасами хрептівські комори. За возами йшли добре нав'ючені верблюди і коні, що вгиналися під тягарем круп і вудженого м'яса, а в кінці каравану — кілька десятків волів і невеличка отара овець. Очолював похід Мелехович зі своїми липеками, драгуни ж їхали за критою колясою, у якій

сиділи Бася з паном Заглобою. Басі дуже кортіло пересісти на свого слухняного джанетика, але старий шляхтич упрохав її не робити цього, принаймні на початку і в кінці подорожі.

— Якби ти їхала спокійно, — пояснив він їй, — я б і слова не сказав, але ти відразу ж почнеш гарцювати ще й умінням своїм вихвалитися, а дружині коменданта так поводитися негоже.

Бася була щаслива і весела, як пташка. Від часу свого заміжжя мала вона два гарячих бажання: перше — подарувати Міхалові сина, друге — оселитися з маленьким рицарем бодай на рік у якій-небудь сторожовій фортеці біля Дикого поля і там, на краю пустелі, жити жовнірським життям, спізнати ратні подвиги й пригоди, ходити в походи, своїми очима побачити степи, випробувати небезпеки, про які вона стільки чула змалечку. Про це Бася мріяла ще дівчиною, і ось тепер ці мрії мали здійснитися, до того ж поруч із коханим чоловіком і найславетнішим наїзником, про якого у Речі Посполитій казали, що він супротивника хоч під землею знайде.

Відчувала молода полковниця, що у неї за спиною ніби вирости крила, і така радість переповнювала душу, що часом їй хотілося кричати і стрибати, і не робила вона цього тільки тому, що дала собі обіцянку триматися статечно й завоювати любов жовнірів.

Бася поділилася своїми думками з паном Заглобою, а він, поблажливо всміхнувшись, сказав:

— Там уже тебе на руках носитимуть, будь певна! Жінка на заставі — де таке побачиш!..

— А знадобиться, я і приклад подам!

— Чого?

— Як це чого — відваги! Боюся тільки, що за Хрептовом іще гарнізони поставлять: у Могилеві³¹, Рашкові й аж ген біля самого Ягорлика, — тоді нам татар не бачити, як коневі своїх вух.

— А я іншого боюся — не про себе, звісно, дбаючи, а про тебе: що ми їх занадто часто будемо бачити. Гадаєш, у чамбулів один тільки шлях є — через Рашків і Могилів? Вони й просто зі сходу, зі степів, можуть прийти, а то й піднімуться молдавським берегом Дністра і майнуть через кордон Речі Посполитої, де їм заманеться, хоч би й вище від Хрептова. Хіба що піде чутка, що я у Хрептові оселився, — тоді вони його далеко обходитимуть, бо мене здавна знають.

— А Міхала хіба не знають? А Міхала хіба не будуть обходити?

— І його будуть, аж поки велику силу зберуть, що цілком може статися. А втім, він їх сам спробує знайти.

— У цьому я впевнена! Невже у Хрептові справжня пустеля? Це ж зовсім недалеко!

— Справжнісінька. Колись, іще за часів моєї молодості, тамтешні місця були дуже людні. Їдеш — і дорогою то хутір, то село, то містечко. Знаю, бував! Я ще пам'ятаю, Ущиця була головним містом-фортецею. Пан Конецпольський-старший старостою хотів мене туди призначити. Але потім гультяйство зчинило бунт, і все обернулося на руїни. Вже коли ми по Геленку Скшетуську їздили, кругом пустка була, а згодом іще разів із двадцять чамбули там побували... Тепер пан Собеський знов у козаків і татар ці землі видер, як у пса із пащеки... Та людей тут поки що мало, самі розбійники у ярах сидять...

Тут пан Заглоба заходився оглядати довкілля і хитати головою, пригадуючи колишні часи.

— Боже мій, — скрушно казав він, — коли ми по Геленку їхали, мені здавалося, що старість уже на носі, а тепер, думається, я тоді молодий був — адже майже двадцять чотири роки минуло. У Міхала твого, молокососо, волосся на обличчі було не більше, ніж у мене на кулаці. А місця ці у мене на думці так і стоять, немовби це було вчора! Кущі тільки розрослися та ліси піднялися після того, як agricolae^{*****} порозбігалися...

І справді, відразу за Китайгородом почалися правічні ліси — тоді переважна частина цих країв була ними вкрита. Де-не-де, одначе, особливо на околицях Студениці, траплялися й відкриті галявини, і тоді подорожні бачили берег Дністра й широкополі простори аж ген за рікою, до самих пагорбів на обрії з молдавського боку.

Глибокі яри — лігвища диких звірів і людей, ще дикіших за звірів, — перетинали їм дорогу, то вузькі й урвисті, то розлогі, з похилими пагорбами, порослими густим лісом. Липеки Мелеховича спускалися вниз обережно; коли кінець ескорту був іще на високому краю яру, передні вершники неначе провалювалися під землю. Басі й панові Заглобі часто доводилося вилазити з коляси, бо хоч пан Володийовський і проклав сяку-таку дорогу, їхати, однак, було небезпечно. На дні ярів били джерела або жебоніли по камінню швидкі струмки, що набиралися водою навесні, коли танули степові сніги. Хоч сонце вже добре пригрівало ліси і степи, але в кам'янистих

уловинах мандрівців пронизував крижаний холод. Скелясті схили поросли хвойним лісом. Похмурі, чорні дерева, що тяглися на самісінькому краю ярів, здавалося, намагаються затулити глибокі провалля від золотавих променів сонця. Проте подекуди на цілих ділянках лісу дерева були зламані, повалені, стовбури у дикому безладі лежали один на одному, купами валялося покорчене, геть висохле або вкрите поруділим листям і глищею гілля.

— Що сталося з цим бором? — запитала Бася у пана Заглоби.

— Подекуди це, можливо, або давні засіки, якими тутешній люд перегороджував орді шлях, або нашим військам заступали дорогу бунтівники, а подекуди молдавські вітри прогулялися: старі люди кажуть, у цих вітрах упирі, а то й біси танки водять.

— А ти, милостивий пане, бачив колись бісівські танки?

— Бачити не бачив, але чув, як біси задля втіхи перегукувалися: «У-ха! У-ха!» Спитай у Міхала, він теж чув.

Бася, хоч і була відважна, а злих духів трохи боялася, тому відразу почала хреститися.

— Страшні це місця! — сказала вона.

У деяких ярах і справді було страшно, бо там не лише морок стояв, а й мертва тиша. Вітер не повіє, листя й галуззя на деревах не зашелестить: чути було тільки тупотіння і фокання коней, скрипіння возів та окрики візників у найнебезпечніших місцях. Часом татари чи драгуни затягували пісню, проте сама пуца не відгукувалася ані людським, ані звіриним голосом.

Але якщо яри викликали похмуре враження, то нагорі, навіть там, де тяглися бори, мандрівцям було чим потішити око. Погода стояла осіння, тиха. Сонце пливло небесним зводом, не заплямоване жодною хмаркою, щедро заливаючи світлом скелі, поля і ліси. У його блиску сосни здавалися червоними й золотими, а нитки павутини, що чіплялися за віття дерев, за бур'яни і трави, виблискували так яскраво, немовби самі були зіткані з сонячних променів. Наближалася половина жовтня, і безліч птахів, особливо ті, що чутливі до холодів, уже потяглися з Речі Посполитої до Чорного моря: у небі видно було і ключі журавлів, курликання яких долидало вниз, і гусей, і зграї чирків.

Тут і там, високо-високо у небесній блакиті, ширяли на розпростаних крилах орли — грізні недруги підхмарного птаства; де-не-де робили повільні

кола, видивляючись здобич, хижі яструби. Однак, найчастіше у чистім полі, не бракувало й таких птахів, які тримаються землі й ховаються у високих травах. Щохвилини з-під копит татарських бахматів із шумом випурхували зграйки рудих куріпок, декілька разів Бася бачила, щоправда, здаля, дрохв, що стояли на сторожі, і тоді щоки її спалахували, а очі починали блищати.

— Ми з Міхалом будемо їх гончаками цькувати! — волила вона, плещучи в долоні.

— Якби твій чоловік був домосідом, — казав пан Заглоба, — у нього б із такою дружиною вмить борода посивіла б, але я знав, кому тебе віддати. Інша хоч би вдячна була...

Бася тої ж миті розцілувала пана Заглобу в обидві щоки, а він був так цим зворушений, що сказав:

— Хоч який на старості літ теплий припічок милий, а люблячі серця миліші.

А потім замислено додав:

— Дивна річ: як я всеньке життя вас, жінок, любив, а спитай мене за що — не зможу відповісти. Скільки ж серед вас зрадливих, легковажних... От тільки безпомічні, як малі діти. Боронь Боже, у мене на очах котру скривдять, то аж серце від співчуття мов від короткого меча крається. Поцілуй же мене ще хоч раз, чи що!

Бася ладна була цілий світ розцілувати і тому негайно вволила бажання пана Заглоби, після чого вони поїхали далі у пречудовому настрої. Їхали дуже повільно, бо воли, що йшли ззаду, не встигали за вершниками, а залишати їх у лісі з невеликою жменькою людей було небезпечно.

Із наближенням до Ушиці місцевість ставала дедалі гористішою, пуща непролазнішою, а яри глибшими. Увесь час то вози ламалися, то коні басували, через що виникали тривалі затримки. Старий гостинець, яким колись їздили до Могилева, за двадцять років так заріс лісом, що від нього й слідів майже не лишилося, тому мусили триматися путівців, прокладених військами під час давніх і недавніх походів, хоч ці путівці часто-густо заводили вбік і завше були майже непрохідними. Не обійшлося і без пригоди.

У коня Мелеховича, котрий їхав на чолі липеків, на крутосхилі заплелися ноги, і він скотився на кам'янисте дно яру, покалічивши свого господаря — той так сильно забив маківку, що аж на певний час знепритомнів. Бася з паном Заглобою мерщій пересіли на запасних джанетів, а татарина молода

пані комендантша звеліла покласти в колясу і везти обережно. І далі зупиняла караван біля кожного джерела й власноруч обмотувала постраждалому голову ганчірками, змоченими в холодній крижаній воді. Він доволі довго лежав із заплющеними очима, але згодом розтулив їх, а коли схилена над ним Бася запитала, як він почувається, замість відповіді схопив її руку і притиснув до своїх побілілих вуст.

І аж за хвилину, немовби опритомнівши й зібравшись з думками, відповів українською:

— О й, д о б р е, я к д а в н о н е б у в а л о!

У дорозі провели цілісінський день. Нарешті сонце побагровіло і перекотилося на молдавський бік. Дністер заблищав, як вогняна стрічка, а зі сходу, від Дикого поля, спроквола насувалися сутінки.

До Хрептова було вже недалечко, але коні потребували відпочинку, і тому влаштували справжній привал.

З-поміж драгунів дехто заспівав вечірню молитву, липеки позлазили з коней і, розіславши на землі овечі шкури, теж почали молитися навколішки, обернувшись обличчям до сходу. Голоси їхні то гучно дзвеніли, то знижувалися до шепоту; часом лавами лунало: «Алла! Алла!», а потім усі разом замовкали, підводячись із колін, і, тримаючи перед собою підняті догори долоні, завмирили у благоговійній зосередженості, лишень час від часу сонно й ніби із зітханням повторюючи: «Лохічмен, ах, лохічмен!» Сонячні промені, що падали на них, ставали дедалі багрянішими, із заходу повіяв вітерець, і тої ж миті в глибині лісу виник гучний шум, ніби дерева теж хотіли віддати хвалу тому, хто сіє в небі тисячі миготливих зірок.

Бася з великою цікавістю спостерігала за молитвою липеків, і серце в неї стискалося на думку, що стільки добрих вояків, проживши сповнене мозолів життя, опиняться у пекельному вогні. І це передусім тому, що, увесь час перебуваючи серед людей, які сповідують істинну віру, вони не забажали, дивлячись на них, доброхіть звернути із гріховного шляху.

Пан Заглоба, для якого усе це було не нове, слухаючи Басині розмірковування, тільки знизував плечима й казав:

— Все одно б цих песиголовців у рай не пустили, щоб нужі та іншої капості з собою не притягли.

Відтак, натягнувши з допомогою пахолка підбитий випоротками кожух, незамінний холодними вечорами, звелів рушати, та ледве вони трохи від'їхали, як на протилежному схилі пагорба з'явилося п'ятеро верхівців.

Липеки квапливо розступилися перед ними.

— Міхал! — вигукнула Бася, розгледівши вершника, що мчав попереду всіх.

Це й справді був пан Володийовський, котрий із чотирма своїми людьми виїхав назустріч дружині.

Променіючи від радості, вони кинулись одне до одного в обійми і заходилися навперебій розповідати, що сталося з кожним із них, відколи вони не бачилися.

Бася розповіла, як минула подорож і як пан Мелехович «розум собі пошкодив об каміння», а маленький рицар звітував про те, що зроблено у Хрептові, де, як він запевняв, усе вже готове до приймання гостей, бо над зведенням будинків три тижні працювало п'ятсот сокир.

Під час цієї розмови закоханий пан Міхал щохвилини нахилився у сідлі, щоб обійняти молоду дружину, котра, мабуть, і не думала на нього за це сердитися, бо їхала поруч, так близько, що їхні коні мало не терлися боками.

Подорож наближалася до кінця. А тим часом настала ясна ніч, освітлена саявом велетенського золотого місяця. Підіймаючись над степом, місяць поступово бліднув, і нарешті блиск його поглинула яскрава заграва, що спалахнула попереду каравану.

— Що це? — запитала Бася.

— Побачиш, — відповів, ворухнувши вусиками, пан Володийовський, — щойно проминемо он той лісок, який нас від Хрептова відокремлює.

— Це вже Хрептів?

— Якби не дерева, його було б видно, мов на долоні.

В'їхали у лісок, та ще й половини не проїхали, як на протилежному його кінці завиднілася сила-силенна вогників, просто-таки рій світлячків чи миготливих зірок! Зірки ці наближалися надзвичайно швидко, і зненацька увесь лісок здригнувся від гучних окриків:

— Vivat, наша пані! Vivat, вельможна комендантшо! Vivat! Vivat!

Це були жовніри, що квапилися привітати Баську. Сотні їх умить змішалися з липеками. Кожний тримав у руці довгу палицю з розщепленим кінцем, куди було вставлено пучок запалених скіпок. Дехто ніс на жердинах залізні світильники, у яких горіла живиця, спадаючи на землю довгими вогняними краплями.

Басю враз оточила юрба вусатих, грізних, дикуватих облич, що променіли радістю. Переважна більшість із них ніколи не знала Басі, багато хто сподівався побачити статечну матрону і тим сильніше зрадів майже ще дівчинці, котра, їдучи на білому джанетику, подячно схиляла в усі боки своє гарненьке рожеве личко, щасливе і водночас знічене такою несподіваною зустріччю.

— Дякую вам, милостиві панове! — озвалась Бася, — знаю, що не заради мене усе це...

Але звуки її сріблястого голосочка потонули у привітальних вигуках, від яких здригалися у бору дерева.

Рицарі з хоругов пана генерала подільського і пана пшемильського підкоморія, козаки Мотовила, липеки і черемиси перемішалися між собою. Кожен хотів побачити молоду полковницю, підійти до неї, а ті, хто бідовіший, намагався поцілувати край її шуби чи ногу у стремені. Для напівдиких вояків, котрі провели життя у набігах і полюванні на людей, звикли до кровопролиття й різанини, це було явище таке нове і незвичайне, що їхні зачерствілі серця здригнулися і в душі пробудилися якісь невідомі досі відчуття. Басю вийшли привітати з любові до пана Володйовського, бажаючи виявити йому ласку, а може, й підлеститися до нього, та несподівано усіх поійняло розчулення. Усміхнене, миле й невинне личко з виблискуючими очима і роздутими ніздрями в одну мить стало дороге воякам. «Д и т и н о т и н а ш а!» — кричали старі козаки, справжні степові вовки. «Х е р у в и м к а ж е, п а н е р е й м е н т а р ю!», «Зіронько ясна, цвіте прекрасний! — вигукували рицарі. — Всі, як один, за неї поляжемо!..» А черемиси, прикладаючи до широких грудей долоні, прищмокували губами: «Алла! Алла!..»

Пан Володйовський був вельми зворушений і радісний. Він, узявшись у боки, розглядався довкола з неприхованою гордістю за свою Баську.

Окрики не вщухали. Нарешті караван виїхав із лісочка, і відразу ж перед очима новоприбулих постали добротні дерев'яні будівлі, що стояли півколом на пагорбі. Це й була хрептівська сторожова застава, яскраво освітлена височенними вогнищами, що палали перед частоколом. Горіли цілі стовбури. І на майдані розвели безліч вогнищ, тільки трохи менших, щоб не наробити пожежі.

Жовніри погасили свої скіпки, натомість поскидали з плечей хто мушкет, хто пищаль, хто нарізну мисливську рушницю і заходилися палити на честь

пані комендантші.

Вийшли за частокіл і оркестри: рицарський із ріжками, козацький із литаврами, барабанами й усякими багатострунними інструментами і, нарешті, липеки. У їхньому оркестрі, за татарським звичаєм, усіх перекриваючи, пронизливо дуділи сопілки. Загальний шум посилювало гавкання службових собак і ревіння переляканої худоби.

Попереду каравану тепер їхала Бася, а поруч неї по один бік чоловік, по другий — пан Заглоба. Конвой залишився позаду.

Над брамою, прикрашеною смерековими гілочками, на змащених салом і підсвічених ізсередини волових міхурах чорнів напис:

Хай вас довіку любов зігриває,

Crescite^{*****}, милі гості, multiplicamini!^{*****}

— Vivant! Floreant!^{*****}— закричали жовніри, коли маленький рицар із Басею зупинилися, щоб прочитати напис.

— О Боже! — промовив пан Заглоба. — Я ж також гість, але якщо заклик до розмноження й мене стосується, то хай мене круки з'їдять, коли я знаю, що мені робити...

Проте знайшовся і спеціально для нього призначений транспарант, і старий шляхтич із неабиякою приємністю прочитав:

Слава Онуфрію Заглобі безстрашному,

Величі й гордості рицарства нашого!

Пан Володйовський на radoщах запросив усіх офіцерів і товариство до себе на вечерю, а для жовнірів звелів викотити два барила оковитої. Тут же зарізали кількох волів, яких негайно взяли пекти на вогнищах. Частування вистачило на всіх, аж понад міру. До пізньої ночі застава гула від вигуків і мушкетних пострілів, що наганяли жах на зграї опришків, котрі ховалися в ушицьких ярах.

***** Доброго роду (лат.).

***** Презирство (лат.).

***** Звідси (лат.).

***** Землероби (лат.).

***** Плодіться (лат.).

***** Розмножуйтесь (лат.).

***** Нехай живуть і процвітають! (лат.).

РОЗДІЛ XXIII

Пан Володийовський у себе на заставі не байдикував, та й його люди безупинно трудилися. Охороняти Хрептів залишалося сто, а то й менше жовнірів, решта була у постійних роз'їздах. Найважливіші загони посилали для прочісування ущицьких ярів: вони ніби перебували у стані безперервної війни, бо розбійницькі ватаги, часто-густо надто численні, вчиняли впертий опір і не раз доводилося вступати з ними у справжні битви.

Такі експедиції тривали упродовж кількох, а то й кільканадцяти днів. Менші загони пан Міхал відправляв аж до Брацлава — збирати свіжі відомості про орду і Дорошенка. Цим наказувалося діставати язиків, на яких вони і полювали у степу. Інші спускалися Дністром до Могилева і Ямполя, щоб підтримувати зв'язок із гарнізонами, котрі стояли у тих місцях. Частина людей стежила за тим, що робиться на валаському боці, а частина зводила мости, лагодила старий гостинець.

У краю, де тепер панував такий пожвавлений рух, поступово ставало спокійніше. Дехто з тамтешніх жителів, тих, що були сумирніші, не вельми охочі до розбоїв, поволі повертався до опустілих садиб, спершу нишком, а потім дедалі сміливіше. У самому Хрептові оселилося декілька євреїв-ремесників, часто-густо заглядали сюди крамарі, а бувало, і поважний купець-вірменин заходив. У пана Володийовського з'явилися підстави сподіватися, що, коли Господь Бог і гетьман дозволять йому ще певний час пробути тут комендантом, цей здичавілий закутень поволі геть змінить своє обличчя. Поки що зроблено лише перші кроки, попереду була сила-силенна роботи: на дорогах іще було небезпечно, розгнузданий тутешній люд охочіше сходився з розбійниками, аніж із військом, і подеколи ні сіло ні впало знову забивався у скелясті розколини. Через дністровські броди нерідко прокрадалися ватаги, що склалися з волохів, козаків, угорців, татар і ще бозна-кого. Вони, за татарським звичаєм, робили набіги на села й містечка, забираючи все, що вдавалося забрати. У тих краях ні на хвилину не можна було випустити шаблі з рук, почепити на цвях мушкета, проте початок уже було покладено, і прийдешне обіцяло добрі надії.

Якнайпильніше треба було стежити за тим, що коїться на сході. Від дорошенківської різноплемінної раті й допоміжних чамбулів час від часу відособлювалися більші чи менші загони, які нишком нападали на польські

гарнізони, а мимохідь палили і спустошували довкілля. Та позаяк діяли ці ватаги, принаймні з вигляду, самочинно, маленький комендант громив їх, не боячись накликати на країну справжньої бурі. Ще більше: він не лише відбивав напади, а й сам шукав ворога у степу, до того ж так успішно, що з часом найзухваліші головорізи стали його духу боятися.

Тим часом Бася розгортала господарство у Хрептові.

Її страх як подобалося жовнірське життя, з яким вона досі не мала нагоди зіткнутися так близько: безнастанний рух, походи, набіги, вигляд полонених. Вона оголосила панові Володйовському, що принаймні в одному поході має взяти участь, а поки що задовольнялася тим, що іноді об'їздила на своєму бахматикі околиці Хрептова у товаристві свого чоловіка і пана Заглоби. Під час таких прогулянок вони цькували лисиць і дрохв. Інколи з трави вискакував і пускався навтьоки розлогами вовк — тоді вони кидалися за ним навздогін, і попереду, слідом за гончаками, щодуху мчала Бася, щоб першою наздогнати втомленого звіра і пальнути в нього з короткоствольного мушкета поміж червоних його очей.

Пан Заглоба насолоджувався соколиними ловами — офіцери мали при собі декілька пар досить досвідчених птахів.

Бася долучилася й до нього, а пан Міхал потайки посилав за дружиною кільканадцять осіб, щоб у разі чого подати допомогу. Хоч у Хрептові завше було відомо, що діється в пустелі на двадцять миль довкола, пан Міхал волів усе-таки дотримуватися обережності.

Жовніри з кожним днем проймалися до Басі дедалі більшою любов'ю і вдячністю: вона дбала про те, щоб їх добре годували, доглядала хворих і поранених. Навіть понурий Мелехович, якого досі діймав головний біль, побачивши її, яснів на виду, — а серце він мав черствіше і вдачу суворішу, ніж інші. Бувалих жовнірів захоплювала її рицарська відвага і неабиякі знання ратної справи.

— Якби Маленького Сокола, не дай Боже, не стало, — казали вони, — вона б могла прийняти командування. З таким воєначальником і загинути не кривдно.

Часом, бувало, якщо за відсутності пана Володйовського хтось порушив дисципліну, Бася відчитувала винуватого. Жовніри слухалися молодій комендантші безсуперечно, а догана, одержана з її вуст, діймала старих вояків болючіше, аніж будь-яка кара, що на неї пан Міхал, як ревний служака, не скупився.

У гарнізоні завжди панував взірцевий лад, бо пан Володийовський, котрий пройшов виучку у князя Ієремії, умів тримати жовнірів залізною рукою. Щоправда, присутність Басі трохи пом'якшила наявні дикуваті звичаї. Кожен намагався їй сподобатись, усі гуртом оберігали її спокій та відпочинок і тому уникали всього, що могло б цей спокій порушити.

У легкій хоругві пана Миколая Потоцького було чимало товаришів, людей бувалих і світських, котрі, хоч і огрубіли у безнастанних боях і походах, та все ж складали приємну компанію. Вкупі з офіцерами інших хоругв вони часто-густо проводили вечори у полковника, розповідали про минулі війни й пригоди, що траплялися з ними не раз. Тут, звісно, ніхто не міг зрівнятися з паном Заглобою. Він був найстарший, найбільше побачив і здійснив чимало подвигів, проте, коли після кількох келихів йому доводилося задрімати у зручному, оббитому сап'яном кріслі, яке тільки для нього ставили, слово забирали інші.

Кожен мав про що розповісти. Одні побували у Швеції і Московії; другі провели молоді літа на Січі ще до Хмельницького; треті, опинившись свого часу в неволі, пасли й стерегли у Криму овець, копали у Бахчисараї колодязі; четвертих занесло аж у Малу Азію; були й такі, що гребцями на турецьких галерах плавали Архіпелагом³² або ж ходили до Єрусалима поклонитися Гробу Господньому; багато хто побував у біді й зазнав чимало горя, проте повернувся під польські корогви, щоб до останнього подиху боронити тутешні прикордонні землі, залиті кров'ю.

У листопаді, коли вечори подовшали, а від широкого степу, де вже зів'яли трави, повіяло спокоєм, в оселі полковника збиралися щодня. Приходив пан Мотовило, командир семенів, русин родом, худючий, як скіпка, і довгий, як спис, уже літній, що воював на бранному полі понад двадцять весен; приходив пан Дейма, брат того самого Дейми, котрий зарубав пана Убиша; і з ними пан Мушальський, колись заможний чоловік, який, замолоду взятий у ясир, веслував на турецьких галерах, а вирвавшись із неволі, відмовився од усіх багатств і пішов із шаблею в руці помститися бусурманському племені за вчинені йому кривди. Він був незрівняним лучником, котрий чаплю у високому піднебессі прошивав стрілою. Приходили також двоє наїзників, пан Вільга і пан Ненашинець, браві вояки, і пан Громика, і пан Бавдинович, і чимало інших. Коли вони починали розповідати, перед очима мов наяву поставав цілий східний світ: Бахчисарай і Стамбул, і мінарети, і святині лжепророка, і блакитні води

Босфору, і водограї, і двір султана, і людський мурашник у кам'яних мурах міста, і війська, і яничари, і дєрвіші, і вся оця страшна рать, що мінілася немов веселка, від якої Річ Посполита затуляла своїми скривавленими грудьми і руські землі, і всі розп'яття й храми в цілій Європі.

У просторій вітальні сиділи кружка старі жовніри, немовби табун стомлених довгим перельотом буслів, які з гучним клекотом сіли на степову могилу.

У гребі горіли товсті смолисті поліна, і по всій вітальні танцювали яскраві відблиски. На жарі за наказом Басі підігрівалося молдавське вино, а слуги зачерпували його олов'яними куштиками й подавали рицарям. За стінами перегукувалися стражники, по кутках співали цвіркуни, на яких нарікав пан Володийовський, у заткнутих мохом щілинах посвистував листопадовий північний і дошкульний вітер. Такими холодними вечорами приємно було, сидячи у затишній і світлій кімнаті, слухати оповіді про рицарські пригоди.

В один із таких вечорів пан Мушальський розказав ось яку історію:

— Нехай не позбавить Усевишній своєї милості Річ Посполиту, нас, грішних, а передовсім пані нашу, добродійницю, котра оццасливила нас своєю присутністю, достойну дружину коменданта нашого, тільки дивитися на яку для нас велика честь. Мені не хочеться змагатися з паном Заглобою, чий подвиги могли б захопити саму Дідону та її вродливих вихованок, але, позаяк ваші милості шукали *casus cognoscere meos*,^{*****} не стану перечити бажанню теплої компанії і почну негайно.

Замолоду я успадкував чималий маєток в Україні, під Таращею. Мав іще й два материних села у спокійних краях під Яслон, але вирішив оселитися у батькових володіннях, ближче до орди, де пригодами пахло. Буйна душа рвалася на Січ, але там таким, як я, робити вже не було чого, одначе в Дике поле з іншими буйними головами я ходив і душу свою втішив. Добре мені велося у своєму маєтку, одне тільки бентежило: лихого я мав сусіду. Це був простий чоловік із-під Білої Церкви, котрий змалку жив на Січі, дослужився там до курінного отамана і їздив послом від коша до Варшави, де й дістав шляхетську грамоту. Звали його Дидюк. А треба вам сказати, панове, що мій рід походить від якогось самнітського вождя на ім'я Муска, що по-нашому означає «Муха». Муска той після невдалих сутичок із римлянами прибився до двору Земовита²³, сина короля Пяста, котрий задля зручності прозвав його Мускальським, а нащадки згодом Мускальського зробили Мушальським. От і я, пишаючись такою шляхетною кров'ю, на

сусіду свого дивився зі зневагою. Якби ще, шельма, вмів поцінувати виявлену йому честь і перевагу шляхетського стану над усіма іншими визнав, я б, можливо, й слова не сказав. Але він, діставши право володіти землею як шляхтич, із цього високого звання глузував і часто-густо казав: «Тінь моя подовшала, чи що? Козак я був і козаком зостанусь, а шляхетство й усі вражі ляхи ось у мене де...» А які він при цьому огидні рухи тілом робив, я вам, милостиві панове, і сказати не можу у присутності нашої люб'язної господині. Дика лють у мені кипіла, і заповзявся я його всіляко гнітити. Та він був не з лякливих і не настрахався, а відплачував мені з лишком. І на шаблях не проти був зітнутися, але я не схотів, пам'ятаючи про його низьке походження. Зненавидів я його до смерті, проте й він до мене ненавистю пройнявся. Якось у Таращі на базарі вистрілив у мене і дивом не влучив, а я йому чеканом голову розчерепив. Двічі на нього зі своїми двірськими нападав, а він із тамтешніми гультями двічі на мене. Не зміг мене здолати, але і я дати ради йому не міг. Хотів був за законом управу на нього знайти — де там: які закони в Україні, коли замість міст згарища димлять... Хто кине ключ і збере зграю розбійників, тому й про Річ Посполиту можна забути. Дидюк те й робив та ще й зневажав нашу спільну матір, геть забувши, що вона, нагородивши його шляхетським званням, тим самим пригорнула до себе, вивищила, дала привілеї, а отже, й право володіти землею, і волю дала, навіть надмірну, яка б у іншій державі йому й не снилася. Нам би з ним по-сусідському погомоніти — я певен, мені б тоді аргументів не забракло, але ж ми зустрічалися не інакше, як із рушницею в одній руці й шаблею у другій. Odium^{*****} у мені з кожним днем дедалі сильнішала, я аж обличчям змарнів. Про одне тільки думав: як його провчити. І відчував же, що ненависть — це гріх, а тому вирішив спершу за глум зі шляхетського звання лишень шкіру йому батогами розписати, а потім відпустити, як належить правдивому християнинові, усі його прогрішення і наказати просто пристрелити...

Та Господь Бог розпорядився інакше.

Мав я за селом дуже добру пасіку і пішов якось її оглянути. Діло було надвечір. Пробув я там недовго, може, з годину, і раптом чую, clamor^{*****} якийсь. Оглядаюся: над селом дим хмарою висить. За хвилю бачу — люди мчать із криками: «Орда! Орда!», а за ними навздогін, милостиві панове, сила-силенна! Стріли градом сиплють, хоч куди глянь, скрізь баранячі кожухи і диявольські морди ординців. Я до коня! Ледь торкнувся ногою

стремена, а на мені вже п'ять чи шість арканів. Якби по одному, я б їх розірвав — сильний тоді був... Нес Hercules!..***** Через три місяці опинився я вкупі з іншими ясирями за Бахчисараєм, у татарському селищі Сугайдзиг.

Господаря мого звали Сальма-беєм. Заможний був татарин, але за вдачею звір лютий і до невільників жалю не мав. Ми під батогами криниці рили і в полі працювали. Хотів я відкупитися, дякувати Богу, було за що. Через одного вірменина передавав я листи у свій маєток під Яслон. Не знаю, чи то листи не дійшли, чи то викуп дорогою пропав, але я нічого не одержав... Повезли мене до Царгорода і продали на галери.

Про місто це можна розповідати без кінця-краю. Не знаю, чи є на світі більше і красивіше за нього. Людей там, як трав у степу і як каміння у Дністрі... Фортчні мури потужні. Вежі одна до одної туляться. В середині міста у людей під ногами собаки блукають, турки їх не чіпають, напевно, про спорідненість із ними пам'ятають, бо й самі собачі діти — песиголовці... Станів у них немає більше, як тільки пан або невільник, і немає неволі тяжчої, аніж бусурманська. Господь знає, чи правда це, але я на галерах чув, нібито води тамтешні, Босфор і Золотий Ріг, що врізається у глибину міста, — не води взагалі, а сльози невольничі. Чимало й моїх туди пролилося...

Страшна можуть турецька, у жодного державця немає під п'ятою стільки королів, як у султана. А самі турки кажуть, що якби не Ляхистан (так вони матір нашу, Річ Посполиту, називають), вони б уже давно були володарями orbis terrarum*****. «За спиною у ляха, твердять, решта світу в неправді живе, бо лях, кажуть, немов пес перед розп'яттям лежить і за руки нас кусає...» І мають слушність, адже так воно було і є... Хіба ми тут, у Хрептові, й ті гарнізони, що стоять у Могилеві, Ямполі, Рашкові, іншій справі служимо? Чимало зла у нашій Речі Посполитій, проте нам за наші труди, гадаю, Бог колись віддячить, та й люди, може, спасибі скажуть.

Одначе повернуся до того, що зі мною сталося. Ті невільники, що на суходолі, у містах і селах живуть, менше потерпають від гніту, аніж ті, котрі веслярами на галери посаджені. Цих нещасних, раз прикувавши до борту біля весла, ніколи вже із залізних пут не звільняють: ні вночі, ні вдень, ні у свята — так вони й живуть у кайданах до останнього подиху, а затоне корабель in rugna navali*****, разом із ним ідуть на дно. Голі-голісінькі, холод їх проймає, дощі поливають, голод мучить, а іншої ради немає, як

лити сльози та надриватися з останніх сил, бо весла такі великі й важкі, що одному ледве двоє можуть дати раду...

На галеру мене привезли вночі й відразу закували, посадивши навпроти якогось сіромахи, котрого я in tenebris^{*****} розгледіти не зміг. Коли почув стукіт молота і дзвін кайданів, — Боже праведний! — мені здалося, що це мою труну забивають, хоч уже ліпше б такий кінець. Почав молитися, та надію з серця ніби вітром видуло... Стогін мій каваджі батогом стишив, тож просидів я сумирно всеньку ніч, аж доки засіріло... Поглянув я тоді на того, з ким мав одним веслом гребти, — о Царице Небесна! Вгадайте-но, милостиві панове, хто навпроти мене сидів? Дидюк!

Я його відразу впізнав, хоч і був він у чому мати народила, вихудлий і бородою заріс до пояса, бо його вже давно продали на галери... Став я на нього дивитися, а він на мене — упізнав теж... Але один одному нічого не кажемо... От що обох нас спіткало! І треба ж: такою жорстокістю були сповнені наші серця, що ми не лише не привіталися по-людському, а навпаки: колишні кривди в душі у кожного спалахнули, наче полум'я, і радість пойняла серця від того, що й ворогові випали такі самі страждання...

Того самого дня галера вирушила у плавання. Дивно мені було з найбільшим своїм недругом за одне весло триматися, з однієї миски недоїдки їсти, яких би у нас і собаки не стали нюхати, однакові знуцання терпіти, одним повітрям дихати, вкупі страждати, вкупі плакати...

Пливали ми Гелеспонтом, а потім Архіпелагом... Островів там сила-силенна, і всі під турецькою владою... І обидва береги теж... цілий світ!.. Тяжко було. Удень спека неймовірна. Сонце так пряхить, що здається, вода ось-ось загориться, а як почнуть відблиски тремтіти і виблискувати на хвилях, таке враження, ніби дощ вогняний іде. Піт із нас лився, а язик присихав до піднебіння... Уночі холод кусав як пес... Утіхи не жди — тільки журба за втраченим щастям, журба та мука. Словами цього не виказати... На одній зі стоянок, уже на грецькій землі, бачили ми з палуби славнозвісні ruinas^{*****} святинь, які змурували ще стародавні graeci^{*****}. Колони вервечкою стоять, і всі немовби з золота, а це мармур пожовк від часу. А видно так добре, бо вони на голому пагорбі вишикувалися і небо там ніби бірюза... Потім попливли ми довкола Пелопонесу.

День минав за днем, тиждень за тижнем, а ми з Дидюком і словом не перемовилися — не вийшла ще з наших сердець погорда і злість... І почали

ми поволеньки хиріти, мабуть, так хотілося Богу. Від непосильної праці й перемінної погоди грішна плоть наша майже відпадала од кісток; рани від сирівцю гноїлися на сонці. Ночами ми молили Бога про смерть. Часом, бувало, ледь задрімаю і чую, як Дидюк просить: «Х р и с т е, п о м и л у й! С в я т а П р е ч и с т а, п о м и л у й! Д а й п о м е р т и!» Він також чув і бачив, як я до Пресвятої Діви та її немовляти руки простягав... Аж тут ураз неначе вітер морський узявся виганяти кривду із серця... Її дедалі меншало й меншало... Дійшло до того, що, оплакуючи себе, я і над його долею плакав. Обидва ми вже геть інакше один на одного дивилися... Ще більше! Допомогати почали один одному. Пройме мене піт, смертельна втома охопить — він сам веслує, а йому стане невміч — я... Принесуть попоїсти, кожен стежить, щоб і другому вистачило. Але завважте, милостиві панове, яка дивна річ — натура людська! Ми вже, можна сказати, полюбили один одного, та жоден не хотів першим зізнатися... Непоступливий був, шельма, українська душа!..

Якось, коли нам було страшенно кепсько й тяжко, почули ми, що завтра відбудеться зустріч із венеційським флотом. Годували нас надголодь, жаліли зайву крихту дати, тільки на удари батогом не скупилися. Настала ніч. Ми стогнемо тихенько — він собі, я собі — і дедалі ревніше молимося. Раптом глянув я, саме місяць світив, — а в нього сльози по бороді аж біжать. Здригнулося у мене серце, от я й кажу: «Дидюк, ми ж із тобою з одного краю, жили у сусідстві, відпустімо один одному провини». Він як почув це — Боже праведний! Як зареве чоловік, як підскочить, аж ланцюги задзвеніли. Обнялися ми через весло, цілуємося і плачемо... Не можу сказати, скільки так тривало, про все на світі ми забули, тільки тряслися від ридань.

Тут пан Мушальський замовк і ніби ненароком пальцями змахнув щось з очей. На хвилю запала тиша, лишень студений північний вітер посвистував у щілинах поміж колодами, а в кімнаті сичав вогонь і співали цвіркуни. Нарешті пан Мушальський відсапнув і повів свою розповідь далі:

— Господь, як згодом виявилось, благословив нас і ласки своєї не позбавив, та спершу ми гірко поплатилися за цей спалах братніх почуттів. Поки обнімалися, ланцюги наші так переплелися, що ми не змогли їх розплутати. Прийшли наглядачі, але доки вони нас розчіпляли, канчук понад годину свистів над нами. Били нас не дивлячись, по чому попало. Пролилася кров із моїх ран, пролилася з Дидюкових, змішалася і потекла

одним струмком у море. Оце й усе, що я хотів повідати, панове. Історія, хвалити Бога, давня!..

Відтоді я не згадував ні разу, що мій рід від самнітів походить, а він — селянин із-під Білої Церкви, недавно піднесений до шляхетського стану. Я і брата рідного не міг би любити міцніше. Навіть якби Дидюк не був шляхтичем, я б на це не зважив, хоч так, звісно, було приємніше. А він мені, як колись ненавистю, так тепер любов'ю з лишком платив. Таку вже він мав натуру...

Наступного дня була битва. Венеційці розігнали наш флот на всі чотири вітри. Наша галера, зрешечена ворожими кулевринами, зачаїлася біля якогось пустельного острівця, певніше, скелі, що стриміла з моря. Треба було судно лагодити, а позаяк вояків повбивало, рук для роботи бракувало, от і довелося туркам нас розкувати й кожному дати сокиру. Ледве зійшли на суходіл, бачу: у Дидюка на думці те саме, що й у мене. «Зараз?» — питає. «Зараз!» — відповідаю і, не довго думаючи, хрясь по макітрі одного наглядача, а Дидюк — самого капітана. За нами інші — наче полум'я спалахнуло! За годину розправилися з турками, потім сьак-так залатали галеру і посідали в неї уже без ланцюгів, а Господь милосердний звелів вітрам пригнати наше судно до Венеції.

Харчуючись милостинею, дісталися ми до Речі Посполитої. Поділився я з Дидюком своїми під'ясельськими землями, і вирушили ми обидва воювати, щоб помститися ворогові за наші сльози і кров. Під час підгаєцької кампанії Дидюк подався на Січ до Сірка³⁴ і звідти вкупі з ним ходив у Крим. Що вони там виробляли і яких збитків завдали, про це ви, милостиві панове, не гірше від мене знаєте.

Поворітьма Дидюк, наситившись помстою, поліг, зігнутий стрілою. Я залишився живий і відтоді щоразу, натягуючи тятиву, його згадую, а що у такий спосіб душу не один раз потішив, це серед достойного товариства багато хто з вас підтвердить.

Тут пан Мушальський знову замовк, і знову тільки посвистування північного вітру стало чути та потріскування вогню. Старий жовнір утупився поглядом у палахкотливі поліна і після тривалого мовчання так закінчив свою оповідь:

— Були Наливайко і Лобода, був батько Хмельницький, а тепер Дорош їм на зміну прийшов. Земля від крові не просихає, ми ворогуємо і б'ємося, але ж Господь кинув у наші серця semina^{*****} любові, проте вони наче

у неродючому ґрунті лежать і тільки політі сльозами і кров'ю, тільки під гнітом і канчуком бусурманським, тільки у татарській неволі несподівано дають плоди.

—Хам із хамів! — промовив зненацька, прокидаючись, пан Заглоба.

***** Нагоди мене пізнати (лат.).

***** Ненависть (лат.).

***** Шум, гам (лат.).

***** Початок фрази «І Геркулесу на здолати багатьох» (лат.).

***** Всесвіту (лат.).

***** У морській битві (лат.).

***** У темряві (лат.).

***** Руїни (лат.).

***** Греки (лат.).

***** Зерна (лат.).

РОЗДІЛ XXIV

Пелехович поволі одужував, але в набігах іще участі не брав і сидів, зачинившись у кімнатці, тому про нього й думати забули, аж поки сталася пригода, що прикувала до нього загальну увагу.

Якось козаки Мотовила схопили татарина, що видався їм підозріливим. Він крутився поблизу застави, щось винюхуючи, і привели його до Хрептова.

Полоненого було негайно допитано. Ним виявився один із липеків, які нещодавно, покинувши службу в Речі Посполитій і свої садиби, перебігли до султана. Він прибув із другого берега Дністра і мав при собі листа від Кричинського до Мелеховича.

Пан Володйовський вельми стурбувався і враз скликав старших офіцерів на раду.

— Милостиві панове, — почав він, — вам добре відомо, як багато татар, навіть із числа тих, що споконвіку жили у Литві й тут, на Русі, перейшло до орди, зрадою віддячивши Речі Посполитій за її добрі діла. Через те закликаю вас надалі нікому з них особливо не довіряти й пильно за вчинками кожного стежити. Тут ми теж маємо невелику татарську хоругву у сто п'ятдесят добрих коней під командою Мелеховича. Цього Мелеховича я сам віднедавна знаю, можу тільки сказати, що пан гетьман за виняткові заслуги зробив його сотником і з хоругвою прислав його сюди. Правда, мені здалося дивним, що ніхто з ваших милостей цього татарина досі, до його вступу на службу, не знав і навіть нічого про нього не чув... А що наші липеки над міру цього юнака люблять і сліпо слухаються, я собі пояснював його відвагою і славними подвигами, хоч і ті, схоже, не відають, хто він такий і звідки. Досі я його ні в чому лихому не підозрював і ні про що не розпитував, задовольнившись гетьманською рекомендацією, хоч якоюсь таємницею він себе оточує. А втім, усяк живе як хоче, я нікому в душу не заглядаю, як на мене, аби тільки жовнір службу ніс справно. Та ось люди пана Мотовила схопили татарина, який привіз Мелеховичу листа від Кричинського. Не знаю, чи відомо вашим милостям, хто такий Кричинський.

— Аякже! — відповів пан Ненашинець. — Кричинського я самого знав, а тепер і інші знають: лиха слава далеко сягає.

— Ми вкупі грамоти... — почав був пан Заглоба, але враз затнувся, зміркувавши, що в такому разі Кричинському має бути років дев'яносто, а в такому поважному віці люди вже зазвичай не воюють.

— Коротше кажучи, — вів далі маленький рицар, — Кричинський, польський татарин, був у нас полковником, командував хоругвою липеків, та згодом зрадив Вітчизну і перейшов у добрудзьку орду, де, як я чув, його слово має велику вагу, бо там сподіваються, що він і решту липеків на поганський бік перетягне. І з таким чоловіком Мелехович вступає у таємні стосунки! А найліпший цьому доказ — оцей лист.

Тут маленький полковник розгорнув списані аркуші, розправив їх ударом долоні й заходився читати:

— «Наймиліший моєму серцю брате! Посланець твій дістався до нас і листа передав...»

— Польською пише! — перебив його пан Заглоба.

— Кричинський, як і всі наші татари, тільки русинською і польською писати вмів, — відповів маленький рицар, — та й Мелехович теж, напевно, татарської грамоти не вгризе. Слухайте, милостиві панове, і не перебивайте. «...і листа передав, із Божою допомогою все буде гаразд, і ти жаданої мети досягнеш. Ми тут із Моравським, Александровичем, Тарасовським і Грохольським часто радимося і в інших братів у листах ради питаємо, як чимскоріше виконати те, що ти, любий, замислив. А позаяк до нас дійшла чутка, ніби ти занедужав, посилаю чоловіка, аби він тебе, любий, на власні очі побачив і приніс нам приємну звістку. Таємницю бережи пильно, щоби, боронь Боже, завчасно не відкрилася. Нехай примножить Господь твій рід, нехай зрівняє його з числом зірок на небі.

Кричинський».

Пан Володийовський дочитав і обвів поглядом присутніх, а позаяк усі мовчали, либонь, напружено обдумуючи зміст листа, він промовив:

— Тарасовський, Моравський, Грохольський і Александрович — усі колишні татарські ротмістри і зрадники.

— Так само як Потужинський, Творовський і Адурович, — додав пан Снітко.

— Що скажете про листа, панове?

— Чистісінька зрада, тут і думати нема чого, — відгукнувся пан Мушальський. — Просто ротмістри ці хочуть наших татар на свій бік переманити, от і злигалися з Мелеховичем, а він згодився їм допомогти.

— Лелечко! Та це ж periculum^{*****} для цілого гарнізону, — заволоало відразу кілька голосів. — Липеки душу за Мелеховича ладні продати, і якщо він накаже — сьогодні ж уночі нас переріжуть.

— Найчорніша зрада під сонцем! — закричав пан Дейма.

— І сам гетьман цього Мелеховича сотником призначив! — скрушно зітхнув пан Мушальський.

— Пане Снітко! — озвався пан Заглоба, — що я тобі говорив, коли Мелеховича побачив? Хіба не сказав, що це віровідступник і зрадник? З очей видно... Ха! Він усіх міг ошукати, тільки не мене. Годі було мені на нього глянути. Повтори, пане Снітко, мої слова, нічого не змінюючи. Сказав я, що він зрадник?

Пан Снітко сховав ноги під лаву й похнюпив голову.

— Проникливість вашої милості справді гідна подиву, хоч, правду кажучи, я не пригадаю, щоб ваша милость його зрадником назвав. Ви тільки, мостивий пане, сказали, що він вовком дивиться.

— Ха! Отже, ти, милостивий пане, стверджуєш, що пес зрадник, а вовк — ні, що вовк не укусить руки, яка його гладить і їсти йому дає? Пес, виходить, зрадник? Може, твоя милость іще й Мелеховича під захист візьме, а нас усіх оголосить зрадниками?..

Присоромлений пан Снітко широко розтулив рота, вирячив очі й від подиву довго не міг вимовити ні слова.

Тим часом пан Мушальський, що мав здатність швидко приймати рішення, не задумуючись промовив:

— Передовсім нам треба подякувати Всевишньому за те, що ганебну змову викрито, а потім відрядити шістьох драгунів — і кулю в лоб зрадникові!

— А далі іншого сотника призначити, — додав пан Ненашинець.

— Зрада така очевидна, що помилки бути не може.

На це пан Володйовський відповів:

— Спершу треба Мелеховича допитати, а потім повідомити про цю змову гетьманові, бо як мені казав пан Богуш із Зембіц, коронний маршал вельми прихильний до литовських татар.

— Але ж ваша милость, — сказав, звертаючись до пана Міхала, пан Мотовило, — має повне право сам над Мелеховичем суд звершити, бо він до рицарства ніколи не належав.

— Я свої права знаю, — відповів пан Володйовський, — і не треба мені, милостивий пане, про це нагадувати.

Тут інші закричали:

— Привести сюди сучого сина, нехай нам відповість, запроданець і зрадник!

Гучні вигуки розбудили пана Заглобу, котрий був задрімав, що з ним останнім часом постійно траплялося. Швидко пригадавши, про що йшлося, він сказав:

— Хоч блиску від щербатого місяця у твоєму гербі, пане Снітко, й небагато, але й розумом ти, милостивий пане, не блищиш. Сказати, що пес, *canis fidelis*^{*****}, зрадник, а вовк — ні! Ну ти що, голубе, геть із глузду з'їхав!

Пан Снітко підніс очі до неба, даючи зрозуміти, що потерпає ні за цапову душу, але промовчав, не бажаючи дратувати старого суперечкою, а тут ще й пан Володйовський звелів йому сходити по Мелеховича, і він поквапився виконати наказ, зрадівши з нагоди вислизнути.

За хвилину він повернувся, ведучи молодого татарина, котрий, напевно, ще нічого не знав про те, що зловили липека, бо зайшов сміливо. Вродливе смагляве його обличчя було надто бліде, та він зовсім одужав і навіть голови більше не обмотував хустками, а носив, не скидаючи, червону оксамитову тюбетейку.

Усі так і впилися у нього очима, він же, досить низько вклонившись маленькому рицареві, решті кивнув вельми недбало.

— Мелехович! — почав пан Володйовський, утупивши в нього свій пронизливий погляд. — Ти знаєш полковника Кричинського?

Обличчям Мелеховича швидко промайнула грізна тінь.

— Знаю! — відповів він.

— Читай! — сказав маленький рицар, подаючи йому знайденого при полоненому листа.

Мелехович почав читати, і перш ніж він закінчив, обличчя його знову стало спокійним.

— Чекаю наказу, — промовив він, повертаючи листа.

— Як давно ти замислив зраду і яких маєш у Хрептові спільників?

— Мене звинувачено у зраді?

— Відповідай, а не став запитання! — грізно сказав маленький рицар.

— Що ж, тоді мій ^{*****}respons^{*****} буде такий: зради я не замишляв, спільників не маю, а якби й мав, то таких, яких вам, милостиві панове, не судити.

Почувши це, жовніри заскреготіли зубами, і тої ж миті декілька голосів промовило з погрозою:

— Гречніше, сучий сину, гречніше! Не забувай: ти не перед рівнею стоїш!

У відповідь Мелехович глянув на присутніх поглядом, у якому була холодна ненависть.

— Я знаю свій обов'язок перед паном комендантом, моїм начальником, — сказав він, знову вклонившись панові Володйовському, — знаю і те, що за всіх тут бідніший, і тому вашого не шукаю. Ваша милость (тут він знову звернувся до маленького рицаря) про спільників запитував, то у мене їх двоє: один — пан підстолій новогрудський, Богуш, а другий — пан великий коронний гетьман.

Почувши ці слова, всі вельми здивувалися, і на хвилю запанувало мовчання. Нарешті пан Володйовський ворухнув вусиками і спитав:

— Як це?

— А отак, — відповів Мелехович. — Кричинський, Моравський, Творовський, Александрович і решта справді на бік орди перейшли і чимало вже зла Вітчизні завдали, але щастя на новій службі не знайшли. А може, сумління у них пробудилося, одне слово, і служба ця, і слава зрадників їм не до шмиги. Пан гетьман добре про це знає, він і доручив панові Богушу з паном Мислишевським перетягти їх назад під стяги Речі Посполитої, а пан Богуш до мене звернувся й наказав домовитися з Кричинським. У мене на квартирі листи від пана Богуша лежать, можу хоч зараз принести, їм ваша милость скорше, аніж моїм словам, повірять.

— Іди з паном Снітком і негайно принеси мені ці листи.

Мелехович вийшов.

— Милостиві панове, — швидко заговорив маленький рицар, — здається, поспішним звинуваченням ми тяжко скривдили чесного вояка. Якщо він має усі ці листи і все, сказане ним, правда, — а я починаю думати, що це так, — тоді він не лише рицар, котрий уславився ратними подвигами, а й доблесний слуга Вітчизни, і не огуда йому належить, а нагорода. Хай йому дідько! Треба мерщій помилку виправити!

Решта сиділа мовчки, не знаючи, що сказати, а пан Заглоба цього разу заплющив очі й удавав, що дрімає.

Тим часом повернувся Мелехович і подав панові Володйовському листи від Богуша.

Маленький рицар почав читати. І ось що він прочитав:

— «Зусібіч чую я, що ніхто, опріч тебе, ліпше у цьому ділі прислужитися не може через незвичайну приязнь, яку вони до тебе мають. Пан гетьман ладен їм пробачити і домогтися прощення Речі Посполитої обіцяє. З Кричинським зв'язуйся якомога частіше через вірних людей і граєтїм йому пообіцяй. Таємницю зберігай якнайпильніше, бо інакше, не дай Боже, усіх їх занапастиш. Одному панові Володйовському можеш відкрити асапа, бо він твій начальник і багато в чому посприяти може. Трудів і старань не шкодуй, пам'ятаючи, що *finis coronat opus*^{*****}, і будь певен, що за добрі діла твої мати наша заслуженою нагородить тебе любов'ю».

— Ось яка мені нагорода! — понуро пробурчав молодий татарин.

— Боже праведний! Чом же ти нікому й слова не сказав? — закричав пан Володйовський.

— Я хотів вашій милості усе розповісти, але не встиг — занедужав після забиття. А іншим, тут Мелехович повернувся до офіцерів, мені заборонено було відкриватися. Ваша милость, я гадаю, тепер решті теж мовчати накаже, щоб на тих не накликати біди.

— Докази твоєї невинуватості незаперечні, це й сліпому ясно, — сказав маленький рицар. — Веди далі свої перемови з Кричинським. Жодної перепони тобі в цьому не буде, навпаки, матимеш допомогу — ось тобі моя рука, ти шляхетний рицар. Приходь сьогодні до мене вечеряти.

Мелехович потиснув простягнуту йому руку і втретє вклонився. Інші офіцери, вийшовши зі своїх кутків, обступили його і заговорили навперебій:

— Ми у тобі помилялися, зате тепер кожен радий тобі руку потиснути — ти цього заслужив.

Проте молодий липек ураз випростався і відкинув назад голову, немов хижий птах, що приготувався завдати удару дзьобом.

— Я не забув, що вам не рівня, — відповів він.

І вийшов із кімнати.

Після того як він пішов зчинився гомін. «Нічого дивного, — говорили між собою офіцери, — дістати таке звинувачення — не жарт! Ще довго він оговтуватиметься, але, зрештою, це минеться. А нам треба ставлення до нього змінити. Адже душа у нього справді рицарська! Гетьман знав, що робив! Дива та й годі, дива!..»

Пан Снітко нищечком собі тріумфував, та врешті-решт не витримав, підійшов до пана Заглоби, вклонився йому і сказав:

— Даруй, ваша милість, але вовк наш не зрадник...

— Не зрадник? — перепитав пан Заглоба. — Зрадник, тільки шляхетний, бо не нас зраджує, а ординців... Не втрачай надії, любий пане Снітко, я щодня молитимусь за тебе: а що як Святий Дух змилюється і дозволить твоїй милості блиснути розумом!

Бася, коли пан Заглоба детально їй про все розповів, вельми тішилася. Мелехович від самого початку припав їй до душі, і вона зичила йому добра.

— Треба, — сказала вона, — у першу ж небезпечну експедицію його з собою взяти, — оце й буде найліпший спосіб висловити йому довіру.

Але маленький рицар, погладивши рожеві Басині щічки, відповів:

— А надокучлива муха тільки про своє дзумає! Знаємо ми тебе! Не про Мелеховича ти дбаєш і не про спосіб виявити йому довіру — тобі б аби у степ полетіти та ще й у самісіньку січу! Не вийде...

І, сказавши це, почав вицілювати її в уста.

— *Mulier insidiosa est!*^{*****} — поважно мовив пан Заглоба.

У цей самий час Мелехович сидів із посланцем Кричинського у себе на квартирі й тихо розмовляв із ним. Сиділи вони так близько один до одного, що мало не стукалися лобами. На столі горів каганець із баранячим лоем, відкидаючи жовті бліки на обличчя Мелеховича, яке, попри всю його красу, було просто страшне — така на ньому малювалася завзятість, злість і дика радість.

— Слухай, Халіме! — прошепотів Мелехович.

— Ефенді, — відповів посланець.

— Перекажи Кричинському, що він мудрак, бо не написав у листі нічого такого, що могло б мене занапастити. Розумака, скажи. Нехай і надалі нічого відверто не пише... Тепер вони мені ще більше довірятимуть усі... Сам гетьман, Богуш, Мислишевський, тутешні офіцери — геть усі! Чуєш? Щоб вони від мору вилягли!

— Чую, ефенді.

— Але спершу мені треба в Рашкові побувати, а потім я знову сюди повернуся.

— Ефенді, молодий Нововейський тебе впізнає.

— Не впізнає. Він мене вже під Кальником бачив, під Брацлавом — і не впізнав. Удивляється в мене, брови морщить, а згадати не може. Йому

п'ятнадцятий минав, коли він із дому втік. Відтоді зима вісім разів укривала степи снігом. Змінився я. Старий би мене впізнав, а молодий не впізнає... Із Рашкова я тобі дам знати. Нехай Кричинський буде готовий і тримається поблизу. З пиркалабами³² неодмінно порозумійтеся. У Ямполі теж наша хоругов є. Богуша я вмовлю, щоб домігся у гетьмана для мене переводу до Рашкова, — звідтіля, скажу, простіше з Кричинським зв'язатися. Але сюди я мушу повернутися... мушу!.. Не знаю, що буде, як далі складеться... Вогнем мене палить, уночі очей не можу стулити... Якби не вона, я б уже вмер...

— Благословенні руки її.

Губи Мелеховича затремтіли, і, впритул наблизившись до гостя, він заходився шепотіти, немовби в лихоманці:

— Халіме! Благословенні її руки, благословенна голова, благословенна земля, якою вона ступає, чуєш, Халіме! Скажи їм там, що я вже здоровий — завдяки їй...

***** Небезпека (лат.).

***** Вірний пес (лат.).

***** Відповідь (лат.).

***** Кінець — ділу вінець (лат.).

***** Жінка — істота підступна! (лат.).

РОЗДІЛ XXV

Ксьондз Камінський, у минулому жовнір, доволі хвацький і кмітливий, на старості літ осів в Ушиці, де дістав парафію. Та позаяк костюл в Ушиці згорів дотла, а парафіян було мало, цей пастир без пастви часто-густо навідувався до Хрептова і, просиджуючи там тижнями, напучував рицарство побожними науками.

Вислухавши уважно оповідь пана Мушальського, він через декілька вечорів звернувся до присутніх із такими словами:

— Мені завше до душі були розповіді, у яких сумні події мають щасливий кінець, із чого виходить, що кого Господь візьме під свою руку, того із будь-якої пастки визволить і звідусіль, хоч із Криму, приведе до спокійного прихистку.

Тому, милостиві панове, раз і назавжди кожен для себе запам'ятайте, що для Всевишнього нема нічого неможливого, і навіть у найважчих обставинах не втрачайте віри у його милосердя. Ось воно як!

Честь і хвала панові Мушальському, що простого чоловіка братньою любов'ю злюбив. Приклад цього нам показав сам Христос, котрий, вийшовши з царського роду, любив простолюдинів, багатьох із них зробив апостолами і подальшому сприяв просуванню, через що вони тепер і засідають у небесному сенаті.

Та одна річ любов приватна і геть інша — загальна, однієї нації до іншої. Так-от, цю, загальну любов, Усевишній так само суворо наказав плекати у серцях. А де вона? Озирнися довкола, чоловіче: всенькі серця сповнені злості, немовби люди не за Господніми заповідями живуть, а за сатанинськими.

— Ох, милостивий мій пане, — втрутився пан Заглоба, — нелегко тобі буде вмовити нас полюбити турка, татарина, чи якогось іншого варвара — ними сам Господь Бог, можна сказати, гидує.

— Я вас до цього й не закликаю, а лишень стверджую, що діти *eiusdem matris*^{*****} зобов'язані одне одного любити. А ми що коїмо? Ось уже тридцять років, від часів Хмельницького, тутешня земля не просихає від крові.

— А з чиєї провини?

— Хто перший свою провину визнає, тому першому Господь і простить.

— Але ж ти сам, милостивий пане, хоч нині й сутану носиш, замолоду заколотників громив, і, як ми чули, досить успішно...

— Громив, бо слухняно виконував жовнірський обов'язок, і не в цьому мій гріх, а в тому, що я їх, як чуму, ненавидів. Мав я свої, особисті причини, про які не стану згадувати, бо давно це було, та й рани ті вже зарубцювалися. А каюсь я у тому, що над потрібне старався. Мав я під командою сто осіб із хоругви пана Неводовського, і частенько ми з ними, відокремившись од решти, палили, голови стинали, вішали... Самі, панове, пам'ятаєте, які були часи. Палили і стинали голови татари, яких Хмель покликав на підмогу, палили і стинали голови польські війська. Козаки теж за собою тільки воду й землю залишали, ще дужче лютуючи, аніж ми і татари. Нічого нема страшнішого за братовбивчу війну... Що то були за часи — словами не переказати. Одне скажу: і ми, і вони радше на скажених собак, аніж на людей, були схожі...

Якось наш загін дістав повідомлення, що бунтівна потолоч обложила у невеличкій фортеці пана Русецького. Мене з моїми людьми послали його виручати. Але ми прийшли надто пізно. Від невеличкої фортеці вже й сліду не зосталося. Проте я натрапив на п'яних селян і майже всіх поклав, лише дециця у збіжжі сховалася. Цих я наказав узяти живцем, щоб повісити для перестрашу. Але де? Легше було задумати, аніж виконати: у всьому селі не лишилося жодного деревця. Навіть дикі груші, що росли подекуди на межах, валялися зрубані. Шибениці ставити — нема часу, та й лісів поблизу не видно, край видався степовий. Що робити? Беру я своїх полонених і йду. Трапиться, думаю, дорогою якийсь розлогий дубок. Милу проходимо, другу — довкола рівнісінський степ, хоч кулі коти. Нарешті бачимо руїни якогось села, а вже надходив вечір. Роздивився я туди-сюди — скрізь головешки та сивий попіл. Знов нічого! Аж гульк: на маленькому пагорбі хрест стоїть, великий, дубовий, мабуть, недавно поставлений, бо дерево ще анітрохи не почорніло і при вечірньому світлі сяло, ніби охоплене полум'ям. Христос на ньому був із бляхи вирізаний і майстерно розмальований. Лише зайшовши збоку, можна було побачити, що бляха тоненька, і на хресті не справжнє тіло висить. А якщо спереду дивитися — обличчя мов живе, трохи тільки зблідле від страждань, і терновий вінець, і очі, з великою журбою і печаллю звернені до неба.

Побачив я цей хрест, і в голові у мене промайнуло: «Ось дерево, другого не буде», — але відразу ж самому страшно стало. В ім'я Отця і Сина! Не

стану ж я їх на хресті вішати! Проте, думаю, чом би не потішити Христа, наказавши у нього на очах зітнути голови тим, котрі стільки невинної крові пролили, і кажу: «Боже праведний, нехай видасться тобі, що це ті самі юдеї, які тебе на хресті розіп'яли: вони за них анітрохи не ліпші». І звелів я брати по одному полоненому, приводити на пагорбок до розп'яття і біля його підніжжя стинати їм голови. Були поміж ними сивочолі діди і пахолки безвусі. Привели першого, він до мене: «Заради Христа, заради його хресних мук, помилуй, пане!» А я на це: «По шиї його!» Драгун розмахнувся, і покотилася голова... Другого привели, він те саме: «Заради Христа милосердного, помилуй!» А я знову: «По шиї його!» Так само і з третім, із четвертим, із п'ятим; усього їх було чотирнадцять, і кожен мене закликав іменем Христовим... Уже й зоря погасла, доки ми впоралися. Наказав я покласти мертві тіла довкола розп'яття... Дурень! Гадав, вигляд їхній буде приємний Сину Божому, вони ж іще певний час то руками, то ногами смикали, іноді котрийсь скинеться, немов витягнута з води риба. Зрештою, недовго стражденні корчилися, незабаром життя покинуло обезголовлені тіла, і лежали вони кружком непорушно.

Тим часом темінь зробилася непрозора, і вирішив я тут-таки заночувати, хоч багать розводити не було з чого. Ніч Бог послав теплу, і люди мої залюбки вляглися на попони, а я пішов іще до розп'яття, щоб біля ніг Усевишнього помолитися на ніч і перепоручити себе його милосердю. Думав, молитви мої з особливою вдячністю будуть прийняті, позаяк день я провів у трудах і вчинене вважав за свою заслугу.

Часто жовнір, нагарувавшись у поході, засинає, не дочитавши вечірньої молитви. Так сталося й зі мною. Драгуни, бачачи, що я стою навколішки, обіпершись на хрест, вирішили: я поринув у благочестиві роздуми, і ніхто не пробував їх порушити. Насправді ж очі мої умить стулилися, і дивний сон зійшов на мене від того розп'яття. Не скажу, що мені було послане видіння: я і був, і зараз цього недостойний, одначе, міцно заснувши, бачив я, немовби наяву, від початку до кінця муки Господні... Бачив страждання невинного ягняти, і серце моє полагіднішало, з очей потекли сльози, і безмірний жаль стиснув душу. «Господи, — кажу, — маю я сотню хвацьких молодців. Хочеш побачити, яка у русі наша кіннота? Кивни тільки головою, а я цих вражих синів, катів твоїх, умить на шматки посічу шаблями». Ледве я так сказав, видіння враз розсіялося, залишився один тільки хрест, а на ньому Христос, що плаче кривавими сльозами... Обійняв

я підніжжя святого дерева і теж зарідав. Скільки це тривало, не знаю, але через якийсь час, трохи вгамувавшись, знову кажу: «Боже! Боже! Проповідував же ти своє святе вчення зачерствілим юдеям, адже так? Було б тобі з Палестини у нашу Річ Посполиту прийти — ми б уже тебе до хреста прибивати не стали, а прийняли ласкаво, щедро обдарували добром і шляхетським званням нагородили для подальшого примноження божественної твоєї слави. Чом ти так не вчинив, Господи?»

Із цими словами підіймаю я очі (не забувайте, усе це уві сні було) і що я бачу? Господь наш дивиться на мене суворо, брови супить і зненацька відповідає громовим голосом: «Дешеве нині шляхетство ваше, бо під час шведської війни будь-який міщанин міг собі його купити. Але не в цьому річ! Ви з гультьями одне одного варті, і вони, й ви гірші за юдеїв, бо щодня мене на хресті розпинаєте... Хіба я не наказав вам навіть ворогів своїх любити і провини їм прощати, а ви, як люті звірі, розтерзати ладні один одного? Попри це, я муку терплю нестерпну. А ти сам, ти, котрий мене у катів відбити хотів, а потім у Річ Посполиту закликав, — що ти зробив? Он трупи довкола мого хреста лежать, і підніжжя кров'ю забризкане, а то ж були невинні люди — деякі зовсім іще юні, а деякі, небагаті на розум, наче дурні вівці сліпма за іншими пішли. Виявив ти до них милосердя, судив, перш ніж умертвити? Ні! Ти звелів їм усім голови постинати і ще думав мене цим утішити. Насправді ж одне діло сварити й карати, як батько карає сина, як старший брат сварить молодшого, і геть інше — помщатися, карати без суду, не знаючи міри в покараннях і жорстокості. До того вже дійшло, що на цій землі вовки милосердніші за людей, трави сходять кривавою росою, вітри не віють, а виють, річки сльозами повняться і люди простягають руки до смерті, вигукуючи: «Рятівнице наша!»

«Господи! — закричав я. — Невже вони кращі за нас? Хто найстрашніші коїв жорстокості? Хто бусурман покликав?..»

«Любіть їх, навіть караючи, — відповів Господь, — і тоді полуда спаде у них з очей, жорстокість покине серця і милосердя моє буде з вами. А інакше прийде навала татарська і всіх — і вас, і їх — полонять, і служитимете ви ворогові, терплячи муки, зносячи приниження, заливаючись слізьми, аж до того дня, коли один одного полюбите. Якщо ж і надалі не зменшите своєї ненависті, не буде ні одним, ні другим поблажливості, і поганин заволодіє цією землею на віки вічні!»

Перелякався я, почувши таке пророцтво, і довго не міг слова вимовити, а потім, упавши ниць, запитав:

«Що ж мені робити, Господи, щоб спокутувати свої гріхи?»

На що Господь відповів:

«Іди і повторюй мої слова, проповідуй любов!»

Після цих слів мій сон розвіявся. А позаяк літня ніч коротка, прокинувся я вже на зорі, мокрий від роси. Глядь: голови довкола розп'яття так само кружком лежать, тільки обличчя посиніли. І дивна річ: учора радісно мені було на них дивитися, а сьогодні огорнув страх, особливо коли я глянув на голову одного пахолка, років, може, на сімнадцять, надзвичайно вродливого. Я звелів жовнірам поховати тіла під цим самим хрестом і відтоді... став зовсім іншою людиною.

Спочатку, бувало, думалося: сон — мара! Але той сон міцно застряв у мене в пам'яті й поволі заволодів немовби усією моєю сутністю. Звісно, я не смів навіть подумати, що це сам Усевишній зі мною бесідував, бо, як уже вам казав, достойним себе не відчував, одначе могло статися, що сумління, яке на час війни зачалося у найдальшому куточку душі, наче татарин у травах, зненацька подало голос, аби оголосити мені Господню волю. Я пішов на сповідь: ксьондз підтвердив мій здогад. «Це очевидна пересторога і воля Божа, прислухайся до них, бо зле тобі буде».

Відтоді я почав проповідувати любов.

Але товариство й офіцери сміялися мені у вічі: «Ти що, кричали, ксьондз, щоб повчання нам давати? Хіба мало ті песиголовці кривди Всевишньому вчинили, мало костьолів спалили, мало сплюндрували хрестів? За це, чи що, ми маємо їх любити?» Одне слово, ніхто мене не слухав.

І тоді, після битви під Берестечком, зодягнувся я у цей духовний одяг, щоби з більшим правом нести людям слово Боже і волю його.

Ось уже понад двадцять років я роблю свою справу, не знаючи спочинку. Уже й волосся посивіло... Нехай не покарає мене Господь у своєму милосерді за те, що голос мій був досі голосом воання у пустелі.

Любіть ваших ворогів, милостиві панове, карайте їх, як карає батько, сваріть, як сварить старший брат, інакше, хоч би як гірко їм було, гірко буде й вам, і всій Речі Посполитій.

Погляньте, що принесла ця війна, які плоди братньої ненависті! Земля стала пустелею, у мене в Ушиці замість парафіян самі могили. На місці костьолів, міст, сіл — згарища, а поганська міць розростається, кріпне

і погрожує нам, як море, котре й тебе, кам'янецька твердине, ладне поглинути...

Пан Ненашинець слухав розповідь ксьондза Камінського з великим хвилюванням, аж чоло його краплями зросив піт, а потім першим порушив мовчання:

— Є, звісно, серед козаків достойні лицарі, взяти для прикладу хоч би й присутнього тут пана Мотовила, котрого усі ми шануємо і любимо. Та щодо загальної любові, про яку так промовисто говорив ксьондз Камінський... я, признатися, досі у тяжкому жив гріху, бо не відчував у собі цієї любові, та й не намагався її здобути. Тепер, дякувати, його превелебність трохи відкрив мені очі. Проте без особливої Божої ласки я такої любові у своєму серці не знайду, бо ношу в ньому згадку про страшну кривду, а що це за кривда, можу коротко вам розказати.

— Спершу треба випити чогось тепленького, — перебив його пан Заглоба.

— Підкиньте дров у грубу, — звеліла слугам Бася.

І невдовзі просторий покій знову засяяв світлом, а перед кожним із рицарів слуга поставив по кварти підігрітого пива. У ньому всі мерщій змочили свої вуса, а коли відпили по ковтку чи більше, пан Ненашинець почав свою оповідь — і покотилося слово за словом, наче віз путівцем:

— Мати, вмираючи, доручила мені опікуватися сестрою. Звали її Геленкою. Ні дружини, ні дітей я не мав, і любив я дівчинку понад усе. Була вона на двадцять літ молодша від мене, я її на руках носив. Одне слово, за свою доньку мав. Потім пішов я у похід, а її взяли у ясир ординці. Повернувся — головою об стіну бився. Увесь мій набуток пропав під час набігу, але я продав останнє, що мав, — кінську зброю! — і поїхав із вірменами, щоб викупити сестру. Знайшов її у Бахчисараї. Жила вона не в гаремі поки що, а при гаремі, бо їй було лишень дванадцять. Довіку не забуду, Геленко, тої миті, коли я тебе відшукав: як ти мені на шию кинулася, як очі мої цілувала! Та що з того! Виявилось, мало я привіз грошей. Надто вже вродлива сестра була. Єгу-ага, котрий її викрав, утричі більше зажадав! Пропонував я себе на додачу. І це не допомогло. У мене на очах купив її на базарі великий Тугай-бей, славетний наш недруг, який хотів дівчинку років зо три при гаремі потримати, а потім зробити своєю дружиною. Поїхав я назад, їду і чуба на собі рву. Дорогою довідався, що у приморському улусі живе одна з дружин Тугай-бея із його улюбленим

синком, Аз'єю... Тугай-бей у всіх містах і багатьох селах тримав дружин, щоб усюди під власним дахом мати насолоду. Дізнавшись про цього сінка, подумав я, що Господь указує мені останній спосіб урятувати Геленку, і вирішив маленького Тугай-беєвича викрасти, аби згодом обміняти на сестру. Але сам я цього зробити не міг. Треба було кинути клич в Україні або в Дикому полі та зібрати ватагу, що зробити було непросто: по-перше, ім'я Тугай-бея всюди на Русі наганяло страх, а по-друге, він козакам із нами воювати допомагав. Проте у степах чимало всякої потолочі бродить, здобичі шукає, — ці молодці задля наживи на край світу підуть. Зібрав я з таких пристойну команду. Чого ми натерпілися, аж поки чайки вийшли в море, словами не скажеш — нам і від козацької старшини доводилось ховатися. Та Господь мене благословив. Викрав я Аз'ю ще й добрячу прихопив здобич. Погоня нас не наздогнала, і дісталися ми щасливо до Дикого поля, звідки я хотів поїхати до Кам'янця, щоб через тамтешніх купців негайно почати перемови.

Здобич я всю розділив поміж молодцями, собі тільки Тугаєве цуцня залишив. Позаяк я розплатився з цими людьми щедро, не скуплячись, а до того ще й у яких халепах із ними побував, і з голоду вкупі вмирав, і головою своєю через них ризикував не раз, то й подумав, що кожний за мною піде в огонь і воду, що я їхні серця завоював навіки.

І гірко за це невдовзі поплатився.

Мені й на думку не спало, що вони власних отаманів на шматки роздирають, аби їхню здобич між собою поділити. Забув я, що ці люди не знають, що таке вірність, чесність, сумління, вдячність... Уже під самим Кам'янцем спокусила їх надія одержати за Аз'ю багатий викуп. Уночі накинулися на мене, як вовки, зашморг затягли на шиї, покололи ножами і врешті, вирішивши, що я здох, покинули в пустелі, а самі втекли, прихопивши хлопчика.

Господь зіслав мені спасіння й повернув здоров'я, але Геленка моя пропала навіки. Може, живе ще десь там, може, після Тугаєвої смерті іншому поганинові дісталася, може, прийняла магометанську віру або просто забула брата, може, її син колись із мене випустить кров... Отака в мене історія!

Пан Ненашинець замовк і понуро втупив очі у землю.

— Скільки ж ми крові й сліз за ці краї пролили! — зітхнув пан Мушальський.

— Полюби недругів своїх, — утрутився в розмову ксьондз Камінський.

— А оговтавшись, ти не пробував цього цуцняти шукати? — запитав пан Заглоба.

— Як я згодом дізнався, — відповів пан Ненашинець, — на моїх бандитів інші розбійники напали і всіх до одного вирізали. Вони ж, напевно, разом зі здобиччю і хлопчика забрали. Я всюди шукав, але він наче у воду впав.

— А може, ти, милостивий пане, потім його десь і зустрів, та впізнати не зміг? — сказала Бася.

— Маленький він був, рочків зо три, мабуть, йому було. Тільки й міг ім'я своє назвати — Аз'я. Та я б його впізнав: у нього на грудях над кожним соском по ребині синього кольору наколено.

Зненацька Мелехович, котрий досі сидів мовчки, озвався зі свого кутка дивним голосом:

— По ребинах ваша милость його б не впізнав: у багатьох татар такі наколки є, особливо у тих, що у прибережних краях живуть.

— Неправда, — заперечив сивий пан Громика. — Тугай-бей під Берестечком на бойовищі залишився лежати, бачили ми це стерво: у нього на грудях, як зараз пам'ятаю, були ребини, а в решти поганців — інші знаки.

— А я кажу вашій милості, що ребини багато в кого є.

— Авжеж, у тих, хто із ворожого Тугаєвого племені.

Подальшу розмову перебив прихід пана Лельчиця, який, посланий уранці паном Володйовським у розвідку, щойно повернувся назад.

— Пане коменданте, — промовив він просто з порога, — біля Сирітського броду з молдавського боку люди якісь залягли. Схоже, до нас намірилися.

— Що за люди? — запитав пан Міхал.

— Розбійники. Валахів трохи, угорців, решта — ординці. Разом десь дві сотні.

— Це ті, що з валаського боку бешкетували, як мені доповіли, — сказав пан Володйовський. — Пиркалаб, либонь, їх притиснув, от вони й подалися до нас. Тільки там самих ординців сотні зо дві набереться. Уночі вони переправляться, а на світанку ми їм улаштуємо зустріч. Панові Мотовилу і Мелеховичу після опівночі бути готовими. Череду волів підігнати для приманки, а зараз марш на квартири.

Офіцери почали розходитися, та ще не всі встигли вийти за двері, як Бася, підбігши до чоловіка, обвила його шию руками й заходилася щось шепотіти на вухо. Маленький рицар, усміхаючись, заперечливо хитав головою, вона ж, очевидно, наполягала на своєму, дедалі міцніше сплітаючи руки довкола його шиї.

Бачачи це, пан Заглоба порадив:

— Зроби їй хоч раз приємність, а там, може, і я, старий, за вами потюпаю.

***** Тієї самої матері (*лат.*).

РОЗДІЛ XXVI

Розрізнені ватаги, що промишляли розбоєм обабіч Дністра, склалися з людей усяких народностей, які населяли тутешні краї. Переважали з них зазвичай татари, котрі повтікали з добрудзької та білгородської орд, — ще дикіші й відважніші за своїх кримських побратимів, та було й чимало волохів, козаків, угорців, польської челяді, що дала дьору з придністровських сторожових поселень. Зграї ці гасали то польською, то валаською стороною, переходячи вперед-назад прикордонну річку, залежно від того, хто їх притискав: пиркалаби чи коменданти Речі Посполитої. У ярах і лісах, у глибоких печерах мали вони таємні схованки.

Головною метою їхніх набігів були череди волів, що випасалися при заставах, і коні, які навіть узимку залишалися у степах, шукаючи корму під снігом. Але, крім того, розбійники нападали на села, містечка, поселення, на невеликі гарнізони, на польських і навіть турецьких купців, на посередників, які їхали до Криму з викупом. Кожна згряя мала свої порядки і свого отамана, об'єднувалися вони рідко. Часто навіть траплялося, що численніші ватаги вирізали менші. Розплодилося їх на руських землях дуже багато, особливо від часів козацько-польських війн, коли у тих краях стало спечно.

Придністровські ватаги, що поповнювалися за рахунок утікачів з орди, були вельми грізні. Зустрічалися такі, що налічували по півтисячі душ. Привідці їхні називали себе беями. Вони спустошували країну у чисто татарський спосіб, і нерідко коменданти гарнізонів не знали, з ким мають справу: з розбійниками чи передовими чамбулами орди. Регулярним військам, зокрема кінноті Речі Посполитої, ці ватаги не могли дати відсічі, але, будучи загнані у пастку, билися відчайдушно, добре розуміючи, що тих, хто опиниться в полоні, чекає зашморг.

Зброю вони мали найрозмаїтішу. Луків і рушниць їм бракувало, щоправда, у нічних набігах від них мало користі. Більшість була озброєна ганджарами^{*****} й турецькими ятаганамі, обушками, татарськими шаблями і дубцями, у розщеплений кінець яких уставляли кінську щелепу, міцно прив'язану мотузкою. Ця остання зброя у сильній руці була страшна — її удару не витримувала жодна шабля. Дехто мав залізні вила, дуже довгі й гострі, а дехто рогатини: ними захищалися під час раптових атак кінноти.

Ватага, що зупинилася біля Сирітського броду, була, напевно, найчисленніша або ж її зацькували на молдавському боці, якщо вона відважилася наблизитись до хрептівського гарнізону, незважаючи на жах, який охоплював усіх головорізів на саму тільки згадку імені пана Володйовського. І справді, другий роз'їзд привіз звістку, що складалася вона з понад чотириста осіб, а командує ними Азба-бей, славнозвісний розбійник, котрий уже декілька років тримав у страсі жителів і польської, і молдавської сторін.

Пан Володйовський зрадів, довідавшись, із ким матиме справу, і негайно віддав відповідні розпорядження. Окрім Мелеховича і Мотовила, наказ виступити одержали й хоругви генерала подільського і пана підстоля пшемильського. Пішли вони ще вночі й нібито врізнобіч, проте, подібно до того як рибалки широко розкидають сіті, аби потім зійтися біля однієї ополонки, так і ці хоругви мали, зробивши великого гака, на світанку з'єднатися біля Сирітського броду.

Бася з тремтливим серцем спостерігала за виступом війська: це була її перша участь у великому поході, і, коли вона дивилася на цих вишколених бувалих степових вовків, серце її, здавалося, ось-ось вискочить із грудей. Вони виходили так тихо, що у самій фортеці їх не було чути. Не забряжчали мундштуки, стремено не дзвякнуло об стремено, шабля об шаблю, жоден кінь не заіржав. Ніч видалася погідна і надзвичайно ясна. Місяць уповні яскраво освітлював фортечний пагорб і степ, що спускався від нього, та ледве чергова хоругво виходила за частокіл, обсіпана срібними іскрами, які місяць викришував із шабель, вона одразу ж зникала з очей, неначе згряя куріпок, що пірнула у море трав. У всьому цьому було щось таємниче.

Басі здавалося, що це мисливці виїжджають на полювання, яке відбудеться на світанку, і тому рухаються так тихо й обережно, щоб не сполохати передчасно звіра... І їй нестерпно закотріло взяти участь у цьому полюванні.

Пан Володйовський не перечив, бо його переконав у цьому пан Заглоба. Та й сам він розумів, що рано чи пізно все одно доведеться вдовольнити Басине бажання, і вирішив не відкладати до іншого разу, тим паче, що розбійники не мали звички послуговатися луками й самопалами.

Із фортеці вони вирушили, однаке, тільки через три години після того, як вийшли перші хоругви, бо це відповідало складеному паном Міхалом плану.

З маленьким рицарем виступили пан Заглоба, пан Мушальський і двадцять Лінкгаузових драгунів на чолі з вахмістром. Драгуни ці, всі до одного мазури, були молодці як на підбір, під захистом їхніх шабель гарнесенька комендантша могла почуватися не менш безпечно, аніж у подружній спочивальні.

Сама вона, збираючись їхати у чоловічому сідлі, була відповідно одягнена: на ній були перлового кольору оксамитові шаровари — широченні як спідниця, заправлені у жовті сап'янові чобітки — і куртка, теж сірого кольору, підбита білим кримським смушком, з ошатною торочкою на швах. Довершував убір невеличкий срібний патронташ тонкої роботи, легка турецька шабелька на шовковій перев'язі й пістолети у шкіряних кобурах при сідлі. На голові у Басі була шапочка з верхом із венеційського оксамиту, оздоблена чаплиною пір'їною і обшита рисячим хутром. З-під шапочки виглядало відкрите, рожеве, майже дитяче личко і двоє допитливих, блискучих, як вуглинки, очей.

У такому уборі, верхи на гнідому бахматику, баскому, як козуля, і, як козуля, лагідному, Бася скидалася на гетьманського синка, котрий під опікою бувалих жовнірів уперше вирушає на урок ратного мистецтва. І опікуни милувалися нею; пан Заглоба з паном Мушальським штовхали один одного ліктями і час від часу то той, то другий цьомкав свій кулак на знак надзвичайного захоплення. І обидва вони, вкупі з паном Володийовським, умовляли її не хвилюватися через те, що затримується від'їзд.

— Ти на військовій справі не розумієшся, — казав маленький рицар, — от і боїшся, що ми тебе доправимо на місце, коли все уже скінчиться. Зрозумій: одні хоругви навпрошки йдуть, а інші мають гак зробити, щоб перетнути шляхи, — і аж тоді почнуть поволеньки сходитися, затискаючи супротивника в кільце. Ми вчасно прийдемо, без нас нічого не почнеться — все до хвилини розраховано.

— А якщо супротивник схаменеться і поміж хоругвами проскочить?

— Ворог наш, звісно, хитрий і чуйний, але й для нас війна не новина.

— Повір Міхалові, — вигукнув пан Заглоба, — він у цьому ділі найбільший практик. Зла доля цих негідників сюди пригнала.

— У Лубнах я зовсім іще молокососом був, — відповів пан Міхал, — та й то мені такі справи доручали. А тепер, щоб перед тобою не осоромитися,

я ще старанніше усе продумав. Хоругви разом покажуться супротивникові, разом закричать і разом на нього кинуться — той і оком не змигне.

— І-і! — писнула на radoщах Бася і, піднявшись у стременах, обхопила маленького рицаря за шию. — А мені можна буде з усіма кинутися, так? Можна, Міхалеку? — допитувалася вона зі спаленими очима.

— У гущу бою я тебе не пущу, бо в метушні неважко біді статися, не кажучи вже про те, що кінь спіткнутися може, але я розпорядився, щоб після розгрому решту живих на нас погнали, — отоді ми дамо скакунам волю, і ти зможеш дві-три голови зітнути, тільки пам'ятай: за ким би не погналася, заходь завше з лівого боку — втікачеві не з руки буде вдарити, а ти його навідмаш полоснути зможеш.

А Бася на це:

— Го! Го! Я анітрохи не боюся! Ти сам казав, що я шаблею вже далеко краще, аніж дядько Маковецький, вправляюся. Ніхто мені не дасть ради, ніхто!

— Гляди, повіддя міцно тримай, — втрутився пан Заглоба. — Головорізи ці теж калачі терті, може і так статися: ти за ним ушквариш, а він візьме й поверне коня і осадить на місці, і ти з розгону пролетиш уперед, а він тим часом тебе й дістане. Досвідчений жовнір без потреби коню волі не дасть.

— І шаблі ніколи високо не підіймай, щоб легко було вколоти, якщо не вийде вдарити, — додав пан Мушальський.

— Я про всяк випадок буду поруч, — сказав маленький рицар. — Бачиш, у бою найважче те, що треба пам'ятати відразу про тисячу речей: про свого коня і про супротивника, про повіддя і про шаблю, коли краще вколоти, а коли вдарити! У вправного вояка усе саме собою виходить, але попервах навіть блискучі фехтувальники губляться: хоч яким він умілим виявиться, а в першому бою будь-який соплій, якщо тільки у битвах руку набив, його з коня звалить... Ось чому я буду з тобою поруч.

— Тільки мені не допомагай і людям накажи, щоб без потреби мене не виручали.

— Ну, ну! Ще побачимо, чи не затремтять у тебе жижки, коли спечно стане! — відповів, усміхаючись, маленький рицар.

— І чи не схопиш ти когось із нас за полу! — закінчив пан Заглоба.

— Побачимо! — з обуренням відповіла Бася.

Так перемовляючись, вони досягли околиці, там і сям порослої густим чагарником. До світанку лишилося вже небагато, але поки що зробилося темніше, бо зайшов місяць. Від землі почав підійматися легкий туман, затуляючи віддалені предмети. У цій дрібній імлі й мороку зарості, що маячили вдалині, розпаленілії Басиній уяві здавалися живими істотами. Часом їй ввижалося, що вона явно бачить людей і коней.

— Міхале, що це? — запитувала вона пошепки, показуючи пальцем на привид.

— Нічого, кущі.

— А я думала, що вершники. Скоро ми приїдемо?

— За якихось півтори години все й почнеться.

— Он як!

— Боїшся?

— Ні, тільки серце б'ється з нетерплячки! Боятися — ще б чого! Анітрішечки не страшно! Поглянь, який тут іній лежить... Хоч і темно, а видно.

Справді, вони саме в'їхали у ту частину степу, де довгі висохлі стебла бур'яну взялися інеєм. Пан Володійовський глянув і сказав:

— Он там Мотовило пройшов. Не далі як за півмилі, мабуть, зачаївся. Вже світає.

І таки почало світати. Сутінки порідшали. Небо і земля стали сірими, повітря зробилося прозорим, маківки дерев і кущів немовби взялися сріблом. Відкрилися дальні зарості, неначе хтось підняв завісу, що їх затуляла.

Зненацька від найближчої купи кущів відокремилась постать вершника.

— Пан Мотовиловський? — запитав пан Володійовський, коли семен осадив біля нього коня.

— Це я, ваша милость!

— Що чути?

— Гості перейшли Сирітський брід і на ревіння волів повернули до Калюса. Волів узяли і зараз на Юрковому полі стоять.

— А де пан Мотовило?

— За пагорбом, а пан Мелехович від Калюса зайшов. Де інші хоругви, не знаю.

— Добре, — сказав пан Володійовський, — я знаю. Скачи до пана Мотовила і звели замикати кільце. І нехай поміж собою і Мелеховичем людей по одному розставить. Рушай!

Козак майже ліг на сідло і так припустив із місця, що у коня аж кевкнула селезінка. Невдовзі він зник з очей. А маленький рицар із супутниками поїхали далі — ще безшумніше, ще обережніше... Тим часом зовсім розвиднілося. Туман, що на світанку піднявся був від землі, розтанув, а на східній окраїні неба з'явилася довга рожева і світла смуга, і це рожеве сяйво забарвило повітря, пагорби і схили ярів та верхівки дерев.

Раптом до слуху вершників від Дністра долинуло гучне хрипле каркання і попереду, високо в небі, з'явився велетенський табун круків, що летів назустріч світанку. Щохвилини від нього одривалися то один, то другий птах і, сповільнивши лет, починали кружляти над степом, як це роблять, видивляючись здобич, коршаки і яструби.

Пан Заглоба підняв угору шаблю і, показуючи її вістря на круків, сказав Басі:

— Подивуйся кмітливості цих птахів. Де тільки запахне битвою, притьмом злітаються зусібч, немовби хтось їх із мішка витрушує. Коли тільки одне військо йде або союзні армії з'єднатися поспішають, такого не побачиш. Ці bestii вміють угадувати людські наміри, ніхто їх, певна річ, не оповіщає. *Sagacitas parium*^{*****} — це безумовно, проте й це чуда не пояснює. Важко не дивуватися...

Тим часом каркання подужчало, птахи значно наблизилися. Тоді пан Мушальський повернувся до маленького рицаря й промовив, поплескавши по луку:

— Пане коменданте, чи не дозволиш зітнути одного, щоб потішити твою дружину? Шуму це не зчинить.

— Та хоч два зітни, — відповів пан Володйовський, знаючи пристрасть пана Мушальського: старий жовнір любив похизуватися влучністю своїх стріл.

Діставши дозвіл, неперевершений лучник витяг із-за спини оперену стрілу, поклав її на тятиву і, піднявши вгору лук і відхиливши голову, завмер в очікуванні.

Табун наближався. Усі зупинили коней і з цікавістю дивились у небо. Раптом пролунав жалібний, ніби крик ластівки, стогін тятиви, і стріла, вилетівши з лука, полетіла назустріч табуну.

Першої хвилини здавалося, що Мушальський схибив, та ось один із птахів перевернувся і просто над головами вершників полетів до землі, не

перестаючи перевертатися, нарешті, розкинувши крила, став падати, як лист, долаючи опір повітря.

Ще мить — і птах упав за декілька кроків від Басиноного коня. Стріла прошила його наскрізь так, що наконечник блищав над хребтом.

— Добра прикмета! — сказав, уклоняючись Басі, пан Мушальський. — Дозволь, пані комендантшо, моя добродійко, здалеку за тобою наглядати: у разі потреби ще раз — дасть Бог, успішно — випущу стрілу. Хоч і продзвенить над самісіньким вухом, а зачепити не зачепить, запевняю.

— Не хотілось би мені бути татариним, якого твоя милість на приціл візьме! — відповіла Бася.

Але тут розмову перебив пан Володйовський, який, показавши на доволі високий пагорб, що лежав віддалік за версту чи дві, сказав:

— Там станемо...

Сказавши це, він помчав клусом. На середині пагорба маленький рицар наказав сповільнити крок і нарешті, трохи не доїхавши до маківки, він зупинив коней.

— На саму маківку підніматися не будемо, — сказав він, — бо такого ясного ранку нас можуть здалеку помітити. Спішимося тут і підійдемо до кручі, тільки щоб ніхто голови не висовував.

Після цього він зіскочив із коня, а за ним Бася, пан Мушальський і ще декілька осіб. Драгуни залишилися з їхніми кіньми на схилі, а вони піднялися до того місця, де пагорб майже прямовисною стіною круто йшов униз.

Біля підніжжя цієї стіни заввишки з добрих півсотні ліктів вузькою смугою ріс густої чагарник, а далі простягався рівний низовинний степ. З вершини пагорба очам відкривався увесь його неосяжний простір.

Рівнина ця, перетнута невеличким струмком, що біг у бік Калюса, була вкрита такими самими, як біля підніжжя пагорба, купами кущів. Із найбільшої здіймалися в небо тонкі струмені диму.

— Бачиш, — сказав Басі пан Володйовський, — там ворог зачаївся.

— Димки бачу, але ні людей, ні коней не видно, — відповіла Бася, і серце в неї затьохало.

Бо їх зарості ховають, але досвідчене око їх помітить. Поглянь-но: коні, два, три, чотири, та їх ціла купа... Один перістий, другий геть білий, а звідси здається блакитним.

— Скоро ми до них спустимося?

— Їх до нас сюди приженуть, та час ми ще маємо, бо до тих кущів із чверть милі буде.

— А де наші?

— Бачиш, он аж там краєчок бору? Хоругов пана підкоморія саме зараз має підходити до узлісся. Мелехович із хвилини на хвилину з другого боку вискочить. Друга рицарська хоругов від того каменя зайде. Розбійники як побачать людей, самі до нас кинуться, бо сюди попід кручею найлегше до річки проїхати — з того боку яр із численними проваллями, через який ніхто не перейде.

— Виходить, вони у пастці?

— Як бачиш.

— О Боже! Я вже встояти не можу! — вигукнула Бася.

А за мить знову запитала:

— Міхалеку, а якби вони були мудріші, то що б зробили?

— Пішли б сміливо на підкоморієву хоругов і прорвалися, а там спробуй знайти їх. Тільки вони цього не зроблять, бо, передусім, із регулярною кавалерією мати справи не люблять, а ще побоятся засади у лісі, от і помчать просто на нас.

— Он як! Але ж нам із двадцятьма людьми їх не стримати.

— А Мотовило?

— І правда! Хе! А де ж він?

Пан Володйовський замість відповіді зненацька заклекотав, як це робить яструб чи сокіл.

Йому враз відповів дружний клекіт від підніжжя пагорба. Це були мотовилівські семени, котрі так добре сховалися у густому чагарнику, що Бася, хоч і стояла просто над ними, їх не помітила.

Із хвилину вона здивовано поглядала то вниз, то на маленького рицаря. Раптом щоби її густо спаленіли, і вона кинулася чоловікові на шию:

— Міхалеку! Ти найліпший воєначальник у світі!

— Я трохи у цьому тямлю, — відповів, усміхаючись, пан Володйовський. — А ти вже й затріпотіла від радості. — Пам'ятай: добрий жовнір завше спокійний.

Проте застереження його не допомогло. Бася була наче у лихоманці. Їй нетерпеливилосся зараз сісти на коня і спуститися з пагорба, до загону Мотовила. Та пан Володйовський зупинив дружину, бо хотів, щоб вона побачила згори початок бою.

Тим часом уранішнє сонце піднялося над степом і освітило холодним золотавим сьйвом усю рівнину. Поближні кущі весело заблищали у його промінні, дальні, які погано було видно, немовби присунулися: іній, що подекуди лежав у низинах, почав поблискувати й іскритися, повітря зробилося прозорим, і очам відкрилися неосяжні далі.

— Підкоморієва хоругов із лісу виходить, — промовив пан Володйовський. — Я бачу людей і коней!

І справді, з-за дерев один за одним почали з'являтися вершники і довгою чорною вервечкою розтяглися по всуціль укритому узліссю. Білий простір поміж ними і лісом поволі збільшувався. Напевно, вони зумисне не квапилися, даючи час підтягтися іншим хоругвам.

Пан Володйовський повернувся й глянув ліворуч.

— А ось і Мелехович, — промовив він.

І за хвилину знов:

— І пана пшемильського ловчого люди під'їздять. Ніхто не запізнився.

Тут вусики його весело заворушилися.

— Отепер від нас жодна душа не вислизне. На коней!

Вони швидко повернулися до драгунів і, вскочивши у сідла, боком спустилися з пагорба. Внизу, у кущах, їх обступили мотовилівські семени.

Відтак, уже всі вкупі, вони під'їхали до краю заростей і зупинилися, поглядаючи вперед.

Супротивник, либонь, помітив, як наближається підкоморієва хоругов, бо тої ж миті з кущів, що росли посеред рівнини, почали висипати вершники. Здавалося, хтось наполохав табун козуль. З кожною хвилиною вершників дедалі більшало. Зімкнувшись у ланцюг, вони помчали степом, спершу тримаючись краю заростів. Вершники поприпадали до кінських ший, тому здалеку могло здатися, що табун скаче сам, без наїзників. Мабуть, їм поки ще незрозуміло було, чи помітили їх і хоругов іде просто на них, чи це лишень загін, який прочісує місцевість. В останньому разі вони ще могли сподіватися, що зарості сховають їх від ворога.

Із місця, де стояв пан Володйовський із людьми Мотовила, чудово було видно, наскільки невпевнені рухи чамбула: так поводяться дикі звірі, відчувши небезпеку. Наполовину обігнувши чагарник, ординці наддали ходи і помчали легким чвалом. Та несподівано, досягши середини степу, передні вершники враз осадили коней, а за ними зупинилась уся ватага.

Вони побачили, як назустріч їм рухається загін Мелеховича.

Тоді, описавши півколо, вони кинулися вбік від заростей, і тут їхнім очам відкрилася повністю уся пшемильська хоругов, котра мчала вже клусом.

Тепер ординцям стало ясно, що їх вистежили і всі хоругви мчать просто на них. Пролунали дикі окрики, виникло збентеження. Хоругви, теж видавши гучний крик, припустили щодуху — рівнина аж затряслася від тупотіння копит. Побачивши це, чамбул на млі ока розвернувся у лаву і на відчай душі помчав до пагорба, біля підніжжя якого стояли маленький рицар і пан Мотовило зі своїми людьми.

Відстань, що розділяла одних від одних, страшенно швидко скорочувалася.

Бася спершу трохи зблідла від хвилювання, і серце ще сильніше затьохкало у неї в грудях, проте, бачачи, що всі на неї дивляться, і не помітивши на жодному обличчі навіть тіні тривоги, швидко опанувала себе. І тут її увагу цілком поглинула юрба розбійників, котра, мов ураган, насувалася на них. Прикоротивши повіддя, вона міцніше стиснула шабельку. Кров, відринувши од серця, знову стрімко вдарила їй в обличчя.

— Молодчина! — похвалив маленький рицар.

Вона тільки зиркнула на нього і, роздуваючи ніздрі, водночас прошепотіла:

— Скоро ми вдаримо?

— Ще рано! — відповів пан Міхал.

А ті мчали, мчали, як заєць, що відчув за спиною собак. Ось уже не більш ніж півверсти відокремлює їх від чагарів, уже видно витягнуті вперед кінські морди із притиснутими вухами, а над ними татарські обличчя, які поприростали до грив. Вони ближче і ближче... Чути, як хриплять бахмати, вищирені зуби яких і витріщені очі свідчать про те, що у них дух захоплює від скаженого бігу...

Пан Володйовський дає знак, і частокіл козацьких пицалей нахиляється назустріч ворогові.

— Вогонь!

Гуркіт, дим — і наче вихор розвіяв купу полови.

На млі ока ватага розлітається увсібіч із вереском і виттям.

Аж тут із гущі заростей вискакує маленький рицар, а водночас підкоморієва, пшемильська хоругви і татари Мелеховича, замикаючи кільце, знову зганяють розпорошених ворожих вершників до купи. Марно ординці по одному шукають лазівок, марно шарпаються, кидаються праворуч, ліворуч, уперед, назад — кільце вже зімкнулося, тому й ватага їхня

мимоволі змикається, а ось і наспілі хоругви налітають на них, і починається страшна січа.

Розбійники збагнули, що живим із цього пекла вийде тільки той, хто проб'ється, і, кожен на свій страх і ризик, стали захищатися відчайдушно й запекло. Проте хоругви навалилися на них із такою лютою силою, що у першу ж хвилину трупів густо всіяли бойовище.

Жовніри, натискаючи на ворога, давили його кінями, сікли й кололи так неблаганно, як це можуть робити тільки бійці, для яких війна — ремесло. Над бурливим людським юрмищем лунали звуки ударів, що скидалися на дзвін ціпів, які швидко і дружно молотять на току зерно. Ординців били й сікли не розбираючи: по обличчях, по шиях і головах, по спинах, по руках, якими вони затуляли голови, — били зусебіч, без спочинку, без пощади, без міри і жалю. І вони теж разили супротивників, хто чим міг: ганджарами, шаблями, той обушком, той кінською щелепою. Коні їхні, відпихувані всередину кола, осідали на зади або валилися навзнік. Деякі, кусаючись та іржучи, хвицалися, викликаючи у загальній тисняві неслуханну метушню.

Сутичка почалася у мовчанні, але невдовзі виття вирвалося з усіх татарських грудей: супротивник переважав ординців числом, кращим озброєнням, кмітливістю. Стало зрозуміло, що для них порятунку немає, що не лише зі здобиччю, а й живим навряд чи хто вийде. Жовніри, поступово розпалюючись, завдавали дедалі потужніших ударів. Дехто із грабіжників, позискакувавши з сідел, намагався прослизнути поміж ногами аргамаків. Цих топтали копитами, а часом жовнір, обернувшись, зверху шаблею прошивав утікача. Деякі падали на землю, сподіваючись, що, коли хоругви просунуться до центру, вони опиняться у них за спиною і, можливо, зуміють урятуватися втечею.

Юрба всередині кола дедалі помітніше рідшала — з кожною хвилиною людей і коней меншало. Бачачи це, Азба-бей, наскільки міг, збив клином решту своїх і, напруживши всі сили, вдарив на семенів Мотовила, прагнучи будь-що розірвати кільце.

Та семени відкинули їх назад, і тоді почалася страшна різанина. Цієї самої миті шалений Мелехович навпіл розколов юрбу ординців і, залишивши половину двом рицарським хоругвам, сам навалився на тих, що билися з семенами.

Щоправда, скориставшись з цього, частина грабіжників вирвалася у чисте поле і, наче сухе листя, розлетілася рівниною, але жовніри із задніх шеревів,

котрі через тисняву не могли взяти участі у сутичці, негайно — по двоє, по троє, а то й по одному — пустилися за ними навздогін. Натомість ті ординці, що не змогли вислизнути, падали під ударами мечів, незважаючи на відчайдушний спротив, і встигали тілами землю, немовби зрізане колосся ниву, на яку з двох боків зайшли женці.

Бася кинулась у бій укупі з семенами, щось кричачи для бадьорості тоненьким голосочком, бо першої хвилини у неї трохи потемніло в очах від швидкого бігу і жахливого хвилювання. Наблизившись до ворога, вона спершу побачила перед собою лишень темну масу, рухливу й розгойдану, і її поійняло нездоланне бажання міцно заплющити очі. Вона, щоправда, це бажання здолала, та все одно шабелькою махала майже наосліп. Одначе так тривало недовго. Відвага врешті-решт узяла гору над збентеженням, і у Басі проясніло в очах. Спершу вона побачила кінські морди, далі розгарячілі дикі обличчя. Одне з них промайнуло просто перед нею. Бася замашно вдарила шаблею, і обличчя враз зникло, немовби воно їй тільки примарилося.

І тут до Басиноного вуха долинув спокійний голос чоловіка:

— Добре!

Голос цей надзвичайно її підбадьорив, вона пискнула ще тонше і заходилася разити ворога вже цілком спокійно. Ось знову перед нею вицирює зуби якась вилицювата голова із плоским носом, Бася мах шаблею — і нема її... А он рука заносить обушок, раз — і нема руки. На очі навертається чиясь спина в кожусі — тиць у неї шаблею. І ось уже Бася сипле ударами праворуч, ліворуч, поперед себе, і що не удар — чоловік летить на землю, чіпляючись за вуздечку й мимоволі осаджуючи коня. Басі аж дивно, що це так легко. Та легко їй тому, що з одного боку, стремено до стремена, з нею йде маленький рицар, а з другого — пан Мотовило. Перший очей не спускає зі своєї коханої, і то змахне вершника з коня, як вогник зі свічки, то гострим кінцем шаблі відітне руку разом зі зброєю, а часом увіткне лезо поміж Басею і супротивником — і ворожа шабля зненацька підлетить угору, немовби крилата птаха.

Пан Мотовило, жовнір-флегматик, пильнував відважну пані з другого боку. І, як працьовитий садівник, проходячи поміж деревами, то зріже, то обламає суху гілку, так і він одного за одним скидав вершників на скривавлену землю, зберігаючи такий спокій і незворушність, ніби, роблячи це, думав про щось інше. Обидва знали, коли можна дозволити Басі самій завдати удару, а коли треба її випередити або затулити.

Здалеку за Басею наглядав іще один рицар, неперевершений лучник, котрий, зумисне тримаючись осторонь, щохвилини прикладав стрілу п'яткою до тятиви і випускав нехибного посланця смерті у самісіньку гущу бою.

Проте невдовзі тиснява зробилася така, що пан Володйовський звелів Басі вкупі з кількома людьми вибиратися з цього виру, тим паче, що напівдикі коні ординців почали хвицатися й кусатися. Бася негайно виконала наказ, бо хоч вона і була на піднесенні й хоробре її серце рвалося до бою, жіноча натура почала даватися знаки. Попри збудження, Басі стало мультко від тієї різанини, крові, від виття, стогонів, хрипіння вмирущих, що висіли в повітрі, просяклого запахом сукровиці й поту.

Поволі задкуючи на своєму коні, Бася незабаром опинилася за межами кола, в якому кипів бій, а пан Міхал і пан Мотовило, позбувшись необхідності її охороняти, змогли нарешті дати змогу розгулятися своїм жовнірським душам.

Тим часом пан Мушальський, що стояв досі віддалік, наблизився до Басі.

— Пані добродійко, та ти як справжній рицар билася, — промовив він. — Хтось необізнаний міг би подумати, що то Михаїл-архангел спустився з небес і пліч-о-пліч із семенами громить вороже плем'я... Велика для бандитів честь гинути від такої ручки, яку, скориставшись нагодою, попрошу дозволу поцілувати.

Із цими словами пан Мушальський узяв Басину руку і притиснувся до неї своїми вусищами.

— Ти бачив, ваша милость? Я справді добре трималася? — запитала Бася, хапаючи повітря розкритим ротом і ніздрями, що роздувалися.

— І кішка б щурам не дала такого жару. Бігме, аж серце моє співало! А що бранне поле покинула, то це ти, добродійко, слушно вчинила, бо під кінець зазвичай найприкріше трапляється.

— Так мені чоловік наказав, а я напередодні від'їзду пообіцяла його слухатися.

— Може, лук мій тобі залишити? Ні! Він тепер мені ні до чого, час за шаблю братися. А онде ще троє наших їдуть — напевно, пан полковник прислав охороняти дружину. Інакше я прислав би... А втім, уклоняюся до ніг, бо там уже скоро кінець, треба б мені поквартитися.

Троє драгунів, що приїхали, й справді були послані охороняти Басю. Переконавшись у цьому, пан Мушальський ударив острогами коня і помчав. Бася була завагалася, не знаючи, залишатися їй на місці чи, обігнувши

крутий схил, з'їхати на пагорб, із якого вони перед боєм оглядали рівнину. Але, відчувши велику втому, вирішила залишитися.

Жіноче єство нагадувало про себе дедалі частіше. За якихось двісті кроків без жалю добивали решту розбійників, і запекліше й запекліше вирував чорний людський коловорот на залитому кров'ю бойовищі. Розпачливі крики стрясали повітря, а Басі, недавно ще сповненій бойового запалу, стало раптом млосно і кволо. Вона страшенно злякалася, як би геть не знепритомніти, і тільки сором перед драгунами допоміг їй утриматися в сідлі. Вона старанно відверталася од них, щоб ніхто не завважив на її обличчі блідості. Свіже повітря поступово повертало Басі сили й бадьорість, проте не до такої міри, щоб їй закортіло знов кинутися в гущу бою. Та й зробила б вона це тільки для того, щоб прохати змилосердититися над рештками ординців. А втім, розуміючи, що її все одно ніхто не послухає, Бася з нетерпінням очікувала кінця сутички.

А бій кипів із негасимою силою. Відгомін січі й крики не вщухали ані на мить. Минуло, мабуть, із півгодини. Хоругви дедалі тісніше стискали кільце довкола ворога. Зненацька жменька розбійників, десь, напевно, із двадцять вершників, вирвалася з погибельного кола і вихором помчала до пагорба.

Скачучи вздовж урвистого схилу, вони й справді могли дістатися до місця, де косогір плавно переходив у рівнину, і знайти порятунок у високих степових травах. Але на їхній дорозі стояла Бася з трьома драгунами. Перед обличчям небезпеки вона піднеслася духом і набула здатності тверезо мислити. А подумавши, зрозуміла, що залишатися на місці — це загинути, бо вершники, які мчали на відчай душі, зіб'ють їх і розтопчуть, рознесуть на шматки шаблями.

Старий драгунський вахмістр, либонь, думав так само, бо схопивши Басино джанета за повіддя, повернув його і крикнув мало не з розпукою у голосі:

— Вперед, ясновельможна пані!

Бася помчала як вітер, але... одна: троє вірних жовнірів грудьми загородили дорогу ворогові, щоб на хвилину затримати його і дати змогу любимій господині втекти.

Тим часом за втікачами мерщій пустилися навздогін жовніри, розімкнувши при цьому кільце, яке досі щільно охоплювало розбійників, і ті кинулися в утворений розрив — спершу по двоє, по троє, а потім і більшими групами. Переважна їх частина вже покотом лежала на землі, та душ

п'ятдесят усе-таки, разом із Азба-беєм, зуміли вислизнути і тепер стрімголов мчали до пагорба.

Троє драгунів не змогли зупинити втікачів: після недовгої сутички вони попадали з кульбак, а втікачі, йдучи за Басею по п'ятах, звернули з пологого схилу пагорба у відкритий степ. Польські хоругви, а попереду всіх липеки, щодуху летіли за ними за якихось півсотні кроків.

У високому степу, всуціль покраяному підступними розпадинами і ярами, вершники розтяглися велетенським вужем: голова — Бася, шия — розбійники, тіло — Мелехович зі своїми липеками і драгуни, на чолі яких летів огорнений страхом пан Володйовський, немилосердно приострожуючи коня.

Тої хвилини, коли жменька розбійників вирвалася з кільця, пан Міхал бився на протилежному боці, і Мелехович випередив його в погоні. У маленького рицаря чуб на голові брався дротом на думку, що ординці можуть наздогнати Басю, що вона може розгубитися і звернути просто до Дністра, що котрийсь із головорізів може, порівнявшись із нею, дістати її шаблею, ганджаром чи обушком. І серце в ньому завмирало від страху за життя коханої. Майже лежачи на загривку коня, блідий, зі зціпленими зубами, з вихором жахливих думок у голові, він колов свого аргамака острогами, бив плазом шаблі й летів, як орел. Перед ним миготіли баранячі шапки липеків.

— Боже, зроби так, щоб Мелехович устиг. Під ним добрий кінь. Допоможи йому, Господи! — повторював він із розпачем у серці.

Але страхи його були надаремні й небезпека не така велика, як здавалося закоханому рицареві. Ординцям вельми дорога була власна шкура, і вельми близько відчували вони у себе за спиною липеків, тобто свою загибель, щоб переслідувати самотнього вершника, хоч би він був найвродливішою гурією з магометанського раю і хоч би на ньому був плащ, увесь гаптований коштовним камінням. Басі, щоб позбутися погоні, треба було тільки, зробивши коло, повернути до Хрептова: переслідувачі нізащо б не поскакали за нею поворітьма у пащу до лева, маючи перед собою річку з очеретяними заростями, у яких вони могли сховатися. Та й липеки на своїх гарячих конях уже майже їх наздоганяли. Басин джанет теж був набагато прудкіший, аніж прості кошлаті бахматики ординців, дуже витривалі в бігу, але не такі баскі, як коні шляхетної породи. І, наостанок,

сама вона не лише не втратила присутності духу, а навпаки: хвацька її натура піднеслася і рицарська кров закипіла у жилах.

Джанет витягся, наче лань, вітер свистів у вухах, якесь захоплення геть витіснило з душі страх.

«Нехай хоч цілісінький рік за мною женуться, все одно не доженуть, — подумала Бася. — Поскачу ще трохи, а потім поверну й або їх уперед пропущу, або, — якщо не відстануть, — приведу просто під наші шаблі».

Аж тут їй спало на думку: якщо розбійники, котрі скачуть за нею, широко розсипалися степом, то, повернувши, вона може випадково на когось із них наткнутися і зітнутися у двобої.

— Ого-го! Ну й що! — промовила вона, ніби відповідаючи на цю думку своїй героїській душі. — Міхал недарма мене вчив — чом би не ризикнути? А то ще подумують, я зі страху навтьоки припустила, й іншим разом не візьмуть у похід, а до того ще пан Заглоба на сміх візьме...

Сказавши собі так, вона оглянулася на розбійників, але ті трималися купою. На двобій сподіватися не доводилось, проте Басі захотілося неодмінно на очах у всього війська довести, що вона не втікає сліпма, втративши глузд.

Задля цього, згадавши, що вона має у кобурах при сідлі два чудових пістолетики, перед від'їздом старанно заряджених самим Міхалом, Бася почала сповільнювати біг, а радше, стримуючи джанета, повертати його до Хрептова.

Проте, — о диво! — помітивши це, вся юрба розбійників трохи змінила напрям і стала звертати ліворуч, до краю узгір'я. Бася, підпустивши їх на півсотні кроків, двічі вистрілила у найближчих коней, а далі, описавши коло, що духу помчала у бік Хрептова.

Одначе, ледве її джанет устиг пробігти зі швидкістю ластівки кільканадцять кроків, перед нею несподівано зачорніла степова балка. Бася, не задумавшись, приострожила коня, і благородна тварина слухняно стрибнула. Але тільки передні копита джанета торкнулися протилежного краю балки, а задніми кінь із хвилину гарячково шукав опори на крутому схилі, проте земля, ще не схоплена морозом, посипалася у нього з-під ніг, і він разом із Басею полетів у розпадину.

На щастя, джанет не придавив вершниці, бо вона зуміла під час падіння висмикнути ноги із стремен і, скільки могла, нахилилася на бік. Упали вони

на товстий покрив моху, що наче ворсистий килим устилав дно балки, але струс був такий сильний, що Бася знепритомніла.

Пан Володийовський нічого не помітив, бо липеки затуляли від нього місце пригоди, зате Мелехович, страшним голосом крикнувши своїм людям, щоб ті, не гаючись, далі переслідували розбійників, сам кинувся до балки і стрімголов з'їхав униз.

Блискавично скочивши із сідла, він підхопив Басю на руки. Соколиний його погляд миттю ковзнув по ній від маківки до п'ят, шукаючи слідів крові, аж тут він побачив мох і збагнув, що цей килим уберіг від загибелі і Басю, і коня.

Приглушений окрик радості вирвався з його уст.

Однак Бася важко повисла у нього на руках, і тоді він що є сили притиснув її до грудей, потім зблідлими губами почав цілувати її очі, далі припав устами до її вуст, наче душу витягти з неї хотів. Нарешті увесь світ закружляв перед ним у шаленому вирі, і пристрасть, що таїлася у глибині серця, як дракон у печері, спалахнула з незвичайною силою.

Але цієї миті з боку високого степу почулося тупотіння безлічі копит, яке швидко стало наближатися. Численні голоси заволали: «Тут! У цьому яру! Тут!»

Мелехович поклав Басю на мох і окликнув вершників, що наближалися:

— Сюди! Мерщій сюди!

На хвилину пізніше пан Володийовський стрибнув на дно яру, а за ним пан Заглоба, пан Мушальський, пан Ненашинець і ще декілька офіцерів.

— Із нею все гаразд! — вигукнув татарин. — Мох її врятував.

Пан Володийовський схопив на руки зомлілу дружину, інші кинулися шукати воду, якої поблизу не було. Пан Заглоба, стиснувши долонями Басині скроні, кричав:

— Басю! Дитино моя мила! Басю!

— Із нею все гаразд! — повторив блідий як мрець Мелехович.

Тим часом пан Заглоба, плеснувши себе по боку, схопив манірку, налив горілки на долоню і заходився розтирати Басі скроні, а потім підніс манірку до її вуст і нахилив, що, очевидно, подіяло, бо перш ніж повернулися ті, хто бігав по воду, Бася розплющила очі й, закашлявшись, стала хапати ротом повітря — оковита попекла їй піднебіння і горло. За кілька хвилин вона зовсім отямилася.

Пан Володийовський, не знічуючись присутності офіцерів і жовнірів, то притискав дружину до грудей, то осипав поцілунками її руки, примовляючи:

— Кохана ти моя! Я мало Богові душі не віддав. Як ти? У тебе ніде не болить?

— Ніде! — відповіла Бася. — Ага, тепер я пригадую: кінь піді мною оступився, через те й потьмяніло в очах... Невже бій уже закінчився?

— Закінчився. Азбу-бея зарубали. Їдьмо мерщій додому, бо коли б ти в мене не занедужала.

— Та я навіть анітрохи не втомилася! — сказала Бася.

І, окинувши присутніх бистрим поглядом, роздула ніздрі.

— Тільки не подумайте, милостиві панове, що я зі страху пустилася тікати. Еге ж! Та я ні сном ні духом... Присягаю коханням до Міхала, просто так, заради втіхи, попереду них скакала, а потім із пістолетів вистрілила.

— Від цих пострілів одного коня вбито, а розбійника живим узято, — втрутився пан Мелехович.

— А що? — відповіла Бася. — Таке з кожним може статися, правда ж? Ніякий досвід не допоможе, якщо кінь раптом оступиться. Ха! Добре, що ви, милостиві панове, побачили, а то б нам тут довгенько довелося лежати.

— Першим тебе помітив пан Мелехович і першим на допомогу кинувся. Ми за ним скакали, — промовив пан Володийовський.

Бася, почувши це, повернулася до молодого татарина і простягла йому руку.

— Дякую тобі, милостивий пане, за твою доброзичливість.

Мелехович нічого не відповів, лишень притиснув Басину руку до губів, а потім, як простий хлоп, смиренно вклонився їй до ніг.

Тим часом на краю балки почали збиратися дедалі більше хоругв. Битва була закінчена. Пан Володийовський тільки віддав наказ Мелеховичу спіймати тих небагатьох ординців, яким пощастило втекти від погоні, і всі без заґайки вирушили до Хрептова. Дорогою Бася ще раз оглянула з узгір'я бойовище.

Повсюди лежали людські й кінські трупи: де купами, а де і поодинці. До них у безхмарному небі з гучним карканням линули численні табуни круків і сідали вдалині, очікуючи, доки поїдуть із поля бою останні жовніри.

— Онде вони, могильники жовнірів! — сказав, показуючи на птахів вістрям шаблі, пан Заглоба. — Щойно ми від'їдемо, вовчий оркестр

з'явиться і почне над небіжчиками зубами клацати. Що ж, неабияка перемога, правда, здобута над нікчемним супротивником. А втім, Азба цей уже декілька років у тутешніх краях розбійничав. Коменданти гарнізонів на нього, як на вовка, полювали, та все марно, аж поки він на Міхала наскочив, — отут і настала його чорна година.

— Азбу-бея зарубали?

— Мелехович перший його наздогнав і так, скажу я тобі, всадив вище вуха, що шабля аж до зубів дістала.

— Мелехович добрий жовнір! — озвалась Бася.

Далі вона звернулася до пана Заглоби:

— А ти, твоя милість, теж відзначився?

— Я не сюрчав, як цвіркун, не стрибав, як блоха, і не крутився, як дзиґа, — цю втіху я залишаю комахам, зате мене, як гриба, у моху не довелося шукати і за носа не знадобилося тягти, та й у рот мені ніхто не дув...

— Пху, милостивий пане, не люблю тебе! — відповіла Бася, випнувши губки і мимоволі торкнувшись ними свого рожевого носика.

А пан Заглоба дивився на неї, усміхався і далі насмішкувато бурчав собі під ніс.

— Билася ти героїчно, — сказав він, — і втікала героїчно, і сторчма котилася героїчно, а тепер покажеш себе героєм, коли тобі забиті місця гярячою крупною обкладатимуть, ну, а ми вже пильнуватимемо, щоб тебе вкупі з твоєю героїчністю горобці не видзьобали, бо вони до крупы вельми ласі.

— Ти, милостивий пане, на те натякаєш, що мене Міхал наступного разу в похід не візьме? Я не помилилася?

— Авжеж, авжеж, проситиму його, щоб тепер завше тебе брав... по горіхи: ти у нас як пір'їнка, під тобою жодна гілочка не зломиться. Боже мій, оце мені така дяка! А хто ж Міхала вмовляв, щоб дозволив тобі з нами їхати? Я! Як же я лаю себе за це! Знав би я, що ти мені за цю доброту так заплатиш... Постривай! Будеш відтепер дерев'яною шабелькою бадилля на хрептівському майдані рубати! Отакий тебе очікує похід! Інша б старого розцілувала, а ти, лишенько моє, спершу на мене страху нагнала, а тепер на мене ще й насакуєш!

Бася, недовго думаючи, зараз же розцілувала пана Заглобу, який неймовірно цьому зрадів і сказав:

— Ну, ну! Признаюся тобі, що й ти внесла свою частку в сьогоднішню вікторію, бо всяк хотів показати себе перед тобою, от жовніри й билися мов несамовиті.

— Так воно й було! — вигукнув пан Мушальський. — Коли на тебе такі оченята дивляться, і голову покласти не кривдно!

— Vivat, наша господине!

— Vivat! — підхопила сотня голосів.

— Дай тобі Боже здоров'я!

А пан Заглоба, нахилившись до Басі, пробурмотів:

— І синочка!

І вони поїхали далі, весело перемовляючись, тішачись наперед, як бенкетуватимуть увечері. Погода стояла чудова. У хоругвах засурмили сурмачі, довбуші ударили в литаври. Отак, галасливою юрбою, в'їхали вони у Хрептів.

***** Г а н д ж а р — широкий татарський кинджал.

***** Природне чуття (*лат.*).

РОЗДІЛ XXVII

Вдома Володйовські несподівано для себе застали гостей. Приїхав пан Богуш, котрий на декілька місяців обрав Хрептів місцем свого перебування, щоб через посередництво Мелеховича вести перемови з татарськими ротмістрами: Александровичем, Моравським, Творовським, Кричинським та іншими липеками й черемисами, які перейшли на службу до султана. З паном Богушем прибули старий пан Нововейський із дочкою Евою і пані Боска, шляхетна особа, також із дочкою, зовсім ще юною і гарньою панною Зоєю.

Поява дам у пустельному й дикому Хрептові жовнірів потішила, але ще більше здивувала. Гості ж із цікавістю розглядали коменданта і його дружину. Пана Володйовського, судячи з його гучної і страшної слави, вони уявляли таким собі велетнем, котрий самим поглядом змушує людей здригатися, а дружину його — теж велеткою з вічно похмурим чолом і грубим голосом. А побачили маленького жовнірика з привітним, лагідним обличчям і таку саму маленьку, рожевоцоку, як лялечка, жінку, котра у своїх широких шароварах і з шабелькою при боці радше скидалася на напрочуд уродливого юнака, аніж на заміжню пані. Попри все, подружжя зустріло гостей із відкритими обіймами. Бася розцілувала усіх трьох жінок, не чекаючи, поки їх їй відрекомендують, а коли дізналася, хто вони і звідки їдуть, вигукнула:

— Я рада вам неба прихилити, милостиві мої пані й панове! Страшенно втішена вашим приїздом! Добре, що дорогою не сталося ніякої пригоди, бо в нашій глушині усього можна очікувати, та саме сьогодні ми доценту рознесли розбійників.

Бачачи ж, що пані Боска дивиться на неї з дедалі більшим здивуванням, ударила рукою по шабельці й хвальковито додала:

— І я брала участь у битві. Аякже! У нас так заведено! Ой лелечко, дозвольте вас, милостива пані, на хвилюку залишити, мені треба переодягтися у пристойніше вбрання і змити з рук кров, а то ми щойно з жахливого бою. Гай-гай! Якби не був зарубаний Азба, невідомо ще, чи дісталися б ви, ваша милость, щасливо до Хрептова. Я миттю повернуся, а поки що з вами чоловік мій залишиться.

Сказавши це, вона вона зникла за дверима, а маленький рицар, котрий уже встиг привітатися з паном Богушем і паном Нововейським, підійшов до пані Боскої.

— Бог мені дав таку дружину, — сказав він, — котра не лише вдома друг, а й на бойовищі відважним воїном уміє бути. А тепер, підкоряючись її наказу, віддаю себе до ваших послуг, милостива пані.

На що пані Боска відповіла:

— Хай же Господь нагородить її у всьому, як нагородив красою. Я — дружина Антонія Боского і приїхала сюди не по те, щоб твоя милість мені послуги робив, а тільки просити на колінах підтримки і допомоги у моїй біді. Зосько! Стань і ти на коліна перед цим рицарем, бо якщо не він, то й ніхто інший нам не допоможе.

Сказавши це, пані Боска і справді впала на коліна, а красуня Зося наслідувала її приклад, і обидві, заливаючись ревними сльозами, вигукнули:

— Урятуй, рицарю! Змилуйся над сиротами!

Офіцери, побачивши двох жінок, що стояли навколішки, а особливо приваблені красою Зосі, усі вкупі їх обступили, а маленький рицар, вельми збентежившись, кинувся підіймати пані Боску й садити на лаву, примовляючи:

— Бог із тобою, милостива пані, що ти робиш? Це я повинен із поваги до твоєї статі й статечності на коліна стати. Кажу, твоя милість, чим можу тобі допомогти, — Бог свідок, я негайно все зроблю!

— Зробить, зробить, і я зі свого боку докладу зусиль! Пан Заглоба sum, хай буде тобі, милостива пані, це відомо! — вигукнув старий войовник, зворушений сльозами жінок.

Тоді пані Боска кивнула Зосі, а та швидко витягла з-за корсажа листа і подала його маленькому рицареві.

Той поглянув на почерк і сказав:

— Від пана гетьмана!

Відтак він зламав печатку і почав читати:

«Наймиліший моєму серцю пане Володийовський! Надсилаю тобі з дороги через пана Богуша щирю мою прихильність, а також інструкції, з якими пан Богуш ознайомить тебе personaliter. Ледве я після тяжких трудів розташувався у Яворові, як з'явилася нова турбота. Каменем лежить вона у мене на серці, бо я всеньке життя переймаюся долею своїх жовнірів, — забудь я про них, Господь про мене забуде. Вже кілька років минуло, як

орда полонила під Кам'янцем пана Боского, надзвичайно достойного рицаря і мого найулюбленішого приятеля. Дружину його і доньку я прихистив у Яворові, та не мають їхні душі спокою — одна плаче за чоловіком, друга за батьком. Я писав через Піотровича у Крим до пана Злотницького³⁶, нашого резидента, щоб вони там Боского повсюди шукали. Ніби й знайшли, але його відразу ж сховали, через що вкупі з іншими полоненими виданий бути не міг і, напевно, й досі веслує на галерах. Жінки, втративши всяку надію, зовсім упали у відчай і навіть прохати мене перестали, але я, знайшовши їх після повернення і побачивши їхній невітшний жаль, зрозумів, що не прощу собі, якщо не спробую їм чимось допомогти. Ти від тих країв неподалік стоїш і, як мені відомо, багатьом мурзам побратимом став, тому й посилаю до тебе цих жінок, а ти їм допоможи. Піотрович невдовзі має їхати. Дай йому листи до твоїх побратимів. Сам я ні візиреві, ні ханові писати не можу, бо обидва до мене недобророзичливі, до того ж боюся, напиши я їм, вони подумують, що Боский важлива персона і зажадають надмірного викупу. Піотровичу доручи негайно до цієї справи взятися, накажи, щоб без Боского не повертався, і побратимів усіх розворуши. Хоч вони й нехристі, але присяги вірності свято дотримуються, а до тебе повинні мати велику повагу. Одне слово, чини на свій розсуд. Поїдь до Рашкова, пообіцяй трьох знатних полонених натомість — аби тільки Боский, якщо він іще живий, повернувся. Ніхто краще за тебе усіх шляхів і підходів не знає, бо, як я чув, ти вже своїх рідних викупляв. Нехай допоможе тобі Бог, а я тебе ще сильніше полюблю, бо в мене серце перестане кряться. У твоїх хрептівських володіннях, я чув, усе спокійно. Цього я й сподівався. За Азбою тільки пильнуй. De publicis^{*****} пан Богуш усе тобі розкаже. Заради Бога, стежте уважно за тим, що робиться у волохів, бо, схоже, не минути нам грізної навали. Доручаючи твоїм турботам і доброму серцю пані Боску, прощаюся».

Пані Боска увесь час, поки пан Володйовський читав листа, плакала, а Зося вторувала їй, підносячи до неба свої блакитні вічка.

Тим часом, не встиг іще пан Міхал закінчити читання, прибігла Бася, вже переодягнена у жіночу сукню, і, побачивши сльози на очах матері й доньки, стривожено почала випитувати, у чім річ. Тоді пан Міхал прочитав їй листа, а вона, уважно все вислухавши, на задумуючись, гаряче підтримала прохання гетьмана і пані Боскої.

— Золоте у пана гетьмана серце! — вигукнула Бася, обіймаючи чоловіка, — але й ми йому не поступимося, правда, Міхалеку? Пані Боска погостює тут у нас до повернення чоловіка, а ти місяців за три визволиш його з Криму. А то й за два, еге ж?

— Завтра ж, ні, за годину! — жартома мовив пан Міхал.

Потім він звернувся до пані Боскої:

— Дружина моя, як бачите, милостива пані, на безрік нічого відкладати не любить.

— Нехай благословить її за це Бог! — мовила пані Боска. — Зосю, цілуй руки пані комендантші.

Але пані комендантша і не подумала простягти рук для поцілунку, а натомість вони з Зосею ще раз поцілувалися, бо якось відразу припали одна одній до серця.

Після цього Бася звернулася до чоловіка, до пана Заглоби й інших офіцерів:

— На раду, милостиві панове! На раду, на раду, хутчій!

— Хутчій, а то у неї земля горить під ногами, — пробурчав пан Заглоба.

На що Бася відповіла, труснувши білявими вихрами:

— Не в мене під ногами земля горить, а в оцих жінок у серцях від горя вогонь палає!

— Ніхто тобі у твоїх добрих намірах заважати не збирається, — сказав пан Володйовський, — тільки спершу треба вислухати історію пані Боскої з усіма подробицями.

— Зосю, розкажи все, як було, бо мені сльози говорити не дають, — промовила матрона.

Зося опустила очі в землю, затуливши їх повністю повіками, і зашарілася, як маківка, не знаючи, з чого почати, жахливо знічена тим, що треба тримати слово у такому багатолюдному товаристві.

Одначе пані Володйовська прийшла їй на допомогу:

— Зосю, тож коли пана Боского узято в ясир?

— П'ять років тому, у шістдесят сьомому, — тонким голосочком відповіла Зося, не підіймаючи довгих своїх повік.

А далі випалила одним духом:

— Тоді про набіги й чутки не було, а татусева хоругов стояла під Паньовцями. Татусь із паном Булайовським пильнували над челяддю, що в лугах табуни пасла, а тим часом прийшли татари з волоського шляху

і схопили татуся з паном Булайовським, але пан Булайовський уже два роки як повернувся, а татусь не повертається.

Тут дві дрібні сльозини скотилися у Зосі з очей, а пан Заглоба, побачивши ці сльозини, так розчулився, що сказав:

— Бідолашна крихітко... Не сумуй, дитя моє, повернеться татусь, ще й на весіллі у тебе танцюватиме.

— А гетьман писав панові Злотницькому через Піотровича? — запитав пан Володйовський.

— Пан гетьман писав про татуся до пана познанського мечника через пана Піотровича, — говорила як заведена далі Зося, — і пан мечник із паном Піотровичем відшукали татуся у Мурзи-бея-аги.

— Дідько б його взяв! Я цього Мурзу-бея знаю! Ми з його братом побраталися, — заволав пан Володйовський. — Невже він одмовився пана Боского відпустити?

— Від хана був наказ татуся відпустити, але Мурза-бей, лихий такий, жорстокий, татуся сховав, а панові Піотровичу сказав, ніби давно уже його в Азію продав. Проте інші полонені казали панові Піотровичу, що це неправда і що Мурза зумисне так каже, щоб чимдовше з татуся знущатися, бо Мурза цей від усіх татар зліший. А може, татуся тоді у Криму й справді не було: Мурза має свої галери, і веслярі йому потрібні, і взагалі він татуся не продавав. Усі казали, що Мурза ліпше невільника уб'є, аніж продасть.

— Свята правда, — озвався пан Мушальський. — Мурзу-бея цього увесь Крим знає. Це страшенно багатий татарин, але народ наш ненавидить люто, бо четверо його братів полягли у набігах на польську землю.

— А чи нема у нього часом серед наших побратима? — запитав пан Володйовський.

— Навряд чи! — почулося зусібіч.

— Поясніть мені нарешті, що таке побратимство? — попрохала Бася.

— Бачиш, — відповів пан Заглоба, — коли після війни починаються перемови, жовніри ворожих армій один до одного навідуються і заводять дружбу. Трапляється, якомусь рицареві сподобається мурза, а мурзі — цей рицар, от вони й присягнуть у дружбі до скону, яка й називається побратимством. Чим воїн славіший, як, наприклад, Міхал, а чи пан Руциць, що тепер командує рашківським гарнізоном, то більше охочих із ним побрататися. Такий чоловік, ясна річ, із ким попало брататися не стане,

а також пошукає достойнішого серед найславетніших мурз. А звичай такий: двоє воду на шаблі лють і присягають у дружбі. Зрозуміло?

— А якщо потім спалахне війна?

— У генеральних битвах побратимам можна битися, але якщо вони зійдуться віч-на-віч чи перед битвою зустрінуться у двобої, то один одному вклоняться і розійдуться з миром. А от якщо один опиниться в полоні, другий має йому життя у неволі скрасити, а то й викуп заплатити. Ха! Бували й такі, що багатством своїм із побратимом ділилися. А знадобиться розшукати кого з приятелів чи знайомих або допомогу подати, побратим іде до побратима, і, справедливо буде сказати, жоден народ краще від татар не зберігає вірності присязі. У них слово святе! Можеш сподіватися на такого приятеля, як на самого себе.

— А Міхал багато має таких приятелів?

— Маю трьох могутніх мурз, — відповів пан Володйовський. — Одного ще з лубенських часів. Я його якимсь у князя Ієремії випрохав. Ага-беєм звати. Тепер знадобиться, він за мене голову покладе. Та й інші двоє не підведуть.

— Ха! — вигукнула Бася. — От би мені побрататися із самим ханом і всіх полонених визволити!

— Він би не відмовився, — зауважив пан Заглоба, — невідомо тільки, який би ргаєтїум^{*****} за це запросив!

— Милостиві пані й панове, — промовив пан Володйовський, — порадьмося, що нам треба робити. Отож послухайте: мені повідомили з Кам'янця, що не пізніше як за два тижні сюди прибуде Піотрович із численним почтом. Їде він до Криму викупляти кількох вірменських купців із Кам'янця, котрих, коли хан змінився, було побито і взято в ясир. Серед них, на жаль, і Сеферович, брат претора. Усе це люди вельми заможні, на гроші скупитися не стануть, і Піотрович вирушить не з порожніми руками. Небезпеки йому ніякі не загрожують, бо, по-перше, зима на носі, для чамбулів ненагідний час, а по-друге, з ним їде нвірак, повноважний посланець ечміадзинського патріарха³⁷, і двоє анадратів із Кафи³⁸, у яких є охоронні грамоти від молодого хана. Я дам Піотровичу листи і до посланців Речі Посполитої, і до моїх побратимів. Крім того, як вам відомо, милостиві панове, пан Руциць, рашківський комендант, має крєвних в орді, які, взяті ще малими дітьми, зовсім потатарилися і високі посади обіймають. І ті, й інші усіх зусиль докладуть. Спершу, гадаю, спробують миром

домовитися, якщо ж Мурза упреться, самого хана супроти нього налаштують, а то й скрутять десь нишком в'язи. Ось тому сподіваюся, коли пан Боский живий, — допоможи йому, Боже, — через місяць-другий я його неодмінно визволю за наказом пана гетьмана і присутнього тут, — і пан Володийовський уклонився дружині, — мого головнокомандувача...

«Головнокомандувач» знову кинувся обіймати маленького рицаря. Мати й донька Боскі тільки руки складали, дякуючи Всевишньому, що звів їх із такими добрими людьми. Обидві помітно повеселішали.

— Якби живий був старий хан, — сказав пан Ненашинець, — ще легше б усе владналося: він до нас був вельми доброзичливий, а про молодого навпаки розповідають. Та й тих вірменських купців, по яких пан Захарій Піотрович їде, вже при молодому хані³⁹ у самому Бахчисараї полонили, і, подекують, ніби за його наказом.

— І молодий зміниться, як змінився старий. Він теж, аж поки переконався у нашій поштивості, був запеклим ворогом польського народу, — зауважив пан Заглоба. — Я це ліпше, аніж хто інший, знаю, бо сім років просидів у нього в неволі.

Сказавши це, він підсів до пані Боскої.

— Поглянь на мене, милостива пані, і нехай мій вигляд додасть тобі духу. Сім років — не жарт! А повернувся ж я і скільки ще цих песиголовців перебив: за кожен день полону принаймні двох у пекло відправляв, а в неділю і свята — хтозна, може, й по троє, а то й по четверо буде, ге!

— Сім років! — повторила із зітханням пані Боска.

— Сконати мені на цьому місці, якщо я хоч день додав. Сім років у палаці самого хана, — повторив пан Заглоба, таємниче підморгуючи. — І нехай буде тобі, милостива пані, відомо, що молодий хан — мій...

Тут він прошепотів щось пані Боскій на вухо, вибухнув зненацька гучним «ха-ха-ха» і заходився плескати руками по колінах. Нарешті, у запалі, старий шляхтич поплескав по колінах і свою співбесідницю й промовив:

— Добрі були часи! Замолоду що не крок — супротивник, що не день — нові фіглі! Хе!

Статечна матрона, неабияк збентежившись, трохи відсунулась од веселого рицаря, а молодші жінки опустили очі, легко здогадавшись, що пан Заглоба мав на увазі фіглі, про які їхня вроджена скромність і думати не дозволяє, тим паче, що жовніри голосно розреготілися.

— Треба негайно послати когось до пана Руциця, — сказала Бася, — щоб пана Піотровича вже чекали у Рашкові листи.

Пан Богуш підтримав її:

— Авжеж, милостиві панове, квапитися треба, поки зима, бо, по-перше, чамбули не виходять і дороги безпечні, а по-друге... по-друге, навесні Бог знає що може статися.

— Невже пан гетьман відомості з Царгорода одержав? — запитав пан Володийовський.

— Одержав, про що ми з тобою окремо поговоримо. І з ротмістрами цими чимскоріше треба кінчати, як сам розумієш. Коли Мелехович повернеться? Адже від нього багато що залежить...

— Йому тільки треба решту розбійників добити і тіла поховати. Сьогодні ще повернеться або завтра вранці. Я наказав тільки наших поховати, Азбових необов'язково — зима на носі, зарази можна не боятися. Все одно вовки їм дадуть раду.

— Пан гетьман просить, — сказав пан Богуш, — Мелеховичу в його справі перешкод не чинити: скільки разів хоче до Рашкова поїхати, стільки нехай і їде. І ще просить пан гетьман татаринів цьому у всьому довіряти, бо в його приязні до нас анітрохи не має сумніву. Великий це воїн і чимало користі принести може.

— Нехай собі їздить хоч до Рашкова, хоч будь-куди, — відповів маленький рицар. — Після того як ми з Азбою впоралися, він мені не вельми й потрібен. Великих ватаг тепер раніше як до першої трави не жди.

— Невже Азбу розбито? — спитав пан Нововейський.

— До ноги! Не знаю, чи врятувалися хоч би двадцять п'ять осіб, та й тих по одному переловимо, якщо Мелехович уже не переловив.

— Оце так радість! — сказав пан Нововейський. — Тепер можна до Рашкова спокійно їхати.

А потім звернувся до Басі:

— Ми можемо взяти листи до пана Руциця, про які ви, милостива пані добродійко, згадували.

— Дякуємо, — відповіла Бася, — з okazji затримки не буде, — ми туди увесь час нарочних посилаємо.

— Гарнізонам треба між собою постійний зв'язок підтримувати, — пояснив пан Міхал. — То ви, ваша милость, із цією гарненькою панянкою до Рашкова їдете?

— Гарненька панянка? Вона ще звичайнісінький собі підліток, пане добродію, — відповів пан Нововейський. — А до Рашкова ми їдемо, бо там мій нікчемний син у хоругві пана Руциця служить. Невдовзі десять літ, як із дому втік, тільки листи писав і в них увесь час моєї батьківської поблажливості благав.

Пан Володидьовський аж руками сплеснув.

— Я відразу здогадався, ваша милость — пана Нововейського родич, і вже був зібрався спитати, аж тут, почувши про біду люб'язної нашої гості, пані Боскої, про все на світі забув. Лелечко, ви й обличчям схожі! Отже, це вашої милості син!..

— У цьому мене його покійна мати запевняла, а позаяк особа вона була добродію, не бачу причини сумніватися.

— Я такому гостю подвійно радий! Тільки, заради Бога, не називайте, ваша милость, сина нікчемним, бо він чудовий жовнір і достойний рицар. Мати такого сина — велика честь. Після пана Руциця він перший наїзник у хоругві. Ти, напевно, ваша милость, і не знаєш, що він улюбленець гетьмана! Йому вже не раз доручали роз'їздами командувати, і з кожного діла він виходив із честю.

— Пан Нововейський аж зашарівся від задоволення.

— Пане полковнику, — сказав він, — часто-густо батько своє чадо ганить для того, щоб хтось його слова заперечив, і я гадаю, ніщо не може сильніше втішити батьківське серце, ніж протилежні твердження. І до мене вже долинав поголос про успіхи Адася у службі, та лишень тепер я відчуваю справжню радість, чуючи засвідчення чутки із таких славних уст. Подейкують, що син мій не тільки відважний жовнір, а й тримається статечно, що мені аж дивно, бо досі вітрогоном був. На війну його, шельму, змалечку вабило, а найкращий доказ цього, що хлопчаком із дому втік. Зізнаюся, що якби я спіймав його тоді, доброго б дав прочухана про тетогіа^{*****}, але тепер, бачу, треба забути про це, а то знову на десять літ згине, а старому, бач, тоскно.

— Невже за стільки років він ні разу додому не заглянув?

— Бо я йому заборонив. Проте й у мене серце не камінь: самі бачите, перший до нього їду, позаяк він служби не може залишити. Хотілося мені, пані добродію і милостивий пане, просити вас дівку мою прихистити й самому податися до Рашкова, та якщо ви кажете, що на дорогах спокійно,

візьму і її з собою. Вона у мене як сорока допитлива, нехай подивиться на світ.

— І люди на неї хай подивляться! — втрутився пан Заглоба.

— Нема на що дивитися! — відповіла панна, — хоч її сміливі чорні очі й складені немовби для поцілунку губи говорили зовсім інше.

— Підліток вона ще, звичайний підліток! — сказав пан Нововейський. — Та ледве побачить уродливого офіцера, то аж підстрибує. Тому я хотів би її більше взяти, ніж залишити, тим паче, що вдома їй самій буде небезпечно. Але якщо мені доведеться без неї до Рашкова їхати, будь ласкава, милостива пані, звели її на прив'язь посадити, щоб не викинула якогось коника.

— Я сама не була ліпша, — відповіла Бася.

— Саджали її за прялку, — підтвердив пан Заглоба, — вона з нею танцювала, якщо нікого кращого не було. Але ти, я бачу, ваша милість, жартівник. Басько! Кортить мені з паном Нововейським перехилити чарку — адже я теж люблю пожартувати...

Тим часом, іще до того, як подали вечерю, двері розчинилися і зайшов Мелехович. Пан Нововейський, захоплений розмовою із Заглобою, спочатку його не помітив, зате Евка відразу побачила, і щоби в неї яскраво спалахнули, а потім ураз стали блідими.

Пане коменданте! — звернувся Мелехович до пана Володйовського. — За вашим наказом утікачів виловлено.

— Добре! Де вони?

— Як було наказано, я їх повісив.

— Гаразд! А твої люди повернулися?

— Частина залишилася, щоб поховати тіла, решта зі мною.

Цієї миті пан Нововейський підвів голову, і обличчя його було надзвичайно здивоване.

— Царю небесний! Що я бачу! — вигукнув він.

Після цього він підвівся, підійшов упритул до Мелеховича і заволав:

— Аз'я! А ти що тут робиш, гультяю?!

І простяг руку, намагаючись ухопити татарина за барки, але той ураз обурився, наче у вогонь сипнули жменю пороху, зробився блідим як мрець і, схопивши руку Нововейського своїми залізними пальцями, промовив:

— Я тебе, милостивий пане, не знаю! Хто ти такий?!

І відіпхнув його так сильно, що пан Нововейський опинився посередині кімнати.

Якийсь час шляхтич від люті не міг вимовити й слова, але, відсапавшись, заходився кричати:

— Пане коменданте! Це мій чоловік, до того ж утікач! Змалечку у мене в домі!.. Відмагається, негідник! Холоп мій! Ево! Хто це? Кажі!

— Аз'я!— відповіла, тремтячи всім тілом, Ева.

Мелехович навіть на неї не глянув. Його погляд був прикутий до Нововейського. Роздуваючи ніздрі, він із непередаваною ненавистю пожирав очима старого шляхтича, стискаючи в кулаці рукоять ножа. Від руху ніздрів вуса його почали ворухитися, і з-під них забілили зуби, точнісінько як у розлюченого звіра.

Офіцери оточили їх. Бася вискочила на середину і стала поміж Мелеховичем і Нововейським.

— Що це означає? — запитала вона, хмурячи брови.

Вигляд її трохи заспокоїв супротивників.

— Пане коменданте, — пояснив пан Нововейський, — це означає, що, як я й казав, це мій чоловік на ім'я Аз'я — і втікач. Змолоду я в Україні у війську служив, там у степу і підібрав його, напівживого, і пригорнув. Татарчук він. Двадцять років у мене в домі виховувався, учився вкупі з сином. Коли син утік, по господарству мені підсобляв, аж поки завів амури з Евкою, та я помітив і наказав його вихльостати, а невдовзі він утік. Як він тут у вас зветься?

— Мелехович!

— Прибрав собі, виходить, прізвисько. Його Аз'я звати, просто Аз'я. Він каже, що мене не знає, зате я його знаю, і Евка теж.

— О Боже! — промовила Бася. — Але ж син вашої милості його сто разів бачив. Як же він його не впізнав?

— Син-то міг не впізнати: коли він із дому втік, їм обом шістнадцяти не було, а цей, ще шість років у мене проживши, звісно ж, змінився сильно — і сам витягся, і вуса відросли. Одначе ж Евка відразу його впізнала. Сподіваюся, ви радше шляхтичу повірите, аніж прибудному кримчакові.

— Пан Мелехович — гетьманів офіцер, — сказала Бася, — ми до нього стосунку не маємо!

— Дозволь, ваша милість, я його розпитаю. Audiatur et altera pars^{*****}, — промовив маленький рицар.

Але пана Нововейського це розізлило.

— Пан Мелехович! Який він пан! Він мій холоп, що назвався чужим іменем. Завтра я цього п а н а своїм хлопцем-псарем зроблю, післязавтра накажу цього п а н а відбатожити, і сам гетьман мені в цьому не зашкодить, бо я шляхтич і свої права знаю!

На що пан Міхал, ворухнувши вусиками, відповів уже різкіше:

— А я не лише шляхтич, а ще й полковник, і свої права теж знаю. На чоловіка свого можеш, ваша милість, судом уплиннути, можеш у гетьмана справедливості шукати, але тут я розпоряджаюся, я і ніхто інший!

Пан Нововейський відразу схаменувся, згадавши, що має справу не просто з комендантом гарнізону, а й із начальником власного сина, і до того ж найславнішим у всій Речі Посполитій рицарем.

— Пане полковнику, — сказав він уже лагідніше, — супроти твоєї волі забирати його я не стану, але права свої, у яких можеш не мати сумніву, доведу.

— Ну, а що ти, Мелехович, на це скажеш? — запитав пан Володийовський.

Татарин утупив очі в землю і мовчав.

— Що звати тебе Аз'я, це ми всі знаємо! — додав маленький рицар.

— Та навіщо інших доказів шукати! — сказав пан Нововейський. — Якщо це мій чоловік, то у нього на грудях наколені сині рибини!

Почувши це, пан Ненашинець широко розкрив очі й розтулив рота, а потім, схопившись за голову, закричав:

— Аз'я Тугай-беєвич!

Усі погляди звернулися на нього, а він тільки повторював, здригаючись усім тілом, немовби давні його рани знову відкрилися:

— Це мій ясир! Це Тугай-беєвич! Боже праведний! Це він!

А молодий татарин гордо закинувши голову, обвів присутніх диким, звіриним поглядом і зненацька, розірвавши жупан на широких грудях, мовив:

— Ось вони, сині рибини!.. Я син Тугай-бея!..

***** Про справи громадські (лат.).

***** Гонорар (лат.).

***** На згадку (лат.).

***** Нехай буде вислухано й другу сторону (лат.).

РОЗДІЛ XXVIII

Усі замовкли — таке враження справило ім'я страшного войовника. Це він укупі з грізним Хмельницьким потрясав Річ Посполиту. Він пролив море польської крові. Він витоптав копитами своїх коней Україну, Волинь, Поділля і галицькі землі, перетворював на руїни замки і міста, спопеляв вогнем села, десятки тисяч людей взяв у ясир. І ось тепер син такого чоловіка стояв у домі коменданта хрептівського гарнізону й говорив присутнім просто у вічі: «У мене на грудях сині рибини, я Аз'я, кість від кісті Тугай-беєвої». Проте такою великою була у ті часи шана до знатності роду, що, попри страх, який мимоволі спалахнув у серцях жовнірів при звуках наймення прославленого мурзи, Мелехович виріс у їхніх очах, неначе сприйнявши велич свого батька.

Усі дивилися на нього з подивом, особливо жінки, для котрих нема нічого привабливішого за таємничість. Мелехович же, ніби визнання вивищило його й у власних очах, стояв гордо, навіть голови не схиливши, і нарешті сказав:

— Шляхтич оцей, — тут він показав на Нововейського, — стверджує, буцімто я його пахолок, а я йому на це відповім, що батько мій із хребта ліпших за нього на коня сідав. А втім, він правду каже, що я йому служив, — так, служив, і під його пугою спина моя скривавилася, і я йому ще це, дасть Бог, пригадаю!.. А Мелеховичем я назвався, щоб його переслідувань уникнути. Але тепер, хоч давно міг до Криму втекти, другій своїй вітчизні служу, здоров'я не жаліючи, ото ж нічий я, а певніше, тільки гетьманів. Мій батько ханам родич, у Криму на мене чекали багатства і розкіш, та я, не боячись принижень, тут залишився, бо люблю цю вітчизну, і пана гетьмана люблю, і тих, хто мене ніколи зневагою не принизив.

На цих словах він уклонився панові Володидьовському, вклонився Басі — так низько, що мало не торкнувся головою її колін, — а більше ні на кого не глянув і, взявши під пахви шаблю, вийшов.

Десь хвилину ще тривало мовчання. Першим його порушив пан Заглоба:

— Ха! Де пан Снітко? Казав я, що Аз'я цей вовком дивиться, а він і справді вовчий син.

— Він син лева! — заперечив йому пан Володийовський. — І хто знає, чи не вдався він у батька!

— Свят, свят, свят! А ви помітили, панове, як у нього зуби блищали — достеменно, як у старого Тугай-бея, коли той лютував! — зауважив пан Мушальський. — Я б його по одному цьому впізнав — батечка мені не раз траплялося бачити.

— Та вже не стільки, скільки мені! — озвався пан Заглоба.

— Тепер мені зрозуміло, — втрутився пан Богуш, — чому його липеки й черемиси так шанують. Для них Тугай-беєве ім'я святе. Господи! Та скажи цей чоловік словечко, вони геть усі до султана на службу перейдуть. Він іще на нас їх поведе!

— Цього він не зробить, — заперечив пан Володийовський, — бо те, що він казав про любов до гетьмана й вітчизни — не порожні слова, інакше навіщо б йому нам служити. Він міг би у Крим піти й там як сир у маслі плавати. У нас же він розкошів не зазнав.

— Авжеж, не зробить, — повторив пан Богуш. — Якби хотів, давно б уже зробив. Ніщо йому не заважало.

— Ще більше, — додав пан Ненашинець, — тепер я вірю, що він цих зрадників-ротмістрів назад на бік Речі Посполитої перетягне.

— Пане Нововейський, — запитав раптом пан Заглоба, — а якби твоїй милості відомо було, що це Тугай-беєвич, може б, ти, того... може б, ти теє... га?

— Я б тоді замість трьохсот тисячу триста канчуків наказав йому дати. Побий мене сила Божа, якби я вчинив інакше! Дивно мені, милостиві панове, чого він, будучи Тугай-беєвим виплодком, до Криму не втік. Хіба що сам недавно дізнався про це, а у мене ще ні сном ні духом не відав. Дивно, скажу я вам, та ви не вірте йому, боронь Боже! Я ж його давніше за вас знаю і з певністю можу сказати: сатана не такий підступний, скажений собака не такий злющий, вовк не такий жорстокий і страшний, як цей чоловік. Він іще тут нам усім покаже!

— Та що ти, ваша милість, говориш! — вигукнув пан Мушальський. — Ми його на ділі бачили: під Кальником, під Уманню, під Брацлавом і ще у сотні боїв...

— Він своїх кривд не пробачить! Помщатися буде!

— А сьогодні як Азбових головорізів відчухрав! Дурниці ти кажеш, милостивий пане!

У Басі обличчя аж палало — так схвилювала її історія з Мелеховичем. А позаяк їй хотілося, щоб і кінець був гідний початку, вона, штовхаючи під бік Еву Нововейську, шепотіла тій на вухо:

— Евко, а ти його кохала? Не затайся, скажи чесно! Кохала, так? І досі кохаєш? Ну звісно, я впевнена! Будь зі мною щира. Кому ж ще зізнатися, як не мені, жінці? Бачиш, він мало не королівського роду! Пан гетьман йому не один, а десять паперів на шляхетство видасть. Пан Нововейський не стане заперечувати. Та й Аз'я, безперечно, тебе ще кохає. Я це знаю і бачу. Не бійся. Він мені довіряє. От я його зараз і розпитаю. Розкаже — ніде не дінеться. Сильно ти його кохала? І зараз кохаєш?

У Евки паморочилося в голові. Коли Аз'я уперше виказав до неї сердечну прихильність, вона була майже ще дитиною, а потім, багато років не бачачи його, перестала про нього думати. У пам'яті її залишився палкий підліток, чи то братів товариш, чи то простий пахолок. Але тепер, після довгої розлуки, перед нею постав бравий юнак, уродливий і грізний, як сокіл, славетний наїзник і офіцер, а до того ж син хоч і чужоземного, зате князівського роду. Тому й вона глянула на молодого Аз'ю геть іншими очима, а вигляд його не лишень приголомшив, а й засліпив і сп'янив її. У дівчині зринули спомини. Не можна сказати, що в її серці вмить спалахнуло кохання до цього юнака, проте воно враз сповнилося солодкого бажання кохати.

Бася, не домігшись від Еви толку, забрала її вкупі з Зосею Боскою до ванькира^{*****} і знову заходилася розпитувати:

— Евко! Ну ж бо, кажи швидко! Швидесенько! Кохаєш ти його?

У панни Еви щоки палали вогнем. Це була чорноволоса й чорноока дівчина з гарячою кров'ю, на будь-яку згадку про кохання вона була їй в обличчя.

— Евко! — вдесяте повторила Бася, — ти кохаєш його?

— Не знаю, — після хвилинного вагання відповіла панна Нововейська.

— Але й «ні» не кажеш? Ого! Тоді все зрозуміло! Тільки не тремти! Я перша сказала Міхалові, що кохаю його, — і нічого! І добре! Ви, напевно, колись страшенно одне одного кохали! Ха! Тепер мені все ясно! Це він за тобою журився, через те й ходив завше понурий, як вовк. Мало не всох жовнірик! Розкажуй, що між вами було!

— Він мені у коморі сказав, що кохає мене, — прошепотіла панна Нововейська.

— У коморі!.. Отакої!.. Ну, а потім?
— Потім схопив мене і став цілувати, — ще тихіше промовила дівчина.
— Оце так Мелехович! А ти що?
— А я боялася кричати!
— Боялася кричати! Зосько! Чуєш?.. Коли ж ваше кохання відкрилося?
— Батько прийшов і відразу його обушком, далі мене побив, а його наказав відшмагати — він два тижні не підводився з ліжка.

Тут панна Нововейська розплакалася — частково від жалю до себе, а частково від знічення. Блакитні вічка вразливої Зосі Боскої умить наповнилися слізьми, натомість Бася заходилася втішати Евку:

— Все буде добре, я сама про це потурбуюся. І Міхала у це діло втягну, і пана Заглобу. Я вже їх умовлю, не бійся! Пан Заглоба дуже розумний, перед ним ніхто не встоїть. Ти його не знаєш! Не плач, Евко, бо час вечеряти...

Мелеховича за вечерєю не було. Він сидів у своїй кімнаті й підігрівав на вогні горілку з медом, а підігрівши, переливав у меншу посудину і попивав, загризаючи сухарями.

Уже пізно вночі до нього прийшов пан Богуш, щоб обговорити останні новини.

Татарин посадив його на стільця, оббитого овечиною, і, поставивши перед ним повну розмальовану чарку гарячого напою, запитав:

— А пан Нововейський і досі в мені холопа свого бачить?

— Про це вже й мови нема, — відповів пан підстолій новогрудський. — Скоріше б уже пан Ненашинець зміг на тебе свої права заявити, але й йому ти не потрібен: сестра його або померла, або давно зі своєю долею змирилась. Пан Нововейський не знав, хто ти такий, коли карав за амури з дочкою. А тепер і він наче очманілий ходить, бо хоч батько твій і чимало зла заподіяв нашій Вітчизні, проте войовник був неперевершений, та й кров — це завжди кров. Господи! Тебе тут ніхто пальцем не зачепить, доки ти Батьківщині вірно служиш, до того ж ти всюди маєш приятелів.

— А чом би мені не служити вірно? — сказав у відповідь Аз'я. — Батько мій громив вас, але він поганин був, а я сповідую Христову віру.

— Тим-то й ба! Саме так! Тобі вже не можна до Криму повертатися, хіба що од віри відмовишся, але тоді й вічного спасіння не матимеш, а цього ніякими земними благами, ніякими високими званнями не компенсувати. Правду кажучи, ти і панові Ненашинцю, і панові Нововейському мусиш

бути вдячний: перший тебе з бусурманських лабет витяг, а другий виховав у істинній вірі.

На що Аз'я відповів:

— Я знаю, що в них у боргу, і спробую віддячити. І доброзичливців у мене сила-силенна, як ви, милостивий пане, зауважили!

— Ти так говориш, ніби я неправду кажу. А полічи-но сам, будь ласка.

— Його милость пан гетьман і ваша милость передусім, це я до смерті повторюватиму. Хто більше, не знаю...

— А тутешній комендант? Гадаєш, він би тебе комусь видав, навіть якби ти не був Тугай-беєвим сином? А вона? Пані Володийовська? Я чув, як вона про тебе за вечерею говорила... Ба! Та ще до того, як тебе пан Нововейський упізнав, вона, не роздумуючи, за тебе оступилася! Пан Володийовський задля дружини все ладен зробити, бо він у ній душі не чує, а вона тебе любить, як сестра. Всенький вечір твоє ім'я у неї з уст не сходило...

Молодий татарин зненацька схилив голову і заходився дути на осьмуху гарячого напою. Коли він при цьому випнув синюваті свої губи, обличчя в нього стало таким диким і татарським, що пан Богуш не втримався й сказав:

— Далєбі, як же ти цієї миті схожий на старого Тугай-бея — бувають же дива на світі! Адже я твого батька чудово знав, і в хана при дворі бачив, і на бойовищі, та й у табір до нього принаймні разів зо двадцять їздив.

— Нехай благословить Господь усіх, хто в справедливості живе, а кривдників нехай мор передушить! — відповів Аз'я. — Здоров'я гетьмана!

Пан Богуш випив і сказав:

— Здоров'я йому і довголіття! Хоч і небагато нас, хто за нього стоїть, зате всі справжні жовніри. Дасть Бог, не поступимося цим дармоїдам, що тільки й уміють на сеймиках язиками молоти і звинувачувати пана гетьмана у зраді короля. Нєроби! Ми у степах удень і вночі ворогові відсіч даємо, а вони діжки з бігосом та з пшоняною кашею за собою возять, барабанять ложками по дну. От і вся їхня робота! Пан гетьман посланця за посланцем шле, допомоги для Кам'янця просить, пророчить, як Кассандра, падіння Іліона і загибель народу Пріамового, а ці ні про що не думають, тільки докопуються, хто перед королем завинив.

— Ви про що, ваша милість?

— Та просто так! Comparationem^{*****} провів між нашим Кам'янцем і Троєю, але ти, мабуть, про Трою і не чув. Ось нехай тільки вщухне трохи, і пан гетьман тобі папір на шляхетство виклопоче, головою присягаю! Часи наближаються такі, що, коли ти й справді щиро хочеш себе славою вкрити, нагода себе чекати не змусить.

— Або я себе славою вкрию, або мене земля вкриє. Ви ще про мене, ваша милість, почуєте, як Бог свят!

— А ті що ж? Що Кричинський? Чи повернуться до нас? Не повернуться? Що вони зараз роблять?

— У таборах своїх стоять: одні в уджийському степу, одні ще далі. Важко їм поміж собою змовлятися, бо далеко. Навесні всім наказано йти до Адріанополя і якнайбільше провіанту взяти.

— Лелечко! Це ж вельми важливо, бо якщо в Адріанополі великий військовий congressus^{*****} збереться, війни не минути. Треба пана гетьмана негайно повідомити. Він і без того гадає, що війни не уникнути, але це, вважай, певний знак.

— Халім мені сказав, там у них подейкують, начебто й сам султан прибуде до Адріанополя.

— Боже праведний! А у нас тут війська — якась жменька. Вся надія на кам'янецьку твердиню. А що Кричинський, невже нові умови ставить?

— Не те щоб умови — вони там усе претензії перераховують. Загальна амністія, повернення шляхетських прав і привілеїв, які вони колись мали, збереження за ротмістрами звань — ось що їм треба. Але від султана вони вже більше одержали, тому й вагаються.

— Ти що базикаєш! Як це султан може дати більше, ніж Річ Посполита? У Туреччині absolutum dominium^{*****}: що султану спливе на думку, такі й будуть закони. Та хоч би й нинішній правитель усіх своїх обіцянок дотримав, наступник його їх порушить, а схоче, й узагалі відмовиться виконувати. А от у нас привілей — річ свята: хто одного разу шляхтичем став, того сам король ні в чому обмежити не може.

— Вони кажуть, що були шляхтичами і тому рівними драгунам вважалися, але старости не раз накладали на них різні повинності, від яких не лише шляхта звільнена, а й путні бояри⁴⁰.

— Якщо їм гетьман обіцяє...

— Ніхто з них у великодушності гетьмана не має сумніву, і всі його в душі потайки люблять, але при цьому так міркують: гетьмана самого шляхта оголосила зрадником⁴¹; при королівському дворі його ненавидять; конфедерація судом погрожує — чи зможе він чого домогтися?

Пан Богуш почухав потилицю.

— Ну то що?

— А те, що вони самі не знають, що робити.

— Невже залишаться у султана?

— Ні.

— Ба! А хто ж їм накаже повернутися до Речі Посполитої?

— Я!

— Як же це?

— Я — син Тугай-бея!

— Мій Аз'я! — промовив за хвилю пан Богуш. — Не заперечую, вони можуть тебе любити за те, що у тебе в жилах славна Тугай-беєва кров тече, хоч вони — наші татари, а Тугай-бей був нашим ворогом. Це мені зрозуміло, бо і в нас серед шляхти дехто не без гордощів розповідає, що Хмельницький був шляхтичем, причому не з козацького, а з нашого, мазурського, роду... Он як! Великий був, шельма, і в пеклі гіршого не знайдеш, але войовник славетний, от вони й раді його за свого вважати. Така вже людська натура! Але щоб твоя кров давала тобі право усіма татарами командувати... ні, не бачу для цього слушних підстав.

Аз'я якийсь час сидів мовчки, а потім, упершись руками в коліна, промовив:

— Тоді я вам, пане підстолю, скажу, чому Кричинський та інші мене слухають. Передусім це всі прості татари, а я — князь, а ще вони силу в мені відчують і мудрість... Ось! Ані вам, ані панові гетьману цього не зрозуміти...

— Яку ще силу, яку мудрість?

— Я цього сказати не умію, — відповів Аз'я. — Чому я до таких справ готовий, до яких ніхто інший не посміє взятися? Чому я про те подумав, про що інші не задумуються?

— Що за нісенітниця? Ну, і про що ж ти подумав?

— Про те подумав, що, дай мені пан гетьман волю і право, я б не лише цих ротмістрів повернув, а й половину орди під його руку привів. Хіба мало гуляє земель в Україні і в Дикому полі? Нехай тільки гетьман оголосить, що

всякий татарин, котрий прийде у Річ Посполиту, отримає шляхетство, не буде переслідуваний за свою віру і у власних хоругвах служитиме, що буде у татар свій гетьман, як у козаків, — голову кладу, в Україні невдовзі вільної латки землі не залишиться. Липеки прийдуть і черемиси, із Добруджі прийдуть і Білгорода, із Криму — і табуни й череди приженуть, і дружин із дітьми на гарбах привезуть. Надаремне хитаєте головою, ваша милость, — прийдуть! Як прийшли колись ті, котрі потім віками вірно служили Речі Посполитій. У Криму, та й усюди, їх хан і мурзи пригноблюють, а тут вони шляхтою стануть, шаблі начеплять, власний гетьман їх у походи водитиме. Присягаюся, прийдуть — вони там із голоду мруть. А коли улусами чутка полетить, що я від імені пана гетьмана їх кличу, що Тугай-беїв син їх кличе, — тисячами повалять.

Пан Богуш схопився за голову:

— О Боже, Аз'я! Звідкіля у тебе такі думки? Що тоді буде?!

— Буде в Україні татарський народ, як зараз козацький! Козакам ви дозволили гетьмана мати — чом би й нам не дозволити? Твоя милость запитує, що буде? Другого Хмельницького не буде, бо ми відразу козакам наступимо на горло. Бунтів селянських не буде, різанини, погромів. І Дорошенко голови не посміє підвести: нехай тільки спробує, я перший його на аркані гетьману під ноги притягну. А надумає турецька рать на нас піти, ми й султана поб'ємо; хан затіє набіг — і хана. Хіба не так чинили за давніх часів липеки і черемиси, хоч залишалися вірними Магомету? Навіщо нам чинити інакше, нам, татарам Речі Посполитої, нам, шляхті!.. А тепер полічіть, ваша милость: в Україні спокійно, козаки у міцній вуздечці, від турка — заслін, війська на декілька десятків тисяч більше... Ось про що я подумав! Ось яка мені сяйнула думка, ось чому мене Кричинський, Адурович, Моравський, Творовський слухають, ось чому, коли я кину клич, половина Криму ринеться у ці степи!

Пан Богуш був так уражений і пригнічений словами Аз'ї, немовби стіни кімнати, у якій вони сиділи, зненацька розсунулися й перед очима постали нові, невідомі краї.

Він довго не міг вимовити слова й лишень дивився на молодого татарина, а той сягнистими кроками міряв кімнату і нарешті промовив:

— Без мене такому не статися: я син Тугай-бея, а від Дніпра до Дунаю немає серед татар гучнішого наймення.

І, помовчавши трохи, додав:

— Що мені Кричинський, Творовський та інші! Не про них ідеться і не про декілька тисяч липеків і черемисів, а про всю Річ Посполиту. Кажуть, навесні почнеться велика війна з могутньою султанською раттю, але ви тільки дайте мені волю: я такого варива з татарами наварю — сам султан обпечеться.

— Господи! Та хто ти, Аз'я!— вигукнув пан Богуш.

Той підвів голову й відповів:

— Прийдешній татарський гетьман!

Відблиск вогню, що впав цієї миті на татарина, осяяв його обличчя — жорстоке, але прекрасне, і панові Богушу здалося, що перед ним стоїть інший чоловік, — таку велич і гордість випромінювала вся постать молодого татарина. Якби подібний гетьманський заклик було обнародовано, липеки й черемиси, без сумніву, повернулися б усі, та й багато хто із диких татар потягнувся б за ними. Старий шляхтич чудово знав Крим, де двічі побував невільник і куди згодом, будучи викуплений гетьманом, їздив від нього посланником. Йому знайомий був бахчисарайський двір, відомі норони ординців, котрі стояли у степах поміж Доном і Добруджею. Він знав, що взимку багато улусів вмирає від голоду, знав, що мурзам надокучило терпіти деспотизм і хабарництво ханських баскаків, що у самому Криму часто спалахують смути, — і йому відразу стало зрозуміло: плодючі землі й шляхетські привілеї не можуть не звабити тих, кому в нинішніх садибах кепсько, тісно або неспокійно.

І звабить тим скорше, якщо закличе їх Тугай-беїв син. Він один може це зробити — ніхто більше. Він, овіяний славою свого батька, може збунтувати улуси, налаштувати одну половину Криму супроти другої, підкорити собі дикі білгородські орди і підірвати могутність хана, ще більше — могутність самого султана.

Якби гетьман захотів скористатися нагодою, яка вдруге навряд чи трапиться, то Тугай-беїв син був для нього посланцем самого провидіння.

Пан Богуш зовсім іншими очима став дивитися на Аз'ю і дедалі більше дивувався, як такі думки могли визріти в голові молодого татарина? Аж чоло пана підстоля зросив піт — так уразив його розмах задуманого. Проте в душі залишилася ще безліч сумнівів, і тому, помовчавши з хвилину, він запитав:

— А ти розумієш, що це призведе до війни з турками?

— Війна так і так буде! Навіщо, гадаєте, наказано ордам під Адріанополь іти? Радше вже війни не буде, якщо у султанових володіннях спалахне смута, та навіть якщо доведеться воювати, половина орди на наш бік перейде.

«На кожне слово у шельми відповідь готова!» — здивувався пан Богуш, а вголос, подумавши з хвилину, промовив:

— Голова обертом іде! Бачиш, Аз'я, у будь-якому разі це діло непросте. Що скаже король, канцлер? А стани?⁴² А вся шляхта, у більшості своїй до гетьмана недоброзичлива?

— Мені потрібен тільки письмовий дозвіл гетьмана. Якщо ми тут осядемо, нехай спробують нас вигнати. Хто нас гнатиме і чим? Ви б раді запорожців із Січі витурити, та руки короткі.

— Пан гетьман злякається відповідальності.

— За пана гетьмана п'ятдесят тисяч ординських шабель підніметься, а ще він своє військо має.

— А козаки? Про козаків забув? Ці негайно сколихнуться.

— На те ми тут і потрібні, щоб над козацькою шиєю меч висів. У чому сила Дороша? У татарах! Буде моя над татарами влада — Дорош до гетьмана прийде чолом ударити.

Сказавши це, Аз'я простяг уперед руки і розчепірів пальці немовби орел пазурі, а потім схопився за ефес шаблі.

— Покажемо ми козакам їхні права! Холопами вони стануть, а ми Україну тримати будемо. Чуєш, пане Богуш, ви гадали, що я маленький чоловік, а я не такий уже й маленький, як Нововейському, тутешньому комендантові, офіцерам і вам, пане Богуш, здавалося! Та я над цим удень і вночі думав, аж вихуд, аж із лиця спав, — поглянь, ваша милість! — почорнів увесь. Зате що обдумав, то обдумав як слід, тому й сказав, що при мені сила і мудрість. Ти, милостивий пане, сам бачиш: це велике діло. Тож їдь до пана гетьмана, і мерщій! Усе йому перекажи, нехай мені письмову згоду дасть, а на шляхетство мені начхати. Гетьман — чоловік із великою душею, він зрозуміє, що у мене і сила, і мудрість! Скажеш йому, що я Тугай-беїв син, що я сам можу все зробити. Поясни все — нехай згоджується. Тільки заради Бога чимскоріше — поки не пізно, поки ще сніг у степу лежить, поки весна не настала, бо навесні війна буде! Їдь негайно і відразу ж повертайся — мені якомога скоріше треба знати, що робити.

Пан Богуш навіть не помітив, що Аз'я заговорив у наказовому тоні, ніби вже став гетьманом і віддає розпорядження своєму офіцерові.

— Завтра відпочину, — сказав він, — а післязавтра вирушу. Дай Боже тільки пана гетьмана у Яворові застати! Рішення буде швидким і швидкою буде відповідь.

— Як гадаєш, ваша милість, чи погодиться пан гетьман?

— Можливо, він накаже до нього з'явитися, ти до Рашкова поки не їдь, звідси скоріше до Яворова доберешся. Чи погодиться він, не знаю, але пильну увагу, звісно, зверне, бо ти серйозні докази наводиш. Богом присягаю, не сподівався я від тебе такого, але тепер бачу, що ти чоловік незвичайний і Господь тебе для великих справ сотворив. Ох, Аз'я, Аз'я! І ти всього-на-всього намісник у татарській хоругві, а які помисли в голові виносив, аж подумати страшно. Я тепер уже не здивуюсь, як побачу в тебе на шапці чаплине перо, а в руці — бунчук... І що такі думки тебе ночами, як ти кажеш, мучили, вірю... Післязавтра ж і вирушу, тільки відпочину трохи, а зараз піду, пізно вже, і в голові у мене шумить і гуркоче, як у млині. Помагай тобі Боже, Аз'я... У скронях у мене гупає, ніби з похмілля... Залишайся з Богом, Аз'я, Тугай-беїв син!

Пан Богуш потиснув вихудлу руку татарина і повернув до дверей, але на порозі зупинився й сказав:

— Як же це?.. Нові війська на службі в Речі Посполитої... меч над козацькою шиєю... Дороша приборкано... у Криму чвари... турецьку могутність підірвано... кінець набігам на Русь... Боже праведний!

І з цими словами він вийшов, а Аз'я, глянувши йому навздогін, прошепотів:

— А у мене — бунчук, булава і... добровільно або супроти волі — вона! Інакше горе вам!

Після цього він допив горілку, що залишалася у бляшанці, і кинувся на вкритий шкурами тапчан, який стояв у кутку кімнати. Вогонь у грубі погас, натомість у вікно заглянув ясний місяць, високо піднявшись у холодне зимове небо.

Аз'я певний час лежав непорушно, але, мабуть, заснути не міг. Нарешті він підвівся, підійшов до вікна і задивився на місяць, що плив, наче самотній корабель, безмежною і пустельною небесною рівниною.

Довго дивився на нього молодий татарин, відтак підніс до грудей стиснені кулаки, підняв догори обидва великих пальці, і з уст його, що лишень

годину тому побожно промовляли ім'я Христове, зірвалася чи то пісня, чи то протяжна журлива молитва:

— Ляха і алла, ляха і алла, Магомет росулла!..

***** В а н ь к и р — бокова кімната (*польс.*).

***** Порівняння (*лат.*).

***** З'їзд, збори (*лат.*).

***** Абсолютна влада (*лат.*).

РОЗДІЛ XXIX

А Бася наступного дня покликала чоловіка і пана Заглобу на раду, щоб вирішити, як поєднати два розлучених коханих серця. Чоловіки посміялися з її гарячкості, але, позаяк звикли, неначе розпещеній дитині, у всьому їй поступатися, подратувавши трохи, пообіцяли свою допомогу.

— Найкраще, — сказав пан Заглоба, — умовити старого пана Нововейського, щоб не брав дівки з собою до Рашкова: мовляв, і холоди насуваються, і дорога не всюди безпечна, а тут молоді постійно бачитимуться і по вуха одне в одного закохаються.

— Чудова думка! — вигукнула Бася.

— Чудова не чудова, — відповів пан Заглоба, — але й ти, своєю чергою, з них очей не спускай. Ти жінка і, гадаю, врешті-решт їх зведеш — жінка завше, чого хоче, доможеться. Гляди тільки, як би й сатана, скориставшись нагодою, не домігся свого. А то потім сорому не спекаєшся...

Бася запирилася на пана Заглобу, як кішка, і промовила:

— Ти, милостивий пане, вихваляєшся, що змолоду турком був, і думаєш, ніби кожен турок... Аз'я не такий!

— Він не турок, а татарин. А ти теж нівроку! За татарські почуття надумала ручатися.

— Їм би гірку свою печаль у сльозах вилити — ні про що інше ані він, ані вона й не помишляють... Та й Ева сама доброчесність!

— Тільки фізіономія у неї якась така... ніби на лобі написано: «Нате, цілуйте!» У-у! Козир-дівка! Я вчора запримітив: варто за столом навпроти вродливого хлопцю опинитися, як вона починає так дихати, що тарілка раз по раз від грудей одсувається, увесь час до себе треба присовувати. Чисто тобі бісиха, кажу тобі!

— Ти що, милостивий пане, хочеш, щоб я пішла?

— Нікуди ти не підеш, якщо про сватання мова зайшла. Не підеш, ми тебе знаємо! А втім, чи не зарано тобі людей сватати, бо це для поважних матрон заняття. Пані Боска мені вчора сказала, що, коли побачила тебе після походу у шароварах, подумала, синок пані Володйовської за огорожею у верховій їзді вправляється. Не хочеться тобі статечніти, та й статечність тебе не любить, що можна сказати зараз, глянувши на тебе.

Справжнісінький тобі шибеник, присягаю честю! Ні, не ті сьогодні жінки. За моїх часів, якщо жінка на лаву сідала, то лава аж вищала, немовби хто собаці на хвіст наступив, ти ж на коті верхи без сідла можеш їздити, він і не засапається... А ще кажуть, що жінки, котрі сватанням захоплюються, нащадків не матимуть.

— Невже й справді так кажуть? — стривожено запитав маленький рицар.

Та пан Заглоба розсміявся, а Бася, притулившись своєю рожевою щічкою до щоки чоловіка, промовила, знизивши голос:

— Ой, Міхалеку! Поїдьмо якимось до Ченстохови, вклонімося чудотворній іконі, може, Божа Мати зглянеться на наші прохання!

— Справді, це найліпший спосіб, — згодився пан Заглоба.

Подружжя розділувалося, після чого Бася сказала:

— А тепер подумаймо, як допомогти Аз'ї й Евуні. Нам добре, нехай і їм добре буде!

— Буде їм добре, як тільки пан Нововейський поїде, — мовив маленький рицар. — При ньому вони бачитися не зможуть, та ще й Аз'я старого ненавидить. Та якби той йому дочку віддав, може, забувши давні кривди, вони б стали у мирі жити, як тестеві з зятем годиться. Як на мене, зараз найголовніше не молодих зводити — вони, схоже, одне одного кохають, — а умовити старого.

— Нелюб'язний він чоловік, — сказала пані Володийовська.

На що пан Заглоба заперечив:

— А уяви собі, Басько, що ти маєш дочку і треба її за якогось татарина віддати?

— Аз'я — князь! — відповіла Бася.

— Не заперечую, Тугай-беїв рід знатний, та візьми такий приклад: Гаслінг хоч і був пан, але ж Кшися Дрогойовська не пішла б за нього, якби він не мав нашого шляхетського титулу.

— То потурбуйтеся, щоб і Аз'я його одержав!

— Легко сказати! Навіть якщо хто згодиться поділитися з ним своїм гербом, таке волевиявлення має ще підтвердити сейм, а на це потрібен час і протекція.

— Час — це гірше, а протекція знайшлася б. Напевно б, пан гетьман Аз'ї у протекції не відмовив — він у військових людях кохається. Міхале, пиши гетьманові! Що тобі треба: чорнило, перо, папір? Пиши негайно!

Зараз я тобі все принесу, і свічку, і печатку, а ти сядеш і напишеш без угайки!

Пан Володийовський почав сміятися:

— Боже Всемогутній! Я у тебе просив дружину статечну і розважливу, а ти мені вихора дав!

— Смійся, смійся! А я візьму й навіки затихну!

— Нехай тобі язика поприщить! — квапливо вигукнув маленький рицар. — Не буде цього! Тьху, тьху, не зурочити!

Тут він звернувся до пана Заглоби:

— Може, ти, твоя милость, знаєш, які слова від зурочення?

— Знаю і вже усе, що треба, сказав! — відповів пан Заглоба.

— Пиши! — заволатала Бася, — бо зі шкіри вискочу!

— Я б і два десятки листів написав, тільки б тобі догодити, та чи буде від цього пуття? Тут сам пан гетьман не зарадить, і протекції він завчасу скласти не може. Люба моя, панна Нововейська тобі відкрилася — чудово! Але ж з Аз'єю ти ще не говорила і поки що не знаєш, чи відповідає він Нововейській взаємністю.

— Еге ж! Не відповідає! Як же не відповідає, якщо він її у коморі поцілував! Он як!

— Золотко мое! — вибухнув сміхом пан Заглоба. — Ти у нас ніби щойно на світ народилася, хіба що язичком базікати вже навчилася. Кохана моя, та якби ми з Міхалом хотіли одружитися з усіма, кого цілувати доводилося, нам би терміново знадобилося магометанську віру прийняти і мені зробитися падишахом, а йому — кримським ханом! Що, Міхале, чи не так?

— Міхала я одного разу запідозрила, ще коли він моїм не був! — мовила Бася.

І, сварячись на чоловіка пальчиком, заляскотіла жартома:

— Воруши, вусиками, воруши! Не заперечиш! Знаю, знаю! І ти знаєш!.. У Кетлінга!..

Маленький рицар і справді ворушив вусиками — частково для куражу, частково аби приховати збентеження. Нарешті, щоб перевести розмову на іншу тему, він сказав:

— І все-таки ти достеменно не знаєш, чи закоханий Аз'я у панну Нововейську?

— Постривайте, я його покличу до себе і випитаю віч-на-віч. Та закоханий він! Мусить бути закоханий. Інакше я знати його не хочу!

— Далебі, вона ладна його вмовити! — проказав пан Заглоба.

— І вмовлю, хоч би й довелося щодня із ним замикатися!

— Спершу ти у нього все випитай, — порадив маленький рицар. — Можливо, він одразу не признається, бо дикий. Та це не біда! Поволі увійдеш до нього в довіру, ліпше його пізнаєш, зрозумієш і тоді тільки знатимеш, що робити.

Тут маленький рицар звернувся до пана Заглоби:

— Вона лишень здається легковажною, а насправді ох яка прудка!

— Прудкі кози бувають! — поважно мовив пан Заглоба.

Подальшу розмову перебив пан Богуш, котрий, влетівши кулею і ледве встигнувши поцілувати Басі руку, заходився кричати:

— А щоб цього Аз'ю чорти взяли! Я всенюк ніч очей не стулив, побий його грім!

— Чим же Аз'я перед твоєю милостю завинив? — запитала Бася.

— Хочете знати, панове, що ми вчора робили?

І пан Богуш, витріщивши очі, обвів усіх трьох поглядом.

— Що?

— Історію творили! Бог свідок, я не брешу! Історію!

— Яку історію?

— Речі Посполитої. Він — просто великий чоловік. Сам пан Собеський здивується, коли я йому проєкти Аз'ї викладу. Він великий чоловік, ваші милості, повторюю. На жаль, більше не можу сказати, — ви б теж роти пороззявляли, як і я вчора. Одне лише скажу: якщо задумане йому вдасться, він бозна-як високо злетить!

— Наприклад? — поцікавився пан Заглоба. — Гетьманом стане?

Пан Богуш узявся руками в боки.

— Отож-бо! Саме гетьманом! Ех, жаль, не можу більше сказати... гетьманом стане, і квит!

— Собачим, чи що? Чи, може, за волами ходитиме? Чабани теж своїх гетьманів мають! Тьху! Що ти правиш, ваша милість, пане підстолію? Те, що він Тугай-беєвич, знаємо, ну й добре! Та якщо він гетьманом стане, то ким же я стану, ким стане пан Міхал, та й ти сам, пане підстолію? Не інакше, як після Різдва станемо трьома волхвами, діждавшись зречення Каспара, Мельхіора і Балтазара. Мене, щоправда, шляхта хотіла зробити

рейментарем — я тільки з приязні цим званням панові Павлу^{*****} поступився, — але твої, пане підстолю, передбачення, бігме, не вкладаються у голову!

— А я тобі, пане Заглобо, повторюю, що Аз'я — великий чоловік!

— Казала ж я! — вигукнула Бася, обертаючись до дверей, — на порозі цієї миті саме з'явилася решта гостей.

Першими увійшли пані Боска із блакитноокою Зосою, а за ними й пан Нововейський з Евкою, яка після безсонної ночі здавалася ще свіжішою і привабливішою, аніж зазвичай. Спала вона тривожно, бо у дивних снах перед нею постав Аз'я, ще вродливіший і наполегливіший, аніж колись. У Еви на згадку про ці сни кров ударила в обличчя: їй видалося, що кожний може легко прочитати все у її очах.

Проте ніхто не звертав на неї уваги. Усі почали вітатися з дружиною коменданта, і відразу ж пан Богуш заходився наново розповідати, який великий Аз'я і для яких великих справ покликаний, а Бася тішилася, що й Ева, і пан Нововейський це чують.

Старий шляхтич, зрештою, встиг охолонути після першої зустрічі з татариним і тримався спокійніше. І холопом своїм того більше не називав. Правду кажучи, відкриття, що Аз'я — татарський князь і син Тугай-бея, і на нього справило неабияке враження. Тепер він, затамувавши дух, слухав розповіді про надзвичайну відвагу молодого татарина і про те, що сам пан гетьман доручив йому таку важливу місію, як повернення на службу до Речі Посполитої усіх липеків і черемисів. Часом навіть панові Нововейському здавалося, що йдеться про когось іншого, — так виростав у його очах Аз'я, перетворюючись на особистість воістину незвичайну.

А пан Богуш щоразу повторював із таємничим виглядом:

— Це ще дрібниці у порівнянні з тим, що на нього чекає, тільки про це говорити не можна!

Коли ж хтось із сумнівом похитав головою, крикнув:

— Є двоє великих людей у Речі Посполитій: пан Собеський і оцей Тугай-беєвич!

— Боже милостивий! — промовив нарешті знетерпеливлений пан Нововейський, — князь він чи не князь, тільки ким же він може стати у Речі Посполитій, не будучи шляхтичем? Шляхетської грамоти він поки що не має.

— Пан гетьман йому десять таких грамот видасть! — вигукнула Бася.

Панна Ева слухала ці нахваляння із примруженими очима і з прискореним биттям серця. Важко сказати, чи змусив би так гаряче битися її серденько бідний і невідомий Аз'я, як це зробив Аз'я-рицар і в прийдешньому великий чоловік. Але блиск його слави підкорив панну Нововейську, а від давніх споминів про поцілунки й свіжих снів дівоче тіло проймав солодкий дріж.

«Такий великий, такий славетний! — думала Ева. — Не дивно, що гарячий, як вогонь».

***** Йдеться про Павла Сапегу, воєводу віленського й великого литовського гетьмана.
(Прим. автора).

РОЗДІЛ XXX

Того самого дня Бася заходилася випитувати татарина. Попереджена чоловіком про дику вдачу Аз'ї, дотримуючись його порад, вона хотіла почати здалеку. Та ледве він постав перед нею, враз усе їй виклала:

— Пан Богуш каже, що ти, милостивий пане, із знатних, але я гадаю, що їй найзнатнішому кохати не заказано.

Аз'я примружив очі їй схилив голову.

— Маєш слухність, милостива пані! — відповів він.

— Із серцем воно так: раз, і все!

Сказавши це, Бася струснула своїм світлим волоссям, закліпала очима, усім виглядом показуючи, що вона їй сама на цьому знається і сподівається, що він її зрозуміє.

Аз'я підвів голову, охопив поглядом її чудову постать. Ніколи ще не здавалася вона йому такою заворожливою, як зараз: рум'яне дитяче личко, повернене до нього, сяяло усмішкою, оченята випромінювали жвавність і допитливість.

Та чим невиннішою вона здавалася, тим звабливішою була, тим сильніше кохання огортало Аз'ю. Він упивався пристрастю, як вином, віддаючись одному бажанню — відбити її у чоловіка, викрасти, тримати вічно у себе на грудях, устами притиснутися до її уст, руки відчуті сплетеними у нього на ший — і кохати, кохати до безтями, хай би їй довелося загинути самому або з нею вкупі.

Від такої думки цілий світ закружляв у нього перед очима. Нові й нові бажання виповзали з печер душі, як змії з гірських ущелин. Але це був чоловік залізної волі, і він сказав собі: «Не час іще» — і тримав своє дике серце на аркані наче необ'їждженого коня.

Він стояв перед нею з холодним обличчям, хоч губи й очі його горіли, і бездонні зірничі виражали те, про що мовчав стиснутий рот.

Але Баська — душа її була чиста, як вода у джерелі, та й думки геть іншим заклопотані — зовсім не розуміла тієї мови. Вона думала, що б таке ще сказати татарину, і, нарешті, піднявши пальчика, зауважила:

— Не один носить у серці приховане почуття і не сміє відкритися, а признайся він, то їй про щось приємне довідався б.

Обличчя в Аз'ї потемніло. Шалена надія спалахнула блискавкою, але він ураз опам'ятався і запитав:

— Про що ви, ваша милість, хочете сказати?

А Бася на це:

— Інша б не стала церемонитися, адже жінки бувають нетерпеливі й нерозважливі, та я не така. Допомогти я залюбки б допомогла, але конфіденції відразу не жадаю. Скажу тільки, милостивий пане, тобі так: ти не ховайся, а приходь до мене хоч би й щодня, я вже і з чоловіком про це домовилась. Поволеньки звикнеш і зрозумієш, що я тобі добра зичу, і що випитую не заради цікавості, а лишень із співчуття, а позаяк допомогти хочу, то у твоїх почуттях, милостивий пане, маю бути впевнена. А втім, тобі першому треба про них розповісти: як мені признаєшся, то і я, може, щось скажу.

Тугай-беєвич відразу збагнув, якою марною була надія, котра сяйнула йому в голові, здогадався, що йшлося про Еву Нововейську, і прокляття усій родині, які роками накопичувалися у мстивій душі татарина, вже ладні були зірватися у нього з уст. Ненависть полум'ям спалахнула в ньому, тим більша, що хвилину тому його тішило зовсім інше почуття. Та він умить опанував себе. Не лише силою волі володів Аз'я, а й східною підступністю теж. І тому збагнув ураз, що, бризнувши отрутою на Нововейських, він позбудеться прихильності Басі й усякої можливості бачитися з нею. З другого боку, він не в змозі був перебороти себе, принаймні зараз, і супроти волі збрехати коханій, що він любить іншу.

Відчуваючи душевне збентеження і невдавані муки, він припав зненацька до Басиних ніг і, цілуючи їх, сказав так:

— Віддаю душу вашій милості, у руки вашої милості віддаю долю свою. Нічого іншого не робитиму, крім того, що ваша милість мені накаже! Робіть зі мною, що хочете! У муках і скорботі перебуваю я, нещасний! Зжальтеся наді мною, ваша милість! Хай би навіть довелося зложити голову!

Сказавши це, він застогнав, відчувши нестерпний біль. Стримувана пристрасть пекла його вогнем. А Бася вважала ці слова вибухом довго стримуваного і таємно приховуваного кохання татарина до Еви, і їй стало жаль юнака до сліз.

— Підведись, Аз'я! — звернулася вона до татарина, що стояв навколішки. — Я завжди зичила тобі добра і тепер від щирої душі хочу

тобі допомогти. У тебе в жилах тече шляхетна кров, милостивий пане, за твої заслуги, гадаю, у шляхетстві тобі не відмовлять, пана Нововейського вдасться умовити, він уже іншими очима дивиться на тебе, ну а Евка...

Тут Бася підвелася з лави, повернула до Аз'ї своє усміхнене рожеве личко і, ставши навшпиньки, прошепотіла йому на вухо:

— Евка тебе кохає!

У Аз'ї обличчя перекошилося — від люті, напевно. Схопившись обіруч за оселедець і забувши про те, яке здивування може це викликати, він вигукнув хриплим голосом:

— Алла! Алла! Алла!

І вибіг із кімнати.

Бася поглянула йому услід. Вигук Аз'ї не дуже її здивував, бо вона чула його і від польських жовнірів, але, побачивши, який запальний молодий татарин, вона сказала собі: «Чисто тобі вогонь! Шаленіє за нею!»

І вихором помчала розповісти про все чоловікові, панові Заглобі й Еві. Пана Володидьовського вона застала у канцелярії, заклопотаного реєструванням хоругов хрептівської фортеці. Він сидів і писав, коли вона вбігла до нього й вигукнула:

— Ти знаєш, я говорила з ним! Він припав мені до ніг! Ну просто шаленіє за нею!

Маленький рицар поклав перо і почав дивитися на дружину. Вона була жвава і така гарна собою, що очі його блиснули й загорілися сміхом, руки потяглися до неї, а вона, немовби пручаючись, повторила:

— Аз'я шаленіє за Евкою!

— Як я за тобою! — відповів маленький рицар, обіймаючи її.

Того самого дня і пан Заглоба, і Евка Нововейська з усіма подробицями знали про її розмову з татариним. Дівоче серце тепер поїняли солодкі мрії, воно гупало молотом на думку про перше побачення, а ще дужче на думку про те, що буде, коли з часом вони опиняться віч-на-віч. Ева вже бачила смагляве обличчя Аз'ї біля своїх колін, відчувала поцілунки на своїх руках, її огортала приємна млюсть... Ось дівоча голівка схиляється на плече коханого, а уста шепчуть: «І я кохаю...»

А тим часом, зворушена і стривожена, вона поривчасто цілувала Басині руки, раз у раз поглядаючи на двері: чи не з'явиться в них понуре, але вродливе обличчя Тугай-беєвича.

Аз'я, одначе, не показувався у фортеці — до нього прибув Халім, давній слуга його батька, а нині добрудзький мурза.

Цього разу він з'явився відкрито, позаяк у Хрептові вже знали, що він посередник між Аз'єю і ротмістрами тих липеків і черемисів, котрі перейшли на службу до султана. Обидва зачинилися на квартирі в Аз'ї, і Халім, ударивши належні Тугай-беєвичу поклони, очікував запитань, схрестивши руки на грудях і схиливши голову.

— Листи є? — запитав його Аз'я.

— Немає, ефенді. Усе веліли переказати на словах!

— То кажи!

— Війна неминуча. Навесні усі мають іти під Адріанополь. Болгарам наказано вже сіно і ячмінь туди звозити.

— А хан де буде?

— Хан через Дике поле просто в Україну до Дороша попрямує.

— Що у стані чути?

— Війні всі раді, весни ждуть не діждуться, бо нужда зараз у стані, хоч зима щойно почалася.

— Невже дуже бідуєте?

— Коней загинула сила-силенна. У Білгороді знайшлися навіть охочі в неволю піти, аби якось до весни протриматися. Коні попадали через те, ефенді, що восени трава у степах була зачучверіла. Сонцем її випалило.

— А про сина Тугай-бея чули?

— Лишень те, що ти мені говорити дозволив. Звістку ту рознесли липеки й черемиси, проте правди ніхто до пуття не знає. А ще чутка пройшла, ніби Річ Посполита волю й землю дасть їм і на службу закличе під руку сина Тугай-беєвого. От і сполошилися улуси, які бідніші. Хочуть, ефенді, ой хочуть! А інші подейкують, немовби пусте це, немовби Річ Посполита військо супроти них вишле, а Тугай-беєвого сина ніякого й нема зовсім. А ще були у нас купці з Криму, і там те саме: одні запевняють, що «об'явився син Тугай-бея» — і бунтуються, а другі «немає» твердять і тих утримують. Та якби звістка розійшлася, що ваша милость на службу кличе, землю і волю обіцяє, полчища б рушили... Тільки сказати дозвольте...

Обличчя Аз'ї проясніло від задоволення, сягнистими кроками міряючи кімнату, він промовив:

— Будь благословенний під моїм дахом, Халіме! Сідай і поїж!

— Я вірний пес твій і слуга, — відповів старий татарин.

Тугай-беєвич плеснув у долоні, на його знак увійшов липек-ординарець і, доставши наказ, мерщій приніс попоїсти: горілку, вуджене м'ясо, хліб, солодоці й декілька пригорців сушеного кавунячого насіння, улюблених, як і насіння соняшників, ласощів татар.

— Ти приятель мені, а не слуга, — сказав Аз'я, коли липек-ординарець вийшов, — будь благословенний, бо ти приносиш добрі вісті: сідай і поїж!

Халім бадьоро заходився їсти, і, аж доки закінчив, вони не промовили й слова. Підкріпившись, Халім почав стежити очима за Аз'єю, очікуючи, коли той заговорить.

— Тут уже знають, хто я, — промовив нарешті Тугай-беєвич.

— І що ж, ефенді?

— А нічого. Тільки більше поважати стали. Все одно я мав відкритися, коли б до діла дійшло. А відтягував тому, що на вісті від орди чекав, хотілося, щоб гетьманові раніше за інших про мене відомо стало, та приїхав Нововейський і впізнав мене.

— Молодий? — з тривогою спитав Халім.

— Та ні, старий. Аллах їх усіх пригнав сюди, і дівку теж. Шайтан би їх узяв. Ось тільки гетьманом стану, пограюся з ними. Дівку сватають мені, та дарма. У гаремі теж невольниці потрібні!

— Старий сватає?

— Ні!.. Вона!.. Вона гадає, що я ту кохаю!

— Ефенді! — уклонившись, промовив Халім. — Я раб оселі твоєї і не маю права говорити при твоїй особі. Але я поміж липеками тебе впізнав, під Брацлавом відкрив тобі, хто ти, і відтоді вірно тобі служу. Я й іншим сказав, щоб за пана тебе мали, та, хоч усі вони тобі віддані, ніхто не любить тебе так, як я. Тож чи дозволено мені буде слово мовити?

— Кажі.

— Ти маленького рицаря остерігайся. Страшний він, у Криму й у Добруджі славетний.

— А чи чув ти, Халіме, про Хмельницького?

— Чув, я у Тугай-бея служив, а він із Хмельницьким війною на ляхів ходив, замки руйнував, здобич брав...

— А чи знаєш ти, що Хмельницький у Чаплинського дружину викрав і собі її за дружину взяв і дітей із нею мав? І що ж? Була війна, і ніяке військо, ні гетьманське, ні королівське, ні Речі Посполитої не зуміло її у нього відібрати. Він і гетьманів здолав, і короля, і Річ Посполиту, бо мій

батько йому допоміг, та й до того ж був він козацьким гетьманом. А я ким стану? Татарським гетьманом. Землі мені мають чимало дати і місто за столицю, а довкола того міста улуси виростуть на родючій землі, а в улусах ставні ординці з шаблями — багато луків і багато шабель! А як я її у місто моє викраду і дружиною її, красуню, гетьманською дружиною назву, на чиєму боці буде сила? На моєму! Хто її у мене відбере? Маленький рицар!.. Якщо виживе!.. І нехай би навіть він вижив і вовком вив і самому королю зі скаргою чолом бив, ти що гадаєш, вони війну супроти мене почнуть через одну русу косу? Була вже у них така війна, половина Речі Посполитої згоріла у вогні. Хто мене стримає? Гетьман? А я з козаками об'єднаюся, Дорошу побратимом стану, а землю султанові віддам. Я другий Хмельницький, я ліпший за Хмельницького, лютий лев я! Якщо дозволять мені взяти її, я їм служитиму, козаків битиму і хана битиму й султана, а ні — увесь Ляхистан кінськими копитами витопчу, гетьманів заберу в полон, військо порубаю, міста спалю вогнем, людей винищу, не будь я Тугай-беїв син, я лев!..

Тут очі в Аз'ї загорілися червоним вогнем, білі ікла блиснули, як колись у Тугай-бея. Він підніс руку і посварився нею у бік півночі, і великий він був, і страшний, і прекрасний, тож Халім узявся мерщій бити йому поклони, ледь чутно примовляючи:

— Аллах керим! Аллах керим!

Довго тривало мовчання. Тугай-беєвич поволі заспокоївся і нарешті сказав:

— Богуш сюди приїздив. Я йому відкрив свою могутність і запропонував, щоб в Україні, поруч із козаками, татари оселилися, а біля гетьмана козацького щоб гетьман татарський був.

— І що він, згодився?

— Він за голову схопився і майже бив мені чолом, а наступного ж дня до гетьмана поквапився з радісною звісткою.

— Ефенді, — боязко промовив Халім, — а що, як Великий Лев не піде на це?

— Собеський?

— Авжеж.

Очі Аз'ї спалахнули червоним полум'ям, але відразу й погасли. Обличчя його стало спокійним.

Він сів на лаву і, підперши голову руками, глибоко задумався.

— Я вже сяк і так розкидав розумом, — сказав він нарешті, — що великий гетьман може відповісти, коли йому пан Богуш повідомить цю радісну звістку. Гетьман розумний, він погодиться. Гетьману відомо, що навесні почнеться війна з султаном, на яку в Речі Посполитої нема ні коштів, ні людей, а Дорошенко з козаками на боці султана, і Ляхистану взагалі загрожує загибель, тим паче що ні король, ні шляхта у війну не вірять і не квапляться до неї готуватися. Я тут до всього дослухаюся, усе знаю, та й Богуш не приховує від мене, що говорять при дворі у гетьмана. Пан Собеський великий чоловік, він погодиться, бо знає: коли татари сюди прийдуть по землю й волю, то у Криму і в добрудзьких степах чвари можуть початися, а тоді можуть ординська ослабне і султану доведеться думати, як ці чвари залагодити... А тим часом гетьман матиме час, щоб краще до війни підготуватися, а козаки з Дорошем задумуються, чи так уже варто берегти вірність султанові. Тільки це може урятувати Річ Посполиту, котра так знесилилася, що й декілька тисяч липеків, які повернуться назад, для неї неабияка підмога. Гетьман знає про це, гетьман мудрий, він погодиться...

— Схиляюся перед розумом твоїм, ефенді, — відповів Халім, — та що, як Аллах затьмарить глузд Великого Лева або шайтан так осліпить його пихою, що він одкине твої задуми?

Аз'я притулив своє хиже обличчя до Халімового вуха й прошепотів:

— Ти залишся тут, аж поки прибуде відповідь од гетьмана, а я до того часу до Рашкова не рушу. Якщо відкине він мої задуми, я пошлю тебе до Кричинського й інших. Ти їм сповістиш мій наказ, щоб вони сюди, аж під Хрептів, підійшли тим берегом і були наготові, а я тут із моїми татарами однієї чудової ночі вдарю на гарнізон і таке їм учворю, що ого-го!

Тут Аз'я провів пальцем по шиї і додав:

— Кесим! Кесим! Кесим!

Халім утягнув голову в плечі, і на його звіриному обличчі з'явилася зловісна усмішка.

— Алла. І Маленькому Соколові... так?

— Так! Йому першому!

— А потім у султанські землі?

— Так!.. Із нею!..

РОЗДІЛ XXXI

Люта зима вкрила ліси товстим шаром снігу, по вінця засипала яри, тож увесь край здавався всуціль білою рівниною. Зненацька розгулялися сильні хуртовини, ховаючи під сніжним саваном людей і цілі стада, дороги стали непрохідними й небезпечними, і все-таки пан Богуш що є сили поспішав до Яворова, аби чимскоріше поділитися з гетьманом великими задумами Аз'ї.

Шляхтич родом із порубіжжя, вихований у постійному страсі перед козацькими й татарськими набігами, стурбований думкою про небезпеку, якою загрожують Вітчизні бунти, навали й незліченна сила турецька, пан Богуш убачав у цих задумах мало не шлях до порятунку Речі Посполитої, свято вірив, що боготворимий ним, так само як і всіма жителями околиць, гетьман, не вагаючись, схвалить їх, позаяк ідеться про посилення могуті Вітчизни, і, попри заметіль, бездоріжжя і снігові замети, він квапився, відчуваючи радість у своєму серці.

Тож у неділю як сніг на голову він нагрянув до Яворова і заставши там, на щастя, пана гетьмана, звелів негайно доповісти про себе, хоч його попереджали, що гетьман денно і ноцно заклопотаний експедиціями й написанням листів, так що навіть попоїсти йому нема коли. Проте гетьман, хоч як це дивно, наказав негайно його покликати. І ось, зачекавши декілька хвилин серед двірських, старий жовнір схилився до ніг свого воєначальника.

Він побачив пана гетьмана змарнілим і стурбованим — то був, мабуть, найважчий період у житті пана Собеського. Ім'я його ще не гриміло у всіх куточках християнського світу, але в Речі Посполитій він уже вславився як великий полководець і грізний звияжець бусурман.

Завдяки такій славі йому й довірили свого часу булаву великого гетьмана і захист східних кордонів, але до гетьманського звання не додали ні війська, ні коштів. І все ж звияга досі йшла за ним, як тінь. Зі жменею війська він звияжив під Підгайцями, зі жменею війська пройшов як племін у вздовж і впоперек Україну, на порох стираючи багатотисячні чамбули, захоплюючи бунтівні міста, сіючи жах і страх перед польською зброєю.

Але тепер над нещасною Річчю Посполитою нависла загроза війни з найстрашнішим із тогочасних супротивників — із усім мусульманським світом. Не було вже таємницею для Собеського, що коли Дорошенко віддав

султанові Україну і козаків, той пообіцяв йому сколихнути всю Туреччину, Малу Азію, Аравію, Єгипет, самісінькі глибини Африки, піти священною війною на Річ Посполиту по новий пашалик. Загибель хижим птахом нависла над цілою Руссю, а в Речі Посполитій тим часом панував нелад, шляхта бурхливо виступала на захист свого недолугого ставленика і, збираючись у збройні табори, була готова хіба що до війни міжусобної. Спустошена недавніми війнами і військовими конфедераціями, країна зубожіла. Підбурювала заздрість, взаємна недовіра ятрила серця. Ніхто не хотів вірити у війну з магометанськими полчищами, і великого полководця звинувачували у тому, що він зумисне поширює чутки про неї, щоб відвернути уми від справ внутрішньодержавних. Були й ще жорстокіші звинувачення: нібито він готовий навіть турків покликати, аби забезпечити перемогу своїй партії. Його просто звинувачували у зрадництві і, якби не військо, без вагань учинили б над ним суд і розправу.

Він же перед обличчям прийдешньої війни, знаючи, що з півночі ось-ось рушить сила-силенна дикого люду, стояв майже без війська, з такою малою децицею, що султан самих слуг мав більше, — без коштів, без засобів для оснащення зруйнованих фортець, без надії на перемогу, без можливості оборонятися, навіть без віри в те, що смерть його, як колись смерть Жолкевського, пробудить заляклу країну і народить месника. І через те стурбованість лягла йому на чоло, а його прекрасне обличчя, схоже на обличчя римського тріумфатора, увінчаного лаврами, мало сліди таємних мук і безсонних ночей.

Одначе, побачивши пана Богуша, гетьман доброзичливо всміхнувся і прояснів на виду. Він поклав йому руки на плечі й сказав:

— Ласкаво прошу, жовніре! Не сподівався я на таку скору зустріч, але тим приємніше бачити тебе у Яворові. Звідкіля їдеш? Із Кам'янця?

— Ні, ясновельможний пане гетьмане. До Кам'янця я й не заїжджав, із Хрептова просто сюди.

— Що там мій маленький рицар поробляє? Чи здоровий і чи хоч трохи ушицькі пущі розчистив?

— У пущах тепер так спокійно, що й дитині малій туди безпечно ходити. Бандитів усіх перевішали, а останніми днями Азбу-бея з усією ватагою до ноги розбили, так що нікого живого не лишилося. Я приїхав саме тоді, коли його знищили.

— Упізнаю пана Володийовського. Тільки Рушиць із Рашкова може з ним зрівнятися. А що там у степах чувати? Чи є якісь свіжі вісті з Дунаю?

— Є, але лихі. В Адріанополі наприкінці зими великий congressus війська має відбутися.

— Це я вже знаю. Нема нині ніяких вісток, опріч лихих: що із Польщі, що із Криму, що із Стамбула.

— А от і ні, ясновельможний пане гетьмане, сам я з такою щасливою звісткою прибув, що, якби був турком чи татариним, неодмінно бакшишу зажадав би.

— Та ти наче з неба до мене впав! Ну ж бо, кажи мерщій, розбий тугу!

— Я так промерз, ваша ясновельможність, що аж мізки закостеніли.

Гетьман плеснув у долоні й звелів пахолкові принести меду. Невдовзі той приніс замшілий дзбанок і свічники із запаленими свічками, бо хоч і рано ще було, а день через снігові хмари стояв похмурий, і надворі, й у кімнатах немовби запанували сутінки.

Гетьман налив меду і почаркувався з гостем, а той доземно вклонився, вихилив чарку і так сказав:

— Ось вона, перша новина: Аз'я, якому велено було ротмістрів татарських назад сюди до нас на службу привести, зовсім не Мелехович, а син Тугай-бея!

— Тугай-бей? — з подивом перепитав пан Собеський.

— Так, ваша ясновельможність. Відкрилося, що пан Ненашинець іще дитиною його із Криму викрав, але дорогою загубив, і Аз'я опинився у Нововейських і ріс у них, не підозрюючи, хто його батько.

— Дивним здавалося мені, що він, зовсім ще молодий, таку повагу має у татар. А тепер воно й зрозуміло: і козаки, навіть ті з них, що залишилися Вітчизні вірними, Хмельницького мало не за святого мають і пишаються ним.

— От-от! Я те саме Аз'ї казав! — підтвердив пан Богуш.

— Незбагненні шляхи Господні, — помовчавши, сказав гетьман, — старий Тугай-бей річки крові пролив на нашій землі, а молодий служить їй, принаймні досі вірою і правдою служив. А тепер, не знаю, чи не захоче він у Криму скуштувати влади.

— Тепер? Та тепер він іще вірніше їй служитиме — це і є друга моя новина, яка, може статися, дасть надію проклятій Речі Посполитій на силі

зібратися й вихід і шлях до порятунку. Нехай допоможе мені Бог, — як допоміг заради цієї новини знехтувати усіма труднощами й небезпеками дороги, — чимскоріше вам її викласти і тим утішити стурбоване серце вашої яснорозумності.

— Слухаю пильно, — відповів пан Собеський.

Пан Богуш заходився з таким запалом викладати задуми молодого Тугай-беєвича, що став воістину красномовним. Час від часу він тремтливою від хвилювання рукою наливав собі чарку меду, розхлюпуючи через вінця шляхетний напій, і все говорив, говорив...

Здивованому поглядом великого гетьмана ніби уявилися, змінюючи одна одну, світлі картини прийдешнього: ось тисячі, десятки тисяч татар ринулися вкупі з дружинами, дітьми, табунами й чередами до землі і волі, козаки ж, побачивши цю нову силу Речі Посполитої, перелякані, покійно б'ють чолом татарам, королю і гетьману. Немає більше бунтів в Україні, немає звичних спустошливих, як вогонь чи повінь, набігів на Русь, зате пліч-о-пліч із військом польським і козацьким нишпорять неозорими степами під звуки дудок і бії литавр чамбули української шляхти — татарські чамбули.

Через роки тягнуться одна за одною гарби, а на них, усупереч волі хана й султана, — незліченний народ, котрий віддав перевагу праву й свободі, аніж пригнобленню, українському чорнозему і хлібові, аніж колишній голодній долі... Давня ворожа сила пішла служити Речі Посполитій — Крим збезлюднів. Із рук хана й султана вислизає звикла сила, і страх поїняв їх, бо від степів, від України грізно дивиться їм у вічі новий гетьман нової татарської шляхти, вірний страж і захисник Речі Посполитої, славний син страшного батька — молодий Тугай-бей.

Рум'янець залив обличчя пана Богуша. Здавалося, він насолоджується власними речами, та нарешті, піднявши руки, він закричав:

— Ось що я привіз! Ось що цей нащадок драконів висидів у хрептівських лісах! А тепер йому потрібен тільки лист і дозвіл вашої яснорозумності, щоб кинути поклик у Криму і на Дунаї! Ваша яснорозумність! Якби син Тугай-бея нічого більше не вчинив, а лишень посіяв чвари у Криму й на Дунаї, усіх би там пересварив, розбудив гідру міжусобиці, одні улуси озброїв би супроти одних, то й цим він напередодні війни, повторюю, напередодні війни зробив би велику, неоціненну послугу Речі Посполитій!

Пан Собеський мовчав і сягнистими кроками міряв кімнату. Прекрасне обличчя його було понуре, навіть грізне. Він ходив і, либонь, вів у душі

розмову — чи з собою, чи з Богом — невідомо.

Нарешті великий гетьман неначе розірвав у себе в душі якусь сторінку і звернувся до мовця зі словами:

— Богуше, я такого листа і такого дозволу, хоч би й мав на те право, доки живий, не дам!

Слова ці впали на Богуша і тягарем своїм так його придавили, немовби були вилиті з заліза чи залізного свинцю. Він на мить занімів, понурив голову і після довгого мовчання пробурмотів:

— Але чому, ваша ясновельможність, чому?..

— Спершу відповім тобі як політик: ім'я сина Тугай-бея і справді, *certum quantum******, могло б привабити татар, якби при цьому їм були обіцяні земля, воля і шляхетські привілеї. Хоч прийшло б їх сюди все ж не так багато, як ти собі уявив. Але найголовніше — це був би шалений вчинок: татар в Україну кликати, новий народ там оселяти, коли ми з козаками поки що не можемо дати ради. Ти кажеш, між ними відразу почалися б суперечки і чвари, меч би приставили до шиї козацької, а хто поручиться, що меч той і польською кров'ю не обагрився б? Я цього Аз'ю до сеї миті не знав, а тепер бачу: живе у нього в грудях змії честолюбства і пихи, через те й питаю: хто поручиться, що не сидить у ньому другий Хмельницький? Він битиме козаків, одначе, не догоди йому якось Річ Посполита чи пригрози вона йому за який-небудь запальний вчинок законною карою, і він миттю з козаками спізнається, нові незліченні полчища зі сходу закличе, як Хмельницький закликав Тугай-бея, перейде на бік султана, як Дорошенко перейшов, і замість посилення нашої могутності почнеться нове кровопролиття і нові поразки нас спіткають.

— Ваша ясновельможність! Татари, ставши шляхтичами, міцно триматимуться Речі Посполитої.

— Чи липеків і черемисів мало було? Вони давно вже шляхтичами стали, чи не тому й перейшли на бік султана?

— Липекам не завжди надавалися привілеї.

— А що, коли шляхта, а так воно й буде, рішуче заперечить такому розширенню шляхетських прерогатив? Як честь і совість тобі дозволять цим диким і кровожерним юрбам, які до того без упину грабували нашу Вітчизну, дати силу і право вирішувати її долю, вибирати королів, на сейм посилати депутатів? За що їм така нагорода? Що за безглузда думка саянула тому татариніві в голову і який злий дух тебе, старий жовніре,

попугав, що ти дав збити себе з пантелику й ошукати і повірив у таку безчесну й неможливу затію?

Богущ понурив очі й промовив невпевнено:

— Ваша ясновельможність! Що шляхта суперечитиме, це я наперед знав, але ось Аз'я каже, що коли татари з дозволу вашої ясновельможності сюди переселяться, то вже ніяка сила звідси їх не вижене.

— Чоловіче! Отже, він уже й погрожував, і мечем потрясав над Річчю Посполитою, а ти й не второпав?

— Ваша ясновельможність! — заперечив у відчаї Богущ, — можна б, зрештою, не всіх татар шляхтою зробити, хіба що найвидатніших, а решту проголосити вільними людьми. Вони й так на заклик Тугай-беєвича відгукнуться.

— А чи не краще тоді усіх козаків вільними людьми проголосити? Перехрестися, старий жовніре, бо, кажу тобі, злий дух у тебе вселився.

— Ваша ясновельможність...

— І ось що я ще тобі скажу, — тут пан Собеський наморщив чоло і блиснув очима, — якби навіть усе було по-твоєму, і могутність наша могла б вирости, і війні з турками вдалося б запобігти, і шляхта сама до цього закликала, доки я можу тримати цією ось рукою шаблю й перехреститися, — не бувати цьому! Бог свідок! Не допущу я цього!

— Але чому, ваша ясновельможність? — ламаючи руки, запитав Богущ.

— Бо я не лише польський гетьман, а й християнський, я на сторожі хреста стою! І хоч би козаки ще жорстокіше терзали утробу Речі Посполитої, я голів засліпленого, але християнського народу поганським мечем рубати не буду. Бо, вчинивши це, я б батькам і дідам нашим, власним пращурам, праху їхньому, крові, сльозам, усій давній Речі Посполитій сказав би: «Рака!»⁴³ О Боже! Нехай загибель на нас чекає, нехай найменням нашим судилося стати найменнями спочилих, та нехай же поминають нас довіку у храмі Божому тією вірою, яку Бог нам призначив. І нехай нащадки наші, дивлячись на ці хрести й могили, скажуть: «Вони християнство і хрест від нечестивих мусульман до останнього подиху, до останньої краплі крові боронили й за інші народи душі свої поклали». Це наш обов'язок, Богущу! Адже ми фортеця, на мурах якої Христос прапор мук своїх підніс, а ти велиш мені, щоб я, жовнір Божий, фортеці тієї комендант, першим браму відчинив, поганців, як вовків у вівчарню, впустив і Ісусових овечок на забій видав?! Та ліпше вже від чамбулів страждати

і бунти терпіти, на жорстоку січу ліпше піти й полягти там і мені, і тобі, та що там, навіть усій Речі Посполитій краще вже загинути, аніж наймення своє зганьбити, слави позбутися і Божу сторожову службу зрадити!

Промовивши це, випростався пан Собеський в усій своїй величі, й обличчя його сяяло, як сяяло, напевно, обличчя Готфрида де Бульйона⁴⁴, коли він із криком: «Із нами Бог!» кинувся на штурм Єрусалима. І пан Богуш після цих слів сам собі видався мізерним, і Аз'я поруч із паном Собеським здавався мізерним, а полум'яні задуми молодого татарина зчорніли враз і постали в очах пана Богуша безчесними й узагалі принизливими.

Та й що він міг відповісти на слова гетьмана, що ліпше головою накласти, аніж зрадити віру християнську? Який іще навести доказ? Бідолашний шляхтич не знав, що й робити, чи припасти до ніг гетьмана, чи бити себе у груди, волаючи: «*Mea culpa? Mea maxima culpa!*»^{*****}

Цієї миті задзвонили у найближчому домініканському соборі.

Почувши дзвін, пан Собеський сказав:

— До вечірні дзвонять! Ходімо, Богуше, волі Божій ввіримося!

***** Без сумніву (*лат.*).

***** Моя провина, моя велика провина! (*лат.*).

РОЗДІЛ XXXII

Наскільки пан Богуш поспішав до гетьмана із Хрептова, настільки він не квапився поворотітьма. У кожному великому місті зупинявся на тиждень або й на два, свята провів у Львові, там же його застав і Новий рік.

Він віз, щоправда, гетьманські настанови Тугай-беєвичу, але в них були тільки порада чимскоріше завершити перемови з татарськими ротмістрами і сухий, навіть грізний наказ відмовитися од великих задумів, тож у пана Богуша не було причин поспішати, бо Аз'я зі своїми татарами не міг нічого вчинити, не маючи на руках грамоти від гетьмана.

І пан Богуш ледве плівся, часто звертаючи дорогою до костьолів і приносячи там покуту за причетність до задумів Аз'ї.

А Хрептів тим часом відразу ж після Нового року наповнився гостями. Приїхав із Кам'янця нвірак, посланець ечміадзинського патріарха, з ним двоє анардратів — досвідчених теологів із Кафи, і безліч слуг. Жовніри чудувалися їхніми дивними уборами, фіолетовими і червоними клобуками, довгими покривалами з оксамиту й атласу, смаглявими обличчями і величавістю, з якою вони ходили, наче дрохви чи журавлі, хрептівською фортецею.

Прибув і Захарій Піотрович, відомий своїми подорожами до Криму і навіть до самого Царгорода, та ще більше ревністю, з якою відшукував і викупував він полонених на східних базарах. Він супроводжував нвірака й анардратів. Пан Володйївський одразу відлічив йому суму, необхідну для викупу пана Боского, а позаяк дружина його таких коштів не мала, то доклав і свої, а Бася потайки поклала туди ще й свої діамантові кульчики, щоб якось допомогти нещасній вдові й гарненькій Зосі.

Приїхав і Сеферович, кам'янецький претор, багатий вірменин, у якого брат томився у татарському полоні, і дві пані, Нересовичова і Керемовичова, обидві молоді й уродливі, хоч і чорняві. Вони клопоталися про своїх полонених чоловіків.

Були це гості переважно журливі, проте й веселих не бракувало: ксьондз Камінський прислав до Хрептова на масну, під Басину опіку, свою небогу панну Камінську, доньку звинигродського ловчого, а одного чудового дня як із неба впав молодий Нововейський. Довідавшись про те, що батько його

перебуває у Хрептові, він негайно ж попросив дозволу у пана Рущиця на зустріч із родаком.

Молодий Нововейський дуже змінився за останні декілька років: верхню губу його вже густо всіяли закручені догори вусики, що не приховували білих вовчих зубів. Він і колись був дужим хлопцем, а тепер став майже велетнем. Такий густий і буйний чуб тільки й міг рости на цій здоровенній голові, їй цілком пасували й широченні плечі. Засмагле, обпалене вітром обличчя з очима-вуглинками світилося молодецькістю. У широкій долоні він міг легко схвати чимале яблуко — вгадай, мовляв, у якій руці? І на порох чавив жменю горіхів, міцно притиснувши їх рукою до стегна.

Усе в ньому у силу пішло, бо, зрештою, сам він був стрункий, худорлявий, а груди — капличкою. Підкови гнув, не надто й натужачись. А пруті залізні жовнірам на шиї зав'язував і на зріст вищим здавався, аніж був насправді. Під ногами в нього дошки тріщали, зачепить випадково лаву — тріски збирай.

Одне слово, славний був парубок. Життя, здоров'я, відвага й сила нуртували в ньому, наче окріп у казані, навіть не можучи вміститися у такому велетенському тілі. В голові й грудях у нього ніби вогонь бухав, тож мимоволі кортіло подивитися, чи не димить часом шевелюра. А й справді траплялося йому напиватися в дим — до чарки його тягло. На бій ішов зі сміхом — іржав як кінь, а вже рубака такий був управний, що жовніри на вбитих ним дивитися ходили — і чудувалися.

А втім, змалечку звиклий до степу і до польового сторожового життя, він, хоч і запальний, чуйний і обачний був, знав усі витівки татар, а після пана Володийовського і Рущиця славився як найліпший наїзник.

Старий пан Нововейський, всупереч своїм погрозам і обіцянкам, прийняв сина не надто суворо, боявся відштовхнути, — шукай потім вітра в полі, ще одинадцять років не з'явиться.

По суті, самолюбивий шляхтич був задоволений сином: справді, грошей із дому не бере, сам собі дає раду, серед рицарів прославився, у гетьмана ласку заслужив і чин офіцерський, чого не всякий і з протекцією міг би домогтися. Окрім того, батько врахував і те, що здичавілий у степах і на війні парубок може не скоритися батьківській волі, а тоді не варто й ризикувати.

Син же, хоч, як і годиться, припав до батькових ніг, сміливо глянув йому в очі й відверто відповів на перші докори.

— У вас, батьку, на язиці догани, а в серці радість за мене, бо й справді, я вас не осоромив, а що у хоругов утік, то на те й шляхтич.

— А може, бусурман, — заперечив старий, — одинадцять літ додому носа не потикав.

— Не потикав тому, що кари боявся, вона не відповідала б моєму чинові й честі офіцерській. Усе чекав листа із відпущенням гріхів. Листа не було, ну й мене не було.

— А тепер уже кари не боїшся?

Парубок показав в усмішці свої білі зуби.

— Тут у нас влада військова, їй навіть батьківська поступитися мусить. Ви, батьку, ліпше б обняли мене, адже душа ваша цього просить!

Сказавши це, він розгорнув обійми, а пан Нововейський розгубився, не знаючи, що робити йому з сином, котрий ще хлопчиськом пішов із дому, а тепер ось він — зрілий чоловік, прославлений офіцер. Це вельми лестило батьківському честолюбству, він і справді радий був би притиснути сина до грудей, але боявся все-таки втратити свою честь.

Але син перший обняв батька. У ведмежих обіймах затріщали у шляхтича кості, і це геть його розчулило.

— Що вradiш, — сопучи вигукнув він, — чує, бестія, що на своєму коні сидить, і ось вам! Дивіться! У себе вдома я б так не розм'як, а тут — куди дінешся? Ну ж бо, підійди ще до мене!

Вони знову обнялися, і син із нетерпінням почав розпитувати про сестру.

— Я наказав їй осторонь триматися, аж поки покличу, — відповів батько, — дівчина там, либонь, мало зі шкури не вискочить.

— Ой лелечко! Де ж вона? — крикнув син.

Він одчинив двері й заходився так гучно кликати сестру, що луна, відбившись од стін, йому відповіла:

— «Евко! Евко!»

Ева, яка чекала в сусідній кімнаті, тої ж миті влетіла до них, і, ледве встигла крикнути «Адаме!», як могутні руки підхопили її і підкинули вгору. Брат її завжди дуже любив. У дитинстві він часто-густо захищав її від батькового тиранства і не раз брав на себе її провини й належну їй хльосту.

Узагалі пан Нововейський був у домі деспотом і надто жорстоким, через те Ева у могутньому браті не лише брата вітала, а й прийдешню свою втечу і захисника. Він же цілував її в голову, очі, руки, на хвильку відсунув од себе, подивився їй в обличчя і радісно вигукнув:

— Ох, і гарна дівка! Бігме, гарна!

А згодом знову:

— Ну й виросла! Піч, не дівка!

А очі Еви сміялися. Потім вони заговорили навперебій про все на світі: про довгу розлуку, про дім, про війни. Старий пан Нововейський ходив довкола них і щось бурчав собі під ніс. Син вельми припав йому до душі, та все-таки старого непокоїло: хто з них надалі візьме гору? За тих часів батьківська влада міцнішала і невдовзі стала безмежною, але ж син як-не-як був наїзником, жовніром із Дикого поля і, як слушно зрозумів батько, міцно тримався у сідлі. Нововейський-старший ревно оберігав свою владу. Звісно, він мав певність, що син, шануючи його, віддасть йому належне, але чи буде він податливий як віск, чи все зноситиме, як зносив підлітком?

«А чи насмілюсь я сам ставитися до нього, як до підлітка? — розмірковував старий шляхтич. — Битий жак, поручик, бігме, не намилиуюся я ним!»

На довершення всього старий усвідомлював, що батьківське почуття дедалі більше оволодіває ним і що він уже розчулений своїм богатирем сином.

Тим часом Ева щебетала як пташка, закидаючи брата запитаннями: коли він повернеться, чи не оселиться тут, чи не має наміру одружитися?

Вона, щоправда, достеменно не знає і зовсім не впевнена, але, бач, чула, що жовніри дуже влюбливі. Ба, навіть пригадує, їй пані Володийовська це казала. Яка вона гарненька і добра, ця пані Володийовська! Привітнішої і вродливішої у цілій Польщі зі свічкою не знайдеш! Хіба що тільки Зося Боска може з нею зрівнятися.

— А хто така Зося Боска? — запитав Адам.

— Та, що тут із матір'ю гостює, а батька її ординці полонили. Ось побачиш її, відразу закохаєшся!

— Кличте сюди Зося Боску! — вигукнув молодий офіцер.

Батько з Евою заходилися сміятись із його гарячковості, а син сказав їм:

— Ну як же! Любов, як і смерть, нікого не обмине. Я ще безвусий був, а пані Володийовська дівчиною, коли я по вуха у неї закохався! Ой, Боже мій милий! Як же я кохав Баську! І що ж? Якимсь я став говорити їй про це, і тут немовби мені хто в пику затопив: «Не пхай носа до чужого проса!» Здогадався я, що вона вже тоді пана Володийовського кохала — і що там казати — сто разів мала слухність!

— Це ж чому? — запитав старий пан Нововейський.

— Чому? Та тому, що скажу не вихваляючись — я на шаблях будь-кого перефехтую, тільки не його. Він зі мною менш ніж за дві хвилини впорається. А до того ж наїзник *incomparabilis*^{*****}, перед ним сам пан Руциць шапку скине. Та що там пан Руциць! Навіть татари шанують його. Нема ліпшого жовніра у Речі Посполитій!

— А як же вони з дружиною кохають одне одного! Ох-ох! Аж дивитися боляче! — втруtilась Ева.

— А в тебе вже слинка тече! Ге! Та тече вона від того, що й тобі вже пора! — заволав Адам.

І, взявшись у боки, затряс головою як кінь і почав сестру дражнити. Вона ж відповіла скромно:

— У мене й на думці такого не було.

— А тут, до речі, й офіцерів, і гречного товариства не бракує!

— Та от не знаю, чи казав тобі батько, що Аз'я тут.

— Аз'я Мелехович, липек? Знаю його, добрий жовнір!

— Але ти, напевно, не знаєш, — промовив старий пан Нововейський, — що він не Мелехович зовсім, а наш Аз'я, що з тобою вкупі ріс.

— Боже! Що я чую? Ви погляньте! Мені сяйнула була така гадка, але сказали, що Мелехович він, ну, думаю, тоді не той, а що Аз'я, то наймення це у них поширене. Я стільки років не бачив його, не дивно, що не впізнав. Наш був досить непоказний, присадкуватий, а цей просто хоч куди козак.

— Наш він, наш! — сказав старий пан Нововейський. — А радше, не наш уже — знаєш, чиїм сином він виявився?

— Звідкіля мені знати?

— Великого Тугай-бея!

Молодий Нововейський так плеснув себе по колінах, аж виляски пішли.

— Вухам своїм не вірю! Великого Тугай-бея? Виходить, він князь і ханам рідня? Та в Криму нема благороднішої крові!

— Ворожа це кров!

— Ворожа була у батьку, а син нам служить! Я сам його у ділі разів із двадцять бачив! Хе! Тепер зрозуміло, звідки у ньому береться така диявольська відвага! Пан Собеський перед усім військом відзначив його і в сотники підвищив. Від душі буду йому радий. Вправний жовнір! Сердечно його привітаю!

— І все-таки не варто тобі бути з ним запанібрата.

— Чому? Що він, слуга мені чи нам? Я жовнір, і він жовнір. Я офіцер, і він офіцер. Був би він ще піхотинець нещасний, що лозиною на війні орудує, тоді б не було про що говорити, але ж він Тугай-беєвич, у ньому ж тече шляхетна кров. Князь, і квіт, а вже про шляхетське звання для нього сам гетьман подумає. Як же мені кирпу перед ним гнути, якщо я з Кулак-мурзою побратим, із Бакчи-агою побратим, із Сукиманом побратим, а всі вони не посоромилися б овець у Тугай-бея пасти!

Евці знов закортіло поцілувати брата. Сівши біля нього, вона взялася своєю красивою рукою пригладжувати його вихрясту чуприну.

Прихід пана Володийовського урвав ці ніжності.

Молодий Нововейський підскочив на рівні ноги, щоб привітати старшого офіцера, і відразу почав виправдовуватися, чому спершу не доповів про своє прибуття комендантові: тому, мовляв, що не у справах служби сюди прибув, а приватно.

Пан Володийовський лагідно обійняв його і відповів:

— Та хто ж, любий приятелю, дорікне тобі, що після стількох років розлуки ти спершу батькові припав до ніг! Якби йшлося про службу, інша річ, але, напевно, пан Рущиць нічого тобі не доручив?

— Тільки вклонитися. Пан Рущиць аж до Ягорлика подався, йому повідомили, що там багато кінських слідів на снігу виявили. Послання вашої милості мій комендант одержав і відразу ж в орду переказав своїм рідним і побратимам, щоб шукали там і розпитували, сам він, одначе, не став вам відписувати, бо, мовляв, рука у нього до цього не набита, у царині цій він великих успіхів не досяг.

— Не любить він писати, знаю! — усміхнувся пан Володийовський. — Шабля для нього найголовніше!

Маленький рицар поворушив вусиками і по хвилі не без самовдоволення промовив:

— А ви, бач, за Азба-беєм місяців зо два без успіху ганялися.

— Зате ви, ваша милость, проковтнули його, як щука головня, — запально вигукнув молодший Нововейський. — Треба ж такого! Бог йому, мабуть, мізки потьмарив, коли він, од пана Рущиця вирвавшись, до вас тицьнувся. Ну і вскочив горобчик, ха-ха!

Маленького рицаря улестили ці слова і, бажаючи відповісти приємністю на приємність, він звернувся до пана Нововейського-старшого:

— Мені Бог поки що не дав сина, але, якби послав, я хотів би, щоб він на оцього кавалера був схожий!

— І що у ньому такого! Анічогісінько! — заперечив старий шляхтич. — Neguam*****, та й годі.

А сам аж засопів від задоволення.

— Чи й не раритет!.. — трохи подумавши, додав він.

Тим часом маленький рицар погладив по щоці Еву і сказав їй:

— Бачиш, милостива панно, я далеко вже не парубок, але Басьці моїй майже стільки років, як тобі, і я намагаюся, аби вона мала приємні розваги, що личили б молодій жінці... Правда, всі її тут обожнюють, сподіваюсь, і ти, милостива панно, погодишся, є за що?

— Боже милостивий! — завонала Евка. — Та другої такої нема на світі! Я допіру про це говорила!

Маленький рицар страшенно зрадив, обличчя його просяяло.

— Правда, милостива панно? Ти так і сказала?

— Так і сказала! — підтвердили разом батько й син.

— Ну то вдягнися, милостива панно, якнайшпатніше, бо я, потай від Баськи, сьогодні оркестр із Кам'янця запросив. Музикам звелів інструменти сховати в солому, а їй сказав, що то цигани приїхали коней підкувати. Увечері такі танці влаштуємо! А вона охоча до них, ще й яка, хоч і вдає з себе поважну матрону.

І пан Міхал, вельми вдоволений, заходився потирати руки.

***** Неперевершений (лат.).

***** Непутящий (лат.).

РОЗДІЛ XXXIII

Випав такий густий сніг, що по вінця заповнив фортечний рів і шапкою накрив частокіл. Надворі була ніч і завія, а головний дім хрептівської фортеці сявав вогнями. Оркестр складався із двох скрипалів, контрабаса, двох флейт і валторни. Скрипалі пиляли, як то кажуть, від вуха, що їх аж заточувало, а у флейтистів і валторніста щоки мало не лопалися і очі наливалися кров'ю. Літні люди з офіцерів і товариства повсідалися рядком на ослонах під стіною, як сизі голуби на даху, і, попиваючи мед і вино, спостерігали за танцівниками.

Першим у парі з Басею виступав пан Мушальський — попри поважний вік, танцюрист, як і лучник, затятий. Бася в сукні зі сріблястої парчі, отороченій горностаєм, була як свіжа троянда на свіжому снігу. І старі, й молоді, милуючись її красою, мимоволі вигукували: «Боже мій!» Усіх затьмарила, навіть Нововейську і Боску, котрі були молодшими від неї і дуже гарними на вроду. В очах у неї горіли радість і веселість. Пропливаючи повз маленького рицаря, вона усмішкою дякувала йому, поміж трохи розтуленими рожевими губами блищали білі, як перли, зубки, й уся вона, сріблячись і мінячись, як промінь чи зірочка, підкоряла водночас очі й серця первозданною красою дитини, квітки і жінки.

Розвівалися відкидні рукава кунтушика, немов крила великого метелика, а коли, підіймаючи трохи пальчиками поли спідниці, Бася присідала перед кавалером, то здавалося, зараз вона розтане, розчиниться, як чарівне видіння, зникне, як той коник літньої ясної ночі край яру.

Знадвору в кімнату заглядали жовніри, притиснувшись до освітлених шибок суворими, вусатими обличчями й розплющивши носи. Вельми лестило їм, що їхня улюблена пані Бася затьмарює усіх красою і, не скуплячись на шпигачки для Нововейської і Боскої, вони щоразу гучним криком вітали її, коли вона наближалася до вікна.

Пан Володийовський виростав як на дріжджах у власних очах і кивав головою у такт із Басиними рухами. Пан Заглоба стояв біля нього з кухлем і притупував, розливаючи мед на підлогу. Вони з маленьким рицарем час від часу дивилися один на одного, сопучи від почуттів, що переповнювали їх.

А Баська миготіла то тут, то там по кімнаті, дедалі веселіша й чарівніша. Оце-то для неї привілля! То битва, то полювання, то втіха і танці,

і оркестр, і жовнірів сила, і найкращий із них — чоловік, люблячий і коханий. Бася знала, що її люблять усі, нею милуються, її обожнюють, що маленький рицар від цього дедалі щасливіший, і вона щаслива, як щасливі птахи, що навесні розкошують у травневому повітрі, кричачи гучно й радісно.

Другою за Басею йшла у парі з Аз'єю Ева Нововейська, у кармазинному каптаніку. Молодий татарин мовчав, поглинутий сліпучим білосніжним видінням у першій парі. Ева ж гадала, що він мовчить, зворушений нею, і дедалі сильніше стискала його руку, щоб додати йому сміливості.

Аз'я теж часом відповідав їй таким міцним потиском, що вона ледве могла стримати крик болю, зрештою, робив він це мимоволі: ні про що не міг думати, тільки про Басю, нічого не бачив, крім Басі, а в душі повторював страшну обітницю, що доможеться її, хоч би й половину Русі довелося спалити.

Часом, коли він оговтувався, йому хотілося схопити Еву за горло й душити, мучити її за те, що руку тисне, за те, що стоїть у нього на дорозі до Басі. Тоді він пронизував бідолашну дівчину жорстоким поглядом, а у неї сильніше гупало серце, бо вона гадала, що він дивиться на неї так хижо з любові.

У третій же парі танцював молодий пан Нововейський із Зосею Боскою. Схожа не незабудку, вона дріботіла біля нього, понуривши очі, а він скакав, наче необ'їжджений кінь, що аж скіпки летіли у нього з-під окутих підборів. Чуприна підлетіла вгору, обличчя взялося рум'янцем, широкі ніздрі роздулися, як у турецького бахмата. Він кружляв Зосю, як вітер кружляє листок, і підкидав у повітря. Душа у ньому розпалася без міри, а від того, що в Дикому полі він цілими місяцями не бачив жінок, Зоська так припала йому до серця, що він із першого погляду закохався у неї до нестями.

Він час від часу поглядав на опущені додолу її очі, на рум'яні щічки, на округлі груди, і так мило йому було бачити усе це, що він аж пирхав від задоволення і дедалі сильніше викрешував іскри підківками, дедалі міцніше на поворотах притискав її до своїх широких грудей, і сміявся розкотисто від надміру почуттів, і кипів, і закохувався дедалі сильніше.

Зосине ніжне серденько аж завмирало, але то був зовсім не прикрий страх, — їй до вподоби був вихор, що підхопив її і поніс. Ну чисто тобі змії! Різних кавалерів бачила вона у Яворові, але такого темпераментного

не зустрічала, і жоден не танцював, як він, і жоден не пригортав, як він. Справжній змій!.. Що з таким удієш, йому й опиратися неможливо...

У наступній парі танцювала з гречним кавалером панна Камінська, а за нею Керемовичова і Нересовичова. Їх, дарма що вони міщанського стану, запросили все-таки до компанії, бо обидві дами були з хорошими манерами і до того ж дуже заможні.

Поважний нвірак і двоє анадратів з дедалі більшим здивуванням дивилися на польські танці. Старі при меду гомоніли гучніше й гучніше, так сюрчать коники у полі на жнивах. Але оркестр глушив усі голоси, а посеред кімнати розгорявся у танцюристах молодечий запал.

Бася несподівано залишила свого кавалера, підбігла, задихавшись, до чоловіка і благально склала перед ним руки.

— Міхалеку! — сказала вона. — Жовніри мерзнуть за вікнами, звели їм бочку викотити!

Він, розвеселившись, заходився цілувати їй долоньки і вигукнув:

— Мені й життя не жаль, тільки б тебе потішити!

І вискочив у двір оголосити жовнірам, хто їхня доброзичливиця, бо так йому хотілося, щоб вони Басі були вдячні й аби ще більше любили її.

Коли ті у відповідь крикнули так оглушливо, що сніг посипався з даху, маленький рицар розпорядився:

— Ну ж бо, пальніть із мушкетів! На честь пані віват!

Повернувшись у кімнату, він застав Басю, яка танцювала з Аз'єю. Коли татарин обняв витончену її фігурку, коли відчув зблизька її дихання й тепло її тіла, він підвів догори очі й закружляв перед ним. У душі він зрікався раю, вічного блаженства, усіх насолод у світі й усіх гурій — заради неї одної.

Аж ось Бася завважила кармазинний кафтанчик Нововейської, що промайнув повз неї, і з цікавості, чи встиг Аз'я освідчитися дівчині в коханні, спитала його:

— Ну що, милостивий пане, сказав ти їй?

— Ні!

— Чому ж?

— Не час іще! — відповів татарин із дивним виразом обличчя.

— А ти дуже закоханий?

— На смерть! На смерть! — заволав Тугай-беєвич глухо і тихо, немовби ворон прокаркав.

І вони танцювали далі, слідом за Нововейським, який вирвався вперед. Інші поміняли вже партнерок, а він і досі не відпускав Зосі, часом лишень садив її на лаву — трохи перепочити й дух перевести, а потім знову пускався в танок.

Нарешті він став перед оркестром, обійняв Зою, другою рукою взявся у бік і вигукнув музикам:

— Краков'як, хлопці! Ну ж бо!

Тої ж миті відгукнувшись, ті хвацько ушкварили краков'яка.

Тоді Нововейський став притупувати і гучним голосом заспівав:

Не струмок то лине

Й у Дністрі розтане,—

То в тобі, дівчино,

Моє серце тане.

Ой-ой!

І це «ой-ой!» він гаркнув по-козацькому так, що Зосенька, сердешна, аж присіла зі страху. Перелякався і поважний нвірак, який стояв поблизу, перелякалися двоє вчених анадратів, а Нововейський повів її далі, двічі обійшов кімнату і, ставши перед музиками, знову заспівав про серце:

Розтривожить хвиля

Річеньку привільну, —

Виловити б з неї

Персні два весільні!

Ой-ой!

— Гарні куплети! — вигукнув пан Заглоба! — Я вже розуміюся на цьому, сам склав чимало! Лови, кавалере, лови! А коли виловиш перстень, я тобі так заспіваю:

Спалахне дівчина,

Якщо ти кресало, —

Тож креши, щоб синя

Іскра їй запала!

Ой-ой!

— Віват! Віват пан Заглоба! — заволали офіцери і все добірне товариство, ще й так гучно, що перелякався поважний нвірак, перелякалися двоє вчених анадратів і в надзвичайному подиві втелючилися один в одного.

А пан Нововейський зробив іще два кола й посадив нарешті на лаву засапану й перелякану сміливістю кавалера Зося. Любий він був їй, такий відважний і щирий, як вогонь, але саме тому, що вона такого досі не зустрічала, її поїняло збентеження, і дівчина, опустивши очі, сиділа тихо, як мишка.

— Чого ти мовчиш, милостива панно? Журися чому? — запитав пан Нововейський.

— Бо тато в неволі, — тоненьким голосом відповіла Зося.

— Це нічого, — відповів юнак, — танцювати не гріх! Поглянь, милостива панно, тут у кімнаті нас десятка зо два кавалерів, і, мабуть, жоден із нас своєю смертю не помре — або від стріл поганських, або в полоні. Один сьогодні, другий завтра! У тутешніх краях кожен когось зі своїх утратив, а веселимося ми тому, щоб Господь не подумав, що ми на службу нарікаємо. От що! Танцювати не гріх! Усміхнися, милостива панно, покажи оченята свої, а то я подумаю, що не любий тобі!

Зося оченят своїх, правда, не підняла, зате куточки губ її трохи здригнулися, і дві ямочки з'явилися у неї на рум'яних щічках.

— Чи подобаюсь я тобі, милостива панно, хоч трішки? — знову запитав кавалер.

А Зося на це голосочком ще тоншим:

— Ну... звісно...

Почувши це, пан Нововейський підскочив на лаві і, схопивши Зосині руки, почав обсипати їх поцілунками, примовляючи:

— Пропав я! Чого критися! Закохався я у тебе, милостива панно, до смерті! Нікого мені, окрім тебе, не треба! Красуне ти моя! Лелечко! Як же ти люба мені! Завтра матері до ніг упаду! Та що там завтра! Сьогодні ж, аби лишень знати, що я тобі подобаюсь!

Грім пострілів за вікном заглушив Зосину відповідь. Це зраділі жовніри палили на честь Басі, аж вікна дрижали, стіни тряслися. Перелякався втретє поважний нвірак, перелякалися двоє вчених анардратів, а пан Заглоба, що стояв біля них, почав заспокоювати їх латиною:

— *Apud Polonos*, — сказав він їм, — *nunguam sine clamore et strepitu gaudia fiunt*^{*****}.

Здавалося, усі тільки й чекали цього залпу з мушкетів, щоб усією душею віддатися веселошам. Звична шляхетська добропристойність змінилася степовою дикістю. Загримів оркестр, танцюристи закружляли в ураганному

вихорі, загорілися, заблищали очі, від голів ішла пара. Навіть старі пустилися в танок, гучні окрики лунали щохвилини, усі гуляли, пили з Басиноного черевичка, палили з пістолетів по Евчиних підборах.

Так гуляв, шумів, гримів і співав Хрептів аж до ранку, що навіть звірі у поближніх пущах поховалися від страху чимглибше у лісові хащі. А позаяк це відбувалося мало не напередодні найстрашнішої війни із турецькими полчищами й над усіма нависла загроза і загибель, дивувався цим польським жовнірам поважний нвірак і двоє вчених анадратів дивувалися не менше.

***** У поляків радість завше супроводжується криками і гуркотом (*лат.*).

РОЗДІЛ XXXIV

Наступного дня спали всі допізна, окрім караульних і маленького рицаря, котрий ніколи заради забави не занедбував служби.

Молодий пан Нововейський теж підхопився ледь сіріло, бо Зося Боска була йому миліша, аніж м'яке ліжко. Зранку гарно вбравшись, пішов він у кімнату, в якій учора танцювали, щоб послухати, чи не долинає шурхіт із прилеглих кімнат, де розташувалися жінки.

У кімнаті пані Боскої вже чувся якийсь рух, але нетерплячому юнакові так кортіло побачити Зося, що, вихопивши кинджал, він заходився виколупувати ним мох і глину поміж колодами, аби бодай у шпарину одним оком на неї глянути.

За цим виколупуванням і заскочив його пан Заглоба. Зайшовши з чотками і відразу здогадавшись, у чім річ, він навшпиньки наблизився до рицаря і взявся дубасити його по спині сандаловими намистинами.

Той тікав, намагаючись вивернутися, хоч і почувався збентеженим, а старий ганявся за ним і стьобав, повторюючи:

— Ах ти турок, татарин сякий-такий, ось тобі, ось тобі! Exorcizo te^{*****}. А mores^{*****} де? За жінками підглядати? А ось тобі, ось тобі!

— Добродію! — волав пан Нововейський, — не годиться, щоб священні чотки за батіг правили! Помилуйте, не мав я грішних помислів!

— Не годиться, кажеш, святими чотками тебе лупцювати? А от і неправда! Свячена верба у передвеликодню неділю теж за різку править! Чотки ці колись були поганськими, Субагазі належали, але я їх під Збаражем у нього відібрав, а потім їх нунцій апостольський посвятив. Поглянь-но, справжній сандал!

— Якщо справжній сандал, то пахнути має.

— Мені чотками пахне, а тобі дівцею. Ось огрію тебе як слід межі плечі, бо нема нічого лішого для вигнання біса, аніж святі чотки!

— Життям присягаю, не мав я грішних помислів!..

— Виходить, побожність тебе напоумила дірку колупати?

— Не побожність, а кохання, ще й таке, що не дивно, як розірве мене, мовби гранатою! Як на сповіді кажу, свята правда! Гедзі коня так улітку не мучать, як почуття мене змучило!

— Гляди, чи не гріховна це похіть, ти ж на місці не міг устояти, коли я зайшов, із ноги на ногу переминався, наче на вуглинах стояв.

— Нічого я не бачив, Бог свідок, шпарину тільки колупав!

— Ох, молодість!.. Кров не водиця!.. Мені й то часом доводиться себе гамувати, бо ще у мені *leo^{*****}* живе, *gui guerit guem devore^{*****}*. А якщо чисті маєш наміри, то про одруження думаєш?

— Про одруження? Боже милостивий! Та про що ж мені ще думати? Не просто думаю, а наче хто мене шилом до того підганяє! Ти, ваша милость, не знаєш, либонь, що я учора вже пані Боскій відкрився і у батька згоди спитав?

— З сірки й пороху хлопець, кат би тебе взяв! Якщо так, то це зовсім інша річ! Говори, одначе, як усе було?

— Пані Боска пішла вчора у кімнату Зосі хустку винести, а я за нею. Обернулася вона: «Хто там?» А я бух їй до ніг: «Бийте мене, мамо, але Зосю віддайте, щастя моє, кохання моє!» Пані Боска, схаменувшись трохи, так каже: «Усі тебе тут, милостивий пане, хвалять і за гідного кавалера мають, а в мене чоловік у неволі, Зоська без опіки залишилася. І все-таки зараз я відповіді не дам, і завтра не дам, тільки згодом, та й тобі, милостивий пане, теж батьківський дозвіл одержати треба». Сказала і пішла собі, може, подумала, що я усе це сп'яну. Та й правда, я був напідпитку...

— Пусте! Усі напідпитку були! А ти помітив, як у нвірака цього з анардратами клобуки набік з'їхали?

— Ні, не помітив, бо розмірковував, як би чимскоріше у батька згоду виманити.

— Важко довелося?

— Уранці пішли ми з ним обоє на квартиру. Коваль клепле, поки тепле, от я й подумав: добре б промацати обережно, як батько до моєї затії поставиться, і так йому кажу: «Послухайте, батьку, така припала мені охота на Зосьці оженитися, що край мені ваша згода потрібна, а як не дасте її, я до венеційців служити подамся, і тільки ви мене й бачили». Він як кинеться на мене! «Ти сякий-такий, — каже, — і без згоди чудово обходишся! Котися до венеційців своїх або дівку бери, та про одне попереджаю, що ні гроша не дам не лише з мого, а й із матиного добра — усе це моє!»

Пан Заглоба випнув нижню губу.

— О, кепсько!

— Постривай, ваша милость! Я як почув це, то й кажу йому: «Та хіба ж я прошу чого чи вимагаю? Благословення мені потрібне, і нічого більше, бо того добра поганського, що його я шаблею добув, мені на пристойну оренду, а то й на своє сільце стане. А материне нехай Евці на посаг буде, та й я ще жменю-другу бірюзи їй усиплю, та атласу, та парчі сувій, а чорної години ще й вас, батьку, готівкою виручу».

Тут батька цікавість узяла.

— Ти такий багатий? — питає мене. — Боже праведний! Звідки? Зі здобичі? Ти ж поїхав голісінький, як турецький святий!

— Побійтеся Бога, батьку! — відповідаю йому. — Я ж одинадцять літ оцією рукою махав, і, кажуть, нівроку, як же було добру не призбиратися? Я міста бунтівні штурмував, у яких гультаї і татарва накопичили купи найвідбірнішої здобичі, я з мурзами бився і з розбійницькими ватагами, а здобич ішла й ішла. Брав я тільки те, що саме пливло в руки, нікого не грабував, а, проте, добро й далі прибувало, і, якби не пиятики, набралосся б, мабуть, на два таких скарби, як ваш батьківський.

— А що старий на це? — допитувався розвеселений пан Заглоба.

— Батько був спантелечений, не сподівався він такого, й відразу за марнотратство став мені дорікати: «Міг би, каже, кар'єру зробити, але такий вітрогон, такий пихатько, що тільки тринькати любить та магната з себе вдає, усе змарнує, нічого не втримає». Потім допитливість узяла гору, і батько взявся детально випитувати, що я маю, а я, побачивши, що коли цією коломазєю воза змащувати, то й доїхати можна, не лише не втаїв нічого, а ще й прибрехав трохи, хоч і не радий цьому, бо гадаю: хто бреше, той і краде. Батько за голову схопився і поринув у роздуми: те й те докупити б можна, те й те перевірити, жили б ми з тобою у сусідстві, а я, поки тебе не буде, за всім би наглядав. І зарюмсавав поважний мій батечко. «Адаме, — каже, — здається мені, вельми підходить для тебе ця дівка, до того ж сам пан гетьман її опікає, тут теж може користь бути. Адаме, — каже, — гляди ж, бережи другу мою дочку, не кривдь її, а то я і на смертному одрі тобі не прощу». А я, ваша милость, тільки увив собі, що Зося кривдять, як зареву! Упали ми з батечком один одному в обійми і ридали accurate^{*****} до перших півнів!

— Шельма старий! — буркнув пан Заглоба.

А помовчавши, згодом додав:

— Хе! То й справді скоро може весілля бути і нова потіха у Хрептові, до того ж масляна близько, треба поспішати!

— Завтра й було б весілля, якби від мене залежало! — запально вигукнув Нововейський. — Та бачте, ваша милість, відпустка у мене закінчується, а служба це служба, до Рашкова мені треба вертатися. Але я знаю, пан Рущиць мене ще відпустить! Тільки б у жінок затримки не було. Бо я до матері, вона: «чоловік у неволі», я до доньки, і вона туди ж: «батечко в неволі». Я, чи що, їхнього батечка у полоні тримаю? Страх отаких ось перепон боюся, якби не це, я ксьондза Камінського за сутану спіймав би і тримав, аж поки б він нас із Зосою повінчав. Та вже коли жінки собі в голову що візьмуть, обценьками не витягнеш. Я б останній гріш віддав, пішов би сам по тестя, та ніяк не можна! Та й ніхто не знає, де він там, може, вмер уже, і що тоді? Але як мені велять його чекати, я до Страшного суду чекатиму!

— Піотрович із нвіраком та анардратами вранці у дорогу вирушають, то невдовзі й вісті будуть.

— Боже милий! Це сиди біля моря і жди погоди! До весни нічого бути не може, а я тим часом усохну, як пити дати. Ваша милість! Усі вірять у розум ваш і досвідченість, вибийте у жінок із голови оте чекання! Навесні війна, милостивий пане! Тільки Бог знає, що з нами станеться. А я ж із Зосою хочу одружитися, а не з батечком, чого ж це мені за ним зітхати?

— Умов жінок поїхати до Рашкова і там оселитися. Туди й вісті скоріше дійдуть, і, якщо Піотрович знайде Боского, йому там до вас шапкою докинути. І це: я що можу — зроблю, але ти і Басю попрохай, нехай за тебе заступиться.

— Буду прохати, буду, дідько б мене...

Цієї миті двері рипнули, й увійшла пані Боска. Пан Заглоба кліпнути не встиг, як молодий Нововейський бухнувся їй до ніг, на повен зріст розтягся на підлозі, зайнявши півкімнати могутнім своїм тілом, і заходився волати:

— Є дозвіл батьківський! Давай, мати, Зоську! Давай, мати, Зоську! Давай, мати, Зоську!

— Давай, мати, Зоську! — завторував басом пан Заглоба.

Крики ці виманили людей із сусідніх кімнат: увійшла Бася, вийшов із канцелярії пан Міхал, а невдовзі з'явилася й Зося. Дівчині, здається, не випадало здогадуватися, про що йдеться, проте вона враз спалахнула як маків цвіт і, добропристойно склавши руки, стуливши губки бантиком

і понуривши очі, стала під стіною. Бася відразу підтримала юнака, пан Міхал побіг по старого Нововейського. Той, прийшовши, висловив невдоволення, що син обійшовся без його красномовства, одначе приєднався до прохання.

Пані Боска, котрій справді бракувало чоловікової турботи, розплакалася і зрештою пристала і на прохання Адама, і на те, щоб їхати з Піотровичем до Рашкова й там чекати чоловіка. І аж тоді, уся в сльозах, звернулася до дочки.

— Зосю, — мовила вона, — а чи до серця тобі наміри панів Нововейських?

Усі погляди звернулися до Зосі, а вона, стоячи під стіною, втупилася, як завжди, в підлогу, помовчала трохи, а потім, узявшись рум'янцем до кінчиків вух, вимовила ледь чутно:

— До Рашкова хочу...

— Красуне ти моя! — гаркнув пан Адам і, підскачивши до дівчини, схопив її в обійми.

А далі закричав так, що задрижали стіни:

— Моя вже Зоська, моя, моя!..

***** Бісів (із тебе) виганяю (лат.).

***** Скромність (лат.).

***** Лев (лат.).

***** Котрий шукає, кого з'їсти (лат.).

***** Якраз (лат.).

РОЗДІЛ XXXV

Відразу після заручин молодий пан Нововейський виїхав до Рашкова, щоб знайти і привести до ладу житло для матері й дочки Боских. Через два тижні після його від'їзду вервечкою вирушили в дорогу і хрептівські гості: нвірак, двоє анадратів, Керемовичова, Нересовичова, Сеферович, мати й дочка Боскі, двоє Піотровичів, старий пан Нововейський і ще декілька кам'янецьких вірменів, численні слуги й озброєна челядь, що охороняла поклажу, а також тяглова і в'ючна худоба. Піотровичі й духовні посланці ечміадзинського патріарха мали намір перепочити в Рашкові, зібрати там відомості про дорогу й рушити далі до Криму. Решта ж вирішила поки що осісти у Рашкові й там чекати, хоч би й до весняного розливу, повернення полонених, а саме пана Боского, молодого Сеферовича і двох купців, за якими дуже знудьгувалися їхні дружини.

Дорога була важка, бо йшла через глухі пущі й круті яри. На щастя, випав щедрий і сухий сніг, лижня була розкішна, а військові загони у Могилеві, Ямполі й Рашкові організовували безпеку. Азба-бей був розбитий упень, розбійники повішені або розсіяні, а татари зимової пори через відсутність кормів не з'являлися на своїх звичних шляхах.

А ще пан Нововейський обіцяв, якщо дістане на це дозвіл пана Рущиця, вийти їм назустріч із десятком-другим вершників. Тож їхали всі охоче і в бадьорому настрої. Зося ладна була іти за паном Адамом хоч на край світу. Пані Боска і дві вірменки сподівалися незабаром побачити своїх чоловіків. Правда, Рашків містився десь у дрімотних лісах, на краю християнського світу, але ж не на все життя їхали вони туди, і навіть ненадовго. Навесні мала бути війна, про неї говорили всюди у прикордонні, тож треба було, зустрівши подружжя, задля безпеки повернутися назад із першим теплим вітерцем.

Ева, послухавшись пані Володийовської, залишилася у Хрептові.

Батько не дуже наполягав, щоб вона їхала з ним, тим паче, що зоставляв він її у такій шанованій родині.

— Я її безпечно відішлю або й сама привезу, — говорила йому Бася, — надто вже хочеться мені побачити раз у житті страшний цей кордон, про який я змалечку багато чула. Навесні, коли дороги зачорніють від чамбулів, чоловік мені не дозволить, а тепер, поки Евка у мене залишиться, добра

буде нагода. Тижнів за два почну чоловіка упрохувати, а десь за три і дозвіл матиму.

— Чоловік, ^{*****}срого, без надійного ескорту вас і взимку не відпустить.

— Якщо зможе, сам зі мною поїде, а ні, то Аз'я нас супроводжуватиме з двомастами, а то й більше вершників, я чула, що його й так до Рашкова посилають.

На цьому розмова закінчилася, і Ева залишилася. Бася ж, окрім справжніх причин, які вона відкрила старому Нововейському, мала й свій розрахунок.

Їй хотілося полегшити Аз'ї зближення з Евою, бо молодий татарин починав її непокоїти. На розпитування її він казав, правда, що любить Еву, що давнє кохання у ньому не згасло, але, стільки разів залишаючись із дівчиною на самоті, мовчав. А вона тим часом у цьому хрептівському безлюдді закохалася у хлопця до нестями. Його дика, але пишна врода, дитинство, проведене у жорстких руках пана Нововейського, його знатне походження, таїна, що довго тяжіла над ним, і, нарешті, воєнна слава її геть зачарували. І вона чекала тільки хвилини, щоб відкрити йому своє палке серце, щоб сказати: «Аз'я, я змалечку тебе кохаю!» — і впасти в його обійми, і присягнути в коханні до смерті. А він тим часом мовчав, зціпивши зуби.

Попервах Ева думала, що присутність батька і брата утримують Аз'ю від оспідчення. Але згодом її поїняв неспокій. Батько і брат, без сумніву, чинили б їм перепони, та тільки доти, доки Аз'я одержить шляхетське звання, проте він міг хоч би перед нею відкритися, і тим швидше й щиріше, чим більше перепон ставало на шляху.

А він мовчав.

Сумніви закралися нарешті у душу дівчини, вона розповіла про них Басі, а та взялася втішати її, говорячи:

— Безперечно, хлопець він дивний і страшенно потайний, але я впевнена, він кохає тебе, — сам не раз казав мені, та й дивиться на тебе якось особливо, не так, як на інших.

Ева сумно похитала головою:

— Інакше, це достеменно, тільки от не знаю, кохання це у його погляді чи ненависть.

— Годі, Евко, не мели дурниць, за віщо йому ненавидіти тебе?

— А кохати за що?

Бася почала гладити її обличчя своєю маленькою ручкою.

— А за що мене Міхал кохає? За що брат твій, ледве побачивши Зосю, відразу ж у неї закохався?

— Адам завше був хуткий.

— Аз'я ж гордий і відмови боїться, особливо з боку твого батька, бо брат, сам покохавши, легше зрозуміє сердечні муки. Ось воно як! Не будь нерозумною, Евко, і не бійся. Я Аз'ю покартаю добре, побачиш, яким він стане сміливцем.

Того самого дня Бася побачилася з Аз'єю і потім притьмом кинулася до Евки.

— Все! — заволала вона з порога.

— Що? — спалахнувши, запитала Евка.

— Я так йому сказала: «Що ти собі, милостивий пане, думаєш? Невдячністю мене нагодувати хочеш, так? Я зумисне Евку тут залишила, щоб ти, милостивий пане, скористався нагодою, а якщо не скористаєшся, нарікай на себе. Через два, щонайбільше три тижні, я відішлю її до Рашкова, а може статися, і сама з нею поїду, і ти, милостивий пане, сядеш на мілину». Він аж на обличчі змінився, як почув про від'їзд до Рашкова, аж до ніг мені припав. «Ну що скажеш?» — запитую, а він: «У дорозі, — каже, — відкрию, що в мене на серці. Там радше нагода буде, там станеться те, чому судилось статися. У всьому признаюсь, усе відкрию, не можу більше терпіти цієї муки нестерпної!» Аж губи у нього затремтіли, він перед цим сильно був засмучений, бо листи якісь неприємні сьогодні вранці одержав із Кам'янця. До Рашкова, сказав він, йому все одно треба вирушати, у чоловіка мого давно вже є на це наказ гетьмана, тільки час у тому наказі не стоїть, бо залежить він од перемов, які він із татарськими ротмістрами веде. «А зараз, — каже, — саме цей час настав, пора вже мені туди, до них, за Рашків, їхати, тож заодно і вас, милостива пані, й панну Еву відвезу». Я відповіла йому, що не знаю ще, чи поїду, чи буде на це дозвіл Міхала. Почувши це, він дуже злякався. Ну й дурненька ж ти, Евко! Кажеш, що він тебе не кохає, а він мені до ніг упав і так уже вмовляв, щоб і я їхала, кажу тобі, ну просто скімлив, мені до сліз його жаль стало. А знаєш, чому він це зробив? Він одразу ж і сказав мені. «Я, — каже, — серце своє відкрию, та тільки без заступництва вашої милості нічого у панів Нововейських домогтися не зможу, хіба що ненависть і в них, і в собі розбуджу. У руках вашої милості доля моя, мука моя, мій

порятунок, а якщо ви, милостива пані, не поїдете, то ліпше б земля мене поглинула, ліпше б у вогні мені згоріти!» Ось як він кохає тебе! Аж подумати страшно! Якби ти бачила, який він при цьому мав вигляд — злякалася б!

— Ні, я його не боюся! — відповіла Евка.

І почала цілувати Басині руки.

— Їдь із нами! — промовила вона збуджено. — Їдь із нами! Ти одна можеш урятувати нас, ти одна не побоїшся сказати батькові, ти одна зможеш чогось домогтися. Їдь із нами! Я до ніг панові Володйовському кинуся, щоб він тобі їхати дозволив. Без тебе батько з Аз'єю за ножі схопляться! Їдь із нами! Їдь із нами!

Кажучи це, вона сповзла до Басиних колін і з плачем їх обняла.

— Дасть Бог, поїду! — відповіла Бася. — Міхалові все як є розкажу і надокучатиму йому проханнями. Ниньки й самій їхати безпечно, а вже тим паче з такою численною стражею. Може, й Міхал поїде, а ні, то він має серце добре, згодиться. Накричить спершу, але як побачить, що я засмутилася, відразу почне довкола мене ходити, в очі заглядати і згодиться. Я воліла б, щоб він сам міг поїхати, бо мені без нього так тоскно, та що вradiш! Я ж їду, аби вам якось допомогти... Тут не забаганка моя, ваша доля вирішується. Міхал тебе любить і Аз'ю любить — він погодиться.

Аз'я ж після побачення з Басею помчав до себе на квартиру мов на крилах, веселий і радісний, ніби одужав після тяжкої хвороби.

За хвилину до цього нестерпний розпач терзав його душу. Того ранку від одержав листа від пана Богуша. Ось що було в ньому:

«Любий мій Аз'я! Я затримався у Кам'янці й до Хрептова поки що не поїду і через те, що маю багато клопоту, і через те, що нема чого. У Яворові я був. Пан гетьман не лише не дає тобі письмового дозволу і не має наміру своїм авторитетом прикривати твоїх шалених задумів, а й велить тобі — під загрозою позбавити милості — негайно задумів цих зректися. Я теж збагнув, обміркувавши: все, про що ти мені говорив, — ересь, бо християнському політичному народові у такі оборудки з бусурманами вступати — гріх і соромно було б перед усім світом шляхетські привілеї злодіям, розбійникам і кровопивцям роздавати. Ти сам розкинь розумом, а про гетьманську булаву й думати забудь, не для тебе вона, хоч ти і син Тугай-бея. А якщо хочеш ласку гетьмана якнайшвидше повернути, то чином

своїм задовольняйся, а особливо прискор перемови з Кричинським, Творовським, Адуровичем та іншими, цим найліпше вислужишся.

Наказ тобі від гетьмана, що маєш робити, надсилаю у цьому листі, а панові Володйовському — розпорядження від гетьмана, щоб тобі з твоїми людьми вільний виїзд і в'їзд давали і не чинили перепон. Напевно, час тобі вже з ротмістрами зустрітися, поквася з цим і пильно повідомляй мені в Кам'янець, що там, на другому боці, чути.

Нехай буде з тобою милість Божа, завше твій доброзичливець Марцин Богуш із Земблиць, підстолій новгородський».

Молодий татарин, одержавши цього листа, страшенно розлютився. Спершу він на клаптики порвав листа, потім сколов стола кинджалом, нарешті погрожував, що заріже себе і вірного Халіма, котрий навколішки благав не робити цього, аж поки він схолоне від гніву і відчаю. Лист цей для Аз'ї був прикрим ударом. Замки, які вибудували його пиха й марнославство, розсипалися на порох, задуми були знищені. Він міг стати третім гетьманом Речі Посполитої і навіть інколи вирішувати її долю, а тепер йому світило залишитися невідомим офіцером, для якого вершина амбіції — шляхетське звання. У своїй запальній уяві він щодня бачив юрби, які били йому чолом, тепер же він змушений був бити чолом перед іншими.

І ні на що виявилось, що він син Тугай-бея, що кров могутніх воївників тече в його жилах, що в душі у нього зародилися великі задуми, — ні до чого! Усе ні до чого! Життя він проживе невизнаний і в невідомості помре у якійсь забутій Богом фортеці. Однісіньке слово подрізало йому крила, одне «ні!» позбавило його можливості орлом ширяти у піднебесі, відтепер він мусить черв'яком повзати по землі.

Але все це ніщо у порівнянні з тим, яке щастя він утратив. Та, за володіння якою він оддав би своє життя, та, до кого він палав неймовірною пристрасстю, кого покохав очима, серцем, душею, усім єством, ніколи вже не буде йому належати. Лист відібрав у нього Басю, як і гетьманську булаву. Хмельницький міг викрасти Чаплинську, могутній Аз'я, Аз'я-гетьман теж міг викрасти чужу дружину й відстояти її хоч би і в борні з усією Річчю Посполитою, але у який спосіб доможеться її Аз'я, татарський поручик, що служить під рукою її чоловіка?

Коли він думав про це, світ уявлявся йому в чорному світлі, здавався порожнім і похмурим. Чи не краще вмерти, аніж жити без усякого сенсу, без щастя, без надії, без коханої жінки? Гнітило його це тим страшніше, що

він не сподівався цього удару, навпаки, беручи до уваги стан Речі Посполитої, загрозу прийдешньої війни, слабкість гетьманських військ і ту користь, яку задуми його могли б дати Речі Посполитій, він із кожним днем переконувався, що гетьман схвалить його плани. А тим часом надії його розвіялись як дим під вітром. Що залишалося йому? Зректися слави, величі, щастя. Але він не був на це здатний. Першої миті шалений гнів і розпач поїняли його. Жар проник до кісток і нестерпно пік його, він вив і скреготів зубами, а думки, такі ж пекучі й мстиві, одна за одною пролітали у нього в голові. Він хотів помститися Речі Посполитій, гетьманові, Володийовському, навіть Басі. Хотів підняти своїх липеків, перебити до ноги гарнізон, усіх офіцерів, увесь Хрептів, убити Володийовського, а Басю викрасти і піти з нею на молдавський берег, а потім і далі, у Добруджу, і ще далі, хоч би й до самого Царгорода, хоч би й у азіатські пустелі.

Але вірний Халім був невідступно при ньому, та й сам він, оговтавшись після нападу сказу й розпачу, збагнув марність своїх намірів.

Аз'я і тим ще був схожий на Хмельницького, що у ньому, як і в Хмельницькому, уживалися лев зі змієм. Ну, вдарить він із вірними липеками на Хрептів — і що? Та невже ж чуткий як журавель Володийовський дасть себе ошукати? А хоч би й так, хіба дасть себе здолати цей уславлений наїзник, у нього до того ж і більше жовнірів пір рукою, і кращі вони. А втім, якби навіть Аз'я його перемиг, що далі? Піде він униз річкою до Ягорлика, доведеться дорогою гарнізони знищити у Могилеві, Ямполі й Рашкові. Переїде на молдавський берег, там пиркалаби, приятелі Володийовського, і сам Хабарескул, паша хотинський, друг його затятий. До Дороша подасться, там під Брацлавом гарнізони польські, а в степу навіть узимку кишить роз'їздами. Уявивши все це, відчув Тугай-беєвич своє безсилля, і зловісна душа його поринула у глухий відчай, як поранений дикий звір поринає у похмуру печеру в скелях.

Нестерпний біль часом сам себе вбиває, переходячи в заціпеніння, так і він нарешті впав у заціпеніння.

Аж тут йому повідомили, що пані комендантша хоче з ним поговорити.

Халім не впізнав Аз'ї після тієї розмови. Заціпеніння геть зникло з обличчя татарина, очі в нього горіли, як у рисі, він увесь сяяв, білі ікла поблискували у нього з-під вусів, — і в дикій своїй красі він був як дві краплі води схожий на страшного Тугай-бея.

— Пане мій, — спитав Халім, — як сталося, що Бог звеселив твою душу?

А Аз'я на це:

— Халіме! Після темної ночі Бог посилає на землю день і сонцю велить із моря піднятися. Халіме, — він схопив старого татарина за плечі, — через місяць вона стане моєю навіки!

І таке сяйво йшло від смаглявого його обличчя, таким він здавався прекрасним, що Халім заходився бити йому поклони.

— Сину Тугай-бея, ти великий і могутній, і підступність невірних не здолає тебе!

— Слухай, — сказав Аз'я!

— Слухаю, сину Тугай-бея!

— До синього моря поїдемо ми, де сніги тільки в горах лежать, а якщо коли й повернемося сюди, то на чолі чамбулів, — незліченних, як пісок приморський, як листя у тутешніх пущах, меч і вогонь несучи. Ти, Халіме, сину Курдулука, ще сьогодні вирушиш у дорогу. Знайдеш Кричинського і скажеш йому, щоб людей своїх привів до Рашкова. Адурович же, Моравський, Александрович, Грохольський, Творовський і всі, хто живий із липеків і черемисів, нехай зі своїми загонами теж наблизяться до війська. А чамбулам, що з Дорошем на зимовищі стоять, нехай дадуть знати, щоб від Умані зчинили зненацька велику тривогу, тоді гарнізони лясські покинуть Могилів, Ямпіль і Рашків і в глибину степів підуть. Якщо на шляху в мене війська не буде, я у Рашкові самі попелища та пожарища залишу!

— Допоможи тобі Боже, пане! — відповів Халім.

І став бити поклони, а Тугай-беєвич нагнувся до нього і декілька разів повторив:

— Гінців розсилай, гінців розсилай, лишень місяць зостався у нас.

Після цього він одправив Халіма і, залишившись наодинці, взявся молитись, бо груди його наповнилися щастям і вдячністю Богові.

Молячись, він мимоволі поглядав у вікно на своїх татар, які саме виводили коней на водопій до колодязів. Майдан зачорнів від юрби. Стиха наспівуючи свої монотонні пісні, липеки витягали скрипучі журавлі й виливали воду в корита. Із кінських ніздрів струменями валила пара і затуляла світло.

Раптом із головної будівлі вийшов пан Володйовський у кожусі та ялових чоботях і, наблизившись до татар, став про щось говорити їм. Вони слухали

його, випроставшись, і, наперекір східному звичаю, поскидавши з голів хутрянні шапки. Побачивши коменданта, Аз'я урвав молитву і пробурчав:

— Хоч ти й сокіл, але не долетіти тобі туди, куди я долечу, і зостанешся ти один у Хрептові, у журбі й печалі.

Пан Володйовський, поговоривши з жовнірами, повернувся в будівлю, і на майдані знову почувся спів липеків, форкання коней і жалібне, пронизливе скрипіння колодязних журавлів.

***** Гадаю (*лат.*).

XXXVI

Маленький рицар, як і передбачала Бася, дізнавшись про її наміри, закричав, що ніколи на це не пристане, що сам він їхати не може, а саму її не пустить, та його здолали прохання й наполягання, і він завагався.

Правда, сама Бася наполягала менше, аніж він сподівався. Їй дуже хотілося їхати з чоловіком, без нього поїздка втрачала для неї всяку привабливість, та Ева впала перед ним на коліна і, цілюючи йому руки, заклінала відпустити Басю в ім'я його кохання до дружини.

— Ні в кого не стане відваги підступитися до мого батька і про все йому оголосити, — казала вона, — ні в мене, ні в Аз'ї, ні навіть у брата, тільки пані Бася зуміє, їй він ні в чому не відмовить!

А пан Володйовський на це:

— Нема чого Басьці у сваху бавитися! Зрештою, ви ж назад повернетесь, ось тоді нехай усе і владнає.

Евка у відповідь розплакалася. Сам Бог знає, що станеться до того часу, вона, мовляв, помре від горя, хоч для неї, сироти, котра ніколи не бачила милосердя, може, так і ліпше.

Маленький рицар мав чуле серце, тому, настовбурчивши вусики, заходив кімнатою. Надто вже не хотілося йому розлучатися з Баською навіть на день, не кажучи вже про декілька тижнів.

Але прохання, очевидно, пройняли його, бо десь за два дні якось увечері він промовив:

— Якби ж то і я міг поїхати, інша річ! Та ніяк не можу, служба тримає!

Бася метнулася до нього і, торкнувшись щік його своїми рожевими вустами, почала повторювати:

— Їдьмо, Міхалеку, їдьмо, їдьмо!

— Ні, ніяк неможливо! — рішуче відповів пан Володйовський.

Минуло ще декілька днів. Маленький рицар допитувався у пана Заглови — що робити? Але той поради не дав.

— Якщо інших перепон нема, тільки сантимент, то що тут скажеш? — відповів старий шляхтич. — Тобі вирішувати. Звісно, пустка тут буде без гайдучка. Якби не мій вік і не важка дорога, то і я б поїхав, бо без неї ніяк.

— От бачиш! Перепон і справді нема, хіба що дні стоять морозні. А так спокійно, і гарнізони на шляху всюди, тільки без неї нудно.

— Кажу тобі ще раз: сам вирішуй!

Після цієї розмови пан Міхал знову почав вагатися і думати став двояко. Евки йому було жаль. «Та й чи пристойно відпускати дівчину з Аз'єю саму в таку далеку дорогу, — роздумував він, — а головне, як не допомогти приятним людям, якщо нагода така випадає? Про що, власне, йдеться? Про те, що Басі не буде два-три тижні? Та якби тільки для того, щоб вона побачила Могилів, Ямпіль і Рашків, чого б їй не догодити? Аз'ї все одно треба їхати з хоругвою до Рашкова, тож варти буде чимало, навіть занадто, бо розбійників винищено, а орда взимку не страшна».

Дедалі більше вагався маленький рицар, і, помітивши це, жінки знов почали налягати: одна подаючи це як добрий вчинок і свій обов'язок, друга — плачучи і лементуючи. Нарешті й Тугай-беєвич прийшов уклонитися комендантові. Сказав, що він, звісно, недостойний такої ласки, але все-таки сміє про неї просити, бо не раз доводив свою вірність і відданість родині Володйовських. Він у великому боргу перед ними обома, бо це вони не дозволили попихати ним ще тоді, коли ніхто не знав, що він син Тугай-бея. Він ніколи не забуде, що пані Бася бинтувала його рани і була йому не лише пані лагідною, а й ніби матір'ю. Вдячність свою він уже довів у битві з Азба-беєм, та й у майбутньому, не доведи Боже що страшне трапиться, він, не задумуючись, віддасть за неї останню краплю крові й накладе головою.

Далі він розповів про свою давню нещасну любов до Еви. Він не може жити без цієї дівчини! Він кохав її усі ці роки розлуки, хоч і без надії, і ніколи не перестане кохати. Але вони зі старим паном Нововейським здавна ненавидять один одного, колишні стосунки слуги і пана широкою прірвою лягли поміж ними. Тільки пані Бася могла б їх помирити, ну а якщо не вдасться, то він хоч би захистить любу його серцю дівчину від батьківського тиранства, щоб той не замкнув її і не вихлюстав.

Пан Володйовський волів би, либонь, щоб Баська не втручалася в це діло, але як сам він любив робити людям добро, то й серцю дружини не дивувався. Проте поки що він не відповів Аз'ї згодою, навіть Евчині сльози його не розчулили, а, зачинившись у канцелярії, став думати.

Аж нарешті якось до вечері вийшов він із прояснілим обличчям, а після вечері спитав зненацька Тугай-беєвича:

— Аз'я, а коли тобі треба вирушати?

— За тиждень, ваша милість! — відповів стурбовано татарин. — Халім, гадаю, вже закінчив перемови з Кричинським.

— Накажи й великі сани вимостити, жінок до Рашкова повезеш.

Почувши це, Бася заплескала в долоні й кинулась до чоловіка. Відразу ж підскочила й Евка, за нею, спалахнувши шаленою радістю, Аз'я припав до його колін. Пан Володйовський аж замахав руками.

— Та заспокойтеся ви! — сказав він. — Ну що тут такого! Якщо можна допомогти людям, чом би й не допомогти, серце не камінь, та і я не тиран якийсь. Ти ж, Басько, повертайся, люба, чимскоріше, а ти, Аз'я, опікуйся нею щиро, це буде твоя мені вдячність. Ну, ну, вгамуйтеся!

Він заворушив вусиками, а потім для бадьорості додав уже веселіше:

— Найгірше це бабські сльози. Як сльози побачу — мені стає зле. А ти, Аз'я, не тільки нам із дружиною маєш дякувати, а й оцій панянці, котра за мною як тінь ходила, журбу свою перед очі мої виставляючи. За такі почуття платити треба!

— Відплачу, відплачу! — дивним голосом відповів Тугай-беєвич і, схопивши руку Евки, осипав її поцілунками з такою пристрастю, ніби хотів її покусати.

— Міхале! — заволав зненацька пан Заглоба, показуючи на Басю. — Що ми тут робитимемо без цього котика?

— Еге ж, тяжко буде! — відповів маленький рицар, — далєбі, тяжко!

А за мить тихіше додав:

— А може, Господь Бог згодом благословить цей добрий учинок... Розумієш, ваша милість...

Тим часом «котик» просунув поміж ними свою світлу допитливу голівку.

— Це ви про що?..

— А... так, ні про що! — відповів пан Заглоба. — Говоримо, що лелеки навесні, напевно, прилетять...

Баська по-котячому потерлася мордочкою об чоловікове обличчя.

— Міхалеку, я недовго там сидітиму, — тихо промовила вона.

І після цієї розмови вони ще декілька днів радилися, але вже про подорож.

Пан Міхал сам усе перевіряв, сани наказав готувати і вимощувати їх шкурами затруєних восени лисиць. Пан Заглоба повиносив свої кожухи, щоб ноги в дорозі було чим прикрити. Споряджалися вози з постіллю і харчами, готували й Басиною джанета, аби вона могла пересісти на нього

з саней там, де шлях буде крутий і небезпечний. Найдужче пан Міхал боявся спуску до Могилева, там і справді можна було в'язи скрутити.

Хоч ні про який напад не могло бути й мови, маленький рицар усе-таки наказав Аз'ї бути якомога обережнішим: десь із двадцятіро людей висилати на декілька верст уперед, на нічліги розташовуватися тільки там, де є гарнізони, виїздити вдосвіта, зупинятися завидна, а в дорозі не марудитися. Так усе продумав маленький рицар, що навіть пістолети для Басі власноруч засунув у кобури при сідлі.

Нарешті настала хвилина від'їзду. Ще було темно, коли двісті коней липеків стали наготові на майдані. У головній кімнаті комендантського дому панувало вже пожвавлення. У грубах ясним полум'ям палали смоляні дружки. Всі офіцери зібралися прощатися: маленький рицар, пан Заглоба, пан Мушальський, пан Ненашинець, пан Громика, пан Мотовило, а з ними товариші з відбірних хоругов. Баська й Евка, ще теплі й рум'яні від сну, пили на дорогу гаряче вино з прянощами.

Пан Володйовський сидів поруч дружини, обійнявши її за талію, пан Заглоба підливав вина, щаразу примовляючи: «Ще, бо морозець!» І Бася, й Ева вдягнені були по-чоловічому — так зазвичай подорожували жінки у прикордонних краях. Бася була при маленькій шаблі, у рисячій шубці, отороченій хутром ласиці, у горностаєвому, з вухами, ковпачку, у просторих, схожих на спідницю, шароварах і в чобітках по коліна, м'яких, випоротком підшитих. Поверх одягалася ще тепла делія і шуба з каптуром — закутувати обличчя. А поки що Басине обличчя було відкрите, і жовніри, як завше, чарувалися її красою. Дехто, щоправда, жадливо поглядав на Еву, на її вологі, створені для поцілунків губи, а дехто не знав, на яку дивитися, бо такими жаданими для них були обидві, що їх аж пропасниця біла і вони перешіптувалися по обох кутках кімнати:

— Тяжко чоловікові самому жити на такому відлюдді. Щасливий комендант! Аз'я щасливий!.. Ух!..

Вогонь весело потріскував у грубі, за плотами вже співали півні. Спроквола вставав день, доволі морозний і погожий. Зарожевіли вкриті товстим шаром снігу дахи сараїв і жовнірських квартир.

Із майдану долинали форкання коней і рипіння снігу під ногами жовнірів із драгунських хоругов і хоругов товаришів, котрі зібралися тут із казарм і корчем, щоб попрощатися з Басею і липеками.

Нарешті пан Володйовський сказав:

— Пора!

Почувши це, Баська підхопилася і впала в обійми чоловіка. Він припав губами до її губ, потім, притиснувши щосили дружину до грудей, став цілувати в очі, чоло і знову в губи. Довга була ця хвилина, бо дуже кохали вони одне одного.

Після маленького рицаря настала черга пана Заглоби, відтак інші офіцери прикладалися до Басиної ручки, а вона не переставала повторювати своїм дзвінким, як срібло, дитячим голосочком:

— Бувайте, милостиві панове, здорові! Бувайте здорові!..

І вони пішли з Евою одягти делії з отворами замість рукавів, а на них — шуби з каптурами, отож геть потонули у своїх уборах. Перед ними широко відчинили двері, клуби пари увірвалися в кімнату — і все товариство опинилося на майдані.

Дедалі світлішало надворі від зорі й снігу. Гриви татарських бахматів і кожухи жовнірів узялися інеєм, і здавалося, що вся хоругва одягнена у біле й сидить на білих конях.

Бася з Евою сіли у вимощені шкурами сани. Драгуни й рядові зі шляхетських хоругв гучно побажали мандрівцям щасливої дороги.

Від цих криків численні табуни ворон і круків, яких сувора зима пригнала чимближче до людських жител, позривалися з дахів і з гучним карканням заходилися кружляти у рожевому повітрі.

Маленький рицар нахилився до саней і уткнувся обличчям у Басин каптур.

Довгою була ця хвилина. Нарешті він одірвався від Басі й, перехрестивши її, промовив:

— Із Богом!

І тоді Аз'я підвівся у стременах. Дике обличчя його променіло від радості й зорі. Він махнув пірначем, аж бурка піднялася на ньому, як крила хижого птаха, і пронизливо крикнув:

— Руша-а-а-ай!

Зарипіли по снігу копита. Пара густо повалила із кінських ніздрів. Перші шерехи липеків поволі рушили у путь, за ними другі, треті, четверті, за ними сани, потім знову шерехи — загін похилим майданом віддалявся до воріт.

Маленький рицар перехрестив їх, нарешті, коли сани вже проминули ворота, стулив руки рурочкою і вигукнув:

— Будь здорова, Басько!

Але відповіли йому тільки звуки ріжків і гучне каркання чорного птаства.

РОЗДІЛ XXXVII

Загін черемисів майже у два десятки коней ішов на мило вперед, він перевіряв дорогу й попереджав комендантів про те, чи проїхала пані Володйовська, — щоб готували квартири. За цим загоном скакала основна сила липеків, потім сани з Басею й Евою, ще одні сани з обслуговуванням і менший загін, який завершував похід.

Через снігові замети шлях був важкий. Соснові бори, які й узимку не скидали хвої, трохи прикривали землю від снігу, але чорнолісся, що тяглося уздовж дністровського берега і складалося переважно з дубів та дерев інших листяних порід, не мало свого природного склепіння і майже до половини було занесене снігом. Сніг засипав також вузькі яри. Подекуди снігові кучугури здіймалися як морські хвилі, їхні підняті гребені звішувалися вниз, ось-ось ладні впасти і злитися із білою безмежною рівниною. Коли переїздили небезпечні яри, липеки на спусках притримували сани мотузками. Тільки на високих рівнинах, де вітри вигладили сніговий наст, удавалося швидко їхати слідами каравану, що разом із нвіраком та двома вченими анадратами невдовзі перед тим виїхав із Хрептова.

Хоч дорога була й важка, та все-таки не настільки, як часом траплялося у цьому лісистому, покраяному річками, струмками, розколинами і ярами краю, і вони тішилися, що до настання темряви встигнуть дістатися до глибокого яру, в якому лежав Могилів. До того ж днина обіцяла бути погожою. За рум'яною зорею встало сонце, і враз у його променях сліпучо засяяли яри, рівнини й ліси. Галуззя дерев ніби обліпили блискітки: вони сяяли так, що аж очам ставало боляче. З високих місцин крізь галявини, як крізь вікна у лісі, погляд летів ген у далину, до Молдавії, і потопавав у білому з синявою, залитому сонцем просторі, що сягав аж до обрію.

Повітря було сухе, бадьористе. Такої пори люди, як і звірі, відчувають у собі силу й здоров'я. Тож коні гучно форкали, випускаючи з ніздрів клуби пари, а липеки, хоч як щипав їх мороз, примушуючи ховати ноги під поли халатів, весело співали пісні.

Сонце нарешті досягло zenіту небесного шатра і почало трохи пригрівати. Басі й Еві навіть спечно зробилось у санях під шкурами, тому розв'язавши зав'язки й відкинувши каптури, вони показали світові свої рум'яні лиця. Бася стала роздивлятися довкола, а Ева — шукати очима Аз'ю. Біля саней

його не було, він їхав попереду з невеликим загonom черемисів, який видивлявся дорогу, а за потреби розчищав її від снігу. Ева навіть через це насупилася, але пані Володйовська, котра знала назубок військову службу, втішила її:

— Такі вони всі. Служба це служба. Міхалек мій теж на мене й не гляне, коли службою заклопотаний. А як же інакше? Якщо вже жовніра кохати, то найкращого.

— Але на постої він із нами буде? — запитала Ева.

— Гляди, щоб не набрид. Ти помітила, коли виїздили, як він радів? Аж сяяв увесь.

— Бачила! Дуже радів!

— А що буде, коли він дозвіл дістане від пана Нововейського?!

— Ой! Що на мене ще чекає! Нехай буде на те воля Божа! Хоча в мене серце аж завмирає, як подумаю про батечка. А що як кричати стане, а що як затнеться і не дасть дозволу? Ох і перепаде мені, коли ми додому повернемося.

— Знаєш, Евко, що я думаю?

— А що?

— Те, що з Аз'єю жарти кепські! Брат твій ще міг би йому протистояти, а батько ж не має гарнізону. От я й думаю, якщо він затнеться, Аз'я все одно тебе візьме.

— Як же це?

— А дуже просто — викраде тебе. Кажу ж тобі, з ним жарти кепські... Як-не-як, Тугай-беєва кров... Повінчається з тобою у першого-ліпшого ксьондза... Деінде потрібні й заручини, і метрики, і дозволи, але в нас дикий край, тут усе трохи по-татарському...

Обличчя в Евки проясніло.

— Оцього я й боюся! Аз'я ладен на все, оцього я й боюся! — відповіла вона.

Бася швидко до неї повернулася, глянула їй у вічі й розсміялася так дзвінко, мовби дитина.

— Авжеж, боїшся, як миша сала. Я так і знала!

Евка, рум'яна від морозу, ще дужче зашарілася і відповіла:

— Батькового прокляття я справді боюся, бо знаю — Аз'я ні перед чим не зупиниться.

— Ти на ліпше сподівайся, — сказала Бася. — Опріч мене, тобі й брат помічник. Правда любов завше своє візьме. Мені це сказав пан Заглоба ще тоді, коли я Міхалові й уві сні ще не снилася.

І, розговорившись, вони наввипередки почали розповідати, одна про Аз'ю, друга про Міхала. Так сплигло кілька годин, аж поки караван зупинився на перший короткий привал у Яришеві. Від містечка, за всіх часів досить бідного, після селянського вторгнення залишилася тільки одна корчма, яку відреставрували, бо часті переходи військ почали давати їй зиск.

Там Бася з Евою застали проїжджого вірменського купця родом із Могилева, котрий віз сап'ян до Кам'янця.

Аз'я хотів виставити його надвір укупі з волохами й татарами, що його супроводжували, але жінки дозволили йому залишитися, тільки варті довелося піти. Купець, дізнавшись, що мандрівна пані — пані Володийовська, заходився бити їй поклони і, на превелику радість Басі, до небес підносити її чоловіка.

Потім він пішов до своїх в'юків і, повернувшись, подарував їй коробку рідкісних цукерок і маленьку шкатулку, повну турецьких духмяних лікувальних трав від різних хвороб.

— Це я на знак подяки, — пояснив він. — Ще зовсім недавно ми з Могилева не сміли й носа виткнути, бо і Азба-бей тут лютував, і розбійники повсюди чаїлися — у всіх ярах і на тому боці, у схованках, а тепер шлях безпечний, от ми і їздимо. Нехай Господь примножить дні хрептівського коменданта, а кожен день таким довгим зробить, який довгий шлях від Могилева до Кам'янця, а кожную годину так подовжить, щоб вона днем здавалася. Бо наш комендант, пан писар польний⁴⁵, воліє все більше у Варшаві відсиджуватися, а хрептівський комендант сам пильнував і розбійників вимів так, що ниньки їм Дністер за саму смерть страшніший.

— То пана Жевуського⁴⁶ нема у Могилеві? — запитала Бася.

— Він тільки військо привів і не знаю, чи й три дні тут сам пробув. Даруйте, ваша милость, тут кишмиш, а оце — фрукт, якого і в Туреччині нема, його здалеку привозять, з Азії, він там на пальмах росте... Пана писаря ниньки нема, та й кінноти теж нема, вона вчора несподівано до Брацлава подалася... Ось, пані, фініки вам обом, їжте на здоров'я... Зостався сам пан Гоженський⁴⁷ із піхотою, а кіннота вся пішла...

— Дивно мені, що кіннота вся пішла, — промовила Бася, запитливо поглянувши на Аз'ю.

— Коні, мабуть, застоялися, — відповів Тугай-беєвич, — адже зараз спокійно!

— У місті ходять чутки, що Дорош раптом заворушився, — сказав купець.

Аз'я розсміявся.

— А чим він коней годуватиме, снігом? — звернувся він до Басі.

— Пан Гоженський найкраще вашій милості це пояснить, — додав купець.

— Мені теж здається, що це нічого, — подумавши, сказала Бася, — якби щось було, чоловік мій перший про це знав би.

— Без сумніву, у Хрептові передусім стало б відомо, — мовив Аз'я. — Не бійтеся, ваша милость.

Бася підвела своє ясне обличчя на татарина і гордо роздула ніздрі.

— Це я боюся? Чудово! Звідкіля ти, милостивий пане, таке взяв? Чуєш, Евко, я — боюся!

Евка не відразу змогла відповісти. Вона дуже любила попоїсти, особливо їй подобалися солодощі, й тепер набила повен рот фініками, що не заважало їй, зрештою, кидати хтиві погляди на Аз'ю. Лишень проковтнувши, вона відповіла:

— Із таким офіцером і мені нічого не страшно!

І ніжно, значливо глянула у вічі молодому татарині. Він же, відтоді як вона стала для нього завадою, відчував до неї тільки гнів і таємну відразу. Не виказавши себе жодним жестом, він одповів, не підводячи очей:

— У Рашкові з'ясується, чи заслужив я вашу довіру!

Це прозвучало майже як погроза. Проте обидві жінки, які звикли до дивацтв юнака і його манери говорити й чинити, не звернули на це уваги. А втім, Аз'я відразу ж заквапився їхати далі, бо до Могилева вів крутий, важкий спуск, який треба було здолати завидна.

І вони рушили далі.

До самих узгір'їв їхали швидко. Там Бася хотіла пересісти на коня, але Аз'я вмовив її залишитися з Евою у санях, які взяли на аркани і надзвичайно обережно стали спускати зі схилу.

Аз'я увесь цей час ішов пішки при санях, майже не розмовляючи з жінками, цілком поглинутий їхньою безпекою і взагалі командою. Сонце зайшло все-таки раніше, ніж вони встигли здолати гори, тому загін черемисів, що йшов попереду, почав розводити вогнища. Біля кожного з них

стояв один черемис і безперервно підкидав у вогонь сухе галуззя. Подорожні просувалися вперед поміж багровими язиками полум'я і постатями черемисів. А позаду, за цими посталями, у нічному мороці й відблиску вогнищ виднілися розпливчасті, страхітливі обриси грізних урвищ.

Усе це було нове, цікаве, скидалося на небезпечну таємничу експедицію. Басина душа була на сьомому небі, а серце переповнювалося вдячністю до чоловіка — за те, що дозволив їй вирушити у невідомі краї, і до Аз'ї — за те, що він так уміло їх вів. Тільки тепер зрозуміла Бася, що таке жовнірські походи, дізналася, що таке труднощі, про які вона чула од військових, що таке круті, запаморочливі дороги. Шалена радість поїняла її. Вона, звісно, пересіла б на джанета, але їй кортіло побазікати з Евкою, полякати її. Коли передні загони зникали з очей у в'юнких ущелинах і починали перегукуватися дикими голосами, які відлунювали у заростях, Баська, обернувшись до Еви, хапала її за руки й казала:

— Ого! Розбійники лісові, а може, й орда!

Але Ева на саму думку про молодого Тугай-беєвича відразу заспокоювалася.

— Його й розбійники, й ординці шанують і бояться! — відповіла вона.

А трохи згодом, нахилившись до Басиноного вуха, прошепотіла:

— Хоч би й у Білгород, хоч би й у Крим, тільки б із ним...

Місяць уже високо піднявся в небо, коли вони проминули гори. І там, унизу, немовби на дні глибочної прірви, побачили купу вогнів.

— Могилів у нас під ногами, — озвався чийсь голос за спинами жінок.

Вони обернулися: позаду саней стояв Аз'я.

— Місто на дні яру лежить? — запитала Бася.

— Авжеж. Гори повністю затуляють його від холодних вітрів, — сказав він, нахилившись над ними обома. — Зауважте, милостиві пані, тут і клімат інший: тепло, затишно. І весна сюди днів на десять раніше приходить, аніж по той бік гір, і дерева раніше листям укриваються. Он бачите, сіріє щось на схилах — це виноград, поки ще під снігом.

Сніг лежав усюди, проте тут і справді було тепліше й затишніше.

У міру того, як вони поволі спускалися вниз, одні вогні з'являлися за одними, і їх дедалі більшало.

— Славне місто і досить велике, — промовила Ева.

— Бо татари під час селянської війни його не спалили — тут козацьке військо зимувало, а ляхів тут майже не було.

— А хто у ньому живе?

— Татари. Вони мають тут свій дерев'яний мінаретик, бо у Речі Посполитій кожному дозволено свою віру сповідувати. Ще волохи тут живуть, вірмени і греки.

— Греків я раз у Кам'янці бачила, — сказала Бася. — Вони, торгуючи, всюди проникають, хоч і живуть доволі далеко звідси.

— Поставлене місто теж незвично, — озвався Аз'я. — Сюди безліч людей приходять торгувати. Он те поселення на узбіччі, яке ми здалеку бачили, зветься Сербами.

— Уже в'їздимо, — мовила Бася.

Вони в'їхали у місто. Дивний запах шкур і кислоти вдарив їм у ніздрі. То був запах сап'яну, над вичинкою якого трудилися потроху всі жителі Могилева, особливо вірмени. Аз'я слушно казав — місто відрізняється од інших. Вікна будинків, збудованих на азіатський манер, мали густі дерев'яні решітки. У багатьох із них вікна взагалі не виходили на вулицю, зате з подвір'їв линув догори сніп вогнів. Вулиці не були забруковані, хоч каміння довкола вистачало. Подекуди височіли дивної форми будівлі з решітчастими, прозорими стінами. То були сушарні, де свіжий виноград перетворювався на родзинки. Запах сап'яну наповнював ціле місто.

Пан Гоженський, командував піхоти, попереджений черемисами про прибуття дружини хрептівського коменданта, виїхав верхи їй назустріч. Це був чоловік уже немолодий, який заїкався і шепелявив, бо обличчя його прошила яничарська куля. Коли він, безперестану заїкаючись, заговорив про зірку, «що зійшла на небеса могилевські», Бася мало не пирснула. Але прийняв він її як умів найгостинніше. У фортеці на них чекала вечеря і на диво зручний нічліг: свіжі й чисті пухові постелі, взяті в секвестр у багатих вірмен. Пан Гоженський, заїкаючись, розповів їм за вечерю, вже пізно ввечері, такі цікаві речі, що їх варто було послухати.

За його словами, якимсь неспокійним вітром повіяло несподівано із степів. Промайнула чутка, ніби потужний чамбул кримської орди, що стояв у Дороша, зненацька рушив до Гайсина і вгору від нього. До чамбулу пристало декілька тисяч козацьких кіннотників. Крім того, невідомо звідки прийшло чимало інших тривожних чуток, проте пан Гоженський не надто у них вірив.

— Зима надворі, — сказав він, — а відтоді як Господь Бог сотворив цей край, татари завше навесні починають ворухитися, позаяк обозів вони не мають і фуражу для коней вони з собою брати не можуть. Ми добре знаємо: турків тільки мороз на налігачі тримає, тож із першою травою жди гостей, але щоб узимку — ніколи у це не повірю.

Бася довго терпляче чекала, поки пан Гоженський усе виповість, а він затинався і ворухив губами, наче щось безупинно жував.

— А як же ви, ваша милість, розумієте просування орди до Гайсина? — нарешті запитала вона.

— А так розумію, що там, де стояли орди, коні всю траву з-під снігу вискубли, от і хочуть вони в іншому місці кіш закласти. І ще можливо, що орда, біля Дорошевого війська розташувавшись, не ладить із ним — це звична річ... Хоч і союзники вони, і воюють спільно, та варто жовнірам їхнім поряд опинитися — що на пасовиську, що на базарі, — і сутички не минути.

— Це правда, — підтвердив Аз'я.

— І ось іще що, — вів далі пан Гоженський, — вісті ці не directe^{*****} від наїзників прийшли, а від селян, та й тутешні татари раптом заговорили про це. Три дні тому пан Якубович язиків зі степу привіз, вони вісті ці підтвердили. Тому вся кіннота враз і виступила.

— То ваша милість тільки з піхотою тут залишився? — запитав Аз'я.

— І не кажіть! Сорок душ! Ледве вистачить для охорони фортеці, і якби лиш самі могилевські татари піднялися, та й то не знаю, як би я впорався.

— Але вони ж хоч не піднімуться? — запитала Бася.

— Не піднімуться, ні до чого їм. Більшість постійно у Речі Посполитій живе із дружинами й дітьми — це наші люди. Ну, а чужі — ті торгувати сюди прибули, не воювати. Це народ мирний.

— Я вашій милості п'ятдесят своїх липеків залишу, — запропонував Аз'я.

— Бог вам відборгує! Вельми ви мені цим допоможете, ваша милість, буде кого до нашої кінноти по вісті посилати. А й справді можете залишити?

— Можу. До Рашкова прибудуть загони тих ротмістрів, які колись до султана перейшли, а тепер забажали повернутися на службу Речі Посполитій. Кричинський, той без сумніву прийде з трьомастами коней.

Може статися, й Адурович, решта надійде згодом. Гетьман велів мені над ними взяти командування, і до весни, дай Боже, ціла дивізія збереться.

Пан Гоженський уклонився Аз'ї. Знав він його давно, але не надто цінував, як чоловіка сумнівного походження. Тепер, одначе, він знав, що Аз'я син Тугай-бея, звістку цю приніс перший караван, у якому нвірак їхав. Тому пан Гоженський пошанував зараз молодого татарина і за те, що в ньому тече кров великого, хоч і ворожого, войовника, і як офіцера, котрому гетьман доручив таке важливе діло.

Аз'я вийшов, щоб віддати накази, викликав до себе сотника Давида і сказав йому так:

— Давиде, сину Іскандера, ти з півсотнею коней у Могилеві залишишся, і нехай очі твої бачать, а вуха чують, що довкола коїться. А якщо Маленький Сокіл послання яке із Хрептова мені навздогін пошле, ти гінця затримаєш, листа відбереш і через вірного чоловіка мені відішлеш. Тут залишишся, аж поки я наказ надішлю, щоб повертався, а тоді, коли гонець мій скаже, що ніч стоїть, ти тихо місто покинеш, а коли скаже він, що день наближається, ти місто підпалиш, а сам на молдавський берег переправишся і підеш, куди буде наказано...

— Нехай буде так, як ти сказав, пане! — відповів Давид. — Очима дивитися буду, вухами слухати. Гінців від Маленького Сокола затримаю і, листи у них відібравши, тобі через вірного чоловіка передам. Залишуся тут, аж доки наказ твій одержу, а тоді, коли гонець твій скаже, що ніч стоїть, — спокійно місто покину, а коли скаже він, що день наближається, — я місто підпалю, сам же на молдавський берег переправлюся і піду, куди буде наказано.

Наступного дня, ледь засіріло, загін, зменшений на п'ятдесят коней, пустився знову в дорогу. Пан Гоженський провів Басю за могилівську ущелину, виголосив, заїкаючись, прощальну промову і повернувся до Могилева, а подорожні поквапилися до Ямпоя.

Аз'я був надзвичайно веселий і так підганяв людей, що Бася аж здивувалася.

— Чого це ти, милостивий пане, так квапишся? — запитала вона.

А він їй відповів:

— Всякий до щастя свого квапиться, а на мене воно у Рашкові очікує.

Ева, сприйнявши, що це сказано для неї, усміхнулася ніжно і, набравшись сміливості, промовила:

— Тільки-от батько мій...

— Пан Нововейський ні в чому завадити мені не зможе, — відповів татарин.

І зловісна блискавиця промайнула у його погляді.

У Ямполі вони майже не застали війська — піхоти там ніколи й не було, а кіннота вся покинула місто: не більш як двадцять осіб залишилося у маленькому замку, радше у його руїнах... Ночівля їм була приготовлена, але спала Бася кепсько, звістки почали тривожити її. Передусім вона подумала, як схвилюється Міхал, коли виявиться, що чамбул Дорошенка й справді знявся з місця. Бадьорила її тільки думка, що таке навряд чи можливе. Спадало в голову, що ліпше б вернутися, взявши для безпеки частину жовнірів Аз'ї, але мучили різні сумніви. Адже Аз'я, покликаний посилити Рашківський гарнізон, міг дати їй лише невелику охорону, яка у разі справжньої небезпеки виявилася б недостатньою. До того ж дві третини шляху були вже пройдені, а в Рашкові на них чекав знайомий офіцер і сильний гарнізон. Зміцнений командою молодого Тугай-бея й загонами татарських ротмістрів, він міг вирости у значну могуть. І, зваживши усе це, Бася вирішила їхати далі.

Та спати вона не могла. Уперше за час подорожі її огорнула така тривога, ніби над нею нависла невідома небезпека. Можливо, тривога посилилася через ночівлю в Ямполі — місто було страшне, криваве. Бася знала про це з розповідей чоловіка і пана Заглоби. Тут за часів Хмельницького стояли під командою Бурляя головні сили подільських різунів; сюди зганяли полонених і переправляли їх на східні базари або умертвляли страшною смертю; нарешті, сюди навесні 1651 року⁴⁸, під час багатолюдного ярмарку, ввірвався пан Станіслав Ланцкоронський, воєвода брацлавський, і вчинив страшну різанину, згадка про яку свіжа була у всьому Придністров'ї.

І тому криваві спогади витали над цілим поселенням, тут і там чорніли ще попелища, а зі стін маленького напівзруйнованого замку, здавалося, дивились убиті козаки й поляки з білими обличчями. Бася була відважна, але духів боялася, а подекуди, що в самому Ямполі, у гирлі Шумилівки й на поближніх Дністровських порогах щодня опівночі чути великий плач і стогнання, а вода у місячному сяйві стає червоною, немовби забарвлена кров'ю. На думку про це прикрою тривогою бралось Басине серце. Вона мимоволі вслухалася у нічну тишу, чи не долинають крізь шум порогів плачі й стогони. Та чути було тільки протяжне жовнірське «Чу-ва-ай!».

І пригадалася Басі тиха хрептівська світлиця, чоловік, пан Заглоба, привітні обличчя пана Ненашинця, пана Мушальського, пана Мотовила, пана Снітка й інших, і вперше відчула Бася, як далеко вона від них, ой, далеко, у чужому краї, і така взяла її журба за Хрептевом, що захотілося плакати.

Заснула вона аж над ранок, і снилися їй дивні сни. Бурляй, різуні, татари, криваві картини різанини мелькали у сонному її мозку, і в цих картинах вона увесь час бачила обличчя Аз'ї, але то був ніби зовсім і не Аз'я, а козак, або дикий татарин, або сам Тугай-бей.

Уранці вона встала, радіючи, що ніч із її жахливими видіннями вже позаду. Решту дороги Бася вирішила їхати на джанеті: і розім'ятися, і дати можливість Аз'ї поговорити з Евою наодинці, адже Рашків був уже близько, і їм треба було вкупі подумати, як оголосити про все старому Нововейському і дістати від нього благословення. Аз'я, подавши їй власною рукою стремено, сам не підсів, одначе, у сани до Еви. Спершу він понісся вперед, у голову загону, потім наблизився до Басі.

Вона, враз помітивши, що загін став іще меншим після Ямполя, звернулась до молодого татарина:

— Я бачу, милостивий пане, ти і в Ямполі частину своїх людей залишив?

— П'ятдесят коней, так само, як і в Могилеві, — відповів Аз'я.

— Навіщо ж?

Він дивно усміхнувся — губа трохи піднялася, як у злого, вищиреного пса, — і аж за хвилю відповів:

— Бо хочу мати в запасі цих жовнірів, щоб убезпечити дорогу назад вашій милості.

— Коли військо зі степів повернеться, його й так достатньо буде.

— Військо так швидко не повернеться.

— Звідкіля ти це знаєш, милостивий пане?

— Вони мусять добре впевнитися, що діється у Дороша, а на це їм знадобиться три, а то й чотири тижні.

— Ну, якщо так, тоді ти слушно зробив, милостивий пане, що залишив своїх людей.

Якийсь час вони їхали мовчки. Аз'я щомиті поглядав на рожеве личко Басі, наполовину прикрите піднятим коміром делії і каптуром, і за кожним разом заплющував очі, немовби намагаючись закарбувати у пам'яті її розкішний образ.

— Тобі, милостивий пане, конче треба поговорити з Евою, — знову почала Бася. — І взагалі, ти мало з нею говориш, їй часом навіть дивно це. Адже ви невдовзі перед обличчям пана Нововейського постанете... Мені й самій неспокійно... Вам би порадитися, з чого почати.

— Я спершу з вашою милостю хотів би поговорити, — дивним голосом відповів Аз'я.

— То чом же ти, милостивий пане, не починаєш?

— Бо чекаю на посланця з Рашкова. Я сподівався уже в Ямполі його застати. Ось і виглядаю.

— А до чого тут гонець?

— Он, здається, їде! — відповів, уникаючи відповіді, молодий татарин.

І поскакав уперед, але відразу ж і повернувся.

— Ні, це не він! — сказав Аз'я.

В усій його постаті, у словах, у погляді, у голосі було щось таке тривожне й гарячкове, що тривога ця передалася й Басі. Проте до того часу ані найменшої підозри не закралося їй у душу. Неспокій Аз'ї легко пояснювався близькістю Рашкова і грізного Евиного батька, але в Басі чогось було так тяжко на душі, ніби вирішувалася її власна доля.

Під'їхавши до саней, вона декілька годин поспіль трималася біля Еви і розмовляла з нею про Рашків, про батька й сина Нововейських, про Зосю Боску, нарешті, про околиці, що ставали дедалі дикішими і страхотливо пустельними. Правда, пустельними вони стали відразу за Хрептовом, але там принаймні від часу до часу на видноколі вився димок, що означав якесь людське поселення, можливо, хутір. Тут же не було жодних слідів людини, і, якби Бася не знала, що їде до Рашкова, де живуть люди і стоїть польський гарнізон, вона могла б подумати, що її везуть кудись у невідомі пустелі, у чужі землі, на край світу.

Розглядаючись довкола, Бася мимоволі притримала коня і незабаром відстала од саней і заgonу. За хвилину до неї пристав Аз'я. Чудово знаючи тутешні місця, він заходився показувати їх і називати.

Але тривало це недовго, бо земля зненацька запарувала. Напевно, зима у цій південній стороні була менш сувора, аніж у лісистому Хрептові. Подекуди у ярах, розпадинах, на гірських виступах і на північних схилах гір лежав, щоправда, сніг, проте земля не всуціль була нам укрита, вона чорніла заростями чагарника або поблискувала вологою пожухлою травою.

Саме від цієї трави підіймалася тепер летюча біляста імла і пливла низько над землею, тому здалеку здавалося, немовби велика вода повністю заповнила долини й широко розлилася всією рівниною місцевості. Відтак імла почала здійматися дедалі вище, заступаючи сонячне світло і змінюючи погоду днину на імлисту й похмуру.

— Завтра дощ буде, — сказав Аз'я.

— Тільки б не сьогодні. Чи далеко ще до Рашкова?

Тугай-беєвич окинув поглядом ледве помітні в тумані околиці й відповів:

— Звідси вже ближче до Рашкова, аніж назад до Ямполя.

І глибоко зітхнув, ніби великий тягар упав у нього з плечей.

Цієї миті з боку загону почувся кінський тупіт, і в тумані замаячив вершник.

— Халім! Це він! — заволав Аз'я.

Це й справді був Халім: порівнявшись з Аз'єю і Басею, він зіскочив із бахмата і почав бити чолом у стремено молодого татарина.

— Із Рашкова? — спитав Аз'я.

— Із Рашкова, пане мій! — відповів Халім.

— Що там чути?

Старий підняв до Басі бридке, висохле від важких трудів обличчя, немов питаючи поглядом, чи можна говорити при ній.

— Говори сміливо! — сказав Тугай-беєвич. — Війська вийшли?

— Так, пане! Жменя лишилася.

— Хто їх повів?

— Пан Нововейський.

— А Піотровичі виїхали до Криму?

— Давно вже. Залишилися тільки дві жінки і старий пан Нововейський із ними.

— Де Кричинський?

— На тому березі. Чекає!

— Хто там із ним?

— Адурович зі своїм загonom. Обидва б'ють тобі чолом, сину Тугай-бея, і віддаються під владу твою — і вони, і ті, хто не встиг іще підійти.

— Добре! — сказав Аз'я, і очі в нього загорілися. — Негайно мчи до Кричинського і накажи йому Рашків захопити.

— Воля твоя, пане!

Халім за мить скочив на коня і щез, як привид, у тумані...

Страшним і зловісним вогнем палало обличчя Аз'ї. Вирішальна, довгоочікувана хвилина, хвилина найвищого його щастя настала... Проте серце в нього билося так сильно, що йому забракло дихання... Якийсь час він мовчки їхав поруч із Басею і, аж коли відчув, що голос його не підведе, звернув до неї незглибимі ясні очі й промовив:

— Тепер мені треба поговорити з вами відверто, ваша милість...

— Слухаю, — відповіла Бася, пильно вдивляючись у нього, неначе сподіваючись прочитати щось у зміненому його обличчі.

***** Безпосередньо (лат.).

РОЗДІЛ XXXVIII

Аз'я на своєму бахматі впритул, стремено до стремена, наблизився до Басиноного джанета і ще зо два десятки кроків їхав мовчки. Увесь цей час він намагався заспокоїтись і не міг збагнути, чому це так важко йому, якщо вже Бася у нього в руках і ніхто в цілому світі не зможе тепер її відібрати. Та він і сам того не знав, що в душі його, всупереч усякій очевидності, жевріла іскорка надії на те, що жадана жінка відповість йому взаємністю. Надія була слабка, але жадав він цього так сильно, що його трясло як у лихоманці. Ні, не простягне йому рук жадана, не впаде в його обійми, не скаже слів, про які він мріяв цілісінькими ночами: «Аз'я, я твоя!» — не припаде вустами до його вуст, він знав це... Але як сприйме вона його слова? Що скаже? Чи знепритомніє, як голуб у пазурах яструба, і дозволить узяти себе, як той самий безсилий голуб? Чи у сльозах стане благати про пощаду, чи криком жаху наповнить пустельні місця? Чи на краще усе це, чи на гірше? Такі запитання роїлися в голові у татарина. А тим часом настала пора відкинути всяке удавання, зняти личину і відкрити їй справжнє, страшне своє обличчя... Страх! Тривога! Ще, ще хвилина — і все здійсниться!

Зрештою задушливий неспокій, як це буває у диких звірів, переходив у лютість... І він почав розпалювати її в собі.

«Хоч би як там було, — думав він, — вона моя, моєю зараз буде і завтра буде моєю, а потім — їй уже не повернутися до чоловіка, тільки й лишиться, що за мною іти...»

На цю думку дика радість спалахнула у ньому, і він заговорив раптом голосом, який йому самому видався чужим:

— Ви, ваша милість, досі не знали мене!..

— У цьому тумані вельми голос у тебе змінився, — з певним хвилюванням відповіла Бася, — і справді ніби хтось інший говорить.

— У Могилеві військ нема, і в Ямполі нема, і в Рашкові нема! Я один тут над усіма пан!.. Кричинський, Адурович та інші — раби мої, бо я князя, владаря, син, я їм візир, я їм мурза найвищий, я вождь їм, як Тугай-бей був вождь, я їм хан, я один маю силу, і все тут мені підвладне...

— Чому ти, милостивий пане, кажеш мені це?

— Ви, ваша милость, досі не знали мене... Рашків уже близько... Я хотів стати гетьманом татарським, Речі Посполитій служити, але пан Собеський не дозволив... Відтепер не польський я татарин і нікому не підвладний, я сам великі чамбули поведу, на Дороша або на Річ Посполиту, це вже як ви, ваша милость, забажаєте, як ви мені накажете!

— Як я накажу?.. Аз'я, що з тобою?

— А те зі мною, що всі тут мої раби, а я — твій раб! Що мені гетьман! Дозволив чи не дозволив! Слово, ваша милость, скажи, і я Акерман тобі до ніг покладу, і Добруджу теж, і ті орди, що в улусах тут живуть, і ті, що у Дикому полі кочують, і ті, що у зимівниках, усі твоїми рабами стануть, як я — твій раб... Накажеш, я хана кримського не послухаюсь, і султана не послухаюсь і з мечем супроти них піду, допомогу подам Речі Посполитій, і нову орду у краї цьому створю, і буду ханом у ній, а ти одна повелівати мною будеш, тобі одній я битиму чолом і про прихильність, про милість благатиму!

Він перегнувся у сідлі, і, обійнявши за талію спантеличену і немовби оглушену його словами жінку, вів далі уривчасто й хрипко:

— Невже не знала ти, що я одну тебе кохаю!.. А натерпівся ж як... Я й так тебе візьму!.. Ти моя вже і будеш моєю!.. Ніхто не вирве тебе у мене з рук! Ти моя! Ти моя! Ти моя!

— Боже праведний! Мати Божа!

Він так стискав її в обіймах, ніби хотів задушити... Коротке дихання виривалося з його губ, очі взялися пеленою, нарешті він витяг її зі стремен, із сідла й посадив просто перед собою, притискаючи груддю до своїх грудей, і сині його губи, жадібно розкрившись, ніби паща рибини, шукали її губ.

Вона навіть не скрикнула, але з несподіваною силою стала опиратися. Між ними зав'язалася боротьба, чулося тільки шумне дихання обох. Різкість його рухів і близькість обличчя повернули її до тям. Дар ясновидіння зійшов на неї, як сходить на потопельників. У одну мить вона якнайчіткіше усвідомила ситуацію. Передусім, що земля розійшлася у неї під ногами, відкривши бездонну яругу, куди він нестримно тягнув її. Вона побачила його пристрасть, його зраду, свою страшну долю, свою неміч і безпорадність, відчула тривогу, безмірний біль і печаль, але водночас полум'я лютого гніву спалахнуло в ній, і оскаженість, і жага помсти.

Така душевна сила була у цієї рицарської дитини, у коханої дружини найвідважнішого жовніра Речі Посполитої, що тієї страшної хвилини першою її думкою було: «Помститися!», після вже: «Врятуватися!» Розум її напружився до межі, і ясність мислення стала як у потопельників. Руки її почали намацувати зброю і нарешті наткнулися на костяне дуло його східного пістолета. Проте водночас Бася збагнула: якщо навіть пістолет заряджений і вона встигне звести курок, то перше, ніж стисне долоню, приставить дуло до його голови, він неминуче схопить її за руку і позбавить останньої можливості врятуватися.

І тому Бася вирішила діяти інакше.

Усе сталося на млі ока. Він і справді вгадав її намір і блискавично викинув руку вперед, але руки їхні розминулися, і Бася з усією силою молодості, мужності й відчаю шмагнула його костяною рукояттю пістолета поміж очей.

Удар був такий страшний, що Аз'я, навіть не скрикнувши, упав навзнік, як підкошений, потягнувши її за собою.

Бася мерцій підвелася і, скочивши на свого джанета, вихором помчала геть від Дністра у глиб степу. Завіса туману закрилася за нею.

Кінь, притиснувши вуха, сліпма мчав серед скель, ущелин, ярів, вирв. Будь-якої миті міг він упасти з кручі, будь-якої хвилини міг розбитися укупі з вершницею об скелясті виступи, та Басі все вже було байдуже. Не було для неї страшнішої небезпеки, ніж татари і Аз'я... І дивна річ! Тепер, коли вона вирвалася із рук хижака і він, скоріш за все мертвий, лежав серед каміння, над усіма її почуттями переважала тривога. Притиснувшись обличчям до кінської гриви, скачачи в тумані, як сарна, переслідувана вовками, вона боялася тепер Аз'ї незрівнянно більше, аніж тоді, коли була в його обіймах. Страх і безсилля поїняли її, вона відчувала себе кволою, заблудлою, самотньою і покинутою напризволяще дитиною. Якись плачливі голоси озвалися у неї в серці й почали кликати, жалібно стогнучи: «Міхале, врятуй! Міхале, врятуй!»

А джанет мчав далі й далі. Гнаний чудовим інстинктом, він перескакував через виломи у скелях, спритно обходячи гострі виступи, аж поки нарешті скельний ґрунт перестав дзвеніти у нього під копитами — напевно, вирвався на рівну луговину, які простягалися тут поміж ярами.

Кінь увесь був змилений, він шумно дихав, роздуваючи ніздрі, одначе мчав і мчав.

«Куди втікати?» — подумала Бася.

І відразу ж сама відповіла:

«До Хрептова!»

Але нова тривога стиснула їй серце на думку про те, який далекий шлях на неї чекає через страшну, безкраю пустелю. І ще їй згадалося, що Аз'я позалишав загони татар у Могилеві та Ямполі. Без сумніву, всі татари у змові, всі вони служать Аз'ї, тому, зловивши, неодмінно доправлять її до Рашкова. І Бася вирішила чимглибше піти у степ, і тільки потім повернути на північ, минаючи придністровські поселення.

Це мало сенс іще й тому, що погоня, якщо така буде, безперечно попрямує вздовж берега. До того ж у степу може зустрітися польський загін, який повертатиметься до фортеці.

Джанет поступово сповільнював біг. Бася, будучи досвідченою наїзницею, відразу зрозуміла, що треба дати йому перепочити, аби не занапастити. Ясно було й те, що залишитися їй серед цих неозорих степів без коня рівнозначно загибелі.

Бася стримала біг джанета і якийсь час їхала ступою. Імла розсіювалася, від бідолашного коня валила гаряча пара.

Бася почала молитися.

Зненацька у тумані, за декілька сотень метрів за нею, почулося кінське іржання.

Волосся у неї на голові наїжачилося.

— Свого зажену, але й тих теж! — промовила вона голосно.

І припустила джанета.

Якийсь час скакун летів наче голуб, переслідуваний рогом^{*****}. Мчав він так досить довго, з останніх уже сил, та вдалині й досі чулося іржання. І було в цьому іржанні, що долидало з туману, щось до болю сумне і грізне. Після першої тривоги Басі, одначе, спало на думку, що якби на коні, який її переслідував, сидів хтось, кінь би не іржав: вершник, аби не виказати себе, примусив би його мовчати.

«Не інакше як бахмат Аз'ї біжить за моїм», — подумала Бася.

Вона дістала з кобури при сідлі обидва пістолети, але обережність виявилася зайвою. За хвилину щось зачорніло у поріділій імлі й з'явився бахмат Аз'ї. Побачивши Басино коня, він вистрибцем підбіг до нього, роздуваючи ніздрі й коротко, уривчасто форкаючи. Скакун одразу відповів йому.

— Кось, кось! — покликала Бася.

Бахмат, що звик до людських рук, підійшов до неї і дозволив узяти себе під вуздечку. Бася піднесла очі до неба й промовила:

— Хвала тобі, Господи!

Справді, те, що у неї опинився кінь Аз'ї, було для Басі обставиною надзвичайно сприятливою.

По-перше, два найкращих у загоні коня були у неї в руках; по-друге, тепер вона могла міняти коней і, нарешті, по-третє, те що кінь Аз'ї прийшов сюди, означало: погоня вийде не скоро. Якби бахмат пішов за загоном, татари, стривожившись, без сумніву, негайно б повернулися шукати свого вождя. Тепер же, можливо, їм і на думку не спаде, що з Аз'єю щось трапилось, і на пошуки вони вирушать, тільки схвилювавшись надто довгою його відсутністю.

«А я на той час буду вже далеко», — подумала Бася.

Тут їй удруге пригадалося, що в Ямполі й у Могилеві стоять загони Аз'ї.

«Щоб їх обминути, треба чимглибше у степ піти, а до річки наблизитися хіба що в околицях Хрептова. Хитро розставив пастки цей страшний чоловік, але Бог убереже мене від них!»

Подумавши так, вона зміцнилася духом і почала готуватися до подальшої дороги.

При дерев'яному сідлі Аз'євого коня Бася знайшла мушкет, ріг із порохом, торбинку з кулями і торбинку з конопляним сім'ям, яке татарин мав звичку гризти. Підтягнувши стремена бахмата по своїй нозі, вона подумала, що буде, як птаха, всеньку дорогу харчуватися цим сім'ям, і ретельно приховала торбинку.

Бася вирішила обминати людей і хутори, бо в такому безлюдді від людини можна чекати радше зла, аніж добра. Серце її стискалося на думку, чим годувати коней. Вони можуть, звісно, вискубувати траву з-під снігу, мох зі скелястих розколин, ну а якщо все-таки здохнуть від поганого корму і важких переходів? А щадити їх їй не можна...

Страшно було й заблукати у цій пустелі. Добре б триматися дністровського берега, але такий шлях не для неї. Що буде, коли вона заглибиться у похмурі лісові хащі, неозорі, без доріг? Як дізнається, чи на північ вона рухається, якщо настануть туманні днини без сонця і ночі без зірок? Те, що ліси кишать дикими звірами, не вельми її турбувало: вона мала відважне серце і зброю. Вовчі зграї були, щоправда, небезпечними, та вона більше боялася людей, аніж звірів, а найбільше боялася заблукати.

— Бог покаже мені дорогу і дозволить повернутися до Міхала, — гучно сказала вона.

Перехрестившись, Бася втерла рукавом своє змарніле обличчя — вологе, воно мерзло, — відтак зірко оглянула околиці й пустила коней чвалом.

***** Р а р і г — птах породи яструбиних.

РОЗДІЛ XXXIX

Тугай-беєвича ніхто й не думав шукати, і він лежав у пустельному місці, аж поки прийшов до тями.

Отямившись, він сів і, силкуючись збагнути, що з ним сталося, почав озиратися довкола.

Проте бачив він усе немовби в напівморозу і невдовзі усвідомив, що бачить тільки одним оком, та й то кепсько. Друге було вибите або залите кров'ю.

Аз'я підніс руки до обличчя. Пальці його намацали закипілу кров на вусах. У роті теж було повно крові, він давився, кашляв, плював нею. Страшний біль пронизав обличчя, він обмацав його вище від вусів, проте відразу ж зі стогоном відсмикнув пальці.

Своїм ударом Бася роздробила йому перенісся.

Хвилину він сидів непорушно, потім розгледівся одним своїм оком, котре якось іще бачило світло, помітив у розколінні трохи снігу, підповз туди і, набравши його повну пригорщ, приклав до розбитого обличчя.

Йому відразу стало набагато легше. Коли сніг танув, рожевими струменями стікаючи йому на вуса, він знову набирив його у жменю і знову прикладав. А потім узявся жадібно їсти сніг, це теж давало полегшення. Через певний час він перестав відчувати страшенну важкість у голові й згадав, що з ним трапилося. Але першої миті не відчув ані люті, ані гніву, ані відчаю. Тілесний біль заглушив у ньому решту почуттів, залишивши одне-однісіньке бажання — врятуватися будь-що.

Проковтнувши ще кілька пригорщей снігу, Аз'я почав видивлятися свого коня: коня не було. Тоді він зрозумів: якщо не хоче чекати, поки липеки його хопляться, мусить іти пішки.

Він спробував підвестися, спершись на руки, та аж завив від болю і знову сів.

Просидівши з годину, він знову зробив зусилля підвестися. Цього разу йому це вдалося, він підвівся і, обіпершись спиною об скелю, зумів утриматися на ногах. Але як подумав про те, що доведеться одірватися від опори і ступити крок у простір, а за ним другий і третій, почуття такого безсилля і страху охопило його, що він ледве знову не сів.

Проте все-таки переборов себе, витяг шаблю і, спираючись на неї, рушив уперед. Вийшло. Ступивши декілька кроків, Аз'я відчув, що ноги й тіло у нього сильні, що він чудово володіє ними, от тільки голова наче не своя, як важенна гиря, тягне то праворуч, то ліворуч, то назад, то вперед. Цю надто важку голову доводилося нести надзвичайно обережно — так страшно було впустити її і розбити об камінь.

Часом голова паморочилася, здавалося, що він ходить по колу, темніло в однісінькому здоровому оці, і тоді він обіруч спирався на шаблю.

Поволі запаморочення меншало, натомість сильнішав біль і так свердлов у лобі, в очах, у всій голові, що Аз'я аж вив.

Це виття відлунювало у скелях, і так він ішов серед пустелі скривавлений, страшний, схожий більше на упира, ніж на людину.

Смеркалося вже, коли він почув попереду кінський тупіт.

Це був татарський десятник, який приїздив по накази.

Того вечора в Аз'ї ще вистачило сил вислати погоню, після чого він упав на шкури і три наступних дні нікого не хотів бачити, окрім грека-цирульника, котрий бинтував йому рани, і Халіма, який цирульникові допомагав. Аж на четвертий день до Аз'ї повернулася мова, а з нею й усвідомлення того, що трапилося.

І відразу ж гарячкова його думка помчала слідом за Басею. То він бачив, як вона біжить серед скель, у безкрайому степу, то птахою, що відлітала назавжди, бачив її у Хрептові, в обіймах чоловіка, і видовище це викликало у нього біль, пекучіший, ніж біль від рани, а з ним печаль, а з печаллю відчуття сорому.

— Втекла! Втекла! — повторював він без упину, і лють душила його. Часом здавалося, що він знову непритомніє.

— Горе мені! — відповідав він Халімові, коли той намагався його заспокоїти і запевняв, що Басі не втекти від погоні, і відкидав ногами шкури, якими старий татарин укривав його, і погрожував ножом йому і грекові, і вив диким звіром, і схоплювався з місця, щоби мчати, наздогнати її, а потім у гніві й дикій пристрасті задушити власними руками.

Іноді він марив у гарячці. Якось покликав Халіма і звелів негайно принести йому голову маленького рицаря, а дружину його, зв'язавши, замкнути у коморі. Бувало, він розмовляв із нею, благав, погрожував, а то й простягав руки, щоб обійняти її. Нарешті впадав у глибокий сон і спав

цілу добу. Натомість, коли прокинувся, гарячка зовсім відпустила його і він зміг прийняти Кричинського й Адуровича.

Їм це було дуже пильно, бо вони не знали, що діяти. Правда, військо, яке вийшло з міста на чолі з молодим Нововейським, мало повернутися аж за два тижні, та що як воно раптом зробить це раніше? Звісно, Кричинський з Адуровичем лише вдавали, немовби хочуть повернутися на службу Речі Посполитій, усім верховодив тут Аз'я. Він один міг дати їм указівки, він один міг розтлумачити, що нині ліпше: мерщій іти назад, у султанські землі, чи вдавати й далі, і як довго вдавати, ніби вони служать Речі Посполитій? Обидва добре знали, що сам Аз'я врешті-решт зрадить Річ Посполиту, але можливо, одначе, що він звелить їм зачекати зі зрадою до початку війни, аби потім мати від цього якнайбільшу користь. Його вказівки були для них наказом: він накинув їм себе у вожді як голова усього діла, як найхитріший і найвпливовіший чоловік, нарешті, як син Тугай-бея — ушавленого серед ординців войовника.

Вони сквапливо підійшли до його ліжка й заходилися ревно бити поклони, а він у відповідь привітав їх, дивлячись одним оком з-під перев'язок, слабій ще, але бадьорій. І почав так:

— Я нездужаю. Жінка, котру я хотів для себе викрасти, вирвалась у мене з рук, поранивши мене рукояттю пістоleta. То була дружина коменданта Володийовського... Нехай його візьме мор і увесь його рід!..

— Нехай буде так, як ти сказав, пане! — відповіли обидва ротмістри.

— Нехай пошле вам Аллах, правовірні, щастя і благополуччя!..

— І тобі, пане!

І відразу ж заходилися обговорювати, як треба їм діяти.

— Зволікати не можна, слід іти до султана, не дожидаючись війни, — почав Аз'я, — бо після того, що сталося з тією жінкою, вони перестануть нам довіряти і шаблями на нас ударять. Та ми раніше завдамо їм удару і спалимо це місто в ім'я Аллаха! А ту жменю жовнірів, яка тут залишилася, у ясир візьмемо, вкупі з жителями, підданими Речі Посполитої, а добром волохів, вірмен і греків між собою поділимося і за Дністер подамося, у султанські землі.

У Кричинського й Адуровича, котрі геть здичавіли, віддавна кочуючи і грабуючи вкупі з дикою ордою, при цих словах загорілися очі.

— Завдяки тобі, пане, — промовив Кричинський, — нас пустили в це місто, яке Аллах віддає нам нині...

— Нововейський не чинив вам перепон? — запитав Аз'я.

— Нововейський думав, що ми на службу Речі Посполитої переходимо, він знав, що ти підходиш, аби з'єднатися з нами, і тому нас мав за своїх, як тебе за свого вважає.

— Ми стояли з молдавського боку, — втрутився Адурович, — але обидва з Кричинським у гостину до нього наїжджали, і він приймав нас як шляхтичів і так казав: нинішнім своїм учинком ви давні гріхи спокутуєте, а позаяк гетьман вам за порукою Аз'ї прощає, чого ж мені на вас вовком дивитися? Він хотів навіть, щоб ми у місто ввійшли, але ми так відповіли: «Не ввійдемо, аж поки Аз'я, син Тугай-бея, вручить нам дозвіл від гетьмана...» Наостанок він іще бенкет нам учистив і просив, щоб за містом наглядали...

— На бенкеті тому, — додав Кричинський, — бачили ми батька його і поважну жінку, котра чоловіка у полоні розшукує, і ту дівицю, з якою Нововейський одружитися надумав.

— А! — скрикнув Аз'я, — я й забув, що вони усі тут!.. А панну Нововейську я сам привіз!

І плеснув у долоні, а коли, за мить, з'явився Халім, сказав йому так:

— Нехай липеки мої, як вогонь у місті побачать, мерщій кинуться на жовнірів, що у фортеці залишилися, і переріжуть їм горлянки, а жінок і старого шляхтича нехай зв'яжуть і стережуть до мого наказу.

Відтак звернувся до Кричинського й Адуровича:

— Сам я допомагати вам не буду, слабкий ще, проте на коня все-таки сяду, щоб глянути хоч би. Ну, приятелі любі, починайте, починайте!

Кричинський з Адуровичем стрімголов кинулися до дверей, а він вийшов слідом за ними і, звелівши подати собі коня, під'їхав до частоколу, щоб із брами високої фортеці спостерігати за тим, що відбувається у місті.

Чимало липеків почали перелазити через частокіл, щоб із валу насолодитися виглядом різанини. Ті з жовнірів Нововейського, хто не пішов у степ, побачивши юрбу татар, вирішили, що буде якесь видовище, і враз змішалися з ними без тіні тривоги чи підозри. А втім, було тієї піхтури не більш як зо два десятки, решта сиділа собі спокійно у шинках.

Тим часом загони Адуровича й Кричинського на млі ока розсипалися містечком. Були у тих загонах майже тільки липеки і черемиси, тобто колишні жителі Речі Посполитої, переважно шляхта, але вони вже давно покинули межі країни і за час своїх поневірянь стали цілком схожими на

диких татар. Жупани їхні подерлися, майже на всіх були тепер овечі кожухи, надіті просто на голі тіла, задубілі від степового вітру й диму вогнищ. Проте зброю вони мали кращу, ніж дикі татари: у всіх шаблі, луки з гартованими стрілами, а в багатьох і самопали. Обличчя ж у них були жорстокі й кровожерні, як і обличчя їхніх добрудзьких, білгородських і кримських співбратів.

Вони розсипалися містечком, пронизливо волаючи, щоб криком збудити, підбурити один одного на вбивства і грабунки. Та хоч багато хто з них, за звичаєм, уже тримав ножі в зубах, тутешні жителі, як і в Ямполі, — волохи, вірмени, греки й татари-купці — дивилися на них без щонайменшої недовіри. Усі крамниці були відчинені, купці сиділи біля них на лавах, потурецькому схрестивши ноги і перебираючи намистини чоток. Крики татар тільки розбудили цікавість, скидалося на те, що затівається якесь ігрисько.

Та ось зненацька на рогах базарного майдану піднялися вгору стовпи диму, і всі липеки гуртом так страшно зойкнули, що смертельний страх поїняв волохів, вірмен і греків, жінок і дітей.

Одразу ж заблищали шаблі, й злива стріл сипнула на мирних жителів. Крики жертв, гуркіт дверей і віконниць, що зачинялися, змішалися з тупотінням кінських копит і виттям грабіжників.

Майдан затягло димом. Почулися вигуки: «Горе нам! Горе!» Липеки вже ламали крамниці, вривалися у будинки, витягали за волосся переляканих жінок, викидали надвір меблі, сап'ян, усякий крам, постелі, з яких полетіла вгору хмара пір'я. Зусібіч почувся стогін заколюваних чоловіків, лемент, виття собак, ревіння худоби, яку пожежа застигла у задніх прибудовах. Червоні язики полум'я, що їх видно було навіть при світлі дня на тлі чорних клубів диму, вистрілювали дедалі вище у небо.

А у фортеці вершники Аз'ї ще на початку різанини накиннулися на переважно беззбройних піхотинців.

Борні не було взагалі: кільканадцять ножів несподівано встромилися у груди полякам, потім нещасним повідтинали голови і позносили їх до копит коня Аз'ї.

Тугай-беєвич дозволив більшості своїх липеків узяти участь у кривавій роботі зі співбратами, сам же стояв і дивився.

Дим затуляв діяння рук Кричинського й Адуровича, запах гару долинув аж до фортеці. Містечко палало як гігантське вогнище, все затягло пеленою

диму. Часом у диму лунав постріл із самопалу, як грім у хмарах, часом пробігав хтось, тікаючи, або група татар переслідувала когось.

Аз'я все стояв і дивився, відчуваючи радість у серці. Скажена посмішка — ще лютіша від того, що боліла підсохла рана, — розтягала його губи, білі зуби поблискували між ними. Не лише радістю, а й пихою повнилося серце молодого татарина. Нарешті-таки він скинув із себе тягар удавання, уперше дав волю ненависті, так багато років приховуваній, уперше був самим собою, істинним Аз'єю, сином Тугай-бея...

Але водночас страшний жаль огорнув його від того, що Бася не бачить цієї пожежі, цієї різанини, не бачить його, Аз'ї, у новій ролі. Пристрасть і до того ж дика жага помсти розпирали його.

«Отут би вона стояла біля коня, — думав він, — і я б за волосся її тримав, а вона чіплялася б за мої ноги, а потім я взяв би її і в губи став цілувати, і була б вона моя, моя, моя... рабиня!»

Од відчаю його утримувала одна лиш надія, що загони, послані навздогін Басі, або ті, які він залишив дорогою, повернуть її. Він чіплявся за цю надію як потопельник за соломину, і це давало йому сили. Він не міг змиритися із втратою Басі, навпаки, без упину мріяв про ту хвилину, коли знайде її і заволодіє нею.

Він стояв біля брами, аж доки різанина у містечку вщухла, а вщухла вона невдовзі, бо загони Адуровича й Кричинського налічували майже стільки ж людей, скільки їх було у всьому Рашкові. Тільки пожежа перенесла людські стогони й бушувала до самісінького вечора. Аз'я зліз із коня й повільним кроком попрямував до просторої кімнати, де настелені були баранячі шкури. Він усівся там і став чекати двох ротмістрів.

Ті надійшли незабаром, а з ними й сотники. Усі аж світилися радістю — ще б пак, здобич перевершила їхні сподівання. Містечко від часів селянського повстання вже зміцніло і стало заможним. До того ж було взято близько ста молодниць і чимало дітей віком від десяти років, яких можна було вигідно продати на східних базарах. Чоловіків же, старих жінок і маленьких дітей, котрі не могли витримати довгого шляху, прирізали. Руки липеків парували від крові, а від кожухів тхнуло гаром. Усі посідали навколо Аз'ї, і Кричинський сказав:

— Купа попелищ залишиться тут після нас... Перш ніж загони сюди повернуться, ми б іще й у Ямпіль устигли. Добра там усілякого не менше, а то й більше, ніж у Рашкові.

— Ні! — відповів син Тугай-бея, — у Ямполі є мої люди, вони самі з містом розправляться, а нам у ханські й султанські землі пора.

— Як накажеш! Повернемося зі славою і здобиччю! — озвалися ротмістри й десятники.

— Тут, у фортеці, є ще жінки і той шляхтич, котрий мене ростив, — промовив Аз'я, — справедлива належить йому за це нагорода.

Сказавши це, він плеснув у долоні й звелів привести полонених...

Їх невдовзі привели: пані Боску, усю в сльозах Зосю, бліду як полотно Еву і старого пана Нововейського, руки й ноги якого були стягнуті ликом. Полонені були перелякані, та ще більше приголомшені всім тим, що сталося, і нічого не могли зрозуміти. Тільки Евка, хоч і не могла збагнути, що трапилося з пані Володидовською, чому досі не показувався Аз'я, чого в містечку вчинили різанину, а їх зв'язали, як невільників, здогадувалася, одначе, що причина цього вона. Аз'я, напевно, розлютився через кохання до неї і, не бажаючи з пихи своєї просити її руки у батька, вирішив викрасти її. Усе це само собою було жахливо, але Евка принаймні не тремтіла за власне життя.

Полонені не впізнали Аз'ї, бо обличчя його було майже повністю перев'язане. У жінок від страху тряслися коліна: спершу вони подумали, що дикі татари якимось незрозумілим чином винищили липеків і заволоділи Рашковом. Проте, побачивши Кричинського й Адуровича, переконалися все-таки, що перебувають у руках польських татар.

Певний час вони мовчки переглядалися, нарешті старий пан Нововейський озвався кволим, але рішучим голосом:

— У чиїх же ми руках?

Аз'я став розмотувати з голови пов'язку, і ось показалося його обличчя, колись вродливе, хоч і хиже, а тепер навіки спотворене, зі зламаним носом і чорно-синьою плямою на місці ока. Обличчя страшне, перекошене усмішкою, як конвульсією, — уособлення холодної помсти.

Якусь хвилину він іще помовчав, потім утупив палюче око своє у старого шляхтича і відповів:

— У моїх руках, у руках Тугай-беєвого сина.

Та старий Нововейський упізнав його до того, як він назвав себе, упізнала його й Ева, хоч серце її стислося від жаху й огиди від побаченої потворної голови.

Дівчина затулила очі руками — вони не були зв'язані, а шляхтич розтулив рота й закліпав від подиву.

— Аз'я! Аз'я! — повторював він.

— Котрого ви, ваша милость, ростили, були йому батьком і в якого від вашої батьківської руки спина кров'ю сходила...

Шляхтич скипів.

— Зрадник, — сказав він, — перед судом відповіси за свої безчинства!.. Змій!.. Я маю ще сина...

— І маєш доньку, — відповів Аз'я, — через яку ти звелів мене до смерті відбатожити, а я цю доньку твою найостаннішому ординцеві віддам, щоб служницею йому була і підложницею!

— Вожде! Подаруй її мені! — озвався раптом Адурович.

— Аз'я! Аз'я! Я тебе завше... — крикнула Ева, падаючи йому до ніг.

Але він копнув її ногою, а Адурович підхопив її попідруч і потяг підлогою. Пан Нововейський зробився із багрового синім. Лико скрипіло у нього на руках, так він напружив їх, а з губів злітали нерозбірливі слова.

Аз'я підвівся зі шкур і пішов до нього, спершу поволі, потім дедалі швидше, як дикий звір, що прагне кинутися на жертву. Наблизившись нарешті до старого впритул, схопив його за вуса кривими пальцями своєї худої руки, а другою заходився немилосердно бити по обличчю, по голові.

Хриплий рик виривався з горлянки татарина. Нарешті, коли шляхтич опинився на землі, Тугай-беєвич наступив коліном йому на груди, і лезо ножа блиснуло зненацька у темряві кімнати.

— Рятуйте! Пробі! — волала Ева.

Але Адурович ударив її по голові й затулив її рота своєю широкою долонею. Аз'я тим часом добивав пана Нововейського.

Це було так страшно, що навіть у татар-десятників кров застигла в жилах. Аз'я з жорстокою байдужістю повільно водив лезом по горлу нещасного шляхтича, а той жахливо стогнав і харчав. Кров із надрізаних жил дедалі сильніше бризкала на руки вбивці й ручаєм стікала на підлогу. Нарешті согін і хрипіння вщухли, тільки повітря зі свистом виривалося з перерізаної горлянки, а ноги вмирущого, конвульсійно смикаючись, били об підлогу.

Аз'я підвівся.

Погляд його впав на бліде, гарненьке личко Зосі Боскої, котра здавалася неживою — у глибокому запамороченні вона повисла на плечі татарина, що підтримував її, — і сказав:

— Цю дівку я беру собі, аж доки подарую комусь або продам.

Після чого він звернувся до татар:

— А тепер, щойно погоня вернеться, подамося у султанські землі.

Погоня вернулася через два дні, але впорожні.

І пішов Тугай-беєвич у султанські землі з відчаєм і лютістю в серці, залишивши по собі силу-силенну небесно-сірих попелищ.

РОЗДІЛ XL

Десять та ще двадцять українських миль відділяли Хрептів від Рашкова, якщо їхати містами, як проїхала Бася. А вся дорога дністровським шляхом становила близько тридцяти миль. У дорогу вони вирушали ще вдосвіта, зате на ночівлю зупинялися не надто пізно — одне слово, уся подорож укупі з постоями, попри важкі переправи і переїзди, відібрала три дні. За тих часів і люди, і військо зазвичай пересувалися повільно, проте, якщо хто хотів або мусив, то можна було й поквапитися.

Бася сподівалася чимскоріше дістатися до Хрептова, адже тепер її ніс кінь, а найголовніше, вона рятувалася втечею, і порятунок залежав від швидкості.

Однак першого ж дня вона зрозуміла, що помиляється, бо дністровським трактом їй не можна було втікати, а тримаючи шлях степом, вона змушена робити величезний гак. А ще їй заблукати недовго, адже можна зустріти дорогою скреслі ріки, непрохідні хащі, незамерзлі болота і на людей наткнутися чи на диких звірів, отож, хоч і вирішила Бася вночі не зупинятися, все-таки мимоволі переконувалася в тому, що їй за найсприятливіших обставин бозна-коли добереться вона до Хрептова.

Їй пощастило вирватися з обіймів Аз'ї, але що далі? Без сумніву, нема нічого страшнішого за ці огидні обійми, та на думку про те, що очікує її попереду, кров холола у жилах.

Ясно одне: щадитиме вона коней, її, найпевніше, зловлять. Липеки знали ці степи як свої п'ять пальців, і сховатися тут від їхніх очей, від погоні здавалося просто неможливим. Адже це вони невтомно переслідували диких татар, навіть навесні, навіть улітку, коли нема снігу й грязюки і кінські копита не залишають слідів. Всі знаки степів вони знали й читали, як розгорнену книгу: висліджували, як зіркі орли, винюхували, як гончаки, всеньке життя минало в них, як у погоні. Марно дикі татари не раз намагалися йти водою — козаки, липеки й черемиси, так само як і польські наїзники, вміли виявити їх, перехитрити і виникали раптово, немов із-під землі. Як від них утекти? Хіба що залишити їх далеко позаду, аби сама відстань унеможливила погоню. Але в такому разі вона зажене коней.

«Звісна річ, зажену, якщо так-от гнатиму», — зі страхом розмірковувала Бася, позираючи на те, як парували їхні мокрі боки, й на піну, що клаптями

спадала на землю.

Часом вона сповільнювала біг і прислухалася, але тоді у будь-якому подуві вітру, у шурхоті листя, що встигало яри, у сухому шелесті степових трав, у шумі крил пролетілих птахів, навіть у дзвінкій пустельній тиші вчувалися її звуки погоні.

І, перелякавшись, Бася знову відпускала повід і шалено мчала вперед, аж поки коні, вибившись із сил, починали хропти.

Тягар самотності й немочі дедалі більше гнітив її. Ох! Як гостро відчувала вона себе сиротою, яка величезна і водночас несправедлива образа росла у неї в серці на всіх людей, найближчих і найдорожчих, немовби вони її покинули!

Потім Бася подумала, що це, мабуть, Бог її карає за жадобу пригод, за те, що рвалася у походи й на полювання, інколи й наперекір волі чоловіка, за її легковажність і несерйозність. Подумавши так, вона щиро розплакалася, піднесла голову до неба і, схлипуючи, заходилася повторювати:

— Покарай, але не покинь! Міхала не карай! Міхал не винен!

Тим часом наближалася ніч, а з нею холод, морок, невпевненість у дорозі й тривога. Предмети довкола почали розпливатися, мутніти, втрачати обриси і водночас ніби якось таємниче оживати, зачайвшись. Нерівності на зрубках високих скель здавалися головами, що тихо й злостиво видивляються, хто це там скаче вниз. Галузки дерев, розгойдувані вітром, махали наче руками. Одні немовби манили Басю, щоб повідати якусь страшну таємницю, другі застерігали: «Не наближайся!» Вивернуте коріння скидалося на потворні істоти, які приготувалися до стрибка. Бася була відважна, дуже відважна, але, як і всі тодішні жінки, марновірна. І тому, коли пійма геть огорнула землю, волосся заворушилося у неї на голові й дрижаки хапали її тіло на думку про нечисту силу, що, можливо, живе у цих краях. Особливо боялася вона упирів. Віра в них була вельми поширена у цілому Наддністров'ї через сусідство з Молдавією, і саме ці місця — околиці Ямполя й Рашкова — мали лиху славу. Стільки людей помирало тут наглою смертю, без сповіді, без розгрішення. Басі пригадалися всі оповіді, які вечорами у Хрептові розказували біля вогнища рицарі: про крутояри, звідки пориви вітру доносили зненацька стогін «Ісусе, Ісусе!», про заблукані вогні, у яких щось хрипіло, про реготливі скелі, про блідих дітей-«смоктунів» із зеленими очима й потворною головою, котрі просили посадити їх на коня й відразу

ж починали смоктати з тебе кров, і, нарешті, про голови без тулубів, що повзали на павучих ніжках, і про найстрашніших з усіх чудовиськ — про дорослих упирів, котрих волохи називали вовкулаками. Вони просто кидалися на людей.

Бася почала хреститися — довго, аж доки затерпла рука, але їй тоді не переставала молитися, бо яка ще зброя віджене нечисту силу? Дух її підтримували коні, що різко іржали, форкали, не виказуючи ніякісінької тривоги. Часом Бася, ніби бажаючи переконатися, що вона ще на цьому світі, поплескувала по шиї свого джанета.

Ніч, спочатку дуже темна, поволі світлішала, нарешті крізь рідку імлу заблищали зірки. Для Басі це була надзвичайно сприятлива обставина, бо і страх її трохи зменшився, і, дивлячись на Велику Ведмедицю, вона могла рухатися на північ, тобто у бік Хрептова. Оглядаючи довкілля, Бася визначила, що вже далеко відійшла од Дністра — скель поменшало, місця пішли розлогіші, частіше траплялися порослі дубняком округлі узгір'я і просторі рівнини.

Однак раз по раз їй доводилося долати яри. Спускалася вона в них зі страхом у серці, на дні панував морок і тягло суворим, дошкульним холодом. Деякі з них були такі круті, що їх треба було об'їздити, а це означало втрату часу і зайву дорогу.

Але найгірші були струмки й річки, ціла мережа їх, звільнившись від криги, пливла до Дністра. Коні боязко хропли, входячи вночі у невідомі, незрозумілої глибини води. Бася переправлялася бродом тільки у тих місцях, де пологий берег і широко розлита вода давали змогу припустити, що там мілководдя. Так найчастіше їй бувало, проте іноді під час переходів вода сягала коням до черева, тоді Бася, як це роблять жовніри, ставала коліними на сідло і, припавши до гриви, хапалася за передню луку, щоб не замочити ніг. Та вдавалося їй це не завжди, і невдовзі пронизливий холод поймав її від ступнів до колін.

— Дай Боже дня, поїду хутчіш! — щохвилини повторювала вона собі.

Нарешті вона виїхала на простору рівнину, порослу рідколіссям, і, бачачи, що коні вже волочать ноги, зупинилася перепочити. Коні відразу ж потяглися до землі й, поволі переступаючи, почали жадібно скубти мох і пожухлу траву. В лісі стояла цілковита тиша, яку порушували тільки шумне дихання коней і хрумтіння трави у потужних щелепах.

Вгамувавши, а радше ошукавши перший голод, обидва коні захотіли лягти, але Бася не могла їм дозволити цієї втіхи. Вона не наважилася навіть ослабити підпруг і сама злізти на землю, бо треба було увесь час бути напоготові.

Вона пересіла на бахмата Аз'ї — джанет ніс її від самого попасу опівдні, та хоч він був витривалий і шляхетної крові, однак не такий сильний, як бахмат.

Спрагу Бася тамувала під час переправ, далі вона відчула голод і заходилася гризти конопляне сім'я з торбинки, яку знайшла при сідлі молодого Тугай-бея. Воно здалося їй дуже смачним, хоч і децю згірклим, і вона подякувала Богові за цей несподіваний пожиток.

Їла вона потрошку, щоб вистачило аж до Хрептова. Відтак сон із нездоланною силою почав стуляти їй повіки, та ще й — адже кінський біг тепер не зігривав її — холод пронизав Басю до кісток. Ноги в неї задубіли, вона відчувала страшенну втому в усьому тілі, особливо у крижах і в плечах, натруджених боротьбою з Аз'єю. Велика слабкість огорнула її, повіки стулилися.

Проте вона силою змусила себе розплющити очі

«Ні! Спатиму вдень під час їзди, — подумала вона, — бо якщо зараз засну — замерзну...»

Однак думки її дедалі більше паморочилися і плуталися, у голові виникали безладні картини: пуца, втеча, погоня, Аз'я, маленький рицар, Евка й останні події змішувалися у напівсон, напівреальність. Усе це мчало кудись уперед, як хвиля, гнана вітром, і вона, Бася, теж мчала, без страху, без радості, ніби за домовленістю. Аз'я немовби мчав навздогін, але водночас розмовляв із нею й турбувався про коней. Пан Заглоба сердився, що вечерея вистигне, Міхал показував дорогу, а Евка їхала слідом у санях і жувала фініки.

Потім ці образи потьмяніли, їх зтягло туманною завісою, напівмороком, і поступово зникли. Залишилася тільки якась дивна темрява — хоч погляд і не пробивав її, все-таки вона здавалася порожньою і безкінечно глибокою... Темрява проникала всюди, проникла і в Басину голову й загасила в ній усі видіння, всі думки, як порив вітру гасить смолоскипи вночі просто неба.

Бася заснула, але, на щастя, перш ніж кров устигла захолонати в жилах, її пробудив страшний галас. Коні рвонулися — у пуці коїлося щось

неймовірно.

Бася, умиць отямившись, вхопила мушкет Аз'ї і, припавши до кінської гриви, з напруженою увагою, роздувши ніздрі, почала прислухатися. Така це була натура, що будь-яка небезпека враз будила в ній чуйність, відвагу і готовність до оборони.

Цього разу, одначе, пильно прислухаючись, вона відразу й заспокоїлася: пуща повнилася рохканням вепрів. Чи то вовки підбиралися до поросят, чи то кабани-одинаки сіклися за самок, але вся метушня, яка відбувалася десь далеко серед нічної тиші у сонному лісі, здавалася такою близькою, що Бася розрізняла не лише рохкання і кувікання, а й шумливе дихання і посвист ніздрів. Зненацька пролунало тупотіння, гуркотіння, тріскотіння хмизу, і цілий табун, хоч і невидимий для Басі, промчавши поблизу, заглибився у хащі.

А в невиправній цій Басі озвалася мисливська жилка, і, попри увесь жах свого становища, вона пошкодувала на мить, що не побачила, як промчався табун.

«Одним вічком хоч би глянути, — сказала вона собі, — та не біда! Чого ще тільки не побачу, їдучи отак лісом...»

І враз, усвідомивши, що ліпше б нічого не бачити, а якнайшвидше втікати, пустилася далі в дорогу.

Стояти довше не можна було й тому, що холод огортав її дедалі більше, а в русі вона все-таки зігрівалася, не дуже й утомлюючись при цьому. Щоправда коні, які ледве встигли вхопити трохи моху та мерзлої трави, рушили неохоче, опустивши голови. Поки вони стояли, у них узялися інеєм боки. Вони ледве плелися, бо від самісінького обіднього привалу йшли майже без спочинку.

Переїхавши галявину і не зводячи очей із Великої Ведмедиці, Бася занурилася в пущу, не вельми густу, зате бугристу, перетнуту вузькими ярами. Потемнішало не лишень від тіней, що падали від розлогих дерев, а й від туману, який піднявся від землі й сховав зірки. Треба було їхати наосліп. Тільки яри ще якось показували Басі дорогу, вона знала, що всі вони тягнуться зі сходу до Дністра, і, отже, перетинаючи їх один за одним, вона рухатиметься на північ. Правда, було побоювання, як би занадто не заглибитися на північ і не відійти далеко від Дністра. І те й те було небезпечно: у першому випадку вона зробила б величезний гак, у другому — могла виїхати до Ямполя і там опинитися у ворожих руках.

Та де був Ямпіль, чи попереду, чи поряд, чи вона вже переїхала його, про це Бася не мала ані найменшого поняття.

«Знатиму про це, коли промину Могилів, — сказала вона собі, — бо він лежить у глибокому й довгому яру, який я, либонь, упізнаю».

Відтак, поглянувши в небо, подумала:

«Дав би мені Бог тільки за Могилів перебратися, а там уже володіння Міхала, там уже мені нічого не страшно...»

Тим часом ніч стала ще темнішою. На щастя, тут, у лісі, вже лежав сніг, на тлі його виднілися темні стовбури дерев, нижні гілки, тож можна було обминути їх, не зачепивши. Натомість Бася мусила їхати повільніше, через те в душу їй знову починав закрадатися страх перед нечистою силою, від якого на початку ночі кров холола у неї в жилах.

«Якщо внизу побачу, що очі світяться, — сказала вона наполоханій своїй душі, — це нічого, це вовк; а ось якщо вище від землі...»

І враз гучно скрикнула:

— В ім'я Отця, і Сина!..

Чи був це обман зору чи дика кішка на гіллі причаїлася, та тільки Бася явно побачила двоє блискучих очей на рівні людського зросту.

Від страху в неї потемніло в очах, але, придивившись знову, вона нічого більш не побачила, тільки якийсь шелест почувся у гілках та серце її гупало, ладне вискочити з грудей.

І вона рушила далі, мріючи, щоб чимскоріше настав день. Одначе ніч тривала без кінця. Незабаром шлях їй знову заступила річка. Бася була вже далеко за Ямполем, над берегом Росави, та про це не знала, тільки здогадувалася, що рухається на північ, бо зустріла нову річку. Здогадувалася вона і про те, що ніч має скоро скінчитися, бо стало холодно. Певно, бралосся на мороз, туман спав і знову з'явилися зорі, але бліді, котрі світилися примарним світлом.

Нарешті морок почав розсіюватися. Висвітилися стовбури, гілки й гілочки. У лісі запанувала цілковита тиша — світало.

Трохи згодом Бася могла вже розрізнити масть коней. Потім на сході поміж гіллям протяглася світосяйна смуга — наставав день, та ще й погожий.

Аж раптом Бася відчула нестерпну втому. Позіхи напали їй, очі злипалися. Невдовзі вона заснула сном — міцним, але коротким, — пробудилася, зачепивши головою гілку. На щастя, коні йшли дуже повільно, мимохідь

поскубуючи мох, тож ударилася вона легко, не боляче. Сонце вже зійшло, і бліде чудове його проміння пробивалося крізь безлисте гілля. Побачивши це, Бася піднеслася серцем, адже від погоні її відділяли вже неозорі степові простори, безліч гір, ярів і ціла ніч.

«Тільки б ці мене не схопили, що в Ямполі й у Могилеві лишилися, ну а ті вже, мабуть, не наздоженуть», — сказала вона собі.

Сподівалася Бася й на те, що на кам'янистому ґрунті, яким вона мчала напочатку, не могло зостатися слідів від копит.

Але невдовзі повернулися сумніви.

«Липеки, вони й на скелях, і на камінні сліди знайдуть, не відступляться, наздоженуть, хіба що коні в них подохнуть».

Це останнє припущення здавалося найімовірнішим, досить було глянути Басі на своїх коней. І в джанета, і в бахмата боки запали, голови були опущені, очі погасли. На ходу вони раз у раз нахиляли голови до землі, щоб ухопити бодай трішки моху або мимохідь зривали сухе руде листя з дубчака. Ще й гарячка, напевно, їх мучила, бо вони жадібно пили воду на переправах.

І все-таки, опинившись на відкритому просторі поміж двома борами, Бася знову пустила чвалом стомлених коней і мчала, аж доки досягла лісу.

Проминувши і його, вона знову опинилася на відкритій рівнині, ще розлогішій і горбистішій. За узгір'ями, на відстані приблизно чверть милі, виднівся дим, що здіймався струнко, як сосна, просто в небо. За увесь пройдений шлях Бася вперше зустріла поселення, бо край цей, за винятком узбережжя, був, а радше став, зовсім безлюдним, не лише після татарських набігів, а й після нескінченних польсько-козацьких війн. По останньому поході пана Чарнецького, жертвою якого впала Буша⁴⁹, містечка перетворилися на жалюгідні поселення, села позаростали молодим ліском. Та й після пана Чарнецького ще стільки було походів, стільки битв і різанини аж до останнього часу, коли великий Собеський вирвав цей край у супротивника. Життя поступово тут налагоджувалося, однак місцевість, якою їхала Бася, була на рідкість пустельна. Хіба що розбійники ховалися тут, та й тих майже всіх винищили вже гарнізони, що стояли у Рашкові, Ямполі, Могилеві й Хрептові.

Побачивши дим, Бася спершу вирішила негайно туди їхати, і, знайшовши там хутір або курінь, а можливо, й просто вогнище, відігрітися біля вогню, попоїсти. Але тут же вона подумала, що у цих краях ліпше було

б зустрітися, либонь, із вовчою зграєю, аніж із людьми. Люди тут були дикіші й жорстокіші, аніж звірі. Ні, краще вже припустити коней і чимшвидше минути це лісове людське сховисько, де може очікувати тільки смерть.

На самісінькому краю протилежного бору Бася запримітила стіжок сіна і, не зважаючи ні на що, зупинилася погодувати коней. Вони жадібно накинулися на їжу, по вуха зануривши голови у стіжок і вириваючи звідти великі пучки. Звісно, коням дуже заважали вудила, але Бася не хотіла їх розгнуздувати, слушно розміркувавши: «Там, де видно дим, має бути і якийсь хутір, стіжок же означає, що в хуторі тому є коні, отже, за мною можуть погнатися».

Однак біля стіжка вона провела з годину, тож коні непогано підкріпилися, і сама вона підживилася конопляним сім'ям. Рушивши далі й проминувши декілька верст, вона раптом побачила перед собою двох чоловіків із в'язанками хмизу на спині.

Один був чоловік не старий і не молодий, з повіспленим обличчям, із розкосими очима, потворний, страшний, із жорстоким, звіриним виразом. Другий, підліток, був недоумкуватим. Це відразу було помітно з його дурнуватої посмішки й непритомного погляду.

Побачивши вершника і коней, обидва покидали в'язанки на землю, добре, як видно було, злякавшись. Але зустріч була такою несподіваною і стояли вони так близько, що тікати їм було ніяк.

— Богу слава! — озвалась Бася.

— На віки віків.

— Як зветься цей хутір?

— А чого він має називатися? Ось, хата!

— А чи далеко до Могилева?

— Ми не знаємо...

Тут старий став пильно вдивлятися у Басю. Одяг на ній був чоловічий, він подумав, що вона підліток, і страх у нього на обличчі вмить змінився нахабством і жорстокістю.

— А що ж ви такий молоденький, пане лицарю?

— А тобі що?

— І самі їдете? — промовив чоловік, ступаючи крок уперед.

— Військо за мною йде.

Той зупинився, оглянув велику галявину і промовив:

— Неправда. Нікого нема.

Сказавши це, він ступив іще ближче. Розкосі очі понуро блиснули, а водночас він, склавши губи, заклично закричав перепілкою — безумовно, подаючи комусь знак.

Усе це здалося Басі таким зловісним, що вона, не вагаючись, устала пістоlet просто йому в груди.

— Мовчи, бо вб'ю!

Чоловік замовк і відразу ж упав перед нею на коліна. Недоумкуватий підліток зробив те саме, але зі страху ще й вовком завив. Можливо, колись він і розум утратив із переляку, бо у витті його відчувався неймовірний жах.

Бася припустила коней і стрілою помчала вперед. На щастя, ліс був голий і рідкий. Незабаром засвітлила ще одна галявина, вузька і дуже довга. Коні, підкріпившись біля стіжка і набравшись нових сил, летіли як вихор.

«Доберуться додому, сядуть на коней — і за мною навздогін», — думала Бася.

Втішало її тільки те, що коні йшли прудко та й від місця, де вона зустріла людей, до хутора було досить далеко.

«Перш ніж вони до хати дійдуть і коней виведуть, я, якщо так гнати, на мило або й на дві від них одірвуся».

Так воно й вийшло. Проте через кілька годин, коли Бася, переконавшись, що ніхто за нею не женеться, сповільнила біг, серце її огорнув страх, сльози супроти волі навернулися на очі, така вона була пригнічена.

Зустріч ця наочно показала їй, що за люди живуть у цих краях і чого можна від них сподіватися. Насправді у цьому не було для неї жодної несподіванки. З власного досвіду й із хрептівських оповідей вона знала, що колишні мирні жителі або покинули ці пустельні місця, або війна поглинула їх. Ті ж, хто залишився тут, жили у постійному страху перед війною, серед безконечної усобиці й татарських набігів, за часів, коли людина людині вовк, без церкви, без віри, не бачили нічого, крім убивств і підпалів, не знали іншого закону, крім закону кулака, і тому втратили усі людські почуття й уподобилися дикій лісовій звірині. Бася добре знала про це. Однак ж людина самотня, заблудившись у пустельному краї, пригнічена голодом і холодом, мимоволі чекає підмоги передусім від істот собі подібних. Так і вона, побачивши той дим — ознаку житла, мимохіть, піддавшись першому пориву серця, захотіла туди, щоб іменем Христовим привітати мешканців і під їхнім дахом дати спочити своїй стомленій голові. Але життя постало

перед нею в усій своїй жорстокості, як злісний пес, і серце її сповнилося гіркотою, а сльози кривди, розчарування набігли на очі.

«Нема звідки чекати помочі, лишень від Бога, — думала Бася, — тільки б нікого більше не зустріти».

А потім стала міркувати: з якого це дива селянин підпадьомкав перепілкою? Не інакше, як поблизу були ще люди, і він надумав покликати їх. Сяйнула їй думка: чи не на стан розбійників натрапила вона? Можливо, вигнані з прибережних ярів гультяї сховалися в лісовій глушині, де сусідство неозорих степів давало їм велику безпеку і за необхідності полегшувало втечу?

«А що, як декілька їх зустрінуться, а то й кільканадцять? — розмірковувала Бася. — Мушкет одного покладе, два пістолети — ще двох, шабля — ну нехай іще двох, а якщо їх більше виявиться, страшна смерть на мене чекає».

І як досі серед тривожної ночі благала вона, щоб чимскоріше настав день, так тепер із сумом ждала сутінків, які б сховали її від злих очей.

Ще двічі під час невпинної їзди траплялося їй проїжджати поблизу людських жител. Якось на краю високої рівнини вона побачила близько двох десятків хат. Може, там жили зовсім не розбійники, але вона вирішила обминути хати на повному скаку, знаючи, що й поселенці не набагато кращі від розбійників. Удруге до вух Басі долинуло цюкання сокири, що біла по дереву.

Жадана ніч нарешті спала на землю. Бася була така стомлена, що, опинившись у голому безлісому степу, сказала собі: «Тут об дерево не розіб'єшся, посплю-но я, нехай навіть і замерзну».

Коли вона вже стуляла повіки, їй здалося, ніби там, удалині, на білому снігу, рухаються в різних напрямках якісь чорні цятки. На мить вона пересилила сон і пробурмотіла: «Це достеменно вовки!»

Та не проїхала й декількох десятків метрів, як цятки ці зникли, і вона відразу ж заснула, ще й так міцно, що прокинулася, тільки почувши під собою іржання бахмата Аз'ї.

Бася огледілася довкола: вона була на краю лісу й прокинулася саме вчасно, бо інакше могла б розбитися об дерево.

І тут вона помітила, що другого коня нема поруч.

— Що сталося? — тривожно заволатала вона.

А сталася найпростіша річ: Бася, щоправда, прив'язала повіддя джанета до луки свого сідла, але задубілі пальці погано її слухалися, і вона не зуміла туго затягти вузла. Повіддя розслабилися, далі й зовсім розв'язалися, і стомлений кінь відстав, щоб пошукати корму під снігом або лягти.

На щастя, пістолет у Басі був не в кобурі, а за поясом, ріг із порохом і торбинка з сім'ям теж були при ній. Кінець кінцем, біда невелика: бахмат Аз'ї якщо й поступався її джанетові у швидкості, зате, без сумніву, був витривалішим у бігові, краще переносив холод. Проте Басі стало жаль свого улюбленого джанета, і вона відразу ж вирішила його знайти.

Але її здивувало, що ніде в степу його не було видно, хоч ніч стояла надзвичайно ясна.

«Відстав, відстав, — подумала вона, — не вперед же він пішов, напевно, влігся де-небудь в улоговині, от я й не бачу його».

Бахмат заіржав удруге, причому аж затрясся й почав прясти вухами, але від степу йому відповіло мовчання.

«Поїду пошукаю», — сказала собі Бася.

І вже повернула коня, коли несподівана тривога закралась їй у душу, немовби людський голос заволав:

«Не вертайся, Басю!»

І саме цієї хвилини тишу порушили зловісні звуки, близькі, що йшли ніби з-під землі: це було виття, хрипіння, скімлення, стогін і, нарешті, жахливий вереск, короткий, обірваний... Це здалося тим більш страшним, що в степу нічого не було видно. Басю з ніг до голови зросив холодний піт, а з посинілих губ її зірвався окрик:

— Що це? Що сталося?

Правда, вона відразу здогадалася, що це вовки загризають її коня, але не могла второпати, чому не бачить цього, хоч, судячи зі звуків, відбувалося усе за якихось п'ятисот кроків від неї.

Квапитися на допомогу не було сенсу, бо коня, звісно, вже розтерзали, до того ж треба було думати про власний порятунок, і Бася, вистріливши для постраху із пістолета, рушила далі. Коли дорогою вона розмірковувала про те, що сталося, у неї майнула думка: а що, як зовсім не вовки викрали її коня, адже голоси долинали з-під землі? Мурашки поповзли спиною у Басі, та відразу ж, напруживши пам'ять, вона пригадала, що крізь сон їй марилося, немовби вона з'їжджає з гори і знову вибирається на гору.

«Так воно, мабуть, і було, — сказала вона собі, — уві сні я проїхала неглибокий яр, там залишився мій джанет, і там на нього напали вовки».

Решта ночі минула без пригод. Бахмат, підкріпившись сіном минулого ранку, йшов дуже бадьоро, аж сама Бася дивувалася. Це був татарський кінь, доброї породи й надзвичайної витривалості. Під час коротких постоїв він під'їдав усе без винятку: мох, листя, обгризав навіть кору дерев і йшов і йшов уперед. На галявинах Бася пускала його скоком. Він трохи стогнав і шумно дихав, а коли стримувала його — сопів, трясся, низько схилив голову від втоми, але не падав.

Її джанет, якби не загинув від вовчих зубів, усе одно не витримав би такої дороги.

Наступного дня Бася, проказавши вранішню молитву, почала підраховувати, скільки ж часу вона в дорозі.

«Від Аз'ї я вирвалася у четвер, опівдні, і аж до ночі мчала на відчай душі, — розмірковувала вона. — Потім у дорозі проминула ніч, далі цілий день, відтак знову ніч, а нині третій день настав. Либонь, погоня, якщо вона й була, мала б уже повернутися, і Хрептів неподалік десь, бо я не жаліла коней».

За хвилину вона ще додала:

«Ой, час би вже! Боже, змилуйся наді мною!»

Іноді їй брала охота наблизитися до річки, бо на березі значно легше було б зміркувати, де вона, проте, пам'ятаючи, що п'ять десятків татар Аз'ї залишилися у пана Гоженського в Могилеві, вона на це не зважувалася. Хтозна, думала Бася, можливо, колючи степом, він іще не минув Могилева. Дорогою, поки сон не брав її, вона намагалася уважно дивитись, чи нема поблизу розлогого яру, схожого на могилівський, але нічого такого не помітила. А втім, яр той міг далі звужуватися і мати геть інший вигляд, аніж біля Могилева, а міг і взагалі закінчитися або звернути вбік за декілька кілометрів від міста. Одне слово, Бася поняття не мала, де вона перебуває.

Вона тільки без упину молила Бога, щоби дім був близько, відчуваючи, що недовго ще зможе витримувати і холод, і безсонні ночі, й, нарешті, голод. Три дні вона харчувалася самим конопляним сім'ям, і, хоч вельми ошадлива, все-таки сьогодні вранці торбинка спорожніла.

Тепер їй могла жити й зігрівати тільки надія, що Хрептів близько. Окрім надії, Басю зігрівала ще лихоманка. Вона виразно відчувала її:

ставало дедалі холодніше і навіть просто морозило, проте руки й ноги, що на початку дороги дубіли, зараз палали, і спрага мучила її велика.

«Тільки б не знепритомніти, — говорила вона собі, — тільки б хоч на останньому подиху встигнути до Хрептова, побачити Міхала, а потім уже нехай звершиться воля Божа...»

Їй знову довелось переправлятися через безліч ручаїв і річок, але були вони або мілкі, або замерзлі. Часом зверху була вода, а під нею лід — твердий і міцний. Одначе переправ цих вона боялася найбільше, тому що й бахмат, зазвичай безстрашний, вочевидь їх боявся. Входячи у воду чи ступаючи на лід, він хропів, притискав вуха, упирався щосили, а спонукуваний до того, входив обережно, поволі, нога за ногою, пригнувшись і роздуваючи ніздрі.

Було вже далеко за південь, коли Бася, вибравшись із густого бору, опинилася на березі річки — більшої і значно ширшої за інші. «Невже Ладава чи Калюс?» — подумала Бася. Серце її радісно затьохкало. Принаймні Хрептів десь неподалік, навіть якщо вона стороною обігнула його, можна вважати себе поза небезпекою: і край усе-таки населений, і людей слід менше боятися. Річка, наскільки сягало око, береги мала стрімкі, в одному тільки місці — напевно, там було забуруння — ще скута кригою вода м'яко заходила на берег, неначе налита у пласку, але широку посудину. Під берегами вода була замерзла, а посередині струмувала широкою стрічкою. Бася, проте, сподівалася, що під водою щією, як завше, виявиться лід.

Бахмат ішов знехотя, як на кожній переправі, пригнувши шию й обнюхуючи сніг поперед себе. Досягнувши води, що струмувала поверх льоду, Бася, за своєю звичкою, стала навколішки у сідлі й ухопилася обіруч за передню луку.

Вода захлюпала під копитами. Лід під нею і справді був твердий, слизький, копита вдяряли у нього, як у камінь, та, очевидно, вухналі підків постиралися на довгій, часто скелястій дорозі — бахмат зненацька заковзав, ноги в нього стали роз'їжджатися. Раптом він упав на передні бабки, зарившись храпом у воду, потім підвівся, знову впав — тепер на круп, знов підвівся, але, переляканий, став рватися і відчайдушно бити копитами. Бася смикнула повіддя, і тут почувся глухий тріск: задніми ногами кінь аж по круп пішов під воду.

— Господи Ісусе! — вигукнула Бася.

Кінь, іще стоячи передніми ногами на твердій кризі, зробив страшний ривок, але, напевно, крижана брила, на яку він спирався, поповзла тепер у нього з-під копит, він дедалі глибше поринав у воду й хрипко стогнав.

У Басі ще вистачило часу й присутності духу, вхопившись за гриву бахмата, сповзти по його шиї на міцну кригу перед ним. Там вона упала і змокла. Але підвівшись і, відчувши тверду кригу під ногами, зрозуміла, що врятована. Намагаючись витягти й коня, вона перегнулася, схопила повіддя і, задкуючи до другого берега, потягла за них щосили.

Та бахмат більше й більше занурювався у глибінь, і передні його ноги теж зісковзнули з крижаного виступу. Повіддя натягалося дедалі тугіше, а він опускався дедалі глибше і нарешті увесь пішов під воду, тільки шия й голова стриміли над поверхнею. Під кінець він почав стогнати майже людським голосом, вициривши зуби. Очі дивилися на Басю з непередаваним сумом, він немовби хотів сказати: «Нема вже для мене рятунку. Відпусти повіддя, а то й тебе зтягну...»

Рятунку й справді не було, і Басі довелося кинути повіддя.

Коли кінь зовсім зник під кригою, вона пішла до берега, сіла під голим кущем і розплакалася як дитина.

Сили раптом покинули її. До того ще й гіркота, і кривда, які при зустрічі з людьми оселилися у неї в серці, тепер наповнили його по вінця. Усе було супроти неї: бездоріжжя, темрява, стихії, людина, звір, одна тільки рука Божа, здавалося, її берегла. Цій добрій, лагідній батьківській опіці вона досі віддавалася з усією дитячою довірливістю — і теж ошукалася. Сама собі у тому не сміючи зізнатися, вона ще сильніше відчувала це серцем.

Що ж лишалося? Скарги і сльози! Але ж вистачило їй, змученій, слабкій, і мужності, й сміливості, й витримки. Та от затонув кінь — остання надія на порятунок, єдина жива істота, яка була поруч. Без коня вона відчувала себе безпомічною перед тим невідомим простором, що відокремлював її від Хрептова, перед пущами, ярами і степом, і не лише беззахисною перед людьми і звіриною, а й безмежно самотньою, усіма покинутою.

Вона плакала, аж поки виплакала усі сльози. Потім настало виснаження, втома і почуття безпорадності, таке сильне, що майже схоже на спокій. Тож зітхнувши глибоко раз і другий, вона сказала собі:

«Що ж, супроти волі Божої нічого не вдієш... тут і помру...»

І заплющила очі, такі колись ясні й веселі, а тепер геть запалі, обведені темними кругами.

Та хоч тіло її важчало з кожною хвилиною, думки билися в голові наполоханим птахом, і серце теж. Якби ніхто на світі не любив її, не так жаль було б помирати, але ж усі так її любили!

Вона уявила собі, що буде, коли рознесеться звістка про зраду Аз'ї, про її втечу. Як стануть шукати її, як знайдуть нарешті посинілу, замерзлу, що спить вічним сном під оцим кущем над річкою. І зненацька сказала гучно:

— О! Це ж Міхалек буде у розпачі! Ай-ай!

І заходилася його перепрошувати, пояснювати, що не винувата.

«Я, Міхалеку, — говорила вона подумки, обіймаючи його за шию, — старалася як могла, та що вдієш, любий мій, не схотів Господь...»

І враз таку відчула до нього любов, таке бажання — якщо померти, то хоч би від нього близько, що, зібравши усі сили, підвелася й пішла геть від берега.

Спочатку йти було надзвичайно важко. Ноги, наче чужі, не слухалися, надто довго ніс її на своїй спині кінь. На щастя, їй не було холодно, навпаки, було дость тепло — лихоманка ні на мить її не відпускала.

Заглибившись у ліс, вона йшла і йшла вперед, стежачи, щоб сонце було по ліву руч. Воно уже котилося у молдавський бік, бо була вже друга половина дня, може, десь четверта. Бася тепер не дуже прагнула триматися чимдалі від Дністра, гадаючи чомусь, що Могилів залишився позаду.

«Якби знати напевно, якби знати! — повторювала вона, піднявши посиніле, але спаленіле обличчя до неба. — Заговорив би зараз раптом якийсь звір або дерево і сказав: до Хрептова миля, дві, — я б, може, ще й дійшла...»

Та дерева мовчали. І навіть були до неї неприязні, перепиняли корінням дорогу: Бася раз за разом спотикалася об припорошені снігом вузлуваті корені. Через певний час їй стало нестерпно важко, вона скинула з плечей теплу делію й зосталася у самому кунтушику. Відразу полегшало, і вона йшла і йшла, надаючи кроку, то спотикаючись, а то й падаючи — там, де сніг був глибший. Легкі сап'янові чобітки, підшиті хутром, але на тонкій підошві, незамінні для санок і верхової їзди, не захищали ніг від ударів об каміння і відземки, до того ж не один раз промоклі на переправах, вони залишалися мокрими на ногах, що палали від жару, і легко могли подертися в лісі.

«Дійду боса або до Хрептова, або до смерті», — думала Бася.

І журлива усмішка прояснювала її личко, бо все-таки її втішало, що вона так наважливо йде вперед і, навіть якщо загине в дорозі, Міхал ні в чому не зможе її дорікнути.

І раз уже тепер вона без упину говорила з чоловіком, то тут-таки йому й сказала:

«Ой, Міхалеку, інша б і на таке не зважилася, Евка, наприклад...»

Про Евку вона не раз думала під час своєї втечі, не раз молилася за неї, бо зрозуміло було: якщо Аз'я не любить дівчини, її, як і всіх полонених, що залишилися у Рашкові, очікує страшна доля.

«Їм гірше, ніж мені», — часто повторювала Бася, і ця думка додавала їй сили.

Але тепер, коли минула година, друга й третя, сил із кожним кроком меншало. Сонце поволі закотилося за Дністер і, обливши небо пурпуровою зорею, згасло. Сніг зробився фіолетовим. Потім золотаво-пурпурова глибінь стала темнішати і звужуватися. Море, розлите на півнеба, перетворилося на озеро, озеро — на річку, річка — на струмок, нарешті зблиснула розтягнена на заході промениста нитка і поступилася темряві.

Настала ніч.

Спливла ще година. Бір став чорний, таємничий і, не порушуваний жодним повівом, мовчав, ніби зосереджено думаючи, що йому вчинити з оцим сердешним, заблудлим створінням. А втім, нічого доброго не обіцяла його мертва тиша, були в ній байдужість і заціпеніння.

Бася йшла і йшла, дедалі швидше хапаючи повітря пересохлими губами і падаючи частіше через темряву і брак сил.

Голівка її була задерта догори, але вона вже не дивилася на дороговказну Велику Ведмедицю, бо зовсім утратила напрям. Ішла, аби йти. Йшла тому, що до неї почали злітатися передсмертні видіння, дуже світлі й приємні.

Ось, приміром, чотири сторони бору швидко зближуються й утворюють чотири стіни хрептівської світлиці. Бася там, усередині, й чітко все бачить. У грубі яскравим полум'ям палахкотить вогонь, а на лавах сидять, як завше, офіцери. Пан Заглоба передражнюється з паном Снітком. Пан Мотовило сидить мовчки й дивиться на вогонь, а коли у вогні щось запищить, говорить своїм протяжним голосом: «Душе непохована, чого тобі треба?» Пан Мушальський і пан Громика грають у кості з паном Міхалом. Бася підходить до них і каже: «Міхалеку, я сяду до тебе і подрімаю, бо мені недобре». Міхал обіймає її, говорячи: «Що з тобою, котику? А може,

це?..» І нахилиється до її вуха, і шепоче щось, а вона відповідає: «Ой, як мені кепсько!» Яка ясна і гарна світлиця, і Міхал такий коханий, тільки от Басі так кепсько, що аж тривога бере...

Басі так уже кепсько, що гарячка раптово спадає, поступаючись передсмертній кволості. Видіння зникли. Повернулася притомність, а з нею і пам'ять.

«Я втікала від Аз'ї, — каже собі Бася, — я у бору, вночі, не можу дійти до Хрептова і вмираю».

Після гарячки холод швидко огортає її і пронизує тіло до кісток. Ноги підкошуються, і вона падає на коліна у сніг під деревом.

Ані найменша хмаринка не затуляє тепер її розуму. Їй страшенно жаль розлучатися з життям, але вона знає твердо, що вмирає, і, прагнучи довірити свою душу Богові, говорить уривчастим голосом:

— В ім'я Отця, і Сина...

Проте молитву зупиняють дивні звуки — різкі, пронизливі, скрипучі, у нічній тиші вони особливо різють вухо.

Бася розтуляє уста. Запитання: «Що це?» завмирає у неї на губах. Вона тремтливими пальцями обмацує собі обличчя, ніби бажаючи прокинутися, ніби не вірячи власним вухам, і з вуст її зненацька зривається крик:

— О Боже милосердний! Це ж колодязні журавлі, це Хрептів! О Боже!

І ось жінка, що хвилину тому вмирала, підхоплюється з колін і, гучно дихаючи, тремтячи, з очима, повними сліз, мчить через бір, падає, підводиться і говорить, говорить:

— Там коней напувають! Це Хрептів! Це наші журавлі! Хоч би до воріт! До воріт... О Господи!.. Хрептів... Хрептів!..

Бір рідшає, перед нею відкривається снігове поле й узгір'я, з якого декілька пар блискучих очей дивляться, як біжить Бася.

Але це не вовчі очі... Ой, це хрептівські вікна миготять лагідним, ясним, спасенним світлом — це фортеця там, на узгір'ї, своїм східним боком повернена до бору.

Бася не пам'ятала, як пробігла ще версту, котра відділяла її від фортеці. Жовніри, які стояли з боку поселення біля воріт, не впізнали її у темряві, але пропустили, вирішивши, що це, напевно, пахолок, по щось посланий, повертається до коменданта. З останніх сил вона вбігла у фортецю, перетнула майдан, проминула колодязні журавлі, біля яких драгуни, щойно

повернувшись з об'їзду, напували на ніч коней, і стала у дверях головного будинку.

Маленький рицар із паном Заглобою сиділи саме верхи на лаві біля вогню і, попиваючи медівку, розмовляли про Басю, гадаючи, що вона там, далеко, порядкує у Рашкові. Обидва були зажурені, бо страшенно нудьгували за нею і щодня сперечалися про термін її приїзду.

— Боронь Боже ранньої відлиги, дощів і розлиттів, а то бозна, коли й повернеться, — понуро мовив пан Заглоба.

— Зима ще потримається, — відповів маленький рицар, — а десь днів через вісім-десять я вже поглядатиму у бік Могилева.

— Ліпше б вона зовсім не їхала. Нема чого мені робити без неї у Хрептові.

— А чого ж ти, ваша милость, радив?

— Не вигадуй, Міхале! Своім розумом вирішував...

— Тільки б здорова повернулася!

Маленький рицар зітхнув і додав:

— Здорова і чимскоріше...

Тут рипнули двері й якась маленька, бідолашна, обірвана істота, уся в снігу жалібно пропищала з порога:

— Міхале! Міхале!

Маленький рицар підхопився, але першої миті так був здивований, що аж остовпів, руки розкинув, очима закліпав — і ані руш.

А вона наблизилась і через силу промовила, радше простогнала:

— Міхале!.. Аз'я зрадив... Мене викрасти хотів... але я втекла і... врятуї!

Сказавши це, вона захиталася і як мертва впала на землю. Міхал підскочив до неї, схопив її мов пір'їну на руки й пронизливо закричав:

— Боже милостивий!

Посиніла Басина голівка нерухомо повисла у нього на плечі, і, гадаючи, що він тримає в обіймах мертво, маленький рицар заволав страшним голосом:

— Баська померла!.. Померла!.. Рятуйте!..

РОЗДІЛ ХЛІ

Звістка про те, що прибула Бася, блискавкою облетіла Хрептів, але ніхто, окрім маленького рицаря, пана Заглоби й служниць, не бачив її ані того вечора, ані в наступні.

Після запаморочення на порозі будинку, вона опритомніла настільки, щоб кількома словами сказати, як і що з нею трапалося, але відразу ж почалися нові запаморочення, а через годину, хоч її всіляко приводили до притомності, відігрівали, намагалися нагодувати й відпоювали вином, Бася і чоловіка вже не впізнавала, не було сумніву, що в неї починається довга й тяжка недуга.

Тим часом у Хрептові учинився великий рух. Жовніри, довідавшись, що їхня господиня повернулася напівжива, висипали на майдан як бджолиний рій, офіцери зібралися у світлиці і, перешіптуючись, із нетерпінням чекали на вісті з ванькира, куди поклали Басю. Проте довгий час нічого не можна було дізнатися. Служниці, щоправда, снували туди-сюди — то в кухню по теплу воду, то в аптеку по пластир, мазі й теріак, — але не дозволяли себе затримувати. Тривога свинцем тиснула на серця. Людей дедалі більшало, прийшли навіть з околиць, чутки передавалися з уст в уста. Стало відомо про зраду Аз'ї, про те, що їхня господиня врятувалася втечею, але в дорозі була цілий тиждень без їжі й без сну. При цій звістці лють закипала у грудях. У юрбі жовнірів чулося глухе, але грізне невдоволення, стримуване побоюванням нашкодити здоров'ю хворої.

Нарешті після тривалого очікування до офіцерів вийшов пан Заглоба. Очі в нього були червоні, поодинокі волосини на голові настовбурчилися. Офіцери враз оточили його, гарячково посипалися тихі запитання:

— Жива? Жива?

— Жива, — відповів старий шляхтич, — але тільки Бог знає, що буде за годину...

Зненацька голос у нього затнувся, нижня губа затремтіла, і він, обхопивши руками голову, важко опустився на лаву.

Стримувані ридання стрясали його груди.

Побачивши це, пан Мушальський схопив у обійми пана Ненашинця, хоч зазвичай не вельми його любив, і тихо заплакав, а пан Ненашинець заходився йому вторувати. Пан Мотовило вирячив очі, немовби чимось

удавився, а пан Снітко тремтячими руками почав розстібати жупан, а пан Громика, піднявши догори руки, заходив кімнатою.

Побачили жовніри у вікна ці ознаки відчаю і, гадаючи, що господиня померла, відразу ж заголосили й залamentували. Пан Заглоба, почувши цей галас, ураз розлютився й стрілою вилетів на майдан.

— Тихо, шельми! Побий вас сила Божа! — засичав він придушеним голосом.

Вони вмить замовкли, зрозумівши, що не час іще голосити, але з майдану не йшли. А пан Заглоба повернувся у світлицю трохи заспокоєний і знову всівся на лаву.

Цієї миті у дверях ванькира з'явилася служниця.

Пан Заглоба рвонувся до неї.

— Що там?

— Спить.

— Спить? Хвалити Бога!

— Може, Бог дасть...

— А що робить пан комендант?

— Пан комендант при ній.

— Це добре! Ну, йди, по що послали.

Тут пан Заглоба повернувся до офіцерів і повторив, що сказала йому служниця.

— Може, змилується Всевишній. Спить! Все-таки є якась надія... Уф!..

І всі глибоко зітхнули. Потім збилися довкола пана Заглоби й ну розпитувати:

— Бога ради! Що сталося? Як усе було? Як же вона пішки змогла втекти?

— Спершу вона не пішки втікала, — прошепотів у відповідь пан Заглоба, — а на двох конях. Вона того пса, щоб його черви з'їли, з сідла скинула!

— Вухам не повіриш!

— Рукояттю пістолета проміж очей йому зацідила, ніхто цього не бачив і ніхто за нею не гнався. Одного коня вовки у неї зарізали, другий під кригу пішов. Боже милостивий! Ішло, небожатко, саме через бори, нічого не ївши, нічого не пивши!..

Тут пан Заглоба урвав свою розповідь і вдруге заплакав, а офіцери слідом за ним теж, аж на лави попадали і від подиву, і від люті, і від жалю до

Басі, яку всі любили.

— А як до Хрептова вона підійшла, — провадив по хвилі пан Заглоба, — то не впізнала місцевості й померти готувалася, та почула раптом скрипіння колодязних журавлів і збагнула, що близько вже, і доволоклася з останніх сил...

— Бог уберіг її в таких напастях, — сказав пан Мотовило, витираючи мокрі вуса, — вбереже й далі.

— Твоя правда! Ти, милостивий пане, як в око вліпив, — зашепотіли кілька голосів.

Аж тут із майдану знову долинув гучний гомін. Пан Заглоба і цього разу з люттю підхопився й мерщій до дверей.

На майдані голова до голови стояли жовніри. Побачивши пана Заглобу і ще двох офіцерів, вони сахнулися, утворивши півколо.

— Тихо ви, собачі душі! — почав пан Заглоба, — бо звелю...

Але до нього з півкола вийшов наперед Сидір Лушня, драгунський вахмістр, щирий мазур, улюбленець пана Володйовського. Ступивши кілька кроків, він виструнчився і рішуче промовив:

— А як же інакше, ваша милость, якщо той, сякий-такий син, нашу господиню хотів скривдити, то ми на нього тепер піти хочемо, помститися, себто. Про що я кажу, про те всі просять. А як пан полковник самі не можуть, то ми й під іншою рукою хоч би й до самісінького Криму дійдемо, щоб падло те добути і за господиню нашу відборгувати!

Завзята, холодна хлопська погроза звучала в голосі вахмістра. А жовніри заскреготіли зубами й стали тихо подзенькувати шаблями, сопучи й бурмочучи при цьому. І страшне було те глухе бурмотіння, як гарчання ведмедя у темряві ночі.

Вахмістр стояв виструнчений і чекав відповіді, за ним застигли в очікуванні шеренги, люта затятість була в них, від колишньої жовнірської покірності не залишилося й сліду.

Якусь хвилину всі мовчали. Потім у найдальших лавах почувся чийсь голос:

— Кров його — найкращі ліки для господині!

Гнів схолов у панові Заглобі, так розчулила його любов жовнірів до Басі, а при згадці про ліки йому зненацька сяйнула в голову геть інша думка, а саме — привезти до Басі лікаря. У Хрептові, де лікарів не було, ніхто про це не подумав, але в Кам'янці їх було декілька, зокрема один грек —

чоловік шанований, багатий, власник близько десятка будинків і такий учений, що його всюди мало не за чорнокнижника мали. В одному лишень був сумнів: чи згодиться він — кого навіть магнати «вашою милостю» величають — при його багатстві їхати, нехай навіть і за будь-яку плату, у таку глушину?

Пан Заглоба хвилину розмірковував і сказав так:

— Справедлива помста того скаженого пса не мине, у цьому я вам присягаюсь, а він, мабуть, волів би, щоб сам його величність король помстою йому погрожував, аніж пан Заглоба. Та ще хтозна, чи живий пес той, адже господиня, з пазурів його вириваючись, рукояттю пістолета відбила йому розум. Одне слово, поки що думати про це не час, спершу треба її врятувати.

— Та ми з усією душею, і життя б не пожаліли! — відповів Лушня.

А юрба знову загомонила на підтвердження слів вахмістра.

— Послухай, Лушня, — сказа пан Заглоба. — У Кам'янці живе лікар Родопул. Поїдь туди і скажи йому, що, мовляв, пан генерал подільський неподалік міста ногу собі пошкодив і на допомогу чекає. А вже коли за мурами міста будете, ти його цап — і на коня, а то й у мішок і щодуху сюди мчи, до Хрептова. Через кожні дві-три версти свіжі перепряжні стоятимуть. Женіть на відчай душі. Тільки гляди, щоб живого довіз, мертвий нам не потрібен.

Гул схвалення почувся зусібіч, а Лушня поворушив суворими своїми вусищами і відповів:

— Я вже його добуду і не випущу, хіба що у Хрептові.

— Рушай!

— А можна вашу милость запитати?

— Чого ще?

— А що, як він потім зачахне?

— Нехай чахне, аби тільки сюди доїхав живий! Бери шістьох людей і ходу!

Лушня рвонув із місця. Жовніри, раді з того, що можуть бодай чимось Басі прислужитися, кинулись сідлати коней. Шестеро осіб негайно помчали до Кам'янця, інші повели слідом за ними перепряжних.

Пан Заглоба, задоволений собою, повернувся у світлицю.

Невдовзі з ванькира від Басі вийшов пан Володйовський — занепалий, напівживий, байдужий до слів співчуття і втіхи. Повідомивши пану Заглобі,

що Бася досі ще спить, він сів на лаву і як божевільний втупився у двері, за якими вона лежала. Офіцери, подумавши, що він прислухається, затамували дух. У кімнаті залягла цілковита тиша.

Трохи згодом пан Заглоба навшпиньки підійшов до маленького рицаря.

— Міхале, — сказав він, — я послав по лікаря до Кам'янця, може, ще по когось послати?..

Пан Володйовський дивився, намагаючись зібратися з думками, але, з усього видно, не розумів.

— По ксьондза, — промовив пан Заглоба. — Ксьондз Камінський міг би встигнути до ранку?

Тоді маленький рицар заплющив очі, повернув до груби бліде, як полотно, обличчя і тричі повторив:

— О Боже, Боже, Боже!

Тож пан Заглоба, ні про що більше не запитуючи, вийшов і віддав розпорядження.

Коли він повернувся, пана Володйовського у світлиці не було. Офіцери сказали йому, що хвора покликала чоловіка, у маренні чи при пам'яті — незрозуміло.

Незабаром старий шляхтич переконався, що це було у маренні.

Щоки Басі пашіли яскравим рум'янцем. На вигляд вона була здорова, але очі її, завжди блискучі, помутніли, зіниці ніби розчинилися, руки без упину шукали чогось на ковдрі. Пан Володйовський ледь живий лежав біля її ніг.

Час від часу хвора щось тихо бурмотіла, якісь слова вимовляла голосніше, найчастіше «Хрептів». Напевно, іноді їй здавалося, що вона ще у дорозі. Пана Заглобу найбільше непокоїв рух її рук на ковдрі, у мимовільному його одноманітті старий шляхтич побачив ознаки скорої смерті. Чоловік він був досвідчений, не раз люди вмирали у нього на очах, проте ніколи ще серце його не краялося таким жалем, як тепер, коли очі бачили цю квітку, що збирається зів'янути.

І, зрозумівши, що тільки Бог може врятувати це згасаюче життя, він став перед ліжком навколішки і почав ревно молитися.

А Бася дихала дедалі важче, майже хрипіла. Пан Володйовський схопився на ноги. Пан Заглоба підвівся з колін. Обидва вони не сказали ні слова, тільки глянули один одному в очі, і жах був у їхньому погляді. Їм здалося, що вона вмирає. Але тривало це лише мить. Невдовзі Бася задихала спокійніше і навіть трохи повільніше.

Відтоді вони перебували між страхом і надією. Ніч тяглася ліниво. Офіцери теж не пішли відпочивати, а залишилися у світлиці, то позираючи на Басині двері, то перешіптуючись поміж собою, то куняючи. Від часу до часу заходив челядник підкинути дров у грубу, а вони при кожному скрипі підхоплювалися з лав, гадаючи, що це виходить пан Володйовський чи пан Заглоба і що ось-ось вони почують страшне слово: «Померла!»

Тим часом заспівали півні, а Бася досі ще боролася з гарячкою. Над ранок налетів ураган із дощем, він шумів, гудів і завивав, стрясаючи стіни й дахи, розгойдував полум'я у грубі й димарі, викидаючи в кімнату клуби диму й іскри. На світанку пан Мотовило тихцем вийшов — йому треба було вирушати на об'їзд. Нарешті настав день — блідий, хмарний — і освітив потомлені обличчя.

На майдані почалася звична метушня. Серед завивань вітру чулося тупотіння кінських копит об дошки стаєнь, скрипіння колодязних журавлів і голоси жовнірів. Незабаром почувся дзвіночок: приїхав ксьондз Камінський.

Коли він зайшов, убраний у білу сутану, офіцери впали навколішки. Усім здалося, що настала врочиста хвилина, за якою неминуче станеться смерть. Хвора не прийшла до тями, і ксьондз сповідати її не міг, тільки соборував її, а потім заходився втішати маленького рицаря, переконуючи його скоритися волі Божій. Проте втіха не подіяла, він узагалі нічого не чув через душевний біль.

Усенький день смерть кружляла над Басею. Як павук, що зачався десь у темному закутку на стелі, виповзає часом на світло й невидимою ниткою спускається униз, так і смерть, здавалося, часом спускалася аж до Басиноного узголів'я. Ті, хто був поруч, не раз бачили, що тінь її сходить на Басине чоло і що світла душа вже розправляє крильця, аби відлетіти з Хрептова у нескінченні простори, по той бік життя. Потім смерть, як павук, знову ховалася під стелею, і надія сповнювала серця.

А втім, надія була непевною, нетривалою. На те, що Бася здолає хворобу, ніхто не смів сподіватися. Не сподівався і пан Володйовський, і через те страждання його були такі великі, що пан Заглоба, сам надзвичайно засмучений, вельми злякався і доручив його опікуванню офіцерів.

— Заради Бога, пильнуйте його, — казав він, — бо ще може накласти на себе руки.

Панові Володийовському, щоправда, не спадало таке на думку, але, змучений печаллю і болем, він раз у раз запитував себе:

«Як же мені лишатися, якщо вона йде? Як же мені відпустити її одну, мою найдорожчу кохану? Що вона скаже, коли, огледівшись там, не знайде мене поруч?»

Розмірковуючи так, він усіма силами душі прагнув померти з Басею вкупі, бо так само, як не уявляв собі життя на землі без неї, не міг собі уявити, що вона — у тому, потойбічному житті — була б щасливою без нього і не сумувала за ним.

Ополудні зловісний павук знову сховався під стелею, рум'янець на Басиному обличчі поблід, жар спав, і притомність майже повернулася.

Певний час вона лежала із заплющеними очима, потім, розплющивши їх, глянула в обличчя маленькому рицареві й запитала:

— Міхалеку, я у Хрептові?

— Так, кохана! — відповів, стиснувши зуби, пан Володийовський.

— І ти справді стоїш поруч?

— Авжеж! Як ти почуваєшся?

— Ой! Добре!..

Либонь, вона сама не була впевнена, чи не оманливі видіння, викликані лихоманкою, у неї перед очима. Але з тієї хвилини притомність почала до неї повертатися.

Увечері прискакав зі своїми людьми вахмістр Лушня і витрусив із мішка перед фортецею кам'янецького лікаря разом із ліками. Той був ледве живий. Але, дізнавшись, що він не в розбійницьких, як гадав, руках, а в такий спосіб запрошений до хворої лікар, отямившись, хутко поквапився до неї на допомогу, тим паче, що пан Заглоба, показавши йому в одній руці повну торбу дукатів, а в другій — набитий кулями пістолет, сказав так:

— Це нагорода за життя, а це — за смерть!

І тієї самої ночі, майже на світанку, зловісний павук раз і назавжди кудись зник, а присуд лікаря: «Хвороба триватиме довго, але вона одужає», — радісно луною понісся Хрептовом. Пан Володийовський, першим почувши його, впав на землю і так розридався, що здавалося, груди в нього луснуть. Панові Заглобі стало кепсько від радості, піт зросив йому обличчя, він ледве вимовив: «Пити!» Офіцери обіймали один одного.

А на майдані знову зібралися драгуни, латники й козаки пана Мотовила. Ледве вдавалося стримувати їхні гучні окрики. Забавивши будь-що якимось

висловити свою радість, вони попросили дозволу повісити на честь одужання господині кількох грабіжників, зачинених у хрептівських погребах.

Але маленький рицар відмовив.

РОЗДІЛ ХІІ

Ще тиждень Бася нездужала так тяжко, що, якби не запевнення лікаря, і маленький рицар, і пан Заглоба вважали б, що вогник її життя ось-ось погасне. Допіру згодом їй стало легше: притомність повернулася зовсім, і, хоч лікар передбачав, що лежатиме вона ще місяць або півтора, з'явилася впевненість, що вона одужає трохи раніше і повністю відновить колишнє здоров'я.

Пан Володйовський, який під час Басиної хвороби майже ні на крок не відходив од її узголів'я, покохав її після цих мук, наскільки таке було можливе, ще палкіше, просто світу за нею не бачив. Коли він сидів біля Басі й дивився на її личко, вихудле, змарніле, проте веселе, в очі, які з кожним днем дедалі більше сяяли колишнім вогнем, його брала охота і сміятися, і плакати, і кричати від утіхи:

— Одужує моя любя Баська, одужує!

І він припадав до її рук, вицілював її бідолашні маленькі ніжки, що так мужньо брели через глибокі сніги до Хрептова, одне слово, кохав і шанував її без тями. Крім того, він одчував себе у довічному боргу перед провидінням і якось сказав пану Заглобі й офіцерам:

— Я всього-на-всього убогий шляхтич, але хоч би й довелося тяжко запрацюватися, все-таки на костьольчик, бодай дерев'яний, спроможуся. І щоразу, коли битимуть там дзвони, згадаю Боже милосердя, і душа моя преповниться вдячністю!

— Дай Боже нам спершу турецьку війну пережити, — відповів йому не це пан Заглоба.

А маленький рицар, ворухнувши вусиками, — заперечив йому:

— Всевишньому ліпше знати, що його більше задовольнить: костьол забажає — мене вбереже, а якщо життя моє йому потрібне — що ж, я для нього й життя не пошкодую, як на сповіді кажу!

До Басі разом зі здоров'ям повертався і добрий настрій. Двома тижнями пізніше якось увечері вона попрохала прочинити двері ванькира і, коли офіцери зібралися у світлиці, озвалася сріблястим голосочком:

— Добри вечір, милостиві панове! А я вже не помру, еге ж!

— Всевишньому за це хвала! — хором відповіли жовніри.

— Х в а л и т и Б о г а, д и т и н о м и л е н ь к а! — окремо від усіх закричав пан Мотовило, котрий якимось особливо, по-батьківському любив Басю і в хвилини найвищого зворушення говорив завше по-русинському.

— Подумайте тільки, милостиві панове, — провадила далі Бася, — що зі мною трапилось, га? Хто б такого сподівався? Це ще добре, що так закінчилося!

— Бог оберігав невинну душу, — знову відгукнувся хор за дверима.

— А пан Заглоба не раз мене висміював, до шаблі, мовляв, у мене душа більше лежить, аніж до прядки. Нема чого й казати, пригодилася б мені прядка та нитка! А що, по-рицарському я поводилася, правда?

— І янгол би ліпше не зміг.

Подальшу розмову урвав пан Заглоба, зачинивши двері ванькира, — боячись, що Бася перевтомиться. Та вона запирхала на нього, як кішка, вельми вже їй кортіло поговорити ще, а радше — вислухати похвали про її хоробрість і витривалість. Тепер, коли небезпека минула і стала лишень спогадом, вона страшенно пишалася своїм учинком щодо Аз'ї і вимагала похвал. Повернувшись до маленького рицаря і торкнувшись пальцем його грудей, вона з міною розпеченої дитини прохала:

— Ну ж бо, похвали мене за мужність!

А він, слухняний, хвалив її, пестив, цілував їй очі й руки, аж пан Заглоба, хоч сам у душі милувався, вдавши обуреного, починав бурчати:

— Ой, розпуститься до решти, як дідівський батіг!..

Загальну радість у Хрептові щодо врятування Басі затьмарювала тільки пам'ять про зраду Аз'ї, яка завдала шкоди всій Речі Посполитій, і про страшну долю, що спіткала пана Нововейського, Еву й обох Боских — матір і доньку. Бася, як і всі, була вельми засмучена цим: про події у Рашкові стало вже відомо не лише в Хрептові, а й у Кам'янці й далі. Кілька днів тому в Хрептові зупинився пан Мислишевський, котрий, попри зраду Аз'ї, Кричинського й Адуровича, все-таки не втрачав надії перетягнути на польський бік інших татарських ротмістрів. Слідом за паном Мислишевським приїхав пан Богуш, а опісля надійшли відомості безпосередньо з Могилева, Ямполья і з самого Рашкова.

У Могилеві пан Гоженський, жовнір, як видно, ліпший, ніж промовець, не дав себе ошукати. Перехопивши наказ Аз'ї команді татар, залишених у місті, він сам напав на них зі жменькою мазурської піхоти й почасті знищив, почасті заповонив. До того ж він устиг іще попередити гарнізон

у Ямполі, тож і Ямпіль уцілів. А невдовзі повернулося й військо. Жертвою став тільки Рашків. Пан Володийовський саме отримав звітти листа від пана Бялогловського, де повідомлялося про тамтешні події та про інші справи, що стосувалися усієї Речі Посполитої.

«Добре, що я приїхав сюди, — писав, до речі, пан Бялогловський, — бо пан Нововейський, котрий мене заміщав, не в змозі нині виконувати цих обов'язків. Він більше скидається на скелет, аніж на людину: ми, з усього видно, втрачаємо достойного кавалера — горе зовсім його доконало. Батька його зарізали, сестру на наругу віддали — Аз'я подарував її Адуровичу, а панну Боску собі залишив. Їм обом усе одно тепер кінець, якби навіть удалося з полону їх визволити. Ми дізналися про це від одного липека, який під час переправи через річку в'язи собі скрутив і, схоплений нашими, на вуглинах у всьому зізнався. Аз'я, син Тугай-бея, Кричинський і Адурович подалися аж під Адріанополь. Нововейський рветься за ними слідом, каже, що хоче дістати Аз'ю, хоч би й із самого султанського стану, аби поквитатися з ним. Він завжди був затятий і рішучий, а тепер нема чого й дивуватися, бо йдеться про панну Боску, злу долю якої ми всі тут гіркими сльозами оплакуємо, адже дівка була розкішна, мало хто перед нею встояв би. Я Нововейського стримую. Аз'я, кажу, до тебе сам прийде, бо війна неминуха і орди неодмінно попереду підуть. Я маю звістку із Молдавії від пиркалабів, та й від турецьких купців теж, що війська під Адріаноподем починають уже збиратися. Орди там тьма-тьмуца. Стягується й кіннота турецька, яку вони називають «спагі», а султан власною персоною з яничарами прибути має. Полчища, добродію, підуть незліченні, увесь схід рушить, а у нас війська жменя. Всенька надія на твердиню кам'янецьку, яку дай Боже щоб пристойно забезпечили. В Адріанополі вже весна, та й у нас майже теж, дощі йдуть страшні, і трава вже повитикалася. Я до Ямполья перебираюсь, бо від Рашкова самі згарища лишилися, нема де й голову прихилити і попоїсти. А взагалі-то я так гадаю, що незабаром усіх нас із гарнізонів відкличуть».

Маленький рицар теж мав відомості, й теж певні, і, може, ще певніші, бо прийшли вони з Хотина, що війна неминуха, він навіть послав їх гетьманові. Проте лист Бялогловського, надісланий з останніх рубежів, підтверджував ці відомості й тому справив на нього сильне враження. Не війни, одначе, боявся маленький рицар, він думав про Басю.

— Наказ гетьмана відкликати гарнізони будь-якого дня може прийти, — казав він пану Заглобі, — і тоді — служба є служба — треба буде, не зволікаючи, виступити, а тут Баська лежить і час важкий.

— А хоч би й десять наказів надійшло, — відповів на це пан Заглоба, — Баська — найголовніше. Сидітимемо тут, аж доки вона зовсім одужає. Адже війна наприкінці зими не почнеться, та й у розквась теж, тим паче, що супроти Кам'янця важкі гармати підуть.

— У тобі, милостивий пане, старий волонтер сидить, — відповів нетерпеливо маленький рицар, — ти що ж гадаєш, заради приватного інтересу можна наказом знехтувати?

— Ха! Якщо наказ тобі миліший за Баську, тоді пакуй її на воза і гайда. Я знаю, знаю, ти за наказом ладен її хоч би й вилами посадити, коли виявиться, що сама вона на бричку вилізти не зможе. Дідько б вас узяв із вашою дисципліною! За старосвітських часів чоловік робив, що міг, а чого не міг, того й не робив. Ти про милосердя весь час базікаєш, а як крикнуть: «Гайда на турка!» — тут-таки й виплюнеш його, як кісточку, а бідолашну за конем на аркані потягнеш!

— Це я не маю до Басі милосердя?! Ти, милостивий пане, Бога побійся! — закричав маленький рицар.

Пан Заглоба ще певний час посопів сердито, але, поглянувши на стурбоване обличчя пана Володйовського, сказав йому так:

— Міхале, ти ж знаєш, я Баську як дочку рідну люблю. А інакше чого б іще я сидів отут, під обухом турецьким, замість того, щоб у безпечному місці розкошувати собі, за що ніхто б мені в мої літа нічого лихого не закинув. А скажи-но, хто тобі Баську висватав? Якщо виявиться, що не я, звели мені кадку води випити, нічим її не присмачивши.

— Життям мені з тобою, милостивий пане, не розплатитися за це! — відповів маленький рицар.

І вони обнялися, й після цього між ними запанувала повна згода.

— Я ось що собі надумав, — промовив маленький рицар, — як війна почнеться, ти, милостивий пане, забереш Баську з собою і поїдеш із нею до Скшетуських, у Луківську землю. Туди вже чамбули не дійдуть.

— Зроблю це для тебе, хоч зуб у мене на турка, бо, як на мене, немає безчеснішого за цей непитущий свинський народ!

— Одного боюсь я, щоб Баська до Кам'янця не напросилась, аби при мені там бути. У мене мороз поза шкуру йде, як подумаю про це, а вона

вже, з місця мені не зійти, проситиметься.

— А ти не дозволиш. Хіба мало вже зла через те сталося, що ти у всьому їй потакаєш, ось і в рашківську експедицію її відпустив, хоч я з самісінького початку перечив!

— А от і неправда! Ти, милостивий пане, сказав, що не хочеш радити.

— Коли я кажу, що не хочу радити, то це гірше, ніж не радити.

— Ніби вже така наука для Баськи, та де там! Як побачить меч у мене над головою, відразу ж і упреться!

— Кажу тобі, не дозволяй, дідько б тебе взяв! Квач ти, а не чоловік!

— Коли, confiteor^{*****}, вона тільки кулачки свої до очей піднесе і плакати почне, та просто вдасть, що плаче, і все! У мені вже серце — як масло на сковороді. Не інакше як зіллям вона мене напоїла. Відіслати я її відішлю, бо мені її безпека дорожча за життя, але як подумаю, що доведеться її засмутити, далєбі, серце крається від жалю.

— Міхале, побійся Бога, не дай себе за носа водити!

— Ба, не дай! А хто ж, милостивий пане, говорив щойно, мовби немає у мене до неї милосердя?

— Хе! — відповів пан Заглоба.

— Кмітливості тобі, милостивий пане, не позичати, а й сам зараз за вухом чухаєш!

— Бо ж міркую, як би нам її умовити.

— А як відразу кулачками очі тертиме?

— І сумніву не май! — скрушно мовив пан Заглоба.

Так вони собі думали й гадали, бо, сказати правду, Баська осідлала їх обох. Розпестили вони її під час хвороби до крайнощів і так любили, що необхідність учинити всупереч її серцю і бажанню жахала їх. Що Бася не чинитиме спротиву і скориться вироку, у цьому вони обидва не мали сумніву, проте, не кажучи вже про пана Володийовського, навіть пан Заглоба волів би вдарити утрьох на цілий полк яничарів, аніж бачити, як вона тре кулачками очі.

***** Признаюся (лат.).

РОЗДІЛ XLIII

Та ось того самого дня з'явилася до них надійна, як вони гадали, підтримка в особі несподіваних і наймиліших гостей. Надвечір приїхало без будь-якого попередження подружжя Кетлінгів. Радість і здивування у Хрептові при їхній появі не описати словами. Вони ж, дізнавшись, що Бася вже одужує, теж вельми зраділи. Кшися притьмом увірвалася у ванькир до Басі, а вереск і вигуки, що долинули звідти, сповістили рицарям, яка Бася щаслива.

Кетлінг із паном Володйовським довго обіймалися, то відпускаючи один одного на відстань руки, то знову припадаючи.

— Боже мій, Кетлінгу! — промовив нарешті маленький рицар. — Мене б і булава так не потішила, але як ти у наших краях опинився? Що поробляєш?

— Пан гетьман призначив мене командувати артилерією у Кам'янці, от ми з дружиною і приїхали туди. Довідалися про біди, що спіткали вас, і поквапилися до Хрептова. Хвалити Бога, Міхале, що все щасливо закінчилося. Ми їхали у великому смутку й тривозі, не знаючи ще, радість нас чекає чи печаль.

— Утіха, утіха! — вругився пан Заглоба.

— Як же таке трапилось? — запитав Кетлінг.

Маленький рицар і пан Заглоба наввипередки почали розповідати, а Кетлінг слухав, підводив угору очі, підносив руки і дивувався Басиній мужності.

Наговорившись уволу, маленький рицар став випитувати в Кетлінга про його життя-буття, і той детально про все йому розповів. Повінчавшись, вони із Кшисею оселилися на прикордонні Курляндії. Було їм укупі так добре, що й на небі ліпше не буває. Кетлінг, одружуючись із Кшисею, переконаний був, що бере за дружину «неземну істоту», і думки своєї не змінив.

Панам Заглобі й Володйовському після цих його слів відразу ж згадався колишній Кетлінг, із його світськими манерами, і вони заходилися знову його обіймати, а коли вже достатньо висловили свої почуття, старий шляхтич запитав:

— А що, у цієї неземної істоти часом не стався такий собі земний casus^{*****}, що ногами чеберяє і пальцем у роті зубів шукає?

— Бог дав нам сина! — відповів Кетлінг. — А тепер ось знову...

— Я завважив, — перебив його пан Заглоба. — А в нас тут усе як було!

При цих словах він утелющив своє здорове око у маленького рицаря, і той швидко заворушив вусиками.

Подальшу розмову перебила поява Кшисі, котра, ставши у дверях, промовила:

— Баська вас просить!

Усі хутко рушили у ванькир, і там почалися нові привітання. Кетлінг цілував руки Басі, пан Володийовський — Кшисі, і всі допитливо розглядали одне одного, як і годиться людям, що давно не бачилися.

Кетлінг майже не змінився, тільки чуб був коротко пострижений, і це молодило його. Натомість Кшися, принаймні зараз, змінилася дуже сильно. Куди поділися її колишня витонченість і стрункість, личко поблідло й пушок над верхньою губою потемнішав. Такими самими були тільки красиві очі з надзвичайно довгими віями і спокій у всій статурі. Але риси обличчя, перше надто привабливі, вратили ніжність. Це, щоправда, могло бути тимчасовим, та пан Володийовський, дивлячись на неї і порівнюючи зі своєю Баською, мимоволі казав собі: «Боже! Як я міг кохати цю, коли обидві вони були поруч? Де були мої очі?»

Навпаки, Баська здалася Кетлінгу чарівною. Особливо гарна вона була зі своєю лляною зачіскою, що спадала на брови. Шкіра, трохи втративши рум'янець, після хвороби скидалася на пелюстку білої троянди. Одначе в ці хвилини личко її розрум'янилося від радості й ніздрі роздувалися. Вона здавалася зовсім юною, майже підлітком, на перший погляд десь років на десять молодшою від Кшисі.

Але під впливом її краси чуйний Кетлінг став з іще більшою ніжністю думати про дружину, відчуваючи себе винним перед нею.

Жінки повідали одна одній усе, що за такий короткий відтинок можна було розповісти, і тепер ціла компанія, усівшись біля Басиноного ліжка, поринула у спогади про давні часи. Проте розмова якось не клеїлась, матерія була дражливою: через колишні секрети Міхала з Кшисею і його тодішню байдужість до коханої нині Басі, й усілякі обіцянки, і різні печалі.

Час, проведений в оселі Кетлінга, зберіг зачарування і залишив по собі вдячну пам'ять, але говорити про це було якось ніяково.

Невдовзі Кетлінг перевів розмову на інше.

— Мало не забув, — похопився він, — ми дорогою заїхали до подружжя Скшетуських, вони два тижні не відпускали нас і так шанували, що й у раю, здається, краще не буває.

— Лелечко! Як поживають Скшетуські? — заволав пан Заглоба. — Ви і його самого вдома застали?

— Застали, бо він на побивку з трьома старшими синами від пана гетьмана приїхав, вони у війську там служать.

— Скшетуських я від нашого весілля не бачив, — озвався маленький рицар. — Стояв він тут із хоругвою у Дикому полі, і сини з ним разом були, та якось не довелося побачитись.

— Там страшенно нудьгують за вашою милостю! — сказав Кетлінг, звертаючись до пана Заглоби.

— Ба! А я за ними! — відповів старий шляхтич. — От яка річ: тут сиджу — за ними нудьгую, туди поїду — за оцією ласочкою сохну... Таке вже життя людське, не в одне, то в друге вухо вітер дме... А найгірше сироті — було б своє, до чужого не прикипів би.

— Тебе, милостивий пане, і рідні діти більше б за нас не любили, — мовила Бася.

Почувши це, пан Заглоба дуже зрадів, відкинув сумні думки і впав у благодушній настрій. Посопівши трохи, він вирік:

— Ну й дурний же я був тоді у Кетлінга, і Кшиську, і Баську вам посватав, а про себе й не подумав! Був іще час...

Тут він звернувся до жінок:

— А признайтесь-но, я обом вам подобався, і ви, напевно, обидві воліли б за мене вийти, аніж за Міхала чи Кетлінга?

— Звісно ж, нема чого й питати! — вигукнула Баська.

— Геленка Скшетуська теж свого часу мене б вибрала. Ха! Що вдієш! Оце, я розумію, жінка статечна, не волоцюжка якась, що татарам зуби вибиває! Чи здорова вона?

— Здорова, та тільки трохи зажурена, бо у них двоє середніх зі школи в Лукові до війська втекли, — відповів Кетлінг. — Скшетуський, той радий, що у підлітків така вдача, але мати є мати!

— А скільки ж у них дітей? — зітхнувши, спитала Бася.

— Хлопців дванадцять, а тепер пішла прекрасна стаття, — відповів Кетлінг.

А пан Заглоба на це:

— Над оселею цією благословення Боже! Я їх усіх, як той пелікан, власною плоттю вигодував... Ох, середнім і вуха намну, бо якщо вже надумали тікати, то нехай би сюди, до Міхала, тікали!.. Стривайте, це, здається, Міхалек із Ясеком дьору дали? Їх там стільки, що сам батько наймення плутав. А вороння на півмилі довкола не побачиш, усіх, шибеники, із мисливських рушниць постріляли. Еге ж, другої такої жінки у світі не знайдеш! Я їй, бувало, кажу: «Геленко! Карапузи в мене підросли, нових би треба!» Пирхне вона на мене, а підходить пора — і ось, нате вам! Уявіть собі, до чого дійшло: не може, скажімо, якась жінка в околиці розродитися, мерщій до Геленки — позичте, мовляв, одяг, і, Богом присягаюсь, допомагало!..

Усі вельми здивувалися, замовкли навіть, і тут раптом мовчання порушив маленький рицар:

— Чуєш, Басько?

— Міхале, не треба, мовчи! — відповіла Бася.

Але пан Володийовський не хотів мовчати, бо йому в голову сяйнули різні хитрі думки, особливо здалося, що тут можна, так би мовити, двох зайців убити, тому він заговорив, ніби ненароком, як про щось найзвичайнісіньке:

— Бігме, варто б провідати Скшетуських! Його, щоправда, не буде, він до гетьмана поїде, але ж вона жінка розсудлива, не має звички долю випробувати, тож лишиться вдома.

Тут він обернувся до Кшисі:

— Весна наближається, чудова пора. Зараз для Баськи ще зарано, але трохи пізніше я б, далєбі, не став суперечити, задля приязні, чи що. Пан Заглоба вас обох туди одвіз би, а восени, коли усе вляжеться, і я по вас приїхав би...

— На диво слухна думка! — заволав пан Заглоба. — Я все одно мав туди їхати, скільки можна їх невдячністю годувати. Аж сором бере, ніби забув геть, що вони живуть на світі!

— Що скажеш, милостива пані? — запитав пан Володийовський, пильно дивлячись Кшисі у вічі.

Але та несподівано відповіла зі звичним для неї спокоєм:

— Я б і рада, та це неможливо, бо я у Кам'янці з чоловіком залишусь і ні за що його не покину.

— Лелечко, що я чую! — вигукнув пан Володйовський. — Ти, милостива пані, у фортеці хочеш залишитися, яка напевно обложена буде і до того ж безжалісним ворогом. Добре б іще з якимось політичним ворогом війна намічалася, але ж тут із варварами матимемо справу. Чи знаєш ти, милостива пані, що таке завойоване місто? Що таке турецький чи татарський ясир? Просто вухам своїм не вірю!

— І все-таки інакше ніяк неможливо! — відповіла Кшися.

— Кетлінгу, — у розпачі вигукнув маленький рицар, — ти вже так дав собі на шию сісти? Чоловіче, май Бога в серці!

— Розмірковували ми довго, — мовив Кетлінг, — і так вирішили.

— І син наш уже в Кам'янці, під наглядом однієї моєї родички. А що, хіба Кам'янець не вистоїть?

Тут Кшися піднесла догори свої ясні очі.

— Бог за турка сильніший, він довіри нашої не підведе! А я чоловікові присягала, що аж до смерті його не покину, тож місце моє при ньому.

Маленький рицар страшенно збентежився, він зовсім іншого очікував від Кшисі.

А Бася, від самісінького початку розмови збагнувши, куди хилить Володйовський, усміхалася лукаво. Втупивши у нього свої бистрі оченята, вона сказала:

— Чуєш, Міхале?

— Басько! Мовчи, ні слова! — у надзвичайному збентеженні закричав маленький рицар.

Сказавши це, він заходився кидати відчайдушні погляди на пана Заглобу, очікуючи від нього порятунку, але цей зрадник підвівся раптом і промовив:

— Треба б і про якийсь почапунок потурбуватися, бо словами ситий не будеш.

І вийшов із ванькира.

Пан Міхал вибіг слідом за ним і заступив йому дорогу.

— Ну й що тепер? — запитав пан Заглоба.

— Ну й що?

— А бодай їй трясця, щій Кетлінговій дружині! Боже милий! Як же тут Речі Посполитій не загинути, коли баби у ній правлять?..

— Нічого, ваша милость, не вимислиш?

— Як ти дружини боїшся, що тут вимислиш? Звели ковалеві підкувати себе, от що!

***** Випадок (*лат.*).

РОЗДІЛ XLIV

Кетлінги гостювали близько трьох тижнів. Бася після цього спробувала підвестися з ліжка, але виявилось, що ноги ще не тримають її. Здоров'я поверталось раніше, ніж сили, і лікар наказав їй лежати, аж поки остаточно зміцніє.

А тим часом настала весна. Спершу подув теплий поривчастий вітер від Дикого поля та Чорного моря й розірвав, пошарпав на клоччя запону хмар, немовби зотліле лахміття, а потім заходився зганяти й розганяти ці хмари в небі, як вівчарка зганяє й розганяє отару овець. Хмари, тікаючи од вітру, часто всипали землю крупними, як ягоди, краплями дощу. Розтоплені рештки снігу і льоду спливали озерцями у рівному степу, з лісових заростей потекли тоненькі струмочки, на дні ярів поздувалися ручаї, і все це з шумом, гамом і рокотом неслося до Дністра, як діти радісно біжать до матері.

У розривах поміж хмарами щохвилини з'являлося сонце, ясне й омолоджене і якесь вологе, ніби скупане у гігантській купелі.

Потім ясно-зелені голки трави почали витикатися із розм'яклої землі, тонкі галузки дерев і кущів набухли роздутими бруньками. Сонце пригрівало дедалі сильніше. У небі з'явилися табуни птаства: ключі журавлів, диких гусей, лелек, далі вітер приніс безліч ластівок. Заквакали великим хором жаби у нагрітій воді, розспівалися до нестями дрібні сірі пташки, степами і ярами, лісами і гаями покотився сильний розголос, немовби вся природа кричала радісно й піднесено:

«Весна! Ух-ха! Весна!»

Але для цього нещасного краю весна несла з собою скорботу, а не радість, смерть, а не життя. Через декілька днів після від'їзду Кетлінгів маленький рицар одержав таку звістку⁵⁰ від пана Мислишевського:

«У кучункаурійському степу дедалі більше війська congressus. Султан послав значні суми коштів до Криму. Хан із п'ятдесятитисячною ордою йде на допомогу Дорошенкові. Як тільки підсохне, полчища вирушать Чорним і Кучменським трактами. Змилуйся, Боже, над Річчю Посполитою!»

Пан Володийовський негайно відіслав свого пахолка Пентку із цією звісткою до гетьмана.

Проте сам він не квапився від'їздити із Хрептова. Як жовнір, він не міг покинути фортеці без гетьманського наказу та й до того ж надто часто мав діло з татарами, щоб не знати, що чамбули так швидко не вирушать. Води ще не спали, трава ще щойно пробилася, козаки ще стоять на зимівниках. Турків маленький рицар сподівався хіба що влітку, бо, хоч і збиралися вони вже під Адріаноподем, але такий гігантський табір, така сила-силенна військ, обозної прислуги, поклажі, коней, верблюдів і буйволів не здатні були швидко пересуватися. А от кіннотників татарських треба було виглядати раніше — наприкінці квітня, на початку травня. Правда, основним силам, що налічували десятки тисяч воїнів, передували зазвичай невеликі розрізнені чамбули і більш чи менш численні ватаги — так зливі передують поодинокі краплі дощу. Однак чамбулів маленький рицар не боявся. Навіть відбірний татарський кінний загін не в змозі був устояти у відкритому полі перед польською кіннотою, а вже такі купки й поготів. Почувши про наближення кінноти, чамбули розсіювалися, як клуби пилюки від вихору.

Принаймні часу було ще достатньо, а втім, пан Володйовський зумів би взяти гору в сутичках із будь-якими чамбулами, отож, вони б це надовго запам'ятали.

Був він жовнір до самих кісток, управний у своєму ремеслі, й тому близькість війни будила в ньому спрагу ворожої крові й водночас уливала спокій.

Проте пан Заглоба, хоч і звик за своє довге життя до всіляких небезпек, такий спокійний не був. При несподіваних ударах він умів виявити сміливість, та просто виробив її у собі за час тривалої, хоч часто-густо мимовільної практики. Чимало подвигів учинив він на своєму віку, але перша звістка про загрозу війни завжди його спантеличувала. Зрештою, коли маленький рицар поділився з ним своїми думками, він вельми збадьорився і навіть узявся проклинати Схід і погрожувати йому.

— Коли християнські нації поміж собою воюють, — казав він, — тоді й Господь Бог сумує, і всі святі голови чухають. Так завше буває: коли стурбований пан — і челядь стурбована. Але немає нічого приємнішого Богу, аніж коли турка б'ють. Чув я від однієї духовної особи, що святих аж нудить, як вони бачать цих песиголовців, навіть небесна їжа й напої не йдуть їм на душу, яке вже тут вічне блаженство!

— Мабуть, так воно й має бути, — відповів маленький рицар. — От тільки можуть у турка незмірна, а нашого війська — жменька нещасна.

— Усе одно всієї Речі Посполитої вони не завоюють. Хіба малу можуть мав Карл Густав: і з московитами були у той час війни, і з козаками, і з Ракоці, і з електором, а нині де вони всі? Ми ще й у їхній батьківський дім із вогнем і мечем прийшли.

— Це правда. Personaliter^{*****} не боявся б цієї війни, тим паче, що треба мені подвиг учинити: сплатити борг свій Господеві Богу і Пресвятій Діві за виявлене Басьці милосердя. Тільки б нагода підвернулася!.. Але я про ті землі думаю, що разом із Кам'янцем можуть, хай хоч не надовго, бусурманам у руки попасти. Уяви собі, милостивий пане, яка це була б наруга над церквою Христовою, який утиск люду християнського!

— Тільки про козацтво мені не говори! Шельми! На матір рідну руку піднімали, нехай тепер пожинаять те, що самі посіяли. Найголовніше, щоб Кам'янець вистояв! Як гадаєш, Міхале, вистоїть?

— Гадаю, генерал подільський не забезпечив його як належить, а жителі, поки грім не вдарив, теж не зробили того, що слід. Хоч Кетлінг казав, ніби прибули туди чудово споряджені полки князя єпископа Тшебицького⁵¹. Боже мій! Супроти якої могуті встояли ми за поганеньким валом під Збаражем, а вже нині мусимо встояти, адже Кам'янець — гніздо орлине...

— Гніздо, бач, орлине, та невідомо, чи орел у ньому виявиться, яким був Вишневецький, чи всього-на-всього ворона? Чи знаєш ти генерала подільського?

— Вельможний пан і добрий жовнір, тільки трохи недолугий.

— Так, знаю. Я не раз дорікав йому за це. Пани Потоцькі свого часу хотіли послати його зі мною на навчання за кордон, щоб він добрі манери від мене перейняв. Але я їм так сказав: «Не поїду, бо він дуже недолугий, адже в нього жодної пари черевиків із двома вушками не знайдеться, от він і стане у моїх при дворах відрекомендовуватися, а сап'ян нині дорого коштує». Згодом уже, за Марії Людвіки, він на французький манер одягався. Проте панчохи у нього увесь час спускалися, так голими стегнами й світив. Далеко йому до пана Вишневецького!

— Личаки кам'янецькі вельми облоги бояться, бо під час неї торгівля стоїть. Вони воліли б і під турком жити, аби тільки крамничок не зачиняти.

— Бісові діти! — сказав пан Заглоба.

Обидва вони з маленьким рицарем надто переймалися долею Кам'янця. Думали вони при цьому про Басю, котру у разі падіння фортеці спіткала б доля жителів міста.

Зненацька пан Заглоба ляснув себе по лобі.

— Боже ти мій! — заволав він, — чого ми журимося? А для чого нам зачинятися у цьому паршивому Кам'янці? Чи не ліпше тобі при гетьмані залишитися й у відкритому полі з супротивником зійтися? А тоді й Баська у хоругов не завербується і, звісно, змушена буде кудись поїхати, але ж не до Кам'янця, а десь далеко, хоч би й до Скшетуських. Міхале! Бог свідок, як я хочу з турками зітнутися, та вже заради тебе і Баськи я відвезу її.

— Дякую, ваша милость, — відповів маленький рицар. — Ясна річ, якщо мене у Кам'янці не буде, то й Баська туди не рватиметься, але що діяти, як наказ від гетьмана прийде?..

— Що діяти, як наказ прийде?.. А дідько б їх узяв, ці накази!.. Що діяти... Постривай-но, я міркую... Ага, є! Треба наказ випередити!

— Як же це?

— Напиши негайно ж панові Собеському, ніби про новини йому повідомляєш, а наприкінці припиши, що ~~согат~~ на невідворотну війну ти хотів би, з приязні до нього, залишитися при його особі й у полі битися. Боже ти мій! Архічудова думка! По-перше, куди це годиться, щоб такого наїзника, як ти, за фортечними мурами тримати, замість того, аби послати його на бойовище, а по-друге, після такого листа гетьман ще більше тебе полюбить і схоче залишити при собі. Вірні жовніри йому теж потрібні... Слухай, якщо Кам'янець вистоїть, це принесе славу генералові подільському, а ти на бойовищі гетьманові слави додаси. Не бійся! Гетьман тебе генералові не віддасть!.. Когось би іншого віддав, але тебе й мене не віддасть!.. Пиши листа! Нагадай йому про себе! Хе! Кмітливість моя, як бачиш, і тут мене не підвела! Міхале, вип'ємо з такої нагоди, чи як? Пиши листа!

Пан Володйовський і справді дуже зрадів. Він обійняв пана Заглобу і, поміркувавши якусь хвилину, промовив:

— І ні Бога, ні Вітчизни, ні гетьмана я не підведу, адже на бойовищі на багато що спроможний. Дякую тобі, милостивий пане, від щирого серця! Я теж гадаю, що пан гетьман схоче, аби я у нього напихваті був, особливо після такого листа. А щоб і від Кам'янця не відмовитися, знаєш, що

я надумав? Загін піхоти своїм коштом споряджу і до Кам'янця його пошлю. І про це напишу зараз гетьманові.

— Ще ліпше! Але, Міхале, звідки ж ти людей візьмеш?

— А у мене в погребях десь із сорок розбійників та грабіжників відсиджуються, от їх і візьму. Баська багато разів, бувало, мене упрохувала розбійників не вішати, а життя їм дарувати — і в жовніри. Але я не хотів — щоб більше боялися. А тепер війна на носі, усе можна. Хлопці вони жорстокі, пороху понюхали. Та ще й оголошу при цьому: хто доброхіть із ярів і схованок у полк завербується, тому простяться колишні розбійницькі вчинки. Десь із сотня, гадаю, набереться. І Баська задоволена буде. Великий тягар ти, милостивий пане, з душі у мене зняв...

Того самого дня маленький рицар відправив нового посланця до гетьмана, а розбійникам оголосив, що зробить їм ласку і подарує життя, якщо вони у піхоту наймуться. Ті з радістю пристали на пропозицію й обіцяли привести з собою інших. Бася була втішена безмірно. З Ушиць, із Кам'янця, звідки тільки можна було, доправили кравців — шити мундири. Колишні розбійники щодня проходили муштру на хрептівському майдані, а пан Володйовський був щасливий, що зможе і з супротивником у відкритому полі зітнутися, і дружину вберегти від небезпек облогового життя, і при цьому Кам'янцю й Вітчизні вірно прислужиться.

Так тривало декілька тижнів, і ось одного вечора повернувся посланець із листом від пана гетьмана Собеського.

Ось що він писав:

«Люб'язний і вельми милий моєму серцю Володйовський! За те, що ти так пильно вісті мені надсилаєш, я і Вітчизна дуже тобі вдячні. Війна неминуча. Я маю теж відомості, що на Кучункарах стоять уже незліченні полчища, з ордою буде тисяч триста. Орда ось-ось рушить. Для султана найважливіший Кам'янець. Зрадники-липєки усі дороги туркам покажуть і всі підходи до Кам'янця. Маю надію, що цього змія, сина Тугай-бея, Бог віддасть у твої руки або в руки Нововейського, котрому щиро у кривді його співчуваю. Quod attinet того, щоб ти при мені був, Бог свідок, як би я тішився, та неможливо це. Пан генерал подільський після виборів справді був до мене прихильний, і я хочу послати йому найкращого жовніра, бо кам'янецька твердиня для мене — що зіниця ока. Там збереться сила-силенна воїнів, які лише раз чи два у вогні побували: це ніби як хто їжі особливої раз скуштував, яку згодом усе життя згадує. Таких же, котрі як

хліб щоденний її споживали і цінною порадою могли б прислужитися, там бракує, а якщо й знайдуться, то без належної поваги. Тому я тебе туди й посилаю. Кетлінг, щоправда, жовнір хороший, але менш знаний, а на тебе будуть звернені погляди усіх тамтешніх громадян, і я так гадаю, що, хоч командування в інших руках залишиться, тебе, одначе, хай би що ти сказав, охоче послухають. Небезпечною може бути ця служба в Кам'янці, та ми вже до неї звикли: не вперше нам мокнути під дощем, від якого інші ховаються. Слава і вдячна пам'ять — цієї нагороди нам достатньо, а найголовніше — Вітчизна, до порятунку якої спонукати тебе нема, я гадаю, необхідності».⁵²

Лист цей, прочитаний у колі офіцерів, справив неабияке враження, — усі вони воліли б у чистому полі битися, аніж усередині фортечних мурів. Пан Володийовський понурив голову.

— Що думаєш, Міхале? — запитав пан Заглоба.

Маленький рицар уже підвів своє умиротворене обличчя й відповів спокійно, немовби зовсім не був обманутий у своїх сподіваннях:

— До Кам'янця підемо... Що тут думати?

І могло здатися, що жодних інших думок у нього не було.

За хвилину, одначе, він ворухнув вусиками і промовив:

— Гей! Приятелі любі, підемо до Кам'янця, але не віддамо його, хіба що самі поляжемо!

— Хіба що поляжемо! — повторили офіцери. — Двом смертям не бути, одної не минути.

Пан Заглоба мовчки обвів поглядом присутніх, що вочевидь чекали на його рішення, перевів дух і сказав:

— Із вами йду, хай йому грець!

***** Особисто я (лат.).

***** З огляду (лат.).

РОЗДІЛ XLV

І ось, коли земля обсохла і побуяли трави, рушив хан із кримською й астраханською ордою чисельністю у п'ятдесят тисяч на допомогу Дорошеві й збунтованим козакам. І сам хан, і його рідня, і всі мурзи, хто вельможніший, і всі беї були вбрані у каптани, прислані в подарунок падишахом, і йшли на Річ Посполиту не як зазвичай ходили по здобич і ясир, а як на священну війну супроти Ляхистану і християнства.

Друга, ще грізніша, хмара збиралася під Адріаноподем, і протистояла цій повені тільки кам'янецька фортеця. А Річ Посполита лежала як відкритий степ, як нездужий чоловік, котрому не лише боронитися несила, а й підвестися важко. Знеслили її попередні тривалі, хоч наостанок і звитяжні, війни зі шведами, з пруссаками, з Москвою, з козаками й угорцями. Знеслили воєнні конфедерації і бунти за триклятих часів Любомирського, а тепер до решти зламали смуги, недолугість королівської влади, сварки і чвари між магнатами, засліплення нерозумної шляхти і загроза розбрату. Марно великий Собеський застерігав від загибелі, у війну ніхто вірити не хотів. До оборони не готувалися — скарбниця не мала грошей, а гетьман — війська. Супроти могуті, якій ледве чи були здатні протистояти усі християнські народи вкупі, гетьман міг виставити лишень декілька тисяч воїнів.

Тим часом на Сході, де все скорялося єдиній волі падишаха і народи, неначе меч, слухалися єдиної руки, було зовсім інакше. Від тієї хвилини, як було розгорнуто велику корогву пророка, почеплено бунчуки на воротах сераля й на сераскирській вежі, а улеми проголосили священну війну, заворушилася половина Азії і вся північ Африки. Сам падишах із настанням весни⁵³ виступив у кучункаурійський степ і взявся зосереджувати там силу нечувану. Сто тисяч спагі і яничарів — відбірною турецького війська — стало перед його священною особою, після чого почали стягуватися війська із далеких країн і володінь. Ті, що населяли Європу, з'явилися першими. Прийшли кінні загони боснійських бегів, кольором мундирів — на зорю, запеклістю — на блискавку схожих, прийшли дикі албанські воїни-піхотинці, озброєні ятаганами, прийшли ватаги сербських потурченців, з'явилися народи, що жили над Дунаєм, і нижче, по той бік Балкан, і ще нижче, аж під горами Греції. Кожен паша вів цілу армію, котра одна могла

б заповнити беззахисну Річ Посполиту. Прийшли волохи й молдавани, безліч добрудзьких і білгородських татар, а декілька тисяч липеків і черемисів під проводом Аз'ї, грізного сина Тугай-бея, мали вести військо такою добре їм знайомою, нещасною землею.

Потім стало прибувати феодальне ополчення з Азії. Паші Сивасу, Бруси, Алеппо, Дамаска, Багдада, опріч регулярних військ, привели з собою озброєні юрби: починаючи від диких горян із порослих кедрами гір Малої Азії й закінчуючи смаглявими жителями Міжріччя Євфрату і Тигру. Відгукнулися на заклик халіфа й араби, бурнуси яких неначе снігом укрили кучункаурські степи. Були серед них і бедуїни з піщаних пустель, і жителі міст від Медини до Мекки. Не залишилася у рідному гнізді й васальна єгипетська військова могуть. Ті, хто щовечора дивився на племінки від зорі піраміди з гомінливих майданів Каїра, хто бродив фіванськими руїнами, хто населяв похмурі краї, звідки бере свій початок священний Ніл, кому сонце до кольору сажі спалило шкіру, — усі вони, озброєні, перебували тепер на адріанопольській землі й щовечора молилися за звитягу ісламу і загибель країни, яка віками одна захищала решту світу від прихильників пророка.

Зібралася сила-силенна збройного люду, сотні тисяч коней іржали в сепу, сотні тисяч буйволів, овець і верблюдів паслися укупі з кінськими табунами. Можна було подумати, що ангел за велінням Божим вигнав народи з Азії, як колись Адама з раю, і наказав їм іти у той бік, де сонце блідіше і степ узимку снігом укритий. І вони йшли нескінченним потоком — біле, смагляве й чорне воїнство разом із табунами. Скільки ж там було чути мов, скільки ж різних строїв виблискувало на весняному сонці! Народи дивувалися народам, незрозумілими їм були чужі звичаї, невідома зброя, способи ведення бою. Тільки віра об'єднувала ці бродячі юрби: коли муедзини починали кликати на молитву, різномовні полки всі як один поверталися обличчям до сходу, суголосним хором звертаючись до Аллаха.

Самих челядників при султанському дворі було більше, аніж усього війська в Речі Посполитій. За військом і озброєними юрбами ополченців тяглися вервечки базарників, що торгували усіляким крамом. Рікою пливли їхні вози поряд із військовими хурами.

Два трибунчужних паші, що йшли на чолі двох армій, не мали іншої роботи, як тільки постачати харчі цьому людському мурашникові, — і всього там було доволі. Сангританський санджак⁵⁴ завідував гігантським обозом із боєприпасами. З військом ішло двісті гармат, із яких десять

важких, — таких велетенських гармат не мав жоден християнський володар. Азіатські беї стояли на правому фланзі, європейські — на лівому. Намети охоплювали такий великий простір, що Адріанополь у порівнянні з ними здавався містечком. Султанські намети, виблискуючи пурпуром, шовковими шнурами, атласом і золотим шитвом, утворювали ніби окреме поселення. Серед них кишіли озброєні стражі: чорні скопці з Абіссинії у жовтих і блакитних каптанах, велетні-носільники хамали з курльських племен, молоді прислужники узбеки із на рідкість красивими, прикритими шовковими торочками обличчями й безліч інших слуг — строкатих і яскравих, як степові квіти, — що приставлені були до стаєнь, до столів, до носіння світильників і, нарешті, просто usługувати вельможним придворним.

На просторому майдані навколо султанських наметів, які пишністю й розкішшю здавалися правовірним раєм обітованим, розташувалися не такі величні й усе-таки рівні королівським намети візира, улемів і анатолійського паші, молодого каймакама Кара Мустафи⁵⁵, на якого були звернені погляди султана й усіх, хто був у стані, як на прийдешне «сонце війни».

Перед наметами падишаха стояли чудові стражі «ляської» піхоти у таких високих тюрбанах, що вони здавалися велетнями. Озброєні були стражі списами, насадженими на довгі ратища, і короткими кривими мечами. Їхні полотняні сховища тулилися до наметів султанських ремісників. Далі табором розташувалися грізні яничари, озброєні мушкетами і списами, — ядро турецької військової могуті. Ані німецький цісар, ані французький король не могли похвалитися піхотою, рівною цій за чисельністю і бойовим вишколом. У війнах із Річчю Посполитою слабкіше султанське військо зазвичай не могло встояти перед регулярним польським військом, і якщо часом і одержувало звитягу, то за рахунок величезної переваги в числі. Проте яничари осмілювалися чинити спротив навіть регулярним кінним хоругвам. Вони наганяли жах на увесь християнський світ, а то й на Царгород. Частенько і сам султан тремтів від страху перед своїми преторіанцями, а головний ага цих «агнців» посідав одну з найважливіших посад у дивані.

За яничарами стояли спагі, за ними — регулярні війська пашів, а далі — маса ополченців. Увесь цей стан ось уже декілька місяців як розташувався під Адріаноподем, очікуючи, коли прибуде ще підкріплення з далеких турецьких володінь і коли весняне сонце, висмоктавши вологу із ґрунту, полегшить похід до Ляхистану.

А сонце, немовби теж підвладне волі султана, гріло добре. Від початку квітня до травня лишень декілька разів теплі дощі зросили кучункаурські степи, над наметами султана розкинулося блакитне Боже шатро без жодної хмаринки. Сонячні білки вигравали на білому полотні, на кулястих тюрбанах, на різноколірних куфіях, на вістрях шоломів, корогов і списів, затоплюючи все довкола — і табір, і намети, і людей, і табуни — морем ясного світла. Увечері в погідному небі сяяв незатуманений серп місяця, безмовно сприяючи тим тисячам, котрі під його знаком ішли здобувати нові й нові землі, потім здіймався дедалі вище у небо і бліднув від заграви вогнів. А коли ці вогні засяяли на всьому неозорому просторі, коли піші араби з Дамаска й Алеппо позапалювали зелені, червоні, жовті й блакитні ліхтарі біля наметів султана й візирів, могло здатися, ніби шмат неба впав на землю і зірки блищать та миготять у степу.

Взірцевий лад і послух панували у султановому війську. Паші гнулися перед волею султана, як очерет під вітром, а воїни гнулися перед пашами. Харчів не бракувало людям, кормів не бракувало стадам. Усе доправлялося понад міру, усе вчасно. У зразковому порядку відбувалися також години навчання, харчування і молитов. Ледве муедзини із нашвидкуруч споруджених мінаретів починали скликати народ на молитву, усе військо ставало обличчям на схід, кожен розстеляв перед собою шкуру чи килимок, і воїни як один падали навколішки. Такий порядок і послух тішили серця, а душі сповнювалися вірою у перемогу.

Султан, котрий прибув у стан наприкінці квітня, не відразу виступив у похід. Майже місяць чекав він, поки підсохне земля, а тим часом школив військо, привчав його до похідного життя, правил, приймав послів і вершив суд під пурпуровим балдахіном. Дивна як сон головна дружина султана Кассека супроводжувала його, а при ній був почет, теж схожий на райський сон.

Позолочена коляска везла Кассеку під балдахіном із пурпурового тифтику, за нею їхали інші коляски і білі нав'ючені сирійські верблуди, також укриті пурпуром. Гурії і баядери співали їй пісні в дорозі. Солодкозвучна тиха музика звучала тієї миті, коли вона, втомлена дорогою, притуляла шовкові фіранки своїх очей, і заколисувала її. У денну спеку її обвівали опахала зі страусових і павиних пір'їн, східні безцінні пахоці диміли в індійських кубках перед її наметами. До її послуг були усі скарби й дива, усі багатства, які тільки мав Схід і султанське всесилля. Гурії, баядери, чорні скопці,

янголоподібні пахолки-слуги, сирійські верблюди, аравійські скакуни, одне слово, увесь кортеж аж виблискував вісоном, парчею, мінівся, як веселка, діамантами, рубінами, смарагдами й сапфірами. Народ падав ницьма перед нею, не сміючи поглянути на обличчя, яке один тільки падишах мав право бачити. Кортеж здавався неземним видінням, а якщо й існував насправді, то не інакше, як сам Аллах переніс його на землю зі світу видінь і сонних міражів.

Сонце пригрівало дедалі сильніше, настали нарешті спекотні днини. І ось одного вечора на високу жердину перед наметом султана підняли корогву, і гарматний постріл сповістив військам і народам, що похід у Ляхистан починається. Зазвучав великий святий барабан, забили інші барабани, відгукнулися пронизливими голосами ріжки, завили набожні напівголі дєрвіші, і людська ріка потекла у ніч, щоб уникнути денної спеки. Але основне військо мало виступити аж через декілька годин після першого сигналу. Насамперед рушив обоз, за ним паші, які постачали військо харчами, пішли цілі легіони ремісників, котрі мали ставити намети, далі худоба — і в'ючна, і на забій. Похід мав тривати по шість годин і цієї ночі, і в наступні, причому кожного воїна на привалі чекали їжа і відпочинок.

Коли ж нарешті настав час виступити й війську, султан піднявся на узгір'я, щоб окинути полядом усю міць свою і натішитися цим видовищем. Були з ним візир, улеми і молодий каймакам Кара Мустафа — «вранішнє сонце війни», і стража із «ляської» піхоти. Ніч стояла погожа, ясна. Місяць світив дуже яскраво, султан міг би охопити поглядом усі свої полчища, якби окові людському було до снаги таке, бо, хоч військо йшло густенько, проте розтяглося воно на декілька миль.

Але зраділо серце султана, і, перебираючи пахучі, з сандалового дерева намистинки чоток, він підносив очі до неба, дякуючи аллахові за те, що зробив його повелителем стількох військ і стількох народів.

І раптом, коли голова табору вже майже зовсім зникла вдалині, він урвав молитву і, повернувшись до молодого каймакама Чорного Мустафи, запитав:

— Що́сь я забув, хто у передовому дозорі йде?

— О райська світлосте! — відповів Кара Мустафа, — у передовому дозорі йдуть липеки і черемиси, а веде їх твій вірний пес Аз'я — син Тугай-бея...

РОЗДІЛ XLVI

Аз'я, син Тугай-бея, після довгого стояння у кучункаурійських степах і справді виступив зі своїми липеками і черемисами на чолі походу всіх турецьких військ до кордонів Речі Посполитої.

Після тяжкої поразки, якої мужня Басина рука завдала і йому, і його задумам, щаслива зоря, здавалося, знову засяяла над ним. Передусім він одужав. Правда, краса його раз і назавше згасла: одне око витекло, ніс був роздроблений, і колись соколине обличчя його стало потворним і страшним. Але жах, який наганяло воно на людей, змусив диких добрудзьких татар ще більше його поважати.

Прибуття Аз'ї наробило у таборі чимало галасу, чутка про його діла ширилася. Подейкували, ніби він привів усіх липеків і черемисів на султанську службу, що пошив у дурні ляхів так, як ніхто ніколи їх не дурив, що спалив усі міста по Дністру, вирізав там гарнізони і чудову взяв здобич. Ті, хто тільки йшов у Ляхистан, хто, прибувши з далеких куточків Сходу, досі не випробував на собі «ляської» зброї, ті, у кого тривожно калатали серця на думку про те, що невдовзі їх очікує віч-на-віч зустріч із грізною кіннотою невірних, бачили в молодому Аз'ї войовника, котрий, маючи діло з ляхами, не лише не побоявся їх, а й одержав перемогу, забезпечивши тим самим щасливий початок війни. Сам вигляд цього багадира звеселяв серця, а те, що Аз'я був сином грізного Тугай-бея, ім'я якого гриміло на Сході, ще дужче притягувало до нього увагу.

— Ляхи виростили й виховали його, але він син лева, — так казали про Аз'ю, — покусав він їх, та й повернувся на службу до падишаха.

Сам візир забажав його бачити, а «вранішнє сонце війни», молодий каймакам Кара Мустафа, котрий шанував воїнську славу і диких войовників, полюбив його. Обидва ревно випитували Аз'ю про Річ Посполиту, про гетьмана, про військо, про Кам'янець і раділи з його відповідей, бо з них випливало, що війна буде неважкою, що вона має принести султанові звиягу, ляхам поразку, їм же обом звання газі — тобто завойовників. Тож Аз'ї згодом нерідко траплялася нагода падати ниць перед візиром, сидіти на порозі каймакамового намету, від них отримував він численні дари — верблюдів, коней і зброю.

Великий візир подарував йому каптан зі срібної парчі, наявність якого вивищувала його в очах усіх липеків і черемисів. Кричинський, Адурович, Моравський, Грохольський, Творовський, Александрович — одне слово, усі ті ротмістри, що жили колись у Речі Посполитій і їй служили, а тепер повернулися до султана, — незаперечно підкорялися синові Тугай-бея, шануючи в ньому нащадка князівського роду і войовника, котрий у нагороду отримав каптан. Отже, він став видатним мурзою, і понад дві тисячі воїнів, значно відважніших за інших татар, служили під його рукою. Недалека війна, у якій молодому мурзі відзначитися було легше, аніж будь-кому, могла високо піднести його, дати йому звання, славу, владу.

І все-таки душа Аз'ї була отруєна. Насамперед потерпало його самолюбство через те, що татари у порівнянні з турками, особливо з яничарами і спагі, означали не більше, ніж гончаки у порівнянні з мисливцями.

Сам-то він високо піднісся, але татарських кіннотників ні за що не мали. Туркам вони були потрібні, ті часом боялися їх, проте у стані ними нехтували. Помітивши це, Аз'я почав вирізняти липеків і черемисів як особливий, найкращий рід війська і цим підбурив проти себе інших — добрудзьких і білгородських мурз, не встигнувши при цьому переконати турецьких офіцерів у тому, що липеки й черемиси і справді далеко кращі за інших ординців. До того ж, вихований у християнській країні серед шляхти й рицарства, він не міг звикнути до звичаїв Сходу. У Речі Посполитій він був лише рядовим офіцером, та ще й із найнижчих, але при зустрічі зі старшими у званні, навіть із самим гетьманом, йому зовсім не треба було так принижуватися, як тут, будучи мурзою і вождем усіх польських татар. Тут перед візиром треба було падати ницьма, у наметі приятеля свого каймакама бити доземні поклони, стелитися перед пашами й улемами, перед головним яничарським агою. Аз'я не звик до цього. Він одчував себе сином витязя, душу мав дику й горду, мітив по-орлиному високо і через те дуже потерпав.

Та найбільше пекла його вогнем згадка про Басю. Не кажучи вже про те, що тендітна Басина рука змогла вибити його з сідла, його, котрий викликав на герць під Брацлавом, Кальником і в ста інших місцях і вражав на смерть найгрізніших запорозьких лицарів. Не кажучи вже про те, скільки ганьби і сорому натерпівся він! Але найприкріше було те, що він до нестями кохав цю жінку, хотів мати її у своєму наметі, милуватися нею, бити, цілувати.

Якби йому запропонували вибір: стати падишахом і володіти половиною світу чи стиснути її у своїх обіймах, чути серцем тепло її крові, обличчям — її дихання, губами — її губи, — він вибрав би її, а не Царгород, Босфор і титул халіфа. Він жадав її, бо пристрасно кохав, жадав і водночас ненавидів. Що недосяжнішою вона була, то більше він її жадав. Що вірнішою, непорочнішою вона була, то більше він її жадав. Коли він часто згадував у своєму шатрі, як одного разу цілував її очі, там, у яру, після бою з Азба-беєм, як під Рашковом відчував її груди своїми грудьми, шалене бажання поійняло його. Він не знав, що сталося з нею, повернулася вона до Хрептова чи загинула в дорозі. Іноді він одчував полегкість, думаючи, що вона померла, іноді неймовірна журба брала його. Бувало, він визнавав, що ліпше було б не викрадати її, не палити Рашкова, а найкраще й зовсім не приходити сюди, а залишитися у Хрептові, щоб хоч бачити її.

Натомість нещасна Зося Боска була у нього в наметі. Життя її минало у рабському usługовуванні, у ганьбі й постійному страху, бо Аз'я у своєму серці не мав до неї ані краплі жалю. Він просто знущався з неї вже тільки за те, що вона не Бася. Та були в ній насолода і чарівність польової квітки, були молодість і краса, тож він насолоджувався її красою, хоч із будь-якого приводу бив ногами, а то й батогом шмагав її біле тіло. Вона жила у справжньому пеклі, бо жила без надії. Ще недавно, у Рашкові, життя її, як весна, розквітло для молодого Нововейського. Вона кохала його усією душею, кохала його лицарську, шляхетну й водночас чесну натуру і раптом стала невільницею, забавкою цього потворного циклопа. Тремтячи, як побитий собака, вона змушена була повзати біля його ніг, не зводячи очей із його обличчя і рук — чи не хапають вони батога із сирівця, — і тамувати дихання, і стримувати сльози.

Вона добре знала, що нема й не буде їй милосердя, бо, якщо навіть вона вирветься якимось дивом із цих страшних лабет, їй уже не бути колишньою Зосею, чистою як перший сніг, ладною відповісти на почуття серця. Усе минуло безповоротно. Але ж у цій величезній ганьбі, в якій вона жила тепер, не було ані найменшої її провини, — навпаки, вона була незаплямованою, як ягня, доброю, як голуб, довірливою, як дитина, простою і люблячою дівчиною і тому ніяк не могла збагнути, за віщо спіткала її така страшна кривда, за віщо впав на неї такий неблаганний гнів Божий, — і цей душевний розлад ще дужче посилював її біль і розпач.

Так спливали дні, тижні й місяці. Аз'я ще взимку вирушив у кучункаурські степи, а похід до кордонів Речі Посполитої почався допіру в червні. Увесь цей час проминув для Зосі в ганьбі, у муках і праці. Аз'я, попри її красу і чарівність, хоч і тримав Зосю у себе в наметі, не лише не кохав її, а радше ненавидів — за те, що вона не Бася — і вважав простою невільницею, вона й працювати мала як невільниця. Зося напувала у річці його коней і верблюдів, носила воду для обмивання, дрова для вогню, розстеляла шкури на ніч, варила їсти. Як правило, жінки турецьких воїнів не виходили з наметів зі страху перед яничарами або дотримуючись звичаю, але табір польських татар стояв віддалік і ховати жінок у них не було заведено, бо, живучи у Речі Посполитій, вони до цього не звикли. Якщо хтось із простих воїнів мав бранку, то вона навіть чадри не носила. Щоправда, жінкам не дозволялося заходити за межі табору — там би їх неминуче викрали, але у його межах вони могли ходити безпечно, пораючись по господарству.

Незважаючи на тяжку працю, це було для Зосі навіть певною втіхою вийти по дрова чи до річки — напоїти коней і верблюдів. У наметі вона плакати боялася, а дорогою могла безкарно дати волю сльозам. Якось, ідучи з оберемком дров, вона зустріла матір, котру Аз'я подарував Халіму. Вони впали одна одній у обійми, тож довелося розтягувати їх силою, і, хоч Аз'я нещадно відшмагав потім Зосю, б'ючи навіть по голові, однаке це була солодка зустріч. Іншим разом, перучи біля броду чалми й онучі Аз'ї, Зося здалеку побачила Евку, яка йшла з відрами води. Евка стогнала під вагою відер, фігура її дуже змінилася й обважніла, але риси обличчя, навіть приховані чадрою, нагадали Зосі Адама — і таким бодем защеміло серце, що на мить у неї запаморочилося в голові. Проте зі страху вони не перемовилися й словом.

Страх поступово гнітив Зосю, аж доки заволодів усіма її почуттями, витіснивши до решти і бажання, і надію, і пам'ять. Не бути битою — ось що стало її метою. Бася на її місці першого ж дня убила б Аз'ю його власним ножом, не думаючи про наслідки, але боязлива Зося, майже ще підліток, не мала Басиної відваги.

І кінець кінцем вона стала вважати за ласку, якщо страшний Аз'я під впливом хвилиної похоті наближав часом потворне своє обличчя до її губ. Сидячи в наметі, вона не зводила очей зі свого пана, прагнучи зрозуміти, чи

не гнівається він, ловлячи кожен його рух, намагаючись відгадати кожне бажання.

А коли, бувало, не вгадувала, коли з-під вусів його, як колись у старого Тугай-бея, показувалися ікла, вона майже непритомна від страху повзала біля його ніг, припадаючи до них безкровними губами, і, судомисто стискаючи його коліна, кричала як знетямлена дитина:

— Не бий мене, Аз'я, я більше ніколи не буду, даруй, не бий!

Він майже ніколи не прощав і знущався з неї не лише за те, що вона не Бася, а ще й за те, що вона була нареченою Нововейського. Безстрашну душу мав Аз'я, одначе поміж ним і Нововейським були такі рахунки, що на саму думку про майбутню помсту велетня сумна тривога брала молодого татарина. Попереду війна, вони могли зустрітися, і було дуже правдоподібно, що вони зустрінуться. Аз'я мимоволі думав про це, а позаяк така думка спадала йому в голову, коли він бачив Зосю, то й зганяв на ній усе, немовби ударами батога хотів убити власну тривогу.

Та ось нарешті настав час, і султан віддав наказ виступити. Звісно, липеки й черемиси, а за ними сила добрудзьких і білгородських татар мали йти у передовому дозорі. Так урадилися між собою султан, візир і каймакам. Але попервах, принаймні до Балкан, ішли всі вкупі. Похід був неважкий, бо через спеку рухалися тільки ночами, по шість годин, від привалу до привалу. Смоляні бочки палали уздовж шляху, піші араби світили султанові кольоровими каганчиками. Людський мурашник хвилею плив неозорими рівнинами, як сарана, заповнював заглибини й западини, всуціль укривав гори. За озброєним військом ішли обози, у них гареми, за обозами неліченні стада.

Та якось у болотах балканських передгір'їв золотаво-пурпурова коляска Кассеки загрузла так, що двадцять буйволів не могли її витягти із драговини. «Лиха прикмета, повелителю, і для тебе, і для всього війська!» — сказав султанові головний муфтій. «Лиха прикмета!» — підхопили напівбожевільні дервіші. Султан злякався і вирішив усіх жінок укупі з чарівною Кассекою прибрати з табору.

Наказ було оголошено військам. Ті воїни, які не мали куди відправити своїх невольниць, а з любові не хотіли продати їх чужакам на втіху, прирізали нещасних. Решту скупили за великі гроші торговці з караван-сараю, щоб перепродати потім на базарах Стамбула та інших міст ближньої Азії. Три дні поспіль тривав великий ярмарок. Аз'я без вагань виставив на

продаж Зосю, котру відразу ж і за добрі гроші купив для свого сина багатий і старий стамбульський бакалійник.

Це був хороший чоловік, бо, зглянувшись на сльози і благання Зосі, він купив у Халіма, щоправда, за безцінь, і її матір. Наступного дня вони з юрбою інших жінок вирушили до Стамбула. Там доля Зосі, залишаючись ганебною, перемінилася на краще. Новий власник покохав її і через декілька місяців підвищив до рангу дружини. Мати більше з нею не розлучалася.

Чимало людей, особливо жінок, навіть після довгої неволі часом поверталися на батьківщину. Хтось, здається, розшукував Зосю — і через вірмен, і через грецьких купців, і через посланців Речі Посполитої. Але безуспішно. Згодом пошуки припинилися, і Зося ніколи більше не побачила ні рідного краю, ні любих облич.

Аж до смерті вона прожила в гаремі.

РОЗДІЛ XLVII

Перед виходом турків із-під Адріанополя на всіх придністровських заставах почався великий рух. Особливо до найближчого від Кам'янця Хрептова раз у раз прибували гінці від гетьмана, доправляючи різні накази. Маленький рицар або сам виконував їх, або, якщо вони його не стосувалися, через вірних слуг переправляв далі. Через ці накази гарнізон хрептівської фортеці значно зменшився. Пан Мотовило зі своїми семенами подався аж під Умань на допомогу Ханенку, котрий зі жменькою вірних Речі Посполитій козаків відбивався як міг від Дороша і кримської орди, що пристала до нього. Неперевершений лучник пан Мушальський, а з ним і пан Снітко, герба щербатий Місяць, і пан Ненашинець, і пан Громика повели хоругов товаришів і Лінкгаузових драгунів у злочасний Батіг⁵⁶, де стояв пан Лужецький, котрому доручалося вкупі з Ханенком спостерігати за маневрами Дороша. Пан Богущ дістав наказ залишатися у Могилеві доти, аж доки сам на власні очі побачить чамбули. Пильно шукали гетьманські накази й уславленого наїзника пана Руциця, який поступався, як наїзник, тільки панові Володйовському, але пан Руциць із кількома десятками людей пішов у степ і як у воду впав. Почули про нього вже пізніше, коли покотилася враз дивна чутка, що поблизу Дорошевого табору й ординських станів кружляє злий дух і щодня викрадає то воїна, а то й невелику ватагу. Здогадалися, що це, напевно, пан Руциць смикає супротивника, бо ніхто інший, крім хіба що маленького рицаря, не здатен був на таке. І справді-таки, це був пан Руциць.

Пан Володйовський так само мав іти до Кам'янця, бо його там волів бачити гетьман, знаючи, що сам вигляд цього жовніра збадьорить серця й підніме дух і міщан, і гарнізону. Гетьман був переконаний, що Кам'янець не встоїть, але вважав за потрібне якнайдовше там протриматися — доти, аж доки Річ Посполита збереться з силами, щоб протистояти супротивникові. Впевнений у цьому, він посилав майже на вірну смерть найпрославленішого кавалера Речі Посполитої й улюбленого свого жовніра.

На смерть посилав найславнішого жовніра і не шкодував про це. Згодом, під Віднем, він сказав: пані Війнина може народжувати людей, але війна їх тільки губить. Він сам ладен був загинути, вважаючи смерть найпростішим обов'язком жовніра, а якщо цим ще й Вітчизні прислужиться — нема для

воїна вищої ласки і нагороди. Знав гетьман, що й маленький рицар так само думає.

А втім, не час було думати про життя окремих жовнірів, коли загибель загрожувала костьолам, містам, краям, усій Речі Посполитій, коли Схід із нечуваною могуттю постав супроти Європи на завоювання християнського світу, а світ цей, захищений грудьми Речі Посполитої, і не збирався йти їй на допомогу. На думку гетьмана, Кам'янець покликаний був захистити Річ Посполиту, щоб потім Річ Посполита могла захистити увесь християнський світ.

І це могло статися, якби країна мала сили, якби її не точило безвладдя. Але гетьман не мав війська навіть на те, щоб посилати в роз'їзди, де вже там на війну! Варто було йому перекинути кудись кілька десятків воїнів, як відразу ж утворювався вилом, і хвиля завойовників могла хлюпнути у нього безперешкодно. Сторожа, яку виставляв султан уночі в своєму стані, була численніша, аніж гетьманські хоругви. Навала почалася з двох боків: від Дніпра і від Дунаю. Позаяк Дорош з усією кримською ордою був ближче і вже заповнив край, знищуючи все вогнем і мечем, то проти нього виступили головні хоругви, а послати навіть у розвідку в другий бік не було вже кого.

У цій скрутній ситуації гетьман написав панові Володийовському ось що:

«Я вже надвоє зважував, чи не відрядити тебе аж до Рашкова супротивникові назустріч, та злякався, що, коли орда сімома бродами хлюпне з молдавського берега і край захопить, ти не встигнеш до Кам'янця, а там ти конче потрібен. Учора тільки я згадав про Нововейського, він жовнір бувалий, та й сміливець, а позаяк чоловік у відчаї на все здатен, то, гадаю, він славно мені послужить. Дай йому легкої кінноти скільки зможеш, а він нехай зайде ворогові у тил і всюди дорогою про силу війська нашого розкаже. На виду ж у супротивника нехай петляти почне, від бою ухилиючись. Як турки йтимуть — ми знаємо, та коли він щось нове помітить, негайно тобі повідомити має, а ти, не зволікаючи, язика пошлеш — мені й до Кам'янця. А Нововейський нехай відразу ж вирушає, ти теж будь готовий до Кам'янця йти, тільки зачекай, поки вісті з Молдавії від Нововейського надійдуть».

Позаяк Нововейський не надовго поїхав до Могилева і подеїкували, нібито він після того мав до Хрептова прибути, маленький рицар дав йому

знати, щоб із приїздом поквапився, бо за наказом гетьмана у Хрептові на нього чекає доручення.

Нововейський з'явився на третій день. Знайомі ледве його впізнали і подумали, що пан Бялогловський слушно назвав його скелетом. Це був уже не той дужий крем'язень, гомінкий і веселий, що, бувало, кидався на ворога з гучним реготом, схожим на кінське іржання, і бив, тусав його з розмахом крил вітряка. Він вихуд, змарнів, зчорнів увесь і від худорби здавався ще вищим. На людей він дивився мружачись, немовби не впізнавав навіть найближчих знайомих. Доводилося по двічі повторювати йому те саме, скидалося, що він не відразу й розумів. Напевно, замість крові жовч текла у нього в жилах, либонь, про якісь речі він намагався не думати, забути, щоб не збожеволіти. Правду кажучи, у тих краях не було чоловіка, не було родини й у війську не було жовніра, кому б поганці не заподіяли лиха, хто не оплакував би когось із рідних, близьких, приятелів і знайомих. Проте на Нововейського упала ціла хмара нещастя. У один день він утратив батька, сестру і наречену, яку кохав усіма фібрами своєї палкої душі. Ліпше б уже і сестра, і та чарівна, кохана дівчина померли; ліпше б вони загинули від ножа й вогню. Але доля їхня була така, що на гадку про неї найбільша з мук видавалася Нововейському мізерною. Він намагався не думати про них, відчуваючи, що так і схибнутися недовго, але опанувати себе не міг.

Спокій його був уявний. Душа його не могла змиритися, і кожен при першому ж погляді на нього вгадував, що під маскою спокою криється щось зловісне й страшне, ось-ось цей велетень може скинути її і тоді, немов розшаліла стихія, скоїть щось жахливе. Це так виразно читалося на його чолі, що навіть приятелі наближалися до нього з побоюванням, а в розмові уникали споминів про те, що трапилося.

Зустріч із Басею у Хрептові відгукнулася у ньому запеклим болем, бо, цілуючи її руки, він зненацька застогнав, як уражений зубр, очі його налилися кров'ю, жили на шії надулися як мотузки. А коли Бася зайшла сльозами і по-материнському стиснула руками йому голову, він упав до її ніг, і його довго не могли відірвати од неї. Та, дізнавшись, яке діло хоче доручити йому гетьман, він пожвавився. Полум'ям зловісної радості запалилося його обличчя, і він сказав:

— Зроблю, і навіть більше зроблю!

— А якщо зустрінеш того скаженого пса, скрути йому в'язи! — втрутився пан Заглоба.

Нововейський відповів не одразу, тільки дивився на пана Заглобу. Раптом очі його затягло божевіллям, він підвівся й пішов до старого шляхтича, немовби хотів кинутися на нього.

— Чи віриш, милостивий пане, — сказав він, — що я цьому чоловікові ніякісінького зла не заподіяв і завше був до нього доброзичливий.

— Вірю, вірю, — покvapливо згодився пан Заглоба, завбачливо ховаючись за спину пана Володійовського, — Сам би з тобою пішов, та подагра за ноги кусає.

— Нововейський, ти коли маєш намір вирушити? — запитав маленький рицар.

— Сьогодні проти ночі.

— Я дам тобі сотню драгунів. Сам із другою сотнею і піхотою залишуся. Ходімо на майдан!

І вони вийшли, щоб віддати накази.

Біля порога на них чекав, випроставшись, як струна, Сидір Лушня. Про експедицію вже стало відомо, тому вахмістр від себе й від своєї роти заходився просити маленького полковника, щоб той дозволив йому іти з Нововейським.

— Он як? Ти хочеш піти від мене? — здивовано спитав пан Володійовський.

— Пане коменданте, але ж ми із тим сучим сином присягнули поквитатися! А що як він попадеться нам у руки!

— Твоя правда! Мені про це пан Заглоба казав, — відповів маленький рицар.

Лушня звернувся до Нововейського:

— Пане зверхнику!

— Чого хочеш?

— Якщо ми візьмемо його, мені б тільки в очі йому глянути...

І така сувора, звіряча жорстокість з'явилася на обличчі мазура, що Нововейський став просити маленького рицаря:

— Ваша милість, дай мені цього чоловіка!

Пан Володійовський і не думав заперечувати, й того самого вечора сотня кіннотників на чолі з Нововейським вирушила в дорогу.

Вони йшли знайомим шляхом на Могилів і Ямпіль. У Ямполі зустріли колишній рашківський гарнізон, із числа якого двісті жовнірів за наказом гетьмана пристали до Нововейського, а решта під проводом пана Бялогловського мала йти до Могилева, де стояв пан Богуш.

А Нововейський вирушив униз, аж до Рашкова.

Околиці Рашкова були нині зовсім пустельні. Саме містечко перетворилося на купу попелу, який вітри уже встигли розвіяти на чотири сторони світу, нечисленні жителі повтікали від очікуваної бурі. Адже був уже початок травня, і добрудзька орда могла щомиті з'явитися у цих краях, тож залишатися там було небезпечно.

Насправді ж орди з турками стояли ще у кучункаурійських степах, але тут цього не знали, й уцілілі від різанини жителі Рашкова прагнули чимскоріше винести ноги.

Лушня дорогою вигадував різні військові хитрощі, до яких, на його думку, мав удатися пан Нововейський, щоб обвести супротивника круг пальця. Думками своїми він ласкаво ділився з рядовими.

— Дурні ви, як турецькі коні, — казав він, — ні дідька ви не тямите, а я старий, я тямлю. До Рашкова підемо, там у схованках затаїмося і станемо чекати. Підійде орда до броду, спершу роз'їзди переправляться, це звичай у них такий, чамбул стоїть і жде, аж поки йому знак подадуть — безпечно, мовляв. А тут ми покрадьки обійдемо їх і поженемо поперед себе хоч і до самого Кам'янця.

— А що як того песиголовця прогавимо! — зауважив один із рядових.

— Стули пельку! — відбрив його Лушня. — Хто ж попереду піде, як не липеки?

Передбачення вахмістра нібито справджувалися. Нововейський, діставшись Рашкова, дав відпочити жовнірам. Ніхто вже не мав сумніву, що до підходу перших роз'їздів супротивника вони заляжуть у схованках поблизу міста.

Але наступного дня комендант підняв хоругви і повів її за Рашків.

«Аж до Ягорлика підемо, чи що?» — питав себе вахмістр.

Проте відразу ж за Рашковом вони наблизились до річки, а трохи згодом зупинилися біля броду, який звався «Кривавим». Нововейський, не кажучи ні слова, погнав коня у воду і почав переправлятися на другий берег.

Жовніри стали здивовано переглядатися.

— Що це? Здається, до Туреччини йдемо?

Та це були не «ясновельможні пани» з народного ополчення, швидкі на поради і протести, а прості жовніри, привчені до дисципліни і гарнізонної покари. Слідом за комендантом повернула коней у воду перша шеренга, за нею друга, третя. До того ж без найменшого вагання. Жовніри дивувалися, правда, що у триста коней ідуть на державу турецьку, якої цілий світ здолати не може, але йшли.

Допіру на другому березі вони знову стали переглядатися.

— Боже праведний! То ми вже у Молдавії! — почувся тихий шепіт.

І дехто обернувся до Дністра, який у призахідному сонці виблискував, наче золотаво-пурпурова стрічка. Прибережні, сповнені печер скелі потонули у сліпучому сьайві. Вони вивищувалися стіною, відокремлюючи жменьку людей од вітчизни. Для багатьох це було, напевно, останнє прощання.

Лушні спало на думку, чи не збожеволів часом комендант, але діло коменданта було наказувати, а його діло — підкорятися.

А поки що коні, вийшовши з води, гучно зафоркали у шеренгах.

— Будь здоровий! Будь здоровий! — почувлися голоси жовнірів.

Це була добра прикмета, що збадьорила серця.

— Уперед! — скомандував Нововейський.

І шеренги рушили вперед — у той бік, де заходило сонце, до тих тисяч, до того людського мурашника, до тих народів, що стояли у Кучункаурах.

РОЗДІЛ XLVIII

Переправу Нововейського через Дністер і похід його у триста шабель супроти султанських полчищ, що налічували сотні тисяч воїнів, людина, котра не розумілася на воєнному мистецтві, назвала б безумством. Насправді ж це була всього-на-всього зухвала воєнна експедиція, яка мала шанси на успіх.

Тодішнім наїзникам не раз траплялося виступати супроти у стократ сильніших чамбулів. З'явившись у них на виду, вони потім щодуху мчали вперед, час від часу кусаючи переслідувачів і залишаючи кривавий слід. Так вовк іноді виманює у погоню за собою собак, щоби слушної миті обернутися й загризти найзухвалішого і найближчого гончака. Звір на млі ока ставав мисливцем: тікав від погоні, ховався, затаювався. Але, переслідований, сам переслідував, нападав зненацька і кусав на смерть. Це був «татарський танок», у якому учасники змагалися у хитроцях, кмітливості, в умінні влаштовувати засаду. Найвправнішим у ньому був пан Володійовський, після нього пан Руциць, далі пан Пиво і пан Мотовило, проте й Нововейський, змалечку живучи у степу, перед ними не поступався, тож було дуже ймовірно, що, з'явившись у полі зору ординців, він не дасться їм у руки.

Виправа могла бути цілком успішною ще й тому, що за Дністром простягався пустельний край і там легко було сховатися. Подекуди у надріччі зустрічалися людські селища, хоч узагалі край був мало заселений, ближче до берега скелястий і гористий, далі — степовий або вкритий лісами, у яких блукали численні табуни здичавілих буйволів, оленів, сарн і вепрів. Позаяк султан перед виступом прагнув відчутти свою міць і порохувати свої сили, то білгородські орди, котрі жили у пониззі Дністра, а далі й добрудзькі вирушили за наказом падишаха аж за Балкани, за ними пішли молдавські каралаші. Тож край ще дужче збезлюднів, і можна було цілими тижнями йти ним непоміченим.

Крім того, пан Нововейський надто добре знав звичаї татар: раз перетнувши кордон Речі Посполитої, чамбули підуть чуйно, пильно розглядаючись навсібіч, але тут, на своїй іще землі, вони попливуть широкою лавиною, не дотримуючись ніякої обережності. Так воно й було: зустріч зі смертю видалася б татарам правдоподібнішою, аніж зустріч

у глибині Бессарабії, на самісіньких татарських рубежах, із військом Речі Посполитої, котрій його бракувало навіть для охорони власних кордонів.

Пан Нововейський вірив, що його виправа захопить ворога зненацька, і тоді її результати перевершать сподівання гетьмана, до того ж вона може стати згубною для Аз'ї та його липеків і черемисів. Молодому поручикові неважко було здогадатися, що саме липеки й черемиси, чудово знаючи Річ Посполиту, підуть у передовому дозорі, — впевненість у цьому була його найголовнішою надією. Напасти раптово і схопити цього вражого сина Аз'ю, можливо, відбити сестру й Зосю, вирвати їх із неволі, помститися сповна, а потім самому покласти голову на війні — ось і все, чого ще прагнула роздерта душа Нововейського.

Під впливом цих думок і сподівань Нововейський струснув із себе залякність і ожив. Важкий перехід невідомими шляхами-дорогами, свіжий подих степу й небезпеки зухвалої виправи — усе це відродило його здоров'я і повернуло колишню силу. Вправний наїзник почав брати у ньому гору. Болісні спомини витіснила щоденна турбота про те, як ошукати супротивника, завдати йому втрат.

Переправившись через Дністер, загін пішов навскіс і вниз, до Пруту, вдень зазвичай заглиблюючись у ліси й очерети, а вночі роблячи квапливі й приховані переходи. Край той, і сьогодні ще не дуже осідлий, у ті часи населяли переважно кочовики. Доволі рідко траплялися кукурудзяні поля й поряд із ними оселі.

Рухаючись потайки, кавалькада намагалася уникати великих поселень, але частенько сміливо завертала до маленьких, із двох-трьох, а то й кільканадцяти хат, знаючи, що нікому з мешканців не спаде на думку бігти, випередивши її, до Буджака, щоб попередити тамтешніх татар. А втім, Лушня пильнував, аби такого не сталося, та незабаром відмовився од такої обачливості, побачивши, що ці нечисленні жителі, хоч і піддані султана, самі з тривогою очікують приходу султанських військ, до того ж поняття не мають про те, хто до них прибув, і вважають їх за каралашів, котрі, як і всі інші, йдуть до султана.

Люди ці доброхотів пригощали жовнірів кукурудзяними коржиками, сушеним дереном і в'яленою буйволятиною. Кожен хуторянин мав свої отари овець, стада буйволів і табуни коней, сховані біля річок. Час від часу драгуни надібували і великі стада напівдиких буйволів, які пасли по кільканадцять пастухів. Пастухи ці кочували степом, ставили намети

і лишалися на одному місці, аж доки була паша. Найчастіше то були дідугани татари. Нововейський обережно, немов чамбул, оточував чабанів і морив їх голодом, щоб вони не змогли повідомити у Буджак про його виправу. Татар цих, розпитавши спершу про дороги, а радше про бездоріжжя, він велів убивати без милосердя, аби жоден живим не вийшов. Потім брав зі стада стільки буйволів, скільки йому було потрібно, і йшов далі.

У міру того як загін просувався на південь, стада зустрічалися дедалі частіше, пильнували їх майже самі татари, і було їх чимало. За час двотижневого походу Нововейський оточив і знищив три ватаги чабанів, по декілька десятків людей кожна. Драгуни відбирали у чабанів їхні вошиві кожухи й, очистивши над вогнем, перебиралися у них. Уже наступного тижня всі були одягнені по-татарському, чисто тобі чамбул. Залишилася у них тільки зброя регулярної кінноти, а колети вони поприторочували до сідел, маючи намір перевдягтися поворітьма. Зблизька по білявих мазурських вусиках і блакитних очах неважко було розпізнати, хто вони такі, здалеку ж навіть найдосвідченіше око могло, побачивши їх, помилитися, бо вони ще й гнали поперед себе стадо, необхідне їм для харчу.

Наблизившись до Пруту, вони лівим берегом пішли вниз. Позаяк на Кучменському тракті бракувало провіанту, легко було передбачити, що султанські полчища, а перед ними орда, рушать на Фалешти, Хуш, Котиморе й аж потім волоським шляхом, а далі або звернуть до Дністра, або ще пройдуть навпрошки, через усю Бессарабію, щоб тільки поблизу Ущиць випірнути біля кордону Речі Посполитої. Нововейський так був у цьому впевнений, що йшов повільніше й повільніше, не рахуючись із часом, і дедалі обережніше, боячись ненароком наткнутися на чамбули. Увійшовши нарешті у межиріччя Сарати й Тікича, він зупинився там — дати відпочинок коням і людям, а ще у добре захищеному місці дочекатися передового дозору ординців.

Місце й справді вибрали вдале: і межиріччя, і протилежні береги геть поросли дереном і жостером. Цілий гай простягався довкола, скільки сягало око, де густо вкриваючи землю, а де утворюючи острівці, вельми придатні для табору. О тій порі дерева й кущі вже відцвіли, а ранньої весни було тут море жовтого й білого цвіту. Гай був зовсім безлюдний, натомість кишів усякою звіриною: оленями, сарнами, зайцями і різним птаством. Тут і там біля джерел жовніри запримітили й ведмежі сліди. Один ведмідь через два

дні після прибуття загону роздер декілька овець, і Лушня вирішив улаштувати на нього засідку, але Нововейський, щоб не виказати себе, заборонив стріляти з мушкетів, і воїни вибиралися на хижака зі списками й сокирами.

Згодом біля джерел знайшли і сліди багать, але давніх, очевидно, торішніх. Сюди, мабуть, заходили часом кочовики зі стадами або, може, татари навідувалися нарізати деревних пагонів на обушки. Проте навіть найретельніші пошуки свіжих слідів людини не виявили.

Нововейський поклав собі далі не йти і тут очікувати прибуття турецьких військ.

Розпланували майдан. Спорудили курені й стали дожидати. По краях гаю поставили вартових: одні вдень і вночі дивилися у бік Буджака, другі — на Прут, у бік Фалешт. Нововейський не мав сумніву, що за якимись ознаками він розпізнає наближення султанських військ, та все-таки вислав і невеличкі роз'їзди, які найчастіше сам і очолював. Погода їм вельми сприяла. Дні стояли гарячі, хоч у холодку густих заростей можна було сховатися від спеки, а ночі ясні, тихі, місячні. Кущі цієї пори аж тріпотіли від солов'їного співу. Такими ночами найбільше потерпав Нововейський — не в змозі заснути, він безнастанно роздумував про своє недавнє щастя і про нинішні негаразди.

Жив він тільки однією думкою: наситити серце помстою і бодай трохи заспокоїтися. А тим часом наближався термін, коли йому судилося або здійснити свою помсту, або загинути.

Тиждень минав за тижнем, драгуни господарювали у пустельному місці й вели спостереження. За цей час вони вивчили усі шляхи, яри, луги, річки й ручаї, захопили ще декілька стад, вирізали невеликі групи кочовиків і чигали на ворога у гущавині, як дикий звір чигає не здобич. І ось довгоочікувана мить настала.

Якось уранці вони помітили табуни птаства, що тяглися і високо над землею, і зовсім низько. Дрохви, білі куріпки, блакитноногі перепілки, тримаючись унизу, сунули травами до заростів, а вгорі летіли круки, ворони і навіть болотні птахи, яких, напевно, сполохали з берегів Дунаю або з добрудзьких боліт. Побачивши табуни птахів, драгуни перезирнулися, і слово «ідуть, ідуть!» полетіло з вуст у вуста. Обличчя їхні пожвавішали, вуса заворушилися, очі заблищали, проте у цьому пожвавленні не було й тіні тривоги. У цих людей ціле життя минуло у «маневрах», і відчували

вони тільки те, що відчують мисливські собаки, вистеживши звіра. Багаття відразу ж позаливали, щоб дим не виказав присутності людей у гущавині, коней осідлали — увесь загін вишикувався у бойовій готовності.

Тепер треба було так розрахувати час, щоб захопити супротивника зненацька, коли він стане на спочинок. Нововейський добре знав, що султанське військо рухається вервечкою, тим паче тут, у себе в країні, де жодна небезпека загрожувати не може. Знав він і те, що передовий дозір зазвичай на милю, а то й на дві випереджає основне військо, і слушно сподівався, що попереду йдуть липеки і черемиси.

Поміркувавши, чи піти їм назустріч таємними і вже добре знаними дорогами, чи ждати ворога у гущавині дерену, він вибрав останнє, бо звідси легше було несподівано напасти будь-якої миті. Минув іще цілісінький день, потім ніч, — тепер уже не лише птахи, а й звірі табунами пливли до заростів. Наступного ранку у полі зору з'явився супротивник.

На південь від деренового гаю лежав неосяжний пагористий луг, що тягся аж ген до обрію. Там драгуни й побачили супротивника, який дуже швидко наближався до Тікича. Із гущавини вони спостерігали за чорною масою, котра то зчезала з очей за пагорбами, то знову з'являлася.

Лушня зірким оком довгенько вдивлявся у далечінь, а потім підійшов до Нововейського.

— Пане коменданте, — сказав він, — людей там небагато: це табун женуть на пасовисько.

За хвилину Нововейський переконався, що Лушня має слушність, і обличчя його проясніло на виду.

— Отже, постій у них буде за милю-півтори від цих заростей? — запитав він.

— Авжеж, — відповів Лушня. — Вони, з усього видно, йдуть ночами, щоб сховатися від спеки, а вдень відпочивають, коней же аж до вечора виганяють пастися.

— А велика сторожа при конях?

Лушня знову вийшов із заростей і довго не повертався. Нарешті він з'явився й промовив:

— Коней буде тисячі півтори, а людей при них десь двадцять п'ятеро. А чого їм боятися? Вони поки що у себе вдома, і велика сторожа їм не потрібна.

— А людей ти не розгледів?

— Ще далеченько, але це липеки, пане! Вважайте, що вони вже наші...

— Твоя правда! — згодився Нововейський.

Тепер він уже був упевнений, що ніхто з цих людей живим від нього не втече. Для такого наїзника, як він, і для його жовнірів зробити це було дуже легко.

Тим часом конюхи підганяли табун дедалі ближче до деренових хащів. Лушня ще раз вийшов із зарослів і відразу ж повернувся. Обличчя його сяяло радістю і жорстокістю.

— Липеки, пане, достеменно! — прошепотів він.

Почувши це, Нововейський заквилив яструбом, і загін драгунів ураз відступив у гущавину дерену. Там він розпався на два загони, один із яких швидко спустився у яр, щоб випірнути за табуном і татарами, другий вичікував, ставши півколом.

Усе це відбулося так тихо, що навіть найчуткіше вухо не почуло б найменшого шереху — жодна шабля не дзенькнула, острога не клацнула, кінь не заіржав, а густа трава у заростях приглушила тупотіння копит. Навіть коні, здавалося, розуміли, що успіх нападу залежить від раптовості, бо й вони не вперше виконували таку операцію. Із яру й гущавини чулося тільки квиління яструба, дедалі тихіше і рідше.

Татарський табун зупинився перед заростями і розбрівся лугом. Сам Нововейський скраю чагарів стежив за кожним порухом конюхів. Стояла погожа днина, було ще над полудень, але сонце підбилося вже високо і поливало землю жаром. Коні почали качатися по траві, потім наблизилися до гущавини. Конюхи спішилися, постриножували коней і пустили їх пастися, а самі у пошуках холодку й прохолоди увійшли в гай і лягли під розлогим кущем відпочити.

Невдовзі спалахнуло вогнище багаття, коли ж сухе гілля обвуглилося і взялося попелом, конюхи поклали на нього половину жереб'ячої туші, а самі повсідалися трохи віддалік.

Хто простягся на траві, хто грав на дудці, а хто перемовлявся собі, сидячи навпочіпки або по-турецькому. У заростях панувала цілковита тиша, часом тільки поквилював яструб.

Та ось запах смаженини сповістив, що м'ясо готове. Двоє конюхів витягли тушу із багаття й поклали її під розлогий кущ. Там усі всілися довкола неї і, відрізаючи ножем по доброму шматку, хламали зі звірячою жадібністю напівсире м'ясо. Кров стікала з пальців і з підборідь.

Далі, напившись кислого кобилячого молока із бурдюків, вони відчували ситість у шлунках. Хвилину ще поговорили, потім голови стали хилитися донизу, тіла обважніли.

Настав полудень. Сонце пряжило дедалі сильніше. Земля у чагарях зарясніла світлими тремтливими плямами — сонячні відблиски проникали крізь густе листя. Усе замовкло, навіть яструб квилити облишив.

Декілька липеків підвелися й побрели до узлісся глянути на коней, решта лежала на траві, як трупи на бойовищі. Невдовзі й їх зморив сон.

А втім, об'ївшись і обпившись, вони, мабуть, бачили уві сні щось прикре й похмуре — часом хтось із них гучно стогнав, хтось, розтуливши на мить повіки, бурмотів:

— Алла, бісмілла!..

Несподівано з узлісся долинув звук, тихий, але страшний: щось схоже на короткий хрип задушеного чоловіка, котрий не встиг навіть крикнути. Чи то слух конюхи мали такий чуткий, чи то якийсь звіриний інстинкт остеріг їх перед небезпекою чи, можливо, смерть дихнула на них крижаним своїм подихом, так чи інак — усі враз пробудилися від сну.

— Що таке? Де ті, що пішли до коней? — питали вони один у одного.

Аж тут із куца дерену озвався чийсь голос і сказав польською:

— Вони не повернуться!

І тої ж миті півторапта осіб накиннулися зусібч на конюхів, так переляканих, що крик завмер у них у грудях. Мало хто встиг ухопитися за ятаган. Кільце нападників стиснуло і поглинуло їх. Чагарник трясся під натиском тіл, що збилися до купи. Чувся то різкий свист, то сопіння, то стогін, то хрип, але тривало це не більш як хвилину, потім усе стихло.

— Скільки живих? — запитав один із нападників.

— П'ятеро, пане коменданте.

— Оглянути тіла, щоб хтось не затаївся, ніж у горло кожному — для певності, а полонених до багаття!

Наказ було негайно виконано. Убитих прицвяхували до трави їхніми ятаганами, а полонених, поприв'язувавши ноги до палиць, поклали посеред багаття, яке Лушня розгріб так, що вуглини, присипані попелом, опинилися зверху.

Полонені дивилися на ці приготування і на Лушню шаленими очима. Серед них було троє хрептівських татар, вони чудово знали вахмістра. Той теж упізнав їх і сказав:

— Ну, камрати, тепер співати доведеться, а то на підсмажених підшвах на той світ вирушите. Як давнім знайомим вуглин не пошкодую!

Сказавши це, він підкинув у багаття сухих гілок, вони відразу ж спалахнули високим полум'ям.

Але тут підійшов Нововейський і став допитувати полонених. Їхні свідчення підтвердили те, про що молодий поручик уже здогадувався.

Липеки і черемиси йшли попереду орди й усіх султанських військ. Вів їх Аз'я, син Тугай-бея, він командує всією раттю. Через спеку вони, як і все військо, йшли ночами, а вдень пускали стада на пашу. Не остерігалися, бо й думки не мали, що хтось може напасти на них навіть поблизу Дністра, не кажучи вже про Прут, біля самісінького ординського стану. Тому йшли, як їм було зручно, зі стадами й верблюдами, котрі несли на собі намети проводирів. Намет мурзи Аз'ї легко вирізнити, у нього увіткнуто бунчук, і під час постою кожний загін ставить біля нього стяги. Польські татари приблизно за милю звідси. У їхньому чамбулі близько двох тисяч осіб, але частина людей залишилася при білгородській орді, вона йде слідом, за милю від липеків.

Нововейський ще допитувався, як простіше до чамбула дістатися, як розташовані намети, і нарешті дійшов до того, що найбільше його цікавило.

— Жінки є у наметі? — запитав він.

Липеки, ті, що служили раніше у Хрептові, розуміли, як розшаленіє Нововейський, коли дізнається всю правду про долю своєї сестри і своєї нареченої, і тремтіли за власну шкуру.

Побоюючись, що його шаленство передусім упаде на них, вони завагалися були, але Лушня відразу запропонував:

— Пане коменданте, підігріймо песиголовцям підшви, тоді заговорять!

— Всунь їхні ноги у вугілля! — сказав Нововейський.

— Змилуйтесь! — заволав Ельяшевич, старий хрептівський татарин, — усе скажу, що очі мої бачили...

Лушня поглянув на коменданта, чи не звелить він усе-таки виконати погрозу, але той махнув рукою і сказав Ельяшевичу:

— Кажи, що бачив?

— Невинуваті ми, пане, — відповів той, — ми тільки наказ виконували. Мурза наш подарував сестру вашої милості панові Адуровичу в наложниці. Я її на Кучункаурах бачив, коли вона з відрами по воду йшла, я ще допоміг її нести, бо вона при надії була...

— О горе! — прошепотів Нововейський.

— А другу панну мурза наш собі в намет узяв. Ми не так часто її бачили, зате чули не раз, як кричала вона, бо мурза, хоч і для втіхи її тримав, майже щодня батожив і ногами топтав.

Губи в Нововейського зблідли і затремтіли. Ельяшевич ледве розчув запитання:

— Де вони тепер?

— Продані до Стамбула.

— Кому?

— Мурза, напевно, й сам того не знає. Вийшло розпорядження від падишаха, щоб у стані не було жінок. Їх на базарі продавали, ну й мурза продав.

Допит закінчився, і біля багаття залягла тиша. Тільки деренове віття шуміло дедалі сильніше — його розгойдував свіжий гарячий південний вітер. Стало задушливо; на обрії з'явилося декілька хмар, вони були темні в середині й відливали міддю з країв.

Нововейський пішов геть від вогнища, як божевільний, відтак упав долілиць на землю і заходився дерти її нігтями, і кусати собі руки, і хрипіти, неначе він уже конав. Судомо стрясала його велетенське тіло. Так лежав він кілька годин поспіль. Драгуни віддалік спостерігали за ним, навіть Лушня не смів до нього наблизитися.

Зате, зміркувавши, що комендант не розгнівається, якщо він безжально розправиться з липеками, грізний вахмістр, тільки від уродженої жорстокості, позатикав їм роти травною, щоб не чути було криків, і поприрізав, як валахів.

Пощадив він лишень одного Ельяшевича, подумавши, що той може знадобитися їм як провідник. Закінчивши свою роботу, він повідтягав од багаття трупи, котрі ще смикалися, поскладав уряд, а сам пішов поглянути на коменданта.

— Якщо й збожеволів він, — буркнув вахмістр собі, — ми того халамидника все одно мусимо дістати!

Минув полудень, післяполудневі години теж, день почав хилитися до заходу. Спершу невеликі хмаринки затягли майже все небо і дедалі густішали, темнішали, відливаючи так само міддю з країв. Їхні величезні скопища, як млинові жорна, важко поверталися довкола осі, напливали одне на одного, купчилися і, поштовхавшись угорі, скочувалися нижче й нижче.

Вітер бив часом як хижий птах крилом, пригинав до землі кущі дерену й жостеру, зриваючи листя й люто його розкидаючи, а потім раптово вщухав, немовби западаючи в землю. І в хвилини такої тиші у нуртівних хмарах чути було зловісне хрипіння, шипіння, шум, неначе у них зібралось сонмище громів і готувалося до битви. Глухо буркочучи, громи збуджували у собі лють і гнів, перш ніж вибухнути і в несамовитості вдарити на перелякану землю.

— Буря! Буря йде! — шепотіли один одному драгуни.

Буря наближалася. Ставало дедалі темніше.

Та ось на сході, від Дністра, вдарив грім і зі страшним гуркотом покотився небом кудись до Пруту; там на хвилю змовк, але відразу ж знову гримнув, пішов на буджацькі степи — і вдарив розкотом по усій лінії виднокола.

Перші великі краплі дощу впали на спечену траву.

Цієї миті перед драгунами з'явився Нововейський.

— На коней! — крикнув він громовим голосом.

І, не гаючи й хвилини, рвонув уперед на чолі півтораєста вершників.

Виїхавши з гаю, він з'єднався з рештою своїх людей, які стежили, щоб ніхто із конюхів не вислизнув крадькома до табору. Драгуни на млі ока оточили табун і за прикладом татарських конюхів із диким виттям помчали щодуху, женучи поперед себе оглушених коней.

Вахмістр тримав на аркані Ельяшевича і кричав йому у вухо, намагаючись пересилити гуркіт грому:

— Веди, сучий сину, та прямо, бо інакше дістанеш ножем у горло!

Тим часом хмари опустилися так низько, що майже торкалися землі. Несподівано бухнуло ніби жаром із печі й схопився скажений ураган. Сліпуче світло розірвало темряву, вдарив грім, за ним ще і ще раз, у повітрі запахло сіркою, і знову запаувала тиша. Жах пойняв табун. Коні, гнані ззаду дикими окриками драгунів, мчали, роздувши ніздрі, розметавши гриви, мало не торкаючись землі. Грім не вщухав ні на хвилину, вітер вив, а драгуни гнали мов шалені у цьому вихорі, у цьому мороці, серед гуркоту, від якого земля, здавалося, ось-ось трісне, самі гнані бурею і помстою і в пустельному цьому степу схожі на страшний танок привидів чи злих духів.

Простір розступався перед ними. Проводир був їм не потрібен, бо табун мчав просто до татарського стану, який був ближче і ближче. Та перш ніж

вони досягли його, гроза розбушувалася з такою силою, наче небо й земля ошаліли. Весь обрій запалав живим вогнем, при світлі його вони вже здалеку побачили намети, що стояли в степу; світ стрясали гуркоти грому; здавалося, клуби хмар ось-ось зірвуться з неба і впадуть на землю. І справді, безодні небесні розкрилися, і потоки дощу почали заливати степ. Стіна дощу заступила світло, на декілька кроків нічого не було видно довкола, з розпаленої сонячною спекою землі піднялася густа імла.

Ще хвилина, і табун, а з ним і драгуни, досягнуть стану.

Але перед самими наметами табун зненацька у дикому переполосі розбігся врізнобіч; цієї миті з трьохсот грудей вихопився страшний крик, триста шабель засяяло від вогню блискавиць, і драгуни ввірвалися у намети.

Липеки перед зливою бачили у світлі блискавиць, що наближається табун, проте нікому не спало на думку, які страшні женуть його конюхи. Здивувало й стривожило їх, що табун женуть просто на намети, і вони зчинили крик, аби злякати коней. Сам Аз'я, син Тугай-бея, трохи підняв полотняний полог і, попри дощ, вийшов із намету з гнівом на своєму грізному обличчі.

Та саме цієї миті табун розбігся, а в дощових потоках і в імлі зачорніли якісь страшні постаті. Їх було набагато більше, аніж конюхів, і заgrimів різкий крик:

— Бий, мордуй!..

Ні на що вже не було часу, навіть на те, аби подумати, що сталося, навіть на те, аби злякатися. Людський смерч, страшніший і лютіший за грозу, впав на табір.

Перш ніж Тугай-беєвич устиг позадкувати в намет, якась надлюдська сила підняла його від землі. Він одчув раптом, що його стискають у страшних обіймах і що від цих обійм гнуться його кістки, тріщать ребра. За мить він побачив ніби в тумані обличчя, далеко жахітніше за вид диявола, і знепритомнів.

А тим часом закипіла битва, радше, жорстока різанина. Гроза, морок, невідома кількість нападників, раптовість нападу і розігнані коні — усе це позбавило татар можливості чинити спротив. Їх охопило безумство страху. Ніхто не знав, куди втікати, де врятуватися, багато хто не мав при собі навіть зброї, багатьох напад заскочив уві сні, тому, одурілі, напівбожевільні від жаху, вони збивалися в купи, падали, топтали один одного. На них напирали грудьми коні. Їх сікли шаблі, чавили копита. Буря не так ламає,

трощить і спустошує молодий ліс, вовки не так угризаються в отару осліплених овець, як це робили драгуни.

Шаленість одних і лють, жага помсти других розширювали розміри поразки. Потоки крові змішалися з дощем. Липекам здавалося, ніби небо падає на них і земля розступається у них під ногами. Гуркіт грому, грозові блискавиці, шум зливи, морок, страх бурі — усе це моторошною луною вторувало різанині. Драгунські коні, теж охоплені жахом, кидалися мов шалені у людську гущу, на порох розносячи її, ламаючи, устилаючи трупами землю.

Нарешті невеликі купки людей почали тікати, але, ошалівши до нестями, бігли не вперед, а по колу, оббігши бойовище, зіштовхувалися, як дві зустрічні хвилі, падали і йшли під меч.

Невдовзі рештки їх були повністю розсіяні, втікачів переслідували й сікли немилосердно, не беручи нікого в полон, аж доки ріжки в таборі просурмили відбій.

Важко уявити собі несподіваніший набіг, так само як і страшнішу поразку. Три сотні людей розігнали на всі чотири вітри рать майже у дві тисячі відбірних кіннотників, яка військовим умінням переважала звичайні чамбули. Більша частина їх лежала скошена у калюжах дощу і крові. Решта розсіялась, завдяки темряві врятувала собі життя і бігла без коней, наосліп, можливо, знову під ніж. Гроза і морок допомогли звитяжцям, немовби гнів Божий підтримував їх, повернувшись супроти зрадників.

Стояла вже глибока ніч, коли Нововейський на чолі драгунів рушив поворотом до кордонів Речі Посполитої. Поміж молодим поручиком і вахмістром Лушнею йшов кінь із табуна. На спині у нього лежав зв'язаний мотузками проводир усіх липеків, син Тугай-бея Аз'я, що був непритомний, із переламаними ребрами, але живий.

Обидва вершники увесь час так уважно й турботливо поглядали на нього, немовби везли скарб і боялися його впустити.

Гроза почала вщухати. У небі ще потовпом мчали хмари, проте в розривах між ними засвітилися вже зорі, відбиваючись в озерцях, що утворилися в степу після зливи.

Віддалік, ближче до кордонів Речі Посполитої, час від часу ще гуркотів грім.

РОЗДІЛ XLIX

Збігли липеки сповістили про поразку білгородській орді, а звідти гінці понесли звістку в ордуїґамаюн, себто у султанський стан, де вона справила надзвичайне враження. Правду кажучи, панові Нововейському не варто було так поспішати зі своєю здобиччю у Річ Посполиту, бо не лише першої хвилини, а й два наступних дні ніхто його не переслідував. Спантеличений султан не знав, що вчинити. Поки що він послав білгородські й добрудзькі чамбули розвідати, що за військо з'явилося в околицях. Ті пішли неохоче, тремтячи за власну шкуру. Тим часом чутка, переходячи з вуст до вуст, набула розмірів вельми значної поразки. Жителів глибинної Азії й Африки, котрі досі не ходили війною на Ляхистан, але багато чули про грізну кінноту невірних, поїняв страх на думку, що вони ось-ось зіткнуться з супротивником, який не став чекати на них у своїх кордонах, а вирушив шукати з ними зустрічі у самісінькому царстві падишаха. Навіть великий візир і «прийдешне сонце війни» каймакам Чорний Мустафа теж не знали, що й думати про цей набіг. У який спосіб Річ Посполита, про безсилля якої вони мали найдокладніші реляції, посміла діяти наступально, цього не могла відгадати жодна турецька голова. Та було зрозуміло: навряд чи варто сподіватися на швидку звитягу і легкий тріумф. Султан на військовій раді з грізним обличчям зустрів візира і каймакама.

— Ви брехали мені, — сказав він, — либонь, не такі вже слабкі ляхи, якщо самі нас аж тут шукають. Ви говорили, що Собеський від захисту Кам'янця відмовиться, а він, напевно, з усім військом сюди прийшов...

Візир і каймакам намагалися переконати володаря, що то могла бути якась розрізнена ватага розбійників, але, позаяк були знайдені мушкети й тороки з драгунськими колетами, самі у це не вірили. Недавній надзвичайно зухвалий і, проте, переможний похід Собеського в Україну давав змогу припустити, що грізний вождь і тепер волів захопити супротивника зненацька.

— Нема у нього війська, — доводив, виходячи з ради, великий візир каймакаму, — але у ньому живе безстрашний лев; якщо він і справді бодай декілька десятків тисяч зібрав і тут перебуває, тоді ми у крові до Хотина підемо.

— Хотів би я помірятися з ним силами, — промовив молодий Кара Мустафа.

— Якщо так, нехай тебе Бог береже від біди! — відповів великий візир.

Поволі, однак, білгородські й добрудзькі чамбули переконалися, що не лише великого, а й узагалі ніякого війська поблизу нема. Зате вони натрапили на слід загону приблизно у триста коней, який спішно тримав шлях до Дністра. Ординці, пам'ятаючи про долю польських татар, не стали його переслідувати, побоюючись засади. Напад на татар залишився чимось незбагненим і загадковим, проте спокій потроху повертався в ордуїгамаюн — військо падишаха лавиною покотилося вперед.

Тим часом Нововейський безпечно повертався до Рашкова зі своєю живою здобиччю. Драгуни йшли швидко, але, як досвідчені наїзники, вже наступного дня зрозуміли, що погоні за ними немає, і тому спішити спішили, та не надто втомлювали коней. Аз'я так само їхав між Нововейським і Лушнею, прикручений мотузками до хребта бахмата. Два ребра у нього були зламані, і він дуже ослаб, до того ж лицьові рани, завдані йому Басею, відкрилися під час сутички з Нововейським, та й голова його звисувалася вниз, через те грізний вахмістр був вельми стурбований тим, щоб він не дав дуба раніше, аніж вони прибудуть до Рашкова і тим самим не позбавив їх можливості помститися. А молодий татарин, розуміючи, що на нього чекає, хотів померти. Спершу він вирішив заморити себе голодом і відмовився приймати їжу, та Лушня розтискав йому ножем стиснуті зуби і силоміць уливав у рот горілку й молдавське вино з перетертими на порошок сухарями. На спочинках він плескав йому в обличчя водою, щоб рани на місці ока й носа, густо обліплені мухами і гедзями, не загноїлися й не завдали бідоласі передчасної смерті.

Нововейський дорогою не розмовляв із ним. Тільки один раз, на самому початку, коли Аз'я ціною свого рятунку пообіцяв повернути йому Зосю й Еву, поручик сказав йому:

— Брешеш, собако! Ти ж обох купцеві у Стамбул продав, а той перепродасть їх там на базарі.

І відразу ж перед очима його поставили Ельяшевича, котрий повторив при всіх:

— Ефенді! Ти ж продав її сам не знаєш кому, а Адурович продав багадирову сестру, хоч вона була вже при надії...

Після цих слів Аз'ї на мить здалося, що Нововейський розірве його на місці своїми страшними ручищами. І потім, утративши вже всяку надію, він вирішив довести молодого велетня до того, щоб той убив його у нападі гніву й цим урятував від подальших мук. А позаяк Нововейський, аби не спускати з нього очей, увесь шлях тримався поруч, він заходився безсоромно вихвалитися тим, що скоїв. Розповів про те, як зарізав старого Нововейського, як заволодів Зосою Боскою у наметі, як наситився її невинністю, як, нарешті, батожив її тіло і бив ногами. Піт заливав градом бліде обличчя Нововейського, та він слухав — і не було сил, не хотілося від'їхати чимдалі. Він слухав жадібно, руки у нього тремтіли, тіло стрясали конвульсії, але він усе-таки опанував себе і не вбив татарина.

А втім, Аз'я, мучачи ворога свого, і сам при цьому мучився чимало; власні розповіді змушували його гостріше відчувати нинішню недолю. Ще зовсім недавно він наказував, розкошував, був мурзою, улюбленцем молодого каймакама, а нині, притороченого до кінського хребта, якого живцем з'їдали мухи, його везли на страшну смерть! Полегшення приходило тільки тоді, коли від болю, ран і втоми він непритомнів. Траплялося це дедалі частіше, тож Лушня став побоюватися, що не доведе полоненого живим. Але вони їхали вдень і вночі, тільки коням давали перепочити, і Рашків був дедалі ближче. Проте непокірна татарська душа не хотіла покидати тлінного тіла, хоч останніми днями Аз'ю мучила гарячка, а часом він провалювався у тяжкий сон. Не раз у лихоманці чи уві сні ввижалося йому, ніби він ще у Хрептові й укупі з Володийовським збирається на велику війну, а то раптом — що він супроводжує Басю до Рашкова або що вже викрав її і заволодів нею у своєму наметі. Іноді снилися йому битви й різанина, у яких він бере участь як гетьман польських татар і з бунчуком у руці віддає накази. Але наставало пробудження, а разом із ним поверталася й пам'ять. Розплющивши очі, він бачив обличчя Нововейського, Лушні, шоломи драгунів, які поскидали вже баранячі шапки конюхів, — й уся ця реальність була такою страшною, що саме вона й здавалася йому нічним жахіттям. Кожен рух коня пронизував його болем, рани пекли дедалі сильніше, і знову він непритомнів, а його приводили до тями, і знову він впадав у лихоманку, а потім у сон — і знову пробуджувався.

Були хвилини, коли йому здавалося немислимим, що він, нещасний полонений, насправді Аз'я, син Тугай-бея, і що життя його, сповнене

надзвичайних подій і великих подарунків долі, має урватися так раптово і так жахливо.

Часом йому спадало на думку, що після мук і смерті він одразу ж опиниться у раю, та, позаяк сам він колись сповідував християнську віру і довго жив поміж християнами, його огортав страх на думку про Христа. Ні, не чекати йому милосердя від Христа, бо якби пророк був сильніший за Христа, він би не видав його у руки Нововейського. Може, все-таки пророк виявить до нього милосердя і візьме його душу, перш ніж його замучать до смерті.

А Рашків тим часом був уже поряд. Вони в'їхали у скелястий край, що означав близькість Дністра. Аз'я надвечір упав у напівзабуття, в якому відіння мішалися з реальністю.

Ось йому здалося, що вони приїхали, що встали, що він чує зовсім поруч: «Рашків, Рашків!» Далі йому почувся стукіт сокири по дереву.

Потім він відчув, що голову йому збризкують холодною водою і довго, довго ллють у рот горілку. Аж тут зовсім прокинувся. Зоряна ніч стояла над ним, а довкола нього палав понад десяток смолоскипів. До вух його долинули слова:

— Отямився?

— Отямився. Погляд ясний...

І цієї миті перед ним постало обличчя Лушні.

— Ну, братику, — мовив вахмістр спокійним голосом, — настав твій час.

Аз'я лежав горілиць і дихав вільніше, бо руки його були витягнуті догори з обох боків голови, через що груди звільнилися й набирали більше повітря, аніж коли він лежав приторочений до хребта бахмата. Проте руками він рухати не міг, вони були прив'язані над його головою до палиці, що йшла уздовж спини, й обмотані просмоленою соломою.

Тугай-беєвич відразу здогадався, для чого все це зроблено, але тої самої миті помітив інші приготування, які свідчили про те, що муки його будуть довгими й жахливими. Від пояса аж до ступнів він був роздягнений догола і, ледь піднявши голову, побачив між голими своїми коліньми свіжообстругане вістря палі. Товстий кінець її впирався у стовбур дерева. Від обох ніг Аз'ї тяглися вірьовки, і до них припряжені були коні. Аз'я при світлі смолоскипів розгледів тільки кінські крупи і двох людей, що стояли трохи віддалік, котрі, напевно, тримали коней за вуздечку.

Нещасний юнак кинув погляд на всі ці приготування, потім, глянувши навіщось у небо, побачив над собою зорі й блискучий місячний серп.

«На палю мене посадять», — подумав він.

І зціпив зуби так сильно, аж щелепи звело. Піт виступив у нього на лобі, але водночас обличчя захололо — відійшла кров. Потім йому здалося, ніби земля втікає з-під його спини і тіло летить, летить кудись у бездонну безодню. На хвилю він утратив відчуття часу, місця й усього, що з ним відбувається. Вахмістр розтиснув йому зуби ножем і став лити у рот горілку.

Аз'я давився і випльовував пекучу рідину, та все одно ковтав. Його поїняв дивний стан: він не сп'янів, навпаки, ніколи досі у нього не було такої ясної пам'яті й розуму. Він бачив, що відбувається, усе розумів, але його огорнуло раптом незвичайне збудження, навіть нетерпіння — та що ж так довго все це триває, коли ж закінчиться?

Та ось почулися важкі кроки, і над ним постав Нововейський. Усі жили в татарина при цьому напружилися. Лушні він не боявся, занадто зневажав його, але Нововейського — ні, його він не зневажав, не було за що. Проте щоразу, коли Аз'я дивився в обличчя Нововейському, його душу наповнював марновірний страх, відраза, гидливість. Він подумав: «Я у нього в руках, і я боюся його!» І це було так страшно, що волосся ворушилося у нього на голові.

А Нововейський сказав:

— За те, що ти вчинив, у муках загинеш!

Татарин нічого не відповів, тільки гучно засопів.

Нововейський відійшов убік, настала тиша, яку порушив Лушня:

— І на пані руку підняв, — хрипло мовив він, — але пані ниньки вже з паном у спочивальні, а ти в нас у руках! Настав твій час!

Із цих слів почалися муки Аз'ї. Цей страшний чоловік у годину своєї смерті дізнався, що і зрада його, і жорстокості — усе було дарма! Помри Бася в дорозі, він би хоч мав утіху, що, йому не належачи, вона не належить нікому. І цю втіху відібрали у нього саме тепер, коли вістря палі — ось воно, за лікоть від його тіла. Усе марно! Стільки зрад, стільки крові, така покара — і все даремно! На вітер! Лушня й не знав, якою нестерпною стала смерть Аз'ї від цих його слів, якби він знав це — повторював би їх цілісіньку дорогу.

Але тепер уже не було часу на душевні згризоти, бо все мало відступити перед езекуцією. Лушня нахилився і, обіруч узявшись за стегна Аз'ї, щоб направляти його тіло, крикнув людям, які тримали коней:

— Рушай! Поволеньки! І разом!

Коні смикнулися — вірьовки, натягшись, поволокли Аз'ю за ноги. Тіло його поповзло землею і на млі ока опинилося на занозистому вістрі. Тої ж миті вістря увійшло в нього, і почалося щось жахливе, щось суперечливе природі й почуттям людським. Кістки нещасного розсунулися, тіло розполовинювалося, біль невимовний, страшний, що межував із потворною насолодою, поїняв усе його єство. Паля заходила глибше і глибше.

Аз'я стиснув щелепи, та нарешті не витримав — зуби його вищирилися, з горла вирвався крик «а-а-а!», який нагадував каркання ворона.

— Повільніше! — скомандував вахмістр.

Аз'я повторював страшний свій крик щоразу сильніше.

— Каркаєш? — запитав вахмістр.

І крикнув людям:

— Рівно! Стій! От і все! — додав він, обернувшись до Аз'ї, який раптом замовк і тільки глухо хрипів.

Швидко випрягли коней, після чого палю підняли, товстий її кінець опустили у заздальгідь викопану яму і почали засипати її землею. Тугай-беєвич із висоти дивився на ці дії. Він був при пам'яті. Цей страшний вид страти був ще страшніший тим, що жертви, посаджені на палю, жили часом до трьох днів. Голова Аз'ї звислася на груди, губи його ворушилися. Він нібито жував, смакуючи щось. Тепер він відчував неймовірну, непритомну млявість і бачив перед собою безмежну білясту імлу, яка невідомо чому здавалася йому жахливою, проте в цій імлі він розрізняв обличчя вахмістра і драгунів, знаючи, що він на палі, що під вагою тіла вістря дедалі глибше заходить у нього. А втім, тіло почало вже німіти від ніг і вище, і він ставав дедалі нечутливішим до болю.

Часом темрява затуляла цю жахливу білясту імлу, тоді він кліпав єдиним оком, бажаючи дивитися й бачити все аж до смерті. Погляд його з якоюсь урочистістю переходив зі смолоскипа на смолоскип, бо йому ввижалося, що довкола кожного полум'я утворюється ніби веселкове коло.

Але муки його на цьому не скінчилися. Трохи згодом вахмістр наблизився до палі зі свердлом у руках і крикнув драгунам, що стояли поруч:

— Підсадіть мене!

Двоє сильних хлопців підняли його вгору. Аз'я тепер дивився на нього зблизька, часто кліпаючи, немовби хотів збагнути, що за чоловік пнеться долізти на його висоту. Тим часом вахмістр пояснив:

— Пані вибила тобі одне око, а я присягнув собі й друге висвердлити.

І, сказавши це, він запустив вістря у зіницю, повернув раз-другий, а коли повіка й тонка шкірка накрутилися на спіраль, смикнув.

І тоді з обох очних впадин Аз'ї двома струмками хлюпнула кров, неначе сльози у два ручаї потекли його лицем.

Обличчя його зблідло і ставало дедалі білішим. Драгуни мовчки почали гасити смолоскипи, ніби соромлячись того, що світло осяває це дивовижне дійство. Тільки від місячного серпа струмувало сріблясте, не дуже яскраве сяйво на тіло Аз'ї.

Голова його зовсім опустилася на груди, лише прив'язані до палиці й обмотані просмоленою соломою руки його здіймалися догори, немовби це син Сходу закликав турецький напівмісяць помститися своїм мучителям.

— На коней! — пролунав голос Нововейського.

Перед тим як сісти на коня вахмістр підпалив останнім смолоскипом підняті догори руки татарина, і загін вирушив до Ямполя, а серед руїн Рашкова, серед ночі й пустки залишився на високому валу один тільки Аз'я, син Тугай-бея, і світив довго...

РОЗДІЛ I

Через три тижні, опівдні, пан Нововейський прибув до Хрептова. З Рашкова він діставався так довго тому, що часто переправлявся на другий берег Дністра, нападаючи зненацька на чамбули й на пиркалабових людей, що стояли на заставах надріччя. Ті розповідали потім султанським загонам, які надходили, ніби всюди бачили польські коругви і чули про численне військо, котре, не дочекавшись, напевно, поки турки досягнуть Кам'янця, саме заступить їм дорогу і стане з ними на вирішальну битву.

Султан, котрого запевняли у безсиллі Речі Посполитої, був дуже вражений і, висилаючи вперед польських татар, валахів і придунайські орди, сам просувався надто повільно. Попри свою безмірну могутність, битви з регулярним військом Речі Посполитої він вельми боявся.

У Хрептові пан Нововейський Володийовського не застав, бо маленький рицар слідом за Мотовилом вирушив до пана підляського битися проти кримської орди і Дорошенка. Там, ще зміцнивши свою славу, вершив він ратні діла: розгромив грізного Корпана, залишивши його тіло у Дикому полі звірям на поживу, грізного Дрозда теж розгромив, а ще безстрашного Малишка і двох братів Синіх, славетних козацьких наїзників, а також чимало невеликих вагаг і чамбулів.

А пані Володийовська у день прибуття Нововейського зібралася саме до Кам'янця з рештою людей і з обозом, бо навала наближалася, і Хрептів час уже було покинути. З жалем у серці виїздила Бася з дерев'яної фортеці, де багато чого їй, щоправда, довелося пережити, але де минула щаслива пора її життя — при чоловікові, серед славних воїнів, поміж люблячих сердець. Нині зі своєї доброї волі вона їхала до Кам'янця назустріч невідомій долі й небезпекам, якими загрожувала облога.

Проте, маючи мужнє серце, вона не піддавалася печалі й пильно спостерігала за тим, як ладнаються в дорогу жовніри, за обозом. Допомогали їй у цьому пан Заглоба, котрий у будь-якій ситуації розумом усіх переважав, а також неперевершений лучник пан Мушальський, відважний і досвідчений войовник.

Усі вони зраділи прибуттю пана Нововейського, хоч відразу з обличчя молодого рицаря зрозуміли, що ні Евки, ні солодкої Зосі з поганської неволі визволити йому не вдалося. Ревними сльозами оплакала Бася долю

обох жінок: їх було втрачено. Продані невідомо кому, вони могли бути потім перевезені зі стамбульського базару до Малої Азії, на острови у турецьких володіннях або до Єгипту і томилися в гаремах. І тому не те що викупити, а й довідатися щось про них було неможливо.

Плакала Бася, плакав розсудливий пан Заглоба, плакав і Мушальський, незрівнянний лучник, один тільки пан Нововейський очі мав сухі, бо в нього вже й сліз не було. Коли ж він почав розповідати, як підійшов до Дунаю, майже аж до Тікича, і там, під самісіньким носом у ординців і султана, польських татарів розгромив, а зловісного Аз'ю, сина Тугай-бея, у полон захопив, обидва старих рицарі задзвеніли шаблями й закричали:

— Давай його сюди! Тут, у Хрептові, він мусить загинути!

На це пан Нововейський відповів:

— Не в Хрептові, а в Рашкові загинув він, там, де йому й належало, а смерть йому тамтешній вахмістр придумав, і була вона не легкою.

І він розказав, якою смертю помер Аз'я, Тугай-беїв син, а вони слухали з жахом, хоч і без жалю.

— Що Господь Бог за злочин карає, це всім відомо, — промовив нарешті пан Заглоба, — дивно тільки, що диявол так кепсько слуг своїх захищає!

Бася побожно зітхнула, підвела очі до неба і, подумавши хвилину, відповіла:

— А йому сили бракує могутності Бога протистояти!

— О, ви, ваша милість, як в око вліпили! — заволав пан Мушальський. — Бо якби диявол,— борони Боже, звісно, — був сильніший від Бога нашого, тоді всяка тобі справедливість, а з нею і Річ Посполита зникли б із лиця землі!

— Я через це й турків не боюся, що, *primo*^{*****}, вони сучі сини, а *secundo*^{*****}, сини Веліала⁵⁷, — відповів пан Заглоба.

На хвилю всі змовкли. Нововейський сидів на лаві, поклавши руки на коліна і втупившись скляними очима в землю.

— Тобі, напевно, має стати легше, — сказав йому пан Мушальський, — бо справедлива помста все-таки неабияка втіха.

— А скажи, милостивий пане, тобі й справді стало легше? — допитувалась Бася сповненим жалю голосом.

Велетень ще трохи помовчав, ніби намагаючись розібратися з власними думками, і нарешті відповів, немовби й сам дивуючись, дуже тихо, майже

пошепки:

— Уявіть собі, панове, як перед Богом кажу, я теж гадав, що полегшає мені, коли я його вб'ю... І я бачив його на палі, бачив, як око йому буравом висвердлювали, я запевняв себе, що мені тепер легше, а тим часом неправда це! Неправда!..

Тут пан Нововейський обхопив руками нещасну голову й промовив крізь зціплені зуби:

— Легше було йому на палі, зі свердлом в оці, легше з пекучими долонями, аніж мені з тим, що сидить у мені, про що думаю, про що пам'ятаю повсякчас. Тільки смерть для мене втіха, смерть, смерть — ось що!..

Почувши це, Бася — а серце вона мала сміливе, жовнірське — підвелася раптом і, поклавши нещасному руку на голову, промовила:

— Пошли ж тобі, Боже, смерть під Кам'янцем, слушно ти кажеш, тільки смерть для тебе втіха!

Він же заплющив очі й став повторювати:

— О, так, так! Нехай винагородить вас Бог!..

Того самого вечора усі вирушили до Кам'янця.

Бася, виїхавши за ворота, ще довго, дуже довго оглядалася на фотрецю, що сяяла у світлі вечірньої зорі, нарешті, перехрестивши її, сказала:

— Дай нам Боже з Міхалом ще повернутися до тебе, любий Хрептове!.. Дай Боже, щоб нічого гіршого нас не чекало!

І дві сльози скотилися її рожевим обличчям. Якийсь дивний смуток стиснув у всіх серця — і вони в мовчанні поїхали далі.

Тим часом опустився морок.

До Кам'янця їхали поволі через великий обоз. У ньому йшли хури, табуни коней, воли, буйволи, верблюди. Військова челядь доглядала стада. Дехто з челядинців і жовнірів одружився у Хрептові, тож і жінок не бракувало в обозі. Війська було стільки ж, як у Нововейського, та ще двісті осіб угорської піхоти — загін, який маленький рицар спорядив і навчив своїм коштом. Опікала його Бася, а командував ним бувалий офіцер Калусевський. Справжніх угорців у тій піхоті зовсім не було, а угорською вона називалася тільки тому, що спорядження там було угорське. Підофіцерами служили у ній вояки-ветерани з драгунів, а рядовими — колишній розбійний люд і грабіжники, схоплені й засуджені до страти. Їм дарували життя з умовою, що вони стануть вірою і правдою служити

в піхоті й хоробрістю загладять давні свої гріхи. Були серед них і добровольці. Покинувши яри, печери і всякі інші розбійницькі прихистки, вони воліли піти на службу до хрептівського Маленького Сокола, аніж чути меч його, що навис у них над головами. Був це народ не надто слухняний і не зовсім ще навчений, проте відчайдушний, що звик до злигоднів, небезпек, та й до кровопролиття теж. Бася дуже любила цю піхоту, як Міхалове дитя, і в диких серцях піхотинців невдовзі прокинулася прихильність до цієї милої і доброї жінки. Тепер вони йшли біля її коляси з самопалами на плечі й шаблями при боці, горді тим, що охороняють її, і ладні запекло захищати Басю у разі, якби якийсь чамбул став у них на шляху.

Але шлях був поки що вільний, бо пан Володйовський усе передбачив, та й вельми кохав він дружину, аби через гаянку піддавати їй небезпеці. Тож подорож завершилася спокійно. Виїхавши пополудні з Хрептова, вони їхали до вечора, потім цілу ніч — і наступного дня, теж після полудня, уздріли перед собою високі кам'янецькі скелі.

Бачачи ці скелі, бачачи кріпосні вежі й бастіони, що прикрашали їхні вершини, вояцькі серця сповнилися бадьорістю. Здавалося, тільки рука Божа може зруйнувати це орлине гніздо, змоцнене на зарослій лісом маківці скелі, оточеної петлею річки. День стояв літній, чудовий. Дзвіниці костьолів і церков, що дивилися із заростів, світилися як гігантські свічки. Спокій, умиротвореність, радість здіймалися над світлим цим краєм.

— Знаєш, Басько, — промовив пан Заглоба, — бусурмани не раз уже гризли ці стіни і завше зуби собі об них ламали! Я й сам часто бачив, як вони давали драпака, за пики тримаючись від болю. Дай Боже, щоб і ниньки так було!

— Атож, дай Боже! — підхопила розпроменіла Баська.

А ще побував тут один їхній цісар, Османом звали. Було це, як зараз пам'ятаю, року тисяча шістсот двадцять першого. Приїхав, шельма, з того боку Смотрича, від Хотина, баньки витріщив, пащеку роззявив, дивився, дивився, а далі й питає: «Цю фортецю хто так укріпив?»

— «Господь Бог!» — відповів візир.

— «То нехай її Господь Бог і бере, а я не дурень!»⁵⁸

З цим і повернувся.

— І дуже навіть шпарко поверталися! — втрутився пан Мушальський.

— Справді, шпарко, — згодився пан Заглоба, — бо ми їх списами у зад до того заохочували, а мене потім рицарі на руках до пана Любомирського⁵⁹ віднесли.

— То ви, милостивий пане, і під Хотиним побували? — запитав незрівнянний лучник. — Аж голова паморочиться, як подумаю, де ви тільки не були і яких тільки подвигів не вчинили!

Пан Заглоба трохи ображено відповів:

— Не тільки був, а й рану дістав, яку тобі, мосьпане, якщо цікаво, ad oculos^{*****} ладен продемонструвати, але відійдімо вбік, перед пані Володийовською вихвалятися мені цим негоже.

Славетний лучник ураз збагнув, що з нього кепкують, і, не можучи змагатися із Заглобою в дотепності, вирішив перевести розмову на інше.

— Істинну правду ваша милість говорить, — сказав він. — Коли чуєш, як люди базікають: «Кам'янець не споряджений, Кам'янець не вистоїть», аж страх бере, а як на власні очі Кам'янець побачиш, то, далєбі, дух міцнішає.

— До того ж Міхал у Кам'янці буде! — заволала Бася.

— І пан Собеський може підкріплення прислати!

— Хвалити Бога! Не так уже й погано! Не так погано! І гірше бувало, а ми не здалися!

— Хоч би й найгірше сталося, найголовніше — запалу не втрачати! Не з'їли нас і не з'їдять, допоки дух наш живий! — закінчив пан Заглоба.

Від напливу цих радісних думок вони замовкли, але мовчання їхнє було перерване якнайсумніше. До Басиної коляси наблизився раптом пан Нововейський. Обличчя його, зазвичай страшне й похмуре, було усміхненим і жвавим. Усмішка не сходила з нього, а очі його прикипіли до Кам'янця, що вигравав у промінні сонця.

Двоє рицарів і Бася дивилися на нього здивовано, не в силах зрозуміти, яким чином сам вигляд фортеці так раптово зняв великий тягар із його душі, а Нововейський сказав:

— Нехай святиться ім'я Господнє! Скільки горя було, аж ось і радість прийшла!

Тут він обернувся до Басі:

— Обидві вони у вїйта ляського Томашевича сховалися, і слушно зробили, у такій фортеці розбійник їм не страшний!

— Про кого це ти говориш, милостивий пане? — з острахом запитала Бася.

— Про Зосю й Еву.

— Допоможи тобі Боже! — закричав пан Заглоба. — Дияволу не піддавайся!

А Нововейський мовив далі:

— І те, що про батька мого подейкують, ніби Аз'я його зарівав, теж неправда!

— Розумом він схибнувся! — прошепотів пан Мушальський.

— Дозволь, милостива пані, я вперед поїду, — не вгавав Нововейський. — Так тяжко, коли довго не бачиш їх! Ой, тоскно мені вдалині від коханих, ой, тоскно!

Сказавши це, він закивав велетенською своєю головою, торкнув коня підборами і поїхав далі.

Пан Мушальський, підкликавши до себе кількох драгунів, поїхав слідом, щоб не втрачати шаленця з очей.

Бася сховала в долонях своє рожеве личко, і невдовзі гарячі сльози потекли у неї поміж пальцями, а пан Заглоба сказав:

— Чоловік був як кремій, та заважкі для людини такі нещастя. До того ж самою помстою душа не виживе...

У Кам'янці ретельно готувалися до оборони. На мурах старого замку і біля брам, особливо коло Руських воріт, трудилися городяни — люди різних народностей — під орудою своїх війтів, з-поміж яких вирізнявся своєю хоробрістю й артилерійським умінням лясський війт Томашевич. Працювали заступами, лопатами й тачками. Ляхи й русини, вірмени, євреї і цигани змагалися одне з одним. Офіцери різних полків наглядали за роботою, вахмістри й жовніри допомагали городянам, трудилися навіть благородні шляхтичі, забувши, що Бог дав їм руки тільки шаблю тримати, а всяку іншу роботу доручив людям «нижчого» стану. Приклад подавав сам пан Войцех Гумецький⁶⁰, хорунжий подільський. Один вигляд його міг викликати сльози розчулення: подумати тільки — пан власними руками каміння тачкою возив! Робота кипіла і в місті, і в замку. У юрбі снували ченці: домініканці, єзуїти, францисканці й кармеліти благословляли людські зусилля. Жінки обносили трудівників їжею і питтям. Красуні вірменки, дружини й дочки багатих купців, і ще вродливіші єврейки з Карвасерів, Жванця, Зінковець, Дунайгороду приковували до себе погляди жовнірів.

Та найбільше прикував увагу юрби в'їзд Басі у місто. У Кам'янці було, звісно, безліч достойних жінок, та жодна не мала чоловіка, такого прославленого на бранному полі. Чули у Кам'янці й про саму пані Володйовську як про жінку хоробру, котра не побоялася жити в глушині, на далекій заставі, серед дикого люду, котра ходила з чоловіком у походи, а, захоплена татариним, зуміла здолати його і втекти живою з хижих рук. Слава її теж була безприкладною. Але ті, хто досі не знав і не бачив Басі, уявляли таку собі велетку, що гне підкови і ламає панцирі. Яке ж було їхнє здивування, коли вони побачили маленьке, рожеве, напівдитяче личко, котре висовувалося із коляси.

— Це сама пані Володйовська чи донька? — питали у юрбі.

— Авжеж, це вона, — відповідали ті, хто її знав.

Здивувалися городяни, жінки, священики, військові. З не меншим подивом дивилися вони на незвитяжний хрептівський гарнізон, на драгунів, між якими спокійно їхав Нововейський з усмішкою на обличчі, відміченому печаттю божевілля, і на люті фізіономії опришків, навернених в угорських піхотинців. Проте кілька сотень справдешніх вояків, що йшли при Басі, своїм виглядом підбадьорили городян.

— Це люди випробувані, такі не побоятся туркам у вічі глянути! — говорили у натовпі.

Дехто з городян, та й жовніри, особливо з полку князя єпископа Тшебицького, який днями прибув до Кам'янця, гадали, що й сам пан Володйовський у кортежі, і тому зчинили крик:

— Нехай живе пан Володйовський!

— Нехай живе наш захисник! Найславніший кавалер!

— Vivat Володйовський, vivat!

Бася слухала, і серце її розпирала радість. Що може бути для жінки миліше, аніж слава чоловіка, та ще й таке велике місто прославляє його!

«Стільки тут рицарів, — думала Бася, — але ж нікому не кричать, тільки моєму Міхалові!»

Йй і самій закортіло крикнути з усіма вкупі «Vivat Володйовський!», та пан Заглоба зупинив її, закликаючи поводитися гідно і кланятися на обидва боки, як кланяється королева при в'їзді до столиці.

Сам він теж вітав усіх, то шапкою махав, то рукою, а коли люди, що його знали, і на його честь почали кричати vivat, він звернувся до натовпу:

— Ясновельможне панство! Хто у Збаражі вистояв, той і в Кам'янці вистоїть!

За вказівкою Володйовського кортеж під'їхав до зведеного нещодавно кляштора сестер домініканок. Маленький рицар мав, щоправда, власний будиночок у Кам'янці, але кляштор стояв у відлюднішому і малодоступному для ядер місці, і він вирішив тут оселити свою кохану — до того ж, будучи жертводавцем кляштора, він сподівався, що його добре приймуть. І справді, мати ігуменя Вікторія, донька брацлавського воєводи Стефана Потоцького, зустріла Басю з відкритими обіймами. З цих обіймів вона відразу ж потрапила до інших — гаряче люблячої її тітоньки Маковецької, з якою дуже давно не бачилася. Обидві вони плакали, плакав і пан стольник латичевський, у котрого Бася завше була улюбленицею. Ледве встигли витерти сльози зустрічі, як прибігла Кшися Кетлінг, і все почалося спочатку, а потім Басю оточили сестри черниці й шляхтянки, знайомі й незнайомі: пані Марцинова Богуш, і Станіславська, і Калиновська, і Хотимирська, і Войцехова, і Гумецька — дружина знатного кавалера пана хорунжого подільського. Одні, як пані Богуш, розпитували про чоловіків, інших цікавило, що Бася думає про турецьку навалу і чи встоїть, на її думку, Кам'янець.

Бася з великою радістю завважила, що її мають за військового авторитета й очікують із її вуст утіхи. І вона не поскупилася.

— І мови бути не може, — сказала вона, — щоб ми від турка не змогли відбитися. Міхал сюди прибуде не сьогодні-завтра, найпізніше — за кілька днів, а вже як він візьметься налагоджувати оборону, ви, милостиве панство, можете спати спокійно, та й до того ж іще відомо, що фортеця неприступна, у цьому я, хвалити Бога, трохи тямлю!

Упевненість Басі вельми збадьорила жінок, особливо заспокоїв їх близький приїзд пана Володйовського. Наймення його і справді так поважали, що, хоч настав уже вечір, до кляштора приходили один за одним тутешні офіцери засвідчити шану Басі, і кожен після перших привітань допитувався, коли прибуде маленький рицар і чи справді він має намір залишитися у Кам'янці. Бася прийняла тільки майора Квасиброцького — він командував піхотою князя єпископа краківського, писаря Жевуського, — він після пана Лончинського, а радше, заміщаючи його, очолив полк Кетлінга. Іншим того дня вже не відчинили дверей, через те що Бася добряче була втомлена, а їй треба було ще потурбуватися про пана

Нововейського. Сердешний перед самим кляштором упав із коня, і його, непритомного, віднесли в келію.

Відразу ж послали по лікаря, того самого, що лікував Басю у Хрептові. Він сказав, що у Нововейського важка і, на його думку, безнадійна хвороба мозку. До пізнього вечора Бася, пан Мушальський і пан Заглоба обговорювали цю подію, бідкаючись про нещасну долю рицаря.

— Лікар повідав мені, — мовив пан Заглоба, — що, як він виживе, то після кровопускання розум має до нього повернутися, і на серці йому стане легше.

— Нема вже для нього втіхи! — заперечила Бася.

— Іноді людині ліпше й зовсім пам'яті позбутися, — зауважив пан Мушальський, — але навіть animalia^{*****} її мають.

Проте старий висварив прославленого лучника за ці його слова.

— Якби ти, милостивий пане, пам'яті не мав, ти б до сповіді ходити не міг, — мовив він, — а отже, став би як лютеранин і пекельного вогню був би гідний. Тобі, добродію, вже і ксьондз Камінський остерігав від блюзнірства, та, на жаль, це як вовкові від молитви пуття: ти йому про пацю, а він тобі про вівцю.

— Який із мене вовк! — заперечив славний лучник. — От Аз'я, той був вовк!

— А що я казав? — підхопив пан Заглоба. — Хто перший сказав: це вовк?

— Нововейський казав мені, — мовила Бася, — що він удень і вночі чує, як Евка й Зося кличуть його: «Врятуй!» — а хіба їх урятуєш? Мусило хворобою кінчитися, хто б такі страждання витримав? Смерть їхню він пережив би, ганьби — не зміг.

— Лежить тепер як колода нечула, про світ Божий нічого не знає, — сказав Мушальський, — а жаль, герцівник знатний!

Подальшу їхню розмову перебив слуга, повідомивши, що у місті знову гомін жахливий: люди збігаються подивитись на генерала подільського, він цієї миті прибув із вельми пишним почтом і декількома десятками піхотинців.

— Він тут командує, — озвався пан Заглоба. — Надто шляхетно з боку Миколая Потоцького, що він тут вирішив бути, а не в іншому якому місці, але, як на мене, ліпше б його тут і не було. Адже він суперник був

гетьману! Й у війну вірити не хотів, а нині, хто знає, чи не доведеться йому головою за це поплатитися!

— Може, й інші Потоцькі сюди за ним прийдуть, — додав пан Мушальський.

— Мабуть, уже турки недалеко! — зауважив Заглоба. — В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! Дай Боже, щоб пан генерал був другим Ієремією, а Кам'янець — другим Збаражем.

— Так і буде, або ми загинемо! — пролунав чийсь голос із порога.

Бася на звук цього голосу підхопилася і з криком: «Міхал!» — кинулась маленькому рицареві на шию.

Пан Володйовський привіз багато важливих новин і, перш ніж оголосити про них на військовій раді, насамперед в тихій келії розповів про них дружині. Сам він уцент розбив кілька дрібних чамбулів і славно потрудився біля кримського дорошенківського коша. І полонених привів зо два-три десятки, від них можна було дізнатися про чисельність ханських і Дорошевих військ.

А от іншим наїзникам менше пощастило. Пан підляський, що був на чолі значних сил, був розбитий у жорстокій січі; панові Мотовилу, котрий подався до валаського тракту, завдав поразки Кричинський із допомогою білгородської орди й тих польських татар, що вціліли після розгрому на Тікичі. Володйовський дорогою до Кам'янця завернув до Хрептова — ще раз глянути потягло, сказав пан Міхал, на ті місця, де він був такий щасливий.

— Я прибув туди, — розповідав він, — ледве ви встигли поїхати, ще й слід ваш не запався, і без зусиль міг би наздогнати вас, але в Ущицях переправився на молдавський берег, щоб від степів прислухатися. Деякі чамбули вже пройшли і боюсь я, що, висунувшись уперед на Покуття, вони завдадуть раптового удару. Інші ж попереду турецького війська йдуть і невдовзі прибудуть. Буде облога, голубонько моя люба, нічого не вдієш, але ми не дамося, бо тут усякий не лише Вітчизну, а й добро своє захищає.

Сказавши це, він декілька разів ворухнув вусиками, а потім пригорнув до себе дружину й заходився цілувати її в щоки. Того дня вони більше не говорили. Назавтра пан Володйовський повідомив ці новини на військовій раді у князя єпископа Ланцкоронського⁶¹, в якій, окрім єпископа, брали ще участь генерал подільський, підкоморій подільський Ланцкоронський, писар подільський Жевуський, хорунжий Гумецький, Кетлінг, Маковецький,

майор Квасиброцький, і ще декілька офіцерів. Передусім не сподобалося панові Володйовському, що пан генерал подільський оголосив, що не хоче, мовляв, брати на себе командування, а доручає його раді.

— У надзвичайних ситуаціях, — заперечив маленький рицар, — одна голова має бути й одна воля! Під Збаражем влада належала трьом регіментаріям, але вони перепоручили її князеві Ієремії Вишневецькому, слушно вважаючи, що перед обличчям небезпеки треба слухати одного.

Слова ці не подіяли. Марно ерудит Кетлінг як приклад наводив римлян, котрі, будучи найкращими у світі войовниками, винайшли диктатуру. Князь єпископ Ланцкоронський, який Кетлінга не любив, уявивши собі чомусь, що позаяк той шотландець за походженням, то в глибині душі і єретик, відповів йому, що поляки, мовляв, не потребують того, аби у зайд історії навчатися, так само як, власний розум маючи, і те їм не потрібне, щоб брати приклад із римлян, перед котрими, зрештою, у сміливості й красномовстві зовсім або майже не поступаються. «Як від оберемка дров вогонь сильніший, аніж від однієї дружки, — казав він, — так і тут: одна голова добре, а багато — краще». При цьому він хвалив скромність генерала подільського, хоч інші вбачали в тому радше страх перед відповідальністю, і від себе запропонував перемови. Коли слово це було промовлено, жовніри як ужалені попідхоплювалися з лав: Володйовський і Кетлінг, Маковецький, Квасиброцький, Гумецький, Жевуський, — заскреготіли зубами і задзвеніли шаблями. «Ось воно що!» — почувися голоси. «Не для перемов ми прийшли сюди!» «Медіатора духовне облачення захищає!» Квасиброцький вигукнув навіть: «У притвор, а не в раду!» Зчинився галас. Тоді єпископ підвівся й урочисто мовив:

— Я перший ладен голову покласти за костюл і за свою паству, а якщо про перемови згадую і виграти час бажав би, то, Бог мені суддя, не для того зовсім, щоб фортецю здати, а тільки щоб дати гетьманові час стягти підкріплення. Страшне для нехристів ім'я Собеського, і, навіть якщо сил у нього доволі не буде, сама чутка, що він сюди йде, змусить бусурман відступитися од Кам'янця.

Після пристрасної його промови всі замовкли, а дехто втішився навіть, бачачи, що князь єпископ не подумує про здачу міста.

А Володйовський сказав:

— Перш ніж ворог обложить Кам'янець, йому доведеться брати Жванець, бо не залишить же він укріплений замок у себе за спиною. Тому

я, з дозволу пана підкоморія подільського, беруся у Жванці окопатися і протримаюсь там стільки часу, скільки князь єпископ перемовинами хоче виграти. Вірних людей із собою візьму і, доки живий, не віддам Жванця!

Але тут усі закричали:

— Не бути цьому! Ти тут потрібен! Без тебе і городяни впадуть духом, і жовніри охоту битися втратять. Цього аж ніяк не можна допустити! У кого тут більше досвіду? Хто Збараж пройшов, а коли до вилазки дійде діло, хто людей поведе? Ти у Жванці голову покладеш, а ми без тебе тут загинемо!

— Мною командування розпоряджається, — відповів Володийовський.

— У Жванець послати б сміливця з молодих, щоб мені помічником був, — сказав підкоморій подільський.

— Нехай Нововейський іде! — відгукнулося декілька голосів.

— Нововейський іти не може, у нього голова у вогні, — пояснив Володийовський, — він без тям у ліжку лежить!

— Порадьмося ж: хто де має стати і які ворота захищати, — запропонував князь єпископ.

Усі погляди звернулися до генерала подільського, а він так сказав:

— Перед тим, як оголосити наказ, я радий був би вислухати думку бувалих воїнів, а позаяк найдосвідченіший за всіх пан Володийовський, йому першому і слово.

Володийовський порадив передусім добряче укріпити замки, розташовані поблизу міста, гадаючи, що саме на них супротивник ударить із найбільшою силою. Його підтримали. Тисячу шістдесят осіб піхоти розподілили у такий спосіб: правий бік замку захищав пан Мислишевський, лівий — пан Гумецький, відомий своїми звитягами під Цудновом. Із боку Хотина, у найнебезпечнішому місці, став сам пан Володийовський, нижче від нього — загін сердюків⁶², сторону, повернену до Зіньківців, прикривав майор Квасиброцький, південь — Вонсович, від площі стояв капітан Букар із людьми Красинського. Усе це були не волонтери якісь, а воїни за ремеслом, найкращі з кращих, і такі стійкі у бою, що декому сонячна спека більше допікала, аніж їм — рушничний вогонь. До того ж, служачи у війську Речі Посполитої, зазвичай нечисленному, вони змолоду звикли давати відсіч удесятеро сильнішому ворогові, і це було для них звичайною річчю. Загальний нагляд над артилерією у замку здійснював красень Кетлінг, котрий не мав собі рівних у наведенні гармат. Командувати у замку

доручалося маленькому рицареві, йому генерал подільський дозволив на свій розсуд робити вилазки, якщо буде для цього необхідність і нагода.

Жовніри ж, дізнавшись, хто де стоятиме, зраділи серцями: гучними окликами і дзвоном рапів висловили вони свою готовність. Чуючи це, генерал подільський так подумки відзначив: «Не вірив я, що ми облогу витримаємо, і без віри сюди прибув, лише сумління свого слухаючи; але хто знає, чи не зуміємо ми з такими жовнірами супротивника відбити? Слава на мене впаде, другим Ієремією мене проголосять, тож чи не щаслива зірка привела мене сюди?»

І як досі він мав сумнів, що можливо місто захистити, так тепер засумнівався, що ворог зможе взяти його, і, сильно цим надихнувшись, ревно почав радитися, як розставити людей у самому місті.

Вирішено було, що у самому місті біля Руських воріт стане пан Маковецький із невеликою групою шляхти, польських городян, у бою більше за інших витривалих, а також із кількома десятками вірмен і євреїв. Ворота Луцькі віддавали панові Городецькому, гармати у нього наводили пан Жук і пан Матчинський. Площу перед ратушою охороняти належало панові Лукашу Левандовському, а пан Хотимирський за Руськими воротами взяв під свою команду галасливих циган. Від мосту до самісінького дому пана Синицького відав вартою Казимеж Гумецький, брат відважного Войцеха. Далі розташувалися: пан Станішевський, біля Ляських воріт — пан Марцин Богуш; коло Спіжової вежі, поряд із бялоблоцькою пробоїною, належало стати панові Єжи Скажинському вкупі з паном Яцковським. Пан Дубравський із паном Петрашевським охороняли вежу Жезника. Великий міський шанець віддали панові Томашевичу, війтові польської юрисдикції, менший — панові Яцковському; це був відданий наказ насипати третій шанець, із якого згодом один єврей, чудовий пушкар, надто докучав туркам.

Розпорядившись у такий спосіб, уся рада вирушила на вечерю до генерала подільського, котрий на тому застіллі панові Володийовському усіляку шану виявляв: і на головне місце його посадив, і вином поштував, і стравами, і промовою, передбачивши у ній, що нащадки після облоги до прізвиська «маленький рицар» додадуть іще титул «Гектор кам'янецький». Пан же Володийовський заявив, що служитиме він не за страх, а за совість, хотів би присягою себе пов'язати у храмі Божому і просить князя єпископа завтра ж йому це дозволити. Князь єпископ, збагнувши, що від присяги цієї може бути спільна користь, залюбки згодився.

Наступного дня у соборі відбулося велике богослужіння. З хвилюванням у душах зосереджено слухали його рицарі, шляхта, жовніри і прості люди. Пан Володийовський із Кетлінгом лежали крижем біля вівтаря; Кшися і Бася, ставши на коліна, плакали тут же за лавами, розуміючи, що після такої присяги життя їхніх чоловіків у ще більшій небезпеці. По закінченні меси князь єпископ, як годиться, виніс парафіянам дароносицю. Тоді маленький рицар підвівся і навколішки на сходинок вівтаря мовив схвильовано, хоч і спокійним голосом:

— За великі милості й особливе заступництво, якими я облагодіяний Гоподом Богом Усевишнім і сином його улюбленим, даю обітницю і присягаю: як він і син його допомогли мені, так і я до останнього подиху хрест святий захищатиму. А позаяк командування старим замком мені доручено, допоки живий і руками-ногами рухати можу, ворожу силу бусурманську, що в розпусті погрузла, у замок не впущу, від мурів його не відступлю, білої ганчірки не вивішу, хоч би мені під руїнами довелося бути похованому... Допоможи мені у цьому Боже і хресна сила. Амінь!

Врочиста тиша запанувала у костьолі, після чого пролунав голос Кетлінга.

— Присягаю, — сказав він, — за особливі милості, які пізнав я у тутешній своїй вітчизні, до останньої краплі крові замок захищати і швидше під руїнами його буду похований, аніж допущу, щоб нога ворога ступила у його мури. І як я від щирого серця подячно обітницю цю складаю, так нехай допоможе мені Бог і хресна сила. Амінь!

Цієї миті князь єпископ опустив дароносицю і дав її поцілувати спершу панові Володийовському, а потім Кетлінгу. Побачивши це, рицарі, а їх чимало було в костьолі, загули. Почулися голоси:

— Усі присягаємо! Усі кістями ляжемо! Не здамо фортеці! Присягаємо! Амінь! Амінь! Амінь!

Шаблі й рапіри зі скреготом вирвалися із піхов, у костьолі зробилося ясно від криці. Блиск клинків осяяв суворі обличчя, палахкотливі очі. Неймовірне натхнення поійняло шляхту, жовнірів, народ.

Враз забамкали дзвони, загримів орган, князь єпископ заспівав «Sub tuam praesidium»^{*****}, сто голосів йому вторували — так молилися за фортецю, що була сторожовою вежею християнства і ключем Речі Посполитої.

Після закінчення відправи Кетлінг із Володийовським попідруч вийшли із костьолу. З ними прощалися, їх благословляли, бо ніхто не мав сумніву, що вони скоріше загинуть, аніж здадуть замок. Але не смерть, а звитяга

і слава, здавалося, ширяли над ними — і, мабуть, серед усього цього натовпу тільки вони одні знали, якою страшною зв'язали себе присягою. Можливо, два люблячих жіночих серця передчували загибель, що нависла над їхніми головами, — ні Бася, ні Кшися ніяк не могли заспокоїтися, а коли нарешті Володйовський опинився у кляшторі з дружиною, вона, ридма ридючи, схлипуючи, як маля, пригорнулася до його грудей і уривчастим голосом промовила:

— Пам'ятай... Міхалеку... що... не дай Боже з тобою нещастя... я... я... не знаю... що... зі мною... буде!

І вся затремтіла від хвилювання. Маленький рицар був дуже збентежений. Жовті його вусики заворушилися, нарешті він сказав:

— Ну, що ж, Басько... так треба було, от що!..

— Ліпше б мені померти! — відповіла Бася.

Почувши це, маленький рицар ще швидше заворушив вусиками і, повторивши декілька разів поспіль: «Не треба, Басько, не треба!», заходився втішати це найулюбленіше у світі створіння.

— А пам'ятаєш, коли Бог мені повернув тебе, що я сказав? Я так йому сказав: «Усе, на що я спроможний, обіцяю тобі. Після війни, якщо живий залишусь, костельчик поставлю, але під час війни мушу я ратний подвиг здійснити, щоб невдячністю не засмутити тебе». Що там замок! І цього мало за отаке добродіяння! Настав час! Хіба ж годиться, щоб Спаситель сказав: «А він-таки пустобрех». Та нехай мене ліпше каміння замку поховає, аніж я чесне слово рицаря, дане Богові, порушу! Треба, Басько, і все тут! Богу, Басько, довіримось!..

***** По-перше (лат.).

***** По-друге (лат.).

***** Наочно (лат.).

***** Тварини (лат.).

***** Під оруду твою (лат.).

РОЗДІЛ LI

Того ж дня пан Володйовський вирушив із хоругвами на підмогу молодому панові Васильківському, котрий поквапився до Гринчука, бо надійшла звістка, що татари прорвалися туди по бездоріжжю, людей в'яжуть, худобу відбирають, проте сіл не палять, щоб себе не виказувати. Пан Васильківський умить розправився з ними, ясир відібрав і взяв полонених. Пан Володйовський відправив тих полонених у Жванець, доручивши панові Маковецькому допитати їх і все записати в подробицях, щоб можна було їхні показання відіслати гетьманові й королю. Татари показали, що кордон вони перейшли з наказу пиркалаба, на підмогу їм дано було ротмістра Стингана з валахами. Проте, де саме стоїть зараз турецький владика зі своїми полчищами, вони, незважаючи на тортури, сказати не вміли, бо, рухаючись розсіяним строєм попереду війська, зв'язку зі станом не підтримували.

Всі, однак, суголосно показали, що султан полчища свої вже рушив, що йде він на Річ Посполиту і, з усього видно, невдовзі стане під Хотином. Для прийдешніх захисників Кам'янця нічого нового у цих показаннях не було, а проте, позаяк у Варшаві при королівському дворі у війну досі не вірили, підкоморій подільський звелів відрядити полонених разом із новинами до Варшави.

Перші роз'їзди повернулися задоволені. Тим часом увечері з'явився до Володйовського секретар його побратима, Хабарескула, старшого хотинського пиркалаба. Листа він не привіз, бо писати пиркалаб побоювався, але на словах звелів переказати своєму побратимові Володйовському, «світлу очей» і «сердечній насолоді», щоб той був насторожі і, якщо у Кам'янці бракує сил для захисту, під якимось приводом місто покинув, бо султан з усім своїм військом через день-два має бути в Хотині.

Володйовський наказав подякувати пиркалабові і, винагородивши секретаря, відіслав його назад, а сам негайно повідомив комендантів про близьку небезпеку.

Звістка, хоч і очікувана, справила сильне враження. З подвійною енергією велися тепер роботи у місті. Ієронім Ланцкоронський відразу ж подався до себе у Жванець, щоб звідто спостерігати за Хотином.

Якийсь час минув у очікуванні, нарешті, 2 серпня, у день святкування на честь Богоматері, султан з'явився під Хотином. Полки розлилися довкола безкраїм морем, і побачивши останнє місто, що лежало ще у межах падишахських володінь, крик «Аллах! Аллах!» вихопився із сотень тисяч горлянок. По другий бік Дністра розкинулася беззахисна Річ Посполита, яку це незліченне військо ладне було залити, як повінь, ковтнути, як вогонь. Натовпи воїнів, що не вмістилися у місті, розташувалися на полі, на тому самому полі, де кілька десятків літ тому польські шаблі викосили теж чималу армію пророка.

Тепер, здавалося, що настав час помсти, і ніхто у цих диких ратях, від султана до обозника, не міг припустити, що степ цей двічі виявиться зловісним для півмісяця. Надія, ба навіть упевненість, у перемозі пожвавила серця. Яничари і спагі, безліч ополченців із Балкан, із Родопських гір, із Румелії, Пеліону й Осси, із Кармеля й Лівану, із арабських пустель і з берегів Тигру, із нільських низовин і гарячих африканських пісків, видаючи войовничі оклики, вимагали, щоб їх негайно вели на «гяурський берег». Аж тут муедзини з хотинських мінаретів почали кликати на молитву, і все стихло. Безліч голів у тюрбанах, у ковпаках, фесках, бурнусах, куф'ях і крицевих шоломах схилилися додолу, глухе бурмотіння молитви полинуло степом, ніби гудіння велетенського бджолиного рою, і, підхоплене вітром, перекинулось за Дністер, туди, у Річ Посполиту.

Відтак почувалися барабани, сопілки й дудки, сповістивши привал. Хоч війська йшли повільно, не відчуваючи особливих складнощів, падишах вирішив дати їм добре відпочити після тривалої дороги з Адріанополя. Сам він викупався у кришталево чистому джерелі неподалік міста й відбув до Хотинського конака, а в полі заходилися ставити намети для воїнів, і невдовзі вони, немов снігом, укрили безмежний простір довкола.

День аж до заходу стояв чудовий. Після вечірніх молитов табір розташувався на спочинок. Заблищали тисячі, сотні тисяч вогників, мерехтіння їх із тривогою спостерігали із маленького жванецького замку. Сягали вони так далеко, що воїни, які ходили у роз'їзд, говорили опісля, ніби їм здалося, що «вся Молдова у вогнях». У міру того, однак, як яскравий місяць дедалі вище здіймався у зоряному небі, вогники, усі, окрім караульних, згасали, табір затихав, і серед мовчання ночі чулося тільки, як іржали коні та ревли буйволи у тарабанських лугах.

Наступного дня, ледь благословилося на світ, султан звелів яничарам, татарам і липекам перейти Дністер і захопити Жванець — і містечко, і замок. Хоробрий Ієронім Ланцкоронський не став чекати ворога за мурами, а, маючи сорок татар, вісімдесят киян і одну власну хоругву товаришів, ударив на яничар біля переправи і, попри густий мушкетний вогонь, зім'яв відбірних піхотинців, і вони, відступаючи, врозсип кинулись у воду. Але тим часом чамбул, підсилений липеками, переправившись в іншому місці, вломився у місто. Дим і крики сповістили сміливому підкоморю, що місто у руках супротивника, — він скомандував відступити од переправи і поквапився на допомогу нещасним городянам. Піші яничари не могли його переслідувати, і він гнав на відчай душі. І вже близький був до мети, аж раптом його татари, покинувши свої хоругви, перейшли на бік турків. Становище виявилось вельми небезпечне: чамбул, підсилений липеками, розраховуючи, що зрада викличе замішання, стрімко кинувся врукопаш на підкоморю. На щастя, кияни, перейнявши приклад свого проводиря, виявили їм відчайдушний спротив, а хоругов товаришів уцент розбила супротивника, котрому, зрештою, не до снаги було тягатися з регулярною польською кіннотою. Земля під містом укрилася трупами, переважно липеків, вони були сміливіші в битві й настирливіші за інших ординців. Порубали їх чимало й на вулицях, після чого Ланцкоронський, бачачи яничар, що наближалися від річки, сховався за мурами міста, устигнувши перед тим послати у Кам'янець по підкріплення.

Падишах не мав наміру того дня брати жванецький замок, слушно вважаючи, що зуміє вмить ним оволодіти, коли переправиться усе його військо. Він хотів захопити тільки місто і, розрахувавши, що загонів, які він одправив, для цієї мети цілком достатньо, не став більше посилати ні яничар, ні ординців. Ті ж, хто встиг переправитися, після відступу підкоморю за мури замку знову захопили місто і, не підпалюючи його, щоб самим було де потім сховатися, взялися орудувати там шаблею і кинджалом. Яничари хапали молодих жінок для солдатської втіхи, а чоловіків і дітей зарубали сокирами. Татари були заклопотані трофеями.

І тут із вежі замку помітили, що від Кам'янця наближається до них кіннота. Почувши це, пан Ланцкоронський сам піднявся на вежу в супроводі кількох товаришів і, висунувши у бійницю підзорну трубу, довго й уважно вдивлявся у поле, після чого сказав:

— Це легка кіннота хрептівського гарнізону, та сама, з якою Васильківський до Гринчука ходив. Гадаю, його самого сюди прислали.

І знову став дивитися.

— Волонтерів бачу, так, це Гумецький Войцех!

А через хвилину:

— Хвалити Бога! Сам Володйовський там, бо драгунів видно. Вельмишановні панове, вискочимо й ми за мури і з Божою допомогою виженемо супротивника не лише з міста, а й далі, за річку.

Сказавши це, він щодуху кинувся вниз, щоб скликати своїх киян і товаришів. У місті тим часом дехто із татар теж помітив хоругви, що наближалися, і, пронизливим голосом звертаючись до Аллаха, почав збиратися у чамбул. Усюди на вулицях звучали бубни і дудки. Яничари вишикувалися на млі ока — мало яка піхота в світі могла з ними зрівнятися у швидкості.

Чамбул, ніби підхоплений вітром, вилетів із міста назустріч легкій кінній хоругві. Один цей чамбул, — не рахуючи липеків, чимало їх поклав пан Ланцкоронський, — утричі переважав жванецький гарнізон укупі з хоругвами, що йшли йому на підмогу, і тому, ні хвилини не вагаючись, пішов на пана Васильківського. Проте Васильківський, відважний юнак, котрий жадібно й сліпо кидався назустріч будь-якій небезпеці, звелів своїм людям пустити коней галопом і рвонувся вперед як смерч, не зважаючи на перевагу супротивника.

Сміливість його спантеличила татар, котрі взагалі не любили рукопашних сутичок. І ось, попри крики мурз, які їхали слідом, попри пронизливий писк дудок і барабанний бій, що кликав на кесим — рубати голови невірним, — вони почали осаджувати, стримувати коней. Душа, як видно, в них у п'яти сховалася, і запал уцух. Нарешті, на відстані пострілу з лука, вони розступилися перед хоругвою, випустивши тьму стріл на вершників, що мчали.

Пан Васильківський, знати не знаючи про яничар, котрі шикувалися по той бік будинків біля річки, чимдуж погнав зі своїми людьми за татарами, радше, за половиною чамбула, невдовзі наздогнав його і заходився сікти тих, у кого коні були гірші і хто через це не встигав від нього врятуватися. Друга половина чамбула тим часом повернула, маючи намір обійти його, та саме цієї миті підспіли волонтери, а з ними вкупі нагрянув і підкоморій із киянами. Татари, стиснуті з боків, ураз розсипалися як купа піску,

і почалося побоїще: воїни стиналися сам на сам і групами, все було густо всіяно трупами ординців. Найбільше полягло їх від руки Васильківського, котрий, немовби навіжений, один налітав на скопище татар, як сокіл на табун горобців чи вівсянок.

А от пан Володйовський, жовнір обачливий і спокійний, до часу притримував своїх драгунів. Як мисливець, що міцно тримає на смику оскажених собак і спускає їх не на всякого звіра, а тільки побачивши блискотливі очі та білі ікла лютого вепра-самітника, так і маленький рицар, знехтувавши лякливими ординцями, все виглядав, чи немає там за ними спагі, яничар чи ще якогось відбірного війська.

Аж тут підскакав до нього Ієронім Ланцкоронський зі своїми киянами.

— Пане добродію, — закричав він, — яничари вже біля річки, притіснімо їх!

Володйовський вихопив рапіру з ножен і скомандував:

— Уперед!

Драгуни всі як один натягли повіддя, щоб краще відчувати коней, і всією шеренгою, трохи подавшись наперед, рушили, як на навчанні. Спершу йшли клусом, потім галопом, але поки ще не на відчай душі. Тільки проминувши будинки біля річки, на схід від замку, вони побачили білі повстяні ковпаки яничар і зрозуміли, що не з ямаками доведеться їм зітнутися, а з регулярним військом.

— Бий! — заволав Володйовський.

І коні витяглися у струнку, майже торкаючись черевом землі й відкидаючи копитами затверділі грудки.

Яничари, не знаючи, яка сила йде на підмогу Жванцю, насправді прямували до річки. Один їхній загін, що налічував двісті з гаком осіб, уже досягнув берега, і передні його шеренги саме вступили на пороми, другий же, не менш сильний, квалливо, але в чудовому бойовому порядку підтягувався до річки, коли помітив, як мчить кіннота. Яничари зупинилися, вмиль повернувшись обличчям до супротивника. Мушкети витягнулися в одну лінію, і відразу ж ударив дружний залп. Ще більше, відчайдушні воїни, гадаючи, що свої на березі підтримають їх вогнем, не лише не розбіглися, виконавши цей залп, а й, підбадьорюючи один одного криками, рушили вперед під прикриттям диму і запекло вдарили шаблями на кінноту. То була зухвалість, притаманна тільки яничарам, за яку вони дорого

заплатили, бо кіннотники, не в змозі, якби навіть захотіли, стримати своїх коней, ударили на них як молот і вмиць зім'яли, сіючи жах і згубу.

Від натиску їх передні шеренги яничар полягли, як лан від вихору. Щоправда, багато просто впали на землю і, відразу ж підхопившись, урозсип кинулися до річки — звідти другий загін час від часу піддавав вогню, цілячись вище, щоб над головами своїх уразити драгунів. Якоїсь миті яничари, котрі стояли біля поромів, вочевидь завагалися — чи вантажитись їм на пороми, чи, за прикладом другого загону, вдарити врукопаш на кінноту. Проте від цього кроку їх утримав вигляд людей, котрі втікали купками, — коні грудьми напірали на них, а вершники рубали так затято, що несамовитість їхню можна було порівняти хіба що з їхньою майстерністю. Часом, під натиском особливо сильним, яничари, обернувшись, пробували відчайдушно огризатися, як огризається зацькований звір, бачачи, що йому вже нема рятунку. І ось саме тут ті, котрі скупчилися на березі, могли наочно переконатися, що протистояти цій кінноті неможливо, бо нема їй рівних у володінні холодною зброєю. Переслідуваним розчерплювали голови, обличчя, шию, ще й так уміло і швидко, що око ледве вловлювало помах шаблі. Як челядь у добре налаштованому господарстві ревно й квапливо молотить на току сухий горох і гарман дзвенить відголосками ударів, а вилущене зерно летить увсібіч, так по всьому надріччю звучали відголоски шабельних ударів, а купки яничар, луцені немилосердно, розліталися на всі боки.

Пан Васильківський, не знаючи страху, кидався у бій на чолі своєї легкої кінноти. Одначе наскільки досвідчений косар переважає сильнішого, але не такого кмітливого молодого парубка (втомився, бідолаха, геть спітнілий, а той собі косить і косить, рівно кладучи перед собою покіс), так і пан Володйовський переважав ревного юнака. Перед тим, як зітнутися⁶³ з яничарами, він пропустив драгунів уперед, а сам відстав трохи, щоб бачити всю битву. Здалеку він уважно наглядав за нею, час від часу кидаючись у круговерть, завдаючи ударів, спрямовував, знову давав змогу битві віддалитися, і знову наглядав, і знову завдавав ударів. Як зазвичай відбувається у бою з піхотою, кіннота в бойовому пориві випустила втікачів. Декілька десятків яничар, позбавлених можливості тікати до річки, повернули до міста, щоб сховатися там поблизу будинків у соняшниках. Але їх помітив пан Володйовський, наздогнав двох, легко торкнувся того й того шаблею, і вони враз повалилися, риючи ногами землю, і, обливаючись

кров'ю із відкритих ран, випустили дух. Побачивши таке, третій пальнув із рушниці по маленькому рицарю, та промазав, а той навідмаш рубонув його вістрям між носом і ротом і в такий спосіб позбавив дорогоцінного життя. Після чого, не гаючись, погнався за рештою — і сільський хлопчак не так швидко зрізає гриби, що ростуть купкою, як він позрізав їх раніше, ніж вони сховалися у соняхах. Тільки двох останніх схопили жванецькі люди — маленький рицар звелів узяти їх живими.

Сам же, розігрівшись трохи, коли побачив, що яничар майже відтіснили до річки, кинувся у жар битви і почав трудитися там нарівні з драгунами.

Він завдавав блискавичних ударів просто перед собою, часом праворуч, часом ліворуч, не дивлячись більше на діло рук своїх, але щоразу білий ковпак сповзав на землю. Яничари з вереском у страху тіснилися перед ним, він же подвоїв частоту ударів, і, хоч залишався при цьому спокійним, ніхто вже не міг устежити за рухами його рапіри й помітити, коли він рубає, а коли колить, бо рапіра довкола нього утворювала суцільне променисте кільце.

Пан Ланцкоронський, котрий здавна про нього чув як про майстра над майстрами, але в роботі досі не бачив, аж битися перестав і дивився зачудований, не в змозі очам своїм повірити, щоб один чоловік, нехай навіть і майстер, і першим кавалером названий, міг здійснити таке. Він схопився за голову і — довкола усі це чули — без угаву повторював: «Мало ще про нього говорили, далебі!» Інші ж кричали: «Дивіться, такого більше у житті не побачите!» А Володийовський працював собі далі.

Нарешті яничар зіпхнули до річки, і вони в паніці вилазили тепер на пороми. Поромів було вдосталь, а людей повернулося менше, аніж прибуло, і вони хутко й легко там розмістилися. Відразу ж зарухалися важкі весла, поміж кіннотою і яничарами утворилася водна перепона і ширилася з кожною хвилиною... Тут із поромів загриміли рушниці, драгуни відповіли мушкетним вогнем; хмара диму зметнулася над водою і розтяглася у довгі смуги. Пороми, а з ними яничари дедалі віддалялися. Драгуни, котрі перемогли, несамовито кричали. Погрожуючи кулаками, вони верещали услід яничарам:

— А, прийдеш іще, собако, прийдеш!..

Пан Ланцкоронський, хоч кулі ляпали біля самого берега, захопив Володийовського в обійми.

— Я просто очам своїм не вірив! — промовив він. — *Mirabilia*^{*****}, добродію, це варте золотого пера!

А Володйовський на це:

— Вроджені здібності й вправляння, нічого більше! Скільки вже війн пережито!

Звільнившись з обіймів пана Ланцкоронського, він поглянув на берег і крикнув:

— Диви-но, ваша милість, іще не таку побачиш дивовижу!..

Підкоморій, обернувшись, побачив на березі офіцера, що напинав лука.

То був пан Мушальський.

Прославлений лучник досі бився з супротивником урукопаш, разом з усіма, тепер же, коли яничари віддалилися вже настільки, що кулі з їхніх рушниць і драгунських мушкетів не досягали мети, він став на березі, там, де чимвище, дістав лук, спершу спробував тятиву пальцем, а потім, коли вона прозвеніла йому у відповідь, уклав у лук оперену стрілу і прицілився.

Цієї самої миті на нього й глянули Володйовський із Ланцкоронським.

Чудова то була картина! Лучник сидів на коні, витягнувши ліву руку вперед, і в ній, як у обценьках, тримав лук, а правою рукою з силою відтягнув стрілу до середини грудей, аж жили надулися в нього на лобі, і спокійно цілився.

Удалині, під хмарою диму, виднівся понад десяток поромів, що пливли річкою, внаслідок танення снігів у горах надто повноводною і такою того дня прозорою, що у ній відбивалися пороми з яничарами, які сиділи в них. Мушкети на березі змовкли, усі погляди зосередилися на Мушальського або в той бік, куди спрямована була смертоносна стріла.

Та ось гучно забриніла тятива і пернатий посланець смерті вилетів із лука. Жодне око не могло встежити за його польотом, але всі виразно побачили, як опецькуватий яничар, котрий стояв біля весла, раптом розкинув руки і, крутнувшись на місці, шубовснув у воду. Розійшлася під його вагою прозора річкова глибінь, а пан Мушальський сказав:

— За тебе, Дидюк!..

І потягся по другу стрілу.

— На честь пана гетьмана! — оголосив він товаришам.

Ті затамували дух, тої самої миті у повітрі знову просвистіла стріла, і другий яничар упав на дно порома.

На всіх поромах жвавіше зарухалися весла, з силою розбиваючи світлу хвилю, а незрівнянний лучник з усмішкою обернувся до маленького рицаря:

— На честь достойної дружини вашої!

І втретє натягнув він лук, утретє випустив гірку стрілу, і втретє впилася вона до половини у людске тіло. Врочистий окрик пролунав із берега, окрик люті з поромів, після чого пан Мушальський повернув коня, за ним те саме зробили інші переможці нинішнього дня, і всі повернули до міста.

Повертаючись, вони, задоволені, поглядали на сьогоднішні жнива. Ординців загинуло мало — вони не зуміли навіть об'єднатися для бою і, наполохані, відразу переправилися через річку. Зате декілька десятків яничар лежали, як снопи, добротнo зв'язані перевеслами. Дехто ще ворушився, та всі уже були обібрані челядинцями підкоморія.

Оглядаючи їх, пан Володійовський сказав:

— Смілива піхота, на ворога йде, неначе вепр-самітник, але все-таки й половини того не вміє, що шведські піхотинці.

— Проте ж залп вони дали, немовби горіх хто розгриз, — зауважив підкоморій.

— Це саме собою вийшло, а аж ніяк не завдяки їхньому вмінню, зазвичай вони особливої виучки не проходять, та все ж це гвардія султанська, вони хоч якось навчаються, а є ще яничари нерегулярні, ті набагато гірші.

— Дали ми їм pro memoria*****! Бог до нас милостивий, раз ми зі звитяги такої значної цю війну починаємо!

Проте досвідчений Володійовський мав іншу думку.

— І зовсім не велика це звитяга, — заперечив він. — Хоч і це добре для підняття духу у тих, хто пороху не нюхав, та й у городянах. Проте інших наслідків я не бачу.

— Невже ти, ваша милість, сумніваєшся, що в бусурман після цього фантазії поменшає?

— Ні, не поменшає.

Так, перемовляючись, вони доїхали до міста, де городяни передали їм двох узятих живцем яничар, котрі намагалися схватись у соняшниках від шаблі пана Володійовського.

Один був легко поранений, другий цілісний і дуже пихатий. Зупинившись у замку, маленький рицар звелів панові Маковецькому допитати яничара, бо сам він, хоч і розумів по-турецькому, але говорити не

вмів. Пан Маковецький почав розпитувати турка, чи прибув султан власною персоною до Хотина і коли він планує підійти до Кам'янця.

Турок відповідав чітко, але зухвало.

— Падишах власною персоною вже прибув, — сказав він. — У таборі подейкували, що завтра Халіл і Мурад вирішили переправитися на цей берег, прихопивши з собою інженерів, які відразу ж почнуть рити рови. Завтра-післязавтра проб'є час вашої загибелі.

Тут полонений упер руки в боки і, впевнений у всесильності султанського наймення, вів далі:

— Шалені ляхи! А як насмілилися ви під боком у повелителя нападати на людей його і шарпати їх? Невже ви гадаєте, що сувора кара вас мине? Чи, може, цей жалюгідний замок вас захистить? Хто ж ви будете через декілька днів, як не полонені? Хто ж ви нині, як не пси, що кидаються на господаря?

Пан Маковецький ретельно все записував, а пан Володйовський, щоб застрахати, після цих слів дав полоненому ляпаса. Турок остовпів і враз пройнявся повагою до маленького рицаря та й узагалі почав висловлюватися пристойніше. Після допиту, коли полоненого вивели із зали, пан Володйовський сказав:

— Полонених і їхні показання треба негайно відправити до Варшави, там при дворі короля досі ще у війну не вірять.

— А з ким це Халіл і Мурад мають намір переправитися? — запитав Ланцкоронський.

— З інженерами. Вони бруствери і насипи під гармати зводитимуть, — відповів пан Маковецький.

— А як ви, вельмишановні панове, гадаєте, правду той полонений казав чи просто брехав?

— Якщо вам, панове, хочеться, — відповів Володйовський, — можемо п'яти йому підсмажити. Є у мене вахмістр один, він Аз'ю, сина Тугай-бея, потрошив і в цьому exguisiticimus, але я вважаю, яничар істинну правду сказав: переправа ось-ось почнеться, і перешкодити цьому ми не зможемо, хоч би нас і в сто разів більше було! Тож нічого іншого нам не залишається, крім як зібратися і їхати з цією звісткою до Кам'янця.

— Так добре у мене під Жванцем пішло, що я радий би там і в замку окопатися, — промовив пан підкоморій, — тільки б ти, ваша милість, іноді вискакував із Кам'янця мені на підмогу. А там уже будь що буде!

— У них і так двісті гармат, — відповів Володийовський, — а вже коли вони ще дві кулеврини переправлять, замок і дня не протримається. Я й сам хотів у ньому окопатися, та тепер бачу — це нічого не дасть.

Інші погодилися з цим. Пан Ланцкоронський ще опирався з молодечтва, він, мовляв, залишиться у Жванці, та був він усе-таки досить досвідченим жовніром, щоб не визнати справедливості слів Володийовського. Остаточо переконав його пан Васильківський. Прибувши з поля, він квапливо вбіг у замок.

— Мосці панове, — випалив він, — річки не видно, всенький Дністер під плотами.

— Переправляються? — запитали всі разом.

— Ще й як! Турки на плотах, а чамбули за ними бродом.

Пан Ланцкоронський не вагався більше і негайно віддав наказ потопити старі замкові гаубиці, а майно, яке пощастить, сховати або вивезти до Кам'янця. А Володийовський скочив на коня і рушив зі своїми людьми спостерігати за переправою з далекого пагорба.

Паші Халіл і Мурад і справді переправлялися через Дністер. Скільки сягало око, видно було пороми і плоти, їхні весла розміреними ударами розтинали світлу воду. Яничари і спагі зразу безліччю перепливали річку: перевізні засоби підготовлені були у Хотині. На березі вдалині теж скупчилося чимало війська. Володийовський припустив, що там наводять міст. А султан же ще не рушив основними силами.

Тим часом під'їхав пан Ланцкоронський зі своїми людьми, і вони з маленьким рицарем повернули на Кам'янець. У місті на них чекав пан Потоцький. На квартирі в нього було повно вищих офіцерів, а перед будинком зібрався натовп, чоловіки й жінки, стурбовані, стривожені, цікаві.

— Супротивник переправляється, Жванець захоплено! — повідомив маленький рицар.

— Роботи закінчено, ми чекаємо! — відповів пан Потоцький.

Звістка ця дійшла до натовпу, що зашумів як хвиля.

— До воріт! До воріт! — кричали у місті. — Ворог Жванець захопив!

Городяни й городянки лізли на кріпосні мури у надії побачити звідти ворога, проте жовніри, які несли там службу, відмовилися їх пустити.

— Додому йдіть! — кричали вони натовпу. — Якщо станете заважати обороні, то дружини ваші скоро турків зблизька побачать.

А втім, паніки у місті не було, бо чутка про нинішню перемогу вже розійшлася містом, і, звісно, у дуже перебільшеному вигляді. До цього причетні були і жовніри, що розповідали чудеса про битву.

— Пан Володйовський яничар розгромив, саму гвардію султанську, — переказували з уст в уста. — Куди бусурманам мірятися силами із паном Володйовським! Він самого пашу засік. Не такий страшний чорт, яким його малюють! Усе-таки не встояли вони перед нашим військом! Отак вам, песиголовці! Смерть вам і султанові вашому!

Городянки знову з'явилися на шанцях, на вежах і бастіонах, але тепер навантажені бутлями з оковитою, вином і медом.

Цього разу їх зустріли привітно, жовніри почали веселитися. Пан Потоцький цьому перепон не чинив, бажаючи утримати в жовнірах бадьорість і присутність духу, а позаяк спорядження у місті й замку було предосить, він дозволив і пальбу, сподіваючись, що такого роду прояви радості, будучи почуті, викличуть збентеження у ворожому стані.

Тим часом пан Володйовський, діждавшись сутінків на квартирі генерала подільського, сів на коня і покрадьки, у супроводі одного лише слуги, спробував пробратися до кляштора — надто вже не терпілося йому чимшвидше побачити дружину. Та де там!.. Його впізнали, і численна юрба вмить оточила його коня. Почулися вітальні окрики. Матері простягали до нього дітей.

— Ось він! Дивіться і запам'ятайте! — повторювали безліч голосів.

Захоплювалися ним безмірно, але найбільше дивував людей, які не розумілися на війні, його маленький зріст. У обивателів просто в голові не вкладалося, як цей низенький чоловік із веселим і добрим обличчям міг бути найгрізнішим войовником Речі Посполитої, що не мав собі рівних. А він їхав у натовпі, настовбурчуючи жовті свої вусики, й усміхався — все-таки був задоволений. А приїхавши нарешті до кляштора, відразу опинився у Басиних обіймах.

Вона вже знала про нинішні його подвиги, про високе його ратне мистецтво, бо перед тим був у неї підкоморій подільський і, як очевидець, детально про все розповів. Бася на самому початку розповіді скликала усіх жінок, що перебували у кляшторі, — ігуменю Потоцьку, пані Маковецьку, Гумецьку, Кетлінг, Хотямирську, Богуш — і в міру того, як підкоморій розповідав, стала страшенно задаватися перед ними.

Пан Володийовський увійшов майже відразу ж після того, як жінки пішли.

Коли вони натішилися зустріччю, маленький рицар сів вечеряти. Він був вельми втомлений. Бася, всівшись поруч, сама накладала йому їду на тарілки і доливала мед у кубок. Міхал їв і пив з апетитом — усенький день і макової росинки у нього в роті не було. При цьому він дещо розказував Басі, а вона, з палаючими очима слухаючи його, трясла, за звичкою, головою і жадібно питала:

— Ага! Ну й що? Ну й що?

— Вояки добрі поміж ними стрічаються і надто відчайдушні, проте вправні фехтувальники серед турків — велика рідкість, — казав маленький рицар.

— Виходить, і я могла б з усяким зітнутися?

— Авжеж! Та тільки не бути тому, не візьму я тебе!..

— Хоч би раз у житті! А знаєш, Міхалеку, коли ти на вилазку йдеш, я анітрохи не турбуюся. Бо знаю — тебе нікому не здолати...

— Так ніби мене не можна й підстрелити?

— Тихше, чи Господа Бога немає? Зарубати себе ти не даси, це напевно!

— Одному і двом не дамся.

— І трьом, Міхалеку, і чотирьом!

— І чотирьом тисячам! — втрутився, піддражнюючи її, пан Заглоба. — Знав би ти, Міхале, що вона тут вичворяла, поки пан підкоморій розповідав! Я думав, зо сміху лусну, бігме! Фиркала, як та коза, і кожній жінці по черзі в обличчя заглядала — чи так як треба та захоплюється. Я вже злякався навіть, ну, думаю, зараз перекидатися почне, а це все-таки заняття не зовсім пристойне.

Маленький рицар потягнувся після їди, бо був надто втомлений, і раптом, обійнявши дружину, сказав:

— Квартира моя у замку вже готова, та дуже не хочеться туди повертатись! Баська, я, мабуть, тут залишусь, га?

— Як хочеш, Міхалеку, — відповіла Бася, опустивши очі.

— Ха, — скрикнув пан Заглоба, — а мене вже тут і не за мужчину зовсім, а за старого гриба мають — ігуменя дозволила мені жити у кляшторі. Ну, вона ще поплаче про це, я вже постараюсь! А ви помітили, як пані Хотимирська мені підморгувала? Удовиця вона... Все, більше нічирк!

— Далєбі, здається, залишуся! — сказав маленький рицар.

А Бася на це:

— Аби тільки тобі відпочити добре!

— А чом би йому не відпочити? — запитав пан Заглоба.

— Так ми ж говорити будемо, говорити, говорити!

Пан Заглоба заходився шукати свою шапку, щоб теж піти відпочити, нарешті знайшов її, насунув на голову і промовив:

— Та не будете ви говорити, говорити, говорити!

І вийшов.

***** Дивовижно (*лат.*).

***** На згадку (*лат.*).

РОЗДІЛ ЛІІ

Наступного дня вдосвіта маленький рицар вирушив під Княгин, де зітнувся зі спагі і захопив Булук-пашу, знатного турецького воїна. Цілий день минув у нього в бойових трудах, частина ночі на раді у пана Потоцького, аж після перших півнів зумів прихилити він стомлену голову. Та ледве він заснув солодким глибоким сном, як його розбудив гул гармат. Водночас у кімнату вбіг челядник Пентка — жмудин, вірний слуга і майже приятель Володійовського.

— Ваша милість! — закричав він. — Ворог до міста підходить!

Маленький рицар відразу скочив на ноги.

— Які гармати чути?

— Наші бусурман лякають. Там роз'їзд великий, худобу жене з поля.

— Яничари чи кіннота?

— Кіннота, ваша милість. Чорні-чорнісінькі. Наші святим хрестом їх лякають, схоже, чорти вони.

— Чорти не чорти, а нам туди треба, — відповів маленький рицар. — Ти до дружини йди, скажи їй, що в полі я. Якщо схоче у замок прийти подивитися, нехай приходить, тільки вкупі з паном Заглобою, бо на його обачність я тільки й сподіваюсь.

Через півгодини пан Володійовський на чолі драгунів і охочих зі шляхти уже помчав у поле — ці сподівалися показати себе у двобоях. Зі старого замку чудово видно було ворожу кавалерію, що налічувала близько двох тисяч і складалася почасти зі спагі, а переважно з єгипетської султанської гвардії. У цій останній служили заможні мамелюки з Нілу. Блискотливі обладунки, яскраві, гаптовані золотом куф'ї на головах, зброя у коштовних оправах — одне слово, найліпша у світі кіннота. Озброєні вони були дротиками, насадженими на тростинові деревка, кривими булатами і ножами. На конях, баских як вітер, вони, немовби веселкові хмари, з виттям гасали полем, крутячи в пальцях свої смертоносні списи. Ті, хто був у замку, не могли відвести од них очей.

Але пан Володійовський із кіннотниками вилетів їм назустріч. Проте супротивникам не відразу вдалося пустити у хід клинки. Турків стримували гармати із замку, а маленький рицар міг почати з ними єдиноборство тільки під прикриттям артилерії — ворог числом набагато переважав.

І ті, й ті якийсь час кружляли віддалік, стрясаючи зброєю і гучно репетуючи. Нарешті гарячим синам пустелі обридли, як видно, марні погрози, окремі вершники відірвалися раптом від загальної маси і, наблизившись, стали гучно викликати супротивників. Потім вони розсипалися полем і замигтіли на ньому, як квіти, розгойдані вітром.

Володийовський глянув на своїх:

— Вельможні панове, нас запрошують! Ну, хто до двобою готовий?

Першим озвався відважний жовнір пан Васильківський, за ним пан Мушальський — цілкий лучник, але й герцівник чудовий. За ним вискочив пан Мязга герба Прус, цей на повному скаку списом перстень піддівав, за Мязгою пішли пан Топур-Падеревський, і пан Озевич, і пан Шмлуд-Плоцький, і князь Овсяний, і пан Маркос-Шелюта, і декілька десятків інших славних рицарів, і драгунів купка теж пішла — їх спокушала надія на багатий прибуток, й особливо безцінні арабські коні. На чолі драгунів ішов суворий Лушня; покушуючи льняний свій вус, він здалеку видивлявся, хто багатший.

Днина стояла чудова, видимість була на диво. Гармати на валах замовкали одна за одною, та ось і зовсім ущухли — пушкарі боялись поцілити у своїх, та ще й хотіли поспостерігати за сутичкою, аніж стріляти у розсіяних на полі герцівників. А ті рухалися один одному назустріч кроком, не кваплячись, далі клусом, і не в одній лінії, а нарізно, як кому зручніше. Нарешті, з'їхавшись, осадили коней і заходилися поливати один одного лайкою, щоб розпалити в серцях гнів і відвагу.

— У нас не поживитеся, пси поганські! — кричали польські войовники. — Не захистить вас тут підлий ваш пророк!..

А ті верещали у відповідь по-турецькому і по-арабському. Багато хто з польських герцівників розумів обидві мови, адже не один, так само як славний лучник, побував у тяжкій неволі, а позаяк бусурмани виригали страшні прокльони на Пресвяту Богородицю, волосся на головах вірних слуг Діви Марії заворушилося від люті, і вони рушили коней, прагнучи помститися за зневагу її наймення.

Хто кого дістав там перший і позбавив дорогоцінного життя? Ось пан Мушальський зітнув стрілою молодого бея у пурпурній куф'ї і в сріблястому, як світло місяця, обладунку. Смертоносна стріла впилася йому під ліве око, до половини увійшла в голову, і він, закинувши назад красиве своє обличчя і розкинувши руки, повалився з коня. Але

лучник, лук на стегні укріпивши, ще підскочив до нього і шаблею бея прошив, після чого забрав його чудову зброю і спокійно погнав до своїх його коня, кричачи при цьому по-арабському:

— Дай Боже, щоб то був султанів син! Згнів би він тут, перш ніж ви свій останній намаз звершите!

Почувши це, турки і єгиптяни вельми засмутилися, і відразу ж два бея поскакали до пана Мушальського, але дорогу їм заступив Лушня, розлючений, як той вовк, і на млі ока вразив одного з них на смерть. Спершу він ударив його по руці, а коли той нагнувся по вибиту шаблю, щосили полоснув по шії і майже геть відсік йому голову. Другий бей тут же повернув назад прудкого як вітер коня, та пан Мушальський устиг вихопити лук і послав навздогін утікачеві стрілу. Та настигла його і впилася поміж лопатками мало не по самісіньке оперення.

Третім зітнув свого супротивника пан Шмлуд-Плоцький, ударивши келепом по мисюрці. Лопнуло від удару срібло й оксамит, яким було підшите залізо, а вістря келепа застряло у кістці так, що пан Шмлуд-Плоцький не відразу зміг його витягти. Інші билися з перемінним успіхом, проте гору переважно брала досвідчена у фехтуванні шляхта. Двоє драгунів полягло, одначе, від руки могутнього Хамді-бея, котрий потім полоснув по обличчю князя Овсяного кривим булатом і вибив із сідла. Князь зросив рідну землю своєю шляхетною кров'ю, а Хамді повернувся вже до пана Шелюти, у якого кінь копитом шурхнув у яму. Пан Шелюта розуміючи, що смерть неминуча, спішився, аби все-таки зітнутися зі страшним вершником. Але Хамді напер на нього кінськими грудьми, звалив і при падінні кінчиком булата садонув по руці. Рука у пана Шелюти відразу ж повисла, а бей поскакав далі в поле шукати супротивника.

А втім, багато в кого забракло відваги зітнутися з ним, так вочевидь переважав він усіх силою. Вітер здіймав білий бурнус у нього на спині, і він розвівався, як крила хижого птаха; золотавий панцир кидав зловісний відблиск на його обличчя, майже зовсім чорне, з дикими палючими очима, а кривий булат блищав над головою, як блищить серп місяця погожої ночі.

Прославлений лучник послав йому вже дві стріли, та вони лишень жалібно дзвякнули, вдарившись об панцир, і безсило упали в траву. І став роздумувати пан Мушальський: послати ще третю стрілу в шию скакуна чи піти на бій із шаблею? Та поки він роздумував, Хамді помітив його і перший погнав на нього свого чорного жеребця.

Зійшлися вони на середині поля. Прагнучи похизуватися незвичайною силою і захопити Хамді живим, пан Мушальський сильним ударом знизу вибив його булат і зчепився з турком. Однією рукою він схопив його за горло, другою за маківку мисюрки і щосили потяг до себе. Аж тут у нього лопнула попруга сідла, тому незрівнянний лучник перевернувся разом із сідлом і впав додолу. Хамді ударив його при падінні рукояттю булата по голові й оглушив. Закричали від радості спагі і мамелюки, що злякалися були за Хамді, і дуже засумували поляки. Герцівники миттю кинулись до лучника великими купами, одні щоб викрасти його, другі щоб хоч тіло його врятувати.

Маленький рицар досі не брав участі у єдиноборстві — не дозволяла полковницька його гідність, але, побачивши поразку пана Мушальського і звитягу Хамді-бея, він вирішив помститися за лучника і цим укріпити дух у своїх. Підбадьорений цією думкою, він торкнув коня острогами і навкіс помчав у поле, як летить яструб до табунця сивок, що кружляє над житнищем. Тут помітила його у підзорну трубу Баська із зубчастого муру старого замку і гукнула панові Заглобі, котрий стояв поруч:

— Міхал мчить! Міхал мчить!

— Він себе покаже! — заволав старий жовнір. — Дивись уважно, дивись, як він ударить! Не бійся!

Труба тремтіла в руках у Басі. У полі не стріляли вже ні з луків, ні з рушниць, тож вона не вельми боялася за життя Міхала, але її поїняли запал, цікавість і стурбованість. Душа і серце покинули її у цей момент і полетіли слідом за чоловіком. Груди її здіймалися, яскравий рум'янець залив обличчя. Хутко перегнувшись через зубці, так що пан Заглоба змушений був схопити її, щоб вона не впала у рів, — Бася крикнула:

— Двоє мчать на Міхала!

— Двома менше стане! — відповів пан Заглоба.

Справді, двоє рослявих спагі вилетіли назустріч маленькому рицареві. Судячи з його одягу, вони вирішили, що зуміють дістати дешеву славу. Дурники! Вони мчали назустріч своїй неминучій загибелі. Маленький рицар навіть коня не стримав, порівнявшись із ними чимдалі від решти вершників, лише мимохідь відважив їм два удари, щонайлегших, здавалося, як ляпаси, що їх мати відважує дітям, але ті повалились на землю і, впившись у неї нігтями, засмикалися, як дві рисі, яких водночас настигли смертельні стріли.

А маленький рицар помчав далі до вершників, котрі кружляли в полі, і став завдавати їм жорстоких ударів. Як після меси хлопчик насадженим на палицю ковпачком гасить перед віттарем одну за одною свічки і віттар поринає в пітьму, так і він гасив приворуч і ліворуч життя найліпших турецьких і єгипетських кіннотників, і вони поринали у морок смерті. Впізнали бусурмани славетного фехтувальника, і завмерли у них серця. Один і другий осаджували коней, щоб не зустрітися зі страшним войовником віч-на-віч, а маленький рицар кидався слідом за втікачами, як злісний шершень, і пронизував жалом нових і нових вершників.

Жовніри біля замкової гармати, побачивши це, видали радісний окрик. Дехто біг до Басі й у пориві захоплення цілував краєчок її сукні, інші проклинали турків.

— Басько, вгамуйся! — кричав щохвилини пан Заглоба, досі ще тримаючи пані Володийовську за сукню, а пані Володийовській сміятись і плакати хотілося, і волати, і дивитися невідривно, і мчати за чоловіком у поле.

А він собі валив спагі й єгипетських беїв, коли нарешті звідусіль пролунав оклик: «Хамді! Хамді!» Це прихильники пророка гучно закликали найкращого зі своїх воїнів, щоб він-таки помірявся силою зі страшним маленьким вершником, котрий, здавалося, уособлював смерть.

Хамді давно вже запримітив маленького рицаря, проте, побачивши, як він рубається, спочатку просто злякався. Боязко було піддати ризику і свою велику славу, і молоде життя, стаючи на герць із таким грізним супротивником, і тому він удав, ніби не бачить його, і почав кружляти на другому кінці бойовища. Там він саме зітнув пана Ялбжика і пана Коса, коли відчайдушні крики: «Хамді!, Хамді!»— досягли його вух. Тут Хамді зрозумів, що зволікати далі не можна і що йому треба або невмирущу славу здобути, або головою накласти. Цієї миті, крикнувши так пронизливо, що всі довколишні ліси відгукнулися луною, він пустив вихором до маленького рицаря свого коня.

Володийовський побачив його здалеку і теж пришпорив свого гнідка. Решта воїнів припинила бій. У замку Бася, що спостерігала досі за всіма звитягами грізного Хамді-бея, все-таки зблідла, попри сліпу віру в те, що маленькому рицареві нема рівні у фехтувальному мистецтві. Але пан Заглоба був зовсім спокійний.

— Я волів би бути спадкоємцем цього бусурмана, аніж ним самим, — сентенційно зауважив він.

А от Пентка, забарний жмудин, так був упевнений у своєму панові, що ані краплі тривоги не було у нього на обличчі. Побачивши, як мчить Хамдібей, він навіть замуликав народну пісеньку:

Так, тебе, стару вівчарку,

Тягне із вовками в сварку.

Будеш марно лютувати:

Вовка тобі не здолати!

А ті двоє зітнулися на середині бойовища, поміж двома шеренгами, що спостерігали віддалік. На мить завмерли всі серця. Аж раптом зміста блискавка промайнула у яскравому сонці над головами герцівників: це кривий булат вилетів із рук Хамді, як стріла, випущена з тятиви, сам же він почав хилитися в сідлі, ніби пронизаний уже клинком, і заплющив очі, але пан Володйовський схопив його лівою рукою за шию і, тицьнувши вістря рапіри йому під пахву, погнав до своїх. Хамді не чинив спротиву, навіть сам поганяв коня, відчуваючи вістря між рукою і панцирем, і був неначе оглушений, руки його безпомічно звисли, а з очей текли сльози. Володйовський передав його лютому Лушні, а сам повернувся на бойовище.

Але в турецьких дружинах звучали вже сурми і дудки; то був знак герцівникам покинути поле і повернутися у стрій, і вони поквапилися до своїх, несучи в серцях сором, гіркоту і спомин про страшного вершника.

— Шайтан це був! — казали один одному спагі й мамелюки. — Хто з ним зітнеться, тому судилася смерть. Шайтан, та й годі!

Польські герцівники постояли ще трохи на знак того, що бойовище за ними, а далі, прокричавши тричі переможний клич, відступили під прикриття своїх гармат, із яких пан Потоцький наказав знову відкрити вогонь. Але турки почали відступати. Якийсь час на сонці мелькали ще бурнуси, яскраві куф'ї і блискотливі мисюрки, потім усе заступила блакить. На бойовищі залишилися тільки порубані мечами турки й поляки. Із замку вийшли челядники, щоб забрати й поховати своїх. Далі прилетіли ворони, аби взятися до поховання бусурман, але бенкетування їхнє тривало недовго: того самого вечора їх прогнали нові раті пророка.

РОЗДІЛ ЛІІІ

Наступного дня під Кам'янець приїхав сам візир на чолі численного війська — спагі, яничар і ополченців з Азії. Спочатку, судячи з накопичення сили, гадали, що він має намір почати облогу, але метою його був тільки огляд мурів. Інженери, які прибули з ним, оглядали фортецю і вали. Супроти візира цього разу виступив Мислишевський із піхотою й загоном охочих кіннотників. Знову зійшлися вони в єдиноборстві, і знову у славі обложених, хоч і не такій гучній, як перед цим. Нарешті візир наказав яничарам для проби підступити до мурів. Ревіще гармат струснуло місто і замки. Яничари, близько підійшовши до розташування військ пана Підчаського, відкрили оглушливу пальбу, та позаяк Підчаський теж відповів згори досить прицільним вогнем і до того ж було побоювання, що кіннота знайде яничарам у тил, ті негайно вирушили жванецьким шляхом і повернулися до головного війська.

Увечері в місто прокрався чех, який слугував яничар-азі й утік, діставши від нього удари палицею по п'ятах. Від чеха дізналися, що ворог отаборився у Жванці й захопив обширне поле біля села Длужек. Утікача допитали ревно: як турки думають — візьмуть вони Кам'янець чи ні? Той відповів, що у війську панує бойовий дух і що пророцтва сприятливі. Два дні тому перед султанським наметом звився раптом із землі ніби стовп диму, внизу тонкий, а догори розширений, як гігантська кисть. Муфтії пояснили, мовляв, явище це означає, що слава падишаха досягне небес і що він і є той самий володар, котрий знищить нездоланну досі кам'янецьку твердиню. Це неабияк підняло дух у війську. Турки, вів далі перебіжчик, побоюються гетьмана Собеського і підкріплення, бо здавна пам'ятають, як небезпечно мірятися силами з військом Речі Посполитої у чистому полі, — ліпше вже з венеційцями воювати, з угорцями, з ким завгодно. Та позаяк їм відомо, що війська у Речі Посполитої як кіт наплакав, вони сподіваються захопити Кам'янець, хоч і не без труда. Каймакам Чорний Мустафа обіцяв відразу на мури вдарити, але візир, він розважливіший, хоче взяти в облогу місто і засипати його ядрами. Султан після суперечок схилився до думки візира, отож слід очікувати регулярної облоги.

Так сказав перебіжчик. Вісті ці вельми засмутили і пана Потоцького, і князя єпископа, і пана підкоморія подільського, і пана Володйовського,

і взагалі усіх старших офіцерів. Вони розраховували на приступи і сподівалися, що місто відіб'є їх із великими для супротивника втратами. З досвіду їм відомо було, що, йдучи на приступ, обложники зазнають великих втрат, що кожна відбита атака ослаблює їхній дух і, навпаки, додає наснаги обложеним. Як збаразьким рицарям урешті-решт до вподоби припав спротив, сутички і вилазки, так і кам'янням могли сподобатися бої, якби вони ще щоразу закінчувалися їхньою перемогою. Проте регулярна облога, де найголовніше — риття ровів, підкопів, накочування гармат на позиції, — може тільки виснажити обложених, ослабити їхній дух і схилити до перемов. На вилазки теж розраховувати важко, бо оголювати мури, знімаючи звідти жовнірів, не можна, а челядники й міщани навряд чи зуміють за мурами замку протистояти яничарам.

Розміркувавши так, старші офіцери надто засмутилися, і щасливий кінець оборони видався їм куди менш вірогідним. Та він і був малоймовірним, і причина крилася не лише в турецькій могутності, а й у них самих. Пан Володийовський як жовнір не мав собі рівних, та він не володів величчю вождя. Хто носить у собі сонце, той здатний запалити усіх довкола, той же, у кому палає вогнище, хоч би й яскраве, запалює лише тих, хто поруч. Такий був і маленький рицар. Не вмів він і не міг поділитися з приятелем від духу свого, як і передати свого мистецтва фехтування. Пан Потоцький, головнокомандувач, не був войовником, і до того ж йому бракувало віри в себе, в інших, у Річ Посполиту. Князь єпископ переважно розраховував на перемови; брат його більше руками працював, аніж головою. На підкріплення не було чого сподіватися; хоч і великий був гетьман Собеський, але зараз безсилий. Безсилий був і король, та й уся Річ Посполита.

Шістнадцятого серпня підоспів хан з ордою і Дорошенко зі своїми козаками. Обидва захопили незорі поля довкола Оринина. Суфанказ-ага того самого дня викликав на перемови пана Мислишевського і порадив віддати місто. «Якщо зробите це негайно, — сказав він, — можете розраховувати на такі сприятливі умови, про які досі в історії облог і не чули». Князь єпископ поцікавився був, що це за умови такі, та на нього у раді цитькнули, і татарам відповіли відмовою.

Вісімнадцятого серпня почали підходити турки, а з ними і сам повелитель. Розлилися навколо морем безбережним. «Ляська» піхота, яничари, спагі. Кожен паша вів військо свого пашалика: йшли жителі Європи, Азії,

Африки. За ними рухався нескінченний обоз із навантаженими возами, у які впряжені були мули і буйволи. Різноколірним цим полчищам в усій багатобарвності одягу і зброї не було кінця-краю. Від світанку до заходу нескінченно йшли і йшли, пересувалися з місця на місце, розставляли війська, кружляли полями, розбивали намети, які зайняли такий простір, що з веж і з найвищих точок Кам'янця не видно було ані клаптика землі поміж штуками полотна. Здавалося, що випав сніг і вкрив довколишню місцевість. Табір ставили під рушничну пальбу: загін яничар, який прикривав роботи, безперестану обстрілював мурі, звідти відповідали безнастанним гарматним вогнем. Відлунувало у скелях, дим здіймався догори, заступаючи небесну блакить. До самісінького вечора Кам'янець наглухо був закритий, хіба що голуби могли з нього вилетіти. Обстріл припинився, аж коли у небі заблимали перші зорі.

Упродовж декількох наступних днів не вщухав вогонь, із мурів і на мурі спрямований, завдаючи чималої шкоди обложникам. Щойно купка яничар опинялася на відстані пострілу, на мурах відразу ж розквітала біла хмарка диму, кулі сипались на яничар, і вони розліталися, як табунець горобців, коли пальнеш по них із дробовика пригорщею дрібного шроту. До того ж турки, не знаючи, як видно, що в обох замках і в місті є далекобійні гармати, дуже близько поставили свої намети. За порадою маленького рицаря їм дозволено було це зробити; лише коли настала пора відпочинку і воїни, ховаючись від спеки, позалазили у намети, фортечні мурі відгукнулися безнастанним гуркотом. Зчинився переполох: кулі розсікали полотно і вражали залізяччям вояків, розкидали гострі уламки скель. Яничари в замішанні й безладі, гучно репетуючи, почали тікати, валяючи намети на своєму шляху, сіючи повсюди тривогу. Ось тут у їхні лави й увірвався пан Володийовський із кіннотою й заходився сікти ворогів, поки потужні військові загони не прийшли їм на допомогу. Цим обстрілом командував Кетлінг, а лясський вїйт Ципріан, що стояв біля нього, вчинив найбільші спустошення серед поганців. Він сам наводив гармату, сам прикладав гніт, а потім, прикривши очі рукою, спостерігав за наслідками пострілу, від душі тішачись користю зі своєї праці.

Турки тим часом теж копали рови, насипали шанці й накочували туди важкі гармати. Однак перше, ніж вони почали стріляти, до валів під'їхав турецький парламентар, наколовши на спис послання султана. Обложені

відрядили драгунів, котрі вмить схопили турка і провели у замок. Султан закликав місто здатися, підносячи до небес свою могутність і милість.

«Військо моє незліченне, — писав він, — його як листя на дереві, як піску в морі. Погляньте вночі у небо і, побачивши на ньому безліч зірок, відчуйте страх у серцях своїх, і скажіть одне одному: ось вона, можуть правовірних! Позаяк же я — наймилостивіший із володарів і онук істинного Бога, то й владу маю я від Бога. Знайте ж, що до непокірних я ненависть маю, і ліпше, не чинячи спротиву волі моїй, здайте місто. Якщо ж ви маєте намір супротивитись мені, то всі, як один, від меча загинете, бо мені перечити ніхто з людей не посміє».

Довго роздумували, яку відповідь дати на це послання, і відкинули як неполітичну пораду пана Заглови: псу хвоста відтяти і цей хвіст султана відіслати замість відповіді. Нарешті вирішили відіслати з листом Юрицю: він чоловік справний і турецьку добре знає. А в листі тому було написано:

«Володаря гнівити ми не маємо наміру, але і слухати його не зобов'язані, бо не йому, а панові своєму присягали. Кам'яниця не віддамо, бо присягою пов'язані, допоки живі, фортецю і костьоли захищати».

Давши таку відповідь, офіцери розійшлися на фортечні мури, чим скористалися князь єпископ Ланцкоронський і генерал подільський, надіславши султанові другого листа, у якому прохали його про перемир'я терміном на чотири тижні. Коли звістка про це дійшла до міських воріт, зчинився шум, забряжчали шаблі.

— Що ж це, — казали один і другий, — ми тут біля гармат пропадаємо, а там, за нашими спинами, листи шлють без нашого відома, а ми ж у раді перебуваємо!

І після вечірньої молитви офіцери усім скопом пішли до генерала на чолі з маленьким рицарем і паном Маковецьким, котрий був вельми стурбований тим, що відбулося.

— Як же так? — закричав стольник латичовський. — Невже ви здати місто надумали? Чому без нашого відома нового посланця відрядили?

— І справді, — додав маленький рицар, — якщо нас у раду покликали, листи без нас надсилати негоже. Про здачу ми говорити не дозволимо, а якщо хто цього бажає, нехай із ради геть іде!

При цих словах він грізно настовбурчив вусики; був це жовнір на диво справний і, змушений не послухатися старших, справді відчував муки. Але,

присягнувши захищати замок аж до смерті, він вважав, що має право говорити таке.

Генерал подільський збентежився і так відповів:

— Я гадав, на це була спільна згода.

— Немає нашої згоди! Ми тут загинути хочемо! — закричали офіцери.

А генерал:

— Радий це чути, бо й для мене обов'язок понад життя, а боягузом я ніколи не був і не збираюся бути. Залиштесь, ваші милості, на вечерю, там легше домовимося...

Та вони залишатися не схотіли.

— Біля воріт наше місце, не за столом! — відповів маленький рицар.

Тим часом під'їхав князь єпископ і, довідавшись у чому річ, враз звернувся до пана Маковецького і маленького рицаря.

— Люди добрі! — мовив він. — У кожного на серці те саме, що й у вас, і про здачу ніхто не думає. Я попросив про перемир'я на чотири тижні й так їм написав: ми за цей час королю нашому прохання про допомогу надішлемо і дочекаємося від нього вказівок, а вже потім — що Бог дасть.

Почувши це, маленький рицар знову заворушив вусиками, від того що і злість його взяла і сміятися хотілось від такого розуміння воєнних справ. Він, жовнір до мозку кісток, у житті нічого подібного не чув: пропонувати ворогові перемир'я, щоб мати час по підмогу послати.

Перезирнулися маленький рицар із паном Маковецьким та іншими офіцерами.

— Це що таке, жарти чи всерйоз? — запитали декілька голосів.

І всі замовкли.

— Ваша превелебність! — промовив нарешті пан Володийовський. — Чимало війн я пройшов: і татарську, і козацьку, і московську, і шведську, а про такі аргументи не чув. Бо не для цього султан сюди прийшов, щоб нам догоджати, а щоб свою вигоду мати. З якої це речі він на перемир'я згодиться, коли йому пишуть, що нам у цей час треба по підмогу послати?

— А не згодиться, усе залишиться так, як є, — заперечив князь єпископ.

— Хто про перемир'я благає, — Володийовський йому на це, — той страх свій виказує і безсилля, а хто на підмогу розраховує, той, ясна річ, у власні сили не вірить. Дізнався про це з листа пес бусурманський, і це нам шкоди завдало непоправної.

Засмутився, почувши таке, князь єпископ.

— Я міг і не бути тут, — сказав він, — та не покинув я у біді своїх овець і тепер ось дорікання терплю.

Маленькому рицареві враз стало жаль достойного прелата, він упав йому до ніг, поцілував його руку і так промовив:

— Боронь мене Боже дорікати вам, та оскільки невдовзі у нас consilium, я кажу, що мені досвід підказує.

— Але що ж робити? Нехай це теа суфра, але що робити? Як зло виправити? — запитав єпископ.

— Як зло виправити? — повторив пан Володийовський.

І замислився на мить, а потім весело відкинув голову.

— А можна! Прошу, вельмишановні панове, усіх зі мною!

І вийшов, а за ним офіцери. Через чверть години Кам'янець надзвичайно струснув грім гармат. А Володийовський, зробивши вилазку з охочими людьми, напав на сонних у ровах яничар і заходився крушити їх, аж поки розсіяв усіх і відігнав до табору.

Після цього він повернувся до генерала, у якого застав іще ксьондза Ланцкоронського.

— Ваша превелебність! — сказав він весело. — А ось вам і порада моя.

РОЗДІЛ LIV

Після вилазки всенька ніч минула у стрільбі, хоч і уривчастій, а на світанку дали знати, що декілька турків стоять біля замку, ждуть, поки до них вийдуть для перемов. Будь-що треба було дізнатися, чого вони хочуть, і старійшини на раді доручили панові Маковецькому і панові Мислишевському з'ясувати це у бусурманів.

Трохи згодом до них долучився Казимеж Гумецький, і вони вирушили. Турків було троє: Мухтар-бей, Саломі — паша руцунський і третій — Козра, тлумач. Зустріч відбулася просто неба за ворітьми замку. Турки, побачивши парламентарів, почали кланятися, кінчиками пальців торкаючись грудей, вуст і чола, поляки ж люб'язно їх привітали і запитали, з чим ті прийшли.

На це Саломі відповів:

— О премилі люди! Великої кривди завдано владиці нашому, всі, хто шанує справедливість, не можуть не потерпати, і сам Предвічний покарає нас, якщо ви не виправитесь. Ви ж прислали Юрицю, він чолом бив візиреві нашому і просив про перемир'я, а після того, ледве ми, довірившись добропорядності вашій, висунули голови з укриттів і шанців, ви заходилися палити з гармат і, вискочивши за міські мури, трупами правовірних устелили дорогу аж до наметів падишаха. Дії ці не можуть залишитися непокараними, хіба що ви, мої премилі люди, негайно замки й місто нам віддасте, висловивши тим великий свій жаль і смуток.

На що пан Маковецький відповів:

— Юриця, пес сякий-такий, інструкції порушив, звелів своєму денщиківі ще й білий прапор вивісити, за що й буде покараний. Князь єпископ приватно запитував, чи можливе перемир'я, але ж і ви, поки листи туди-сюди йшли, по наших шанцях стріляти не припиняли (а я сам тому свідок, мені уламки каміння у фізіономію зацідили), отже, і від нас перерви у пальбі не мали права вимагати. Якщо ви прийшли перемир'я запропонувати — ласкаво просимо, а якщо ні — перекажіть, люб'язні, владиці своєму, що ми, як і досі, маємо намір і мури, і місто захищати аж до своєї смерті або, точніше, аж доки ви у скелях цих смерть знайдете. Нічого більше, люб'язні, сказати вам не маємо і бажаємо, щоб Бог продовжив дні ваші й до глибокої старості жити вам дозволив.

Побесідувавши у такий спосіб, парламентарі розійшлися.

Турки повернулися до візира, а панове Маковецький, Гумецький і Мислишевський — у замок, де їх закидали запитаннями, з чим вони відправили султанських посланників. Ті переказали вимоги турків.

— Ви їх не приймете, браття дорогії, — відповів Казимеж Гумецький. — Одне слово, ці пси хочуть, щоб ми до вечора їм ключі від міста віддали.

Учинився шум. Усі повторили улюблений вислів:

— У нас він не розживеться, пес бусурманський. Не дамося, з ганьбою його проженемо! Не бажаємо!

Ухваливши таке рішення, усі розійшлися, і відразу ж почалася стрілянина. Турки встигли вже втягти на позиції чимало важких гармат, і ядра, минаючи вали, падали на місто. Пушкарі у місті й замках трудилися у поті чола увесь залишок дня і всеньку ніч. Полеглих не було кому заступити, не було кому підносити ядра і порох. Аж на світанку трохи вщухла канонада.

Та ледве зайнявся день і на сході зарожевіла обтягнута золотом смужка вранішньої зорі, як у обох замках забила тривогу. У місті прокинулися всі, хто спав, купки сонних людей виходили на вулиці, уважно прислухалися.

— Готується штурм! — казали одне одному, показуючи у бік замків.

— А пан Володийовський там? — запитували неспокійні голоси.

— Там, там! — відповідали їм.

У дзвіницях замків калатали дзвони, звідусіль чувся барабанный бій. У досвітньому напівморозі, коли у місті було порівняно тихо, голоси ці звучали таємниче й урочисто. У цю хвилину турки почали вранішній намаз, шепіт молитви, як луна, оббігав увесь нескінченний табір. Безліч бусурман заворушилися біля наметів. Із вранішніх сутінків виступало накопичення великих і малих шанців, ровів, що тяглися довгою лінією уздовж замку. І раптом по всій довжині цих укріплень заревли важкі турецькі гармати, гучною луною відгукнулися скелі Смотрича, і зчинився гуркіт такий неймовірний і страшний, ніби загорілися усі громи-блискавки, що зберігалися на дні у небесних коморах, і вкупі з громаддям хмар упали на землю.

Почалася артилерійська битва. Місто і замки відповідали з не меншою могуттю. Невдовзі дим заступив сонце, весь Божий світ, не стало видно турецьких фортифікацій, не стало видно Кам'янця, все затулила гігантська сіра хмара, створена громом і гуркотом.

Але турецькі гармати дальнобійністю перевершували міські. Невдовзі смерть узялася косити городян. Розбито було декілька картаунів. Із гарматної обслуги гинули по двоє, по троє за раз. Отцю францисканцю, котрий ходив шанцями, благословляючи гармати, уламком лафета розвернуло обличчя; поруч нього упало двоє євреїв, відчайдушних сміливців, які допомагали під час наведення.

Та найбільше били гармати по міському шанцю. Казимеж Гумецький сидів там як саламандра, весь у вогні і в диму; половина його сотні полягла, ті, що залишилися, майже всі були поранені. Він сам онімів і оглух, проте за підтримки ляського війта змусив ворожу батарею замовкнути, доти, аж доки, принаймні, на місце колишніх розбитих гармат турки викотили нові.

Минув день, другий, третій, а страшний colloquium гармат не вщухав ні на хвилину. У турків пушкарі мінялися чотири рази на добу, у місті ж вистоювати доводилося одним і тим самим — без сну, майже що без їжі, задихатися від задушливого диму, а то й пораненим осколками каміння і уламками лафетів. Жовніри трималися, але у городян дух почав слабнути. Довелося навіть заганяти їх палицями до гармат, а втім, багато хто з них тієї ж миті падав мертвим. На щастя, ввечері й у ніч на третій день, із четверга на п'ятницю, сила удару перекинулася на замки.

Обидва замки, особливо старий, закидали гранатами з великих мортир, а втім, значної шкоди від них не було, бо гранату в пільмі видно і від неї легко можна ухилитися. Аж над ранок, коли від смертельної втоми люди засинали на ходу і падали з ніг, загинуло їх усе-таки доволі багато.

Маленький рицар, Кетлінг, Мислишевський і Квасиброцький відповідали із замків на вогонь турків. Пан генерал подільський час від часу заглядав до них, він ходив під градом куль вельми стурбований, але нехтував небезпекою.

Недвечір, коли вогонь посилювався ще дужче, пан Потоцький підійшов до Володийовського.

— Пане полковнику, — сказав він, — ми тут довго не протримаємось.

— Протримаємося, поки турки стрільбою насолоджуються, — відповів маленький рицар, — та вони нас мінами звідси викурять, камінь уже довбають.

— Справді довбають? — із тривогою спитав генерал.

На це Володийовський:

— Від сімдесяти гармат гуркіт стоїть безперервний, але трапляються все-таки хвилини тиші. Як настане така хвилина, ви, ваша милість, прислухайтесь і почуєте.

Хвилини цієї довелося ждати недовго, до того ж допоміг випадок. Лопнула одна облогова турецька гармата. Це викликало збентеження, з інших шансів послали довідатися, що трапилось, і стрілянина на якийсь час припинилася.

У цей момент пан Потоцький із Володйовським підійшли до самісінького краю бастіону і стали прислухатися. Через певний час вуха їхні вловили дуже явний стукіт кирок, що дробили скелю.

— Довбають, — промовив пан Потоцький.

— Довбають, — підтвердив маленький рицар.

Обидва замовкли. Велику тривогу виказало обличчя генерала, піднявши руки, він міцно стиснув скроні долонями.

— Звичайна річ під час будь-якої облоги, — сказав на це Володйовський. — Біля Збаража під нами день і ніч рили.

Пан генерал підвів голову.

— І як чинив при цьому Вишневецький?

— Ми звужували кільце валів.

— А нам що треба робити?

— Нам треба гармати і все, що можна, з собою прихопити і в старий замок перейти, бо він стоїть на скелях, що мінам недоступні. Я так і розраховував: новий замок послужить нам для того тільки, щоб дати супротивникові першу відсіч, після ми самі підірвемо його з фасаду, а справжня оборона лишень у старому почнеться.

Настала хвилина мовчання, і знову генерал стурбовано схилив голову.

— А якщо нам і зі старого замку доведеться відступати? Куди відступати будемо? — запитав він пригнічено.

Маленький рицар випростався, ворухнув вусиками і показав пальцем у землю.

— Я тільки туди, — промовив він.

Тієї ж миті знову заревли гармати, і цілі табуни гранат полетіли на замок, та вже стемніло, і їх чітко було видно. Пан Володйовський, попрощавшись із генералом, пішов попід мурами і, переходячи від однієї батареї до іншої, усіх підбадьорював, давав поради. Нарешті йому зустрівся Кетлінг.

— Ну що?

Той м'яко усміхнувся й сказав, потискаючи руку маленькому рицареві:

— Видно від гранат, як удень. Вогню нам не шкодують!

— Важка гармата у них лопнула. Ти підірвав?

— Я.

— Спати страх як хочеться.

— І мені, та не час.

— Авжеж, — згодився Володийовський. — І дружини, мабуть, турбуються, а як подумаєш, сон тікає.

— Моляться за нас, — мовив Кетлінг, піднявши очі до гранат, що пролітали.

— Дай же, Боже, здоров'я моїй і твоїй!

— Поміж шляхтянками, — почав Кетлінг, — нема...

Але не закінчив — саме цієї хвилини маленький рицар, обернувшись, закричав раптом щосили:

— О Боже! Рятуйте! Що я бачу!

І кинувся вперед. Кетлінг глянув здивований: за кілька десятків кроків від них, на подвір'ї замку, він побачив Басю у супроводі пана Заглоби і жмудина Пентки.

— До муру! До муру! — кричав маленький рицар, поспішаючи відтягти їх під прикриття фортечних зубців. — Бога ради!..

— Ох! Та хіба ж із нею впораєшся! — уривчастим голосом, сопучи, промовив пан Заглоба. — Прощу, благаю, і себе ж, і мене занапастиш! На колінах повзаю, де там! Що було робити? Саму її пустити? Уф! Нічого не слухає! Нічого! «Піду та й піду!» Бери її!

На обличчі у Басі був переляк, брови смикалися — зараз заплаче. Не гранат вона боялася, не гуркоту ядер, не осколків каміння, а чоловікового гніву. Склавши руки, як дитина, яка страшилась кари, вона зойкнула голосом плачу:

— Не могла я, Міхалеку! Ну, бігме, не могла! Не сердься, Міхалеку, любий! Не можу я там сидіти, коли ти тут гориш! Не можу! Не можу!

Він і справді розсердився був, мало не крикнув: «Бога, Басько, побійся!» — але враз таке замилювання охопило його, що слова застрягли в горлі, і, тільки коли світла, мила її голівка притислася до його грудей, він нарешті вимовив:

— Друже ти мій вірний, до самої смерті!..

І обійняв її.

А пан Заглоба тим часом, утиснувшись у вилом у мурі, квапливо розповідав Кетлінгу:

— І твоя зібралася була, та ми її обманули, нікуди не йдемо, мовляв. Ну як же! У її якраз становищі... Генерал артилерії у тебе народиться, шельма буду, якщо не генерал! Ха! На міст, між містом і замком, гранати сиплються, як спілі груші... Я думав лопну... Не від страху, а від злості... На гострі осколки наскочив, усю шкіру собі подер, тепер тиждень не всиджу — боляче. Доведеться черницям мастити мене, про скромність забувши... Уф! А ті песиголовці стріляють і стріляють, щоб їх грім уразив!.. Пан Потоцький командування мені хоче передати... Пити дайте жовнірам, а то не витримають... Погляньте, граната! Господи Боже мій! Десь близько впаде... Баську закрийте! Бігме, близько!..

Але граната впала не близько, а далеко, на дах лютеранської каплиці у старому замку. У цій каплиці з міцним склепінням був арсенал. Проте снаряд пробив склепіння і запалив порох. Оглушливий гуркіт, сильніший, аніж грім гармат, струснув підмурок обох замків. Із фортечних мурів почулися зойки жаху, усі гармати — і польські, й турецькі — ураз змовкли.

Кетлінг залишив пана Заглобу, пан Володйовський Басю, й обидва вони прожогом кинулись до мурів. Хвилину чути було, як вони, засапавшись, віддають розпорядження, але команду їхню заглушив барабанний бій у турецьких шанцях.

— На штурм підуть! — прошепотів Басі пан Заглоба.

І справді, турки, почувши вибух, уявили, напевно, що обидва замки впали, а захисники почасти поховані під руїнами, почасти паралізовані страхом. Із цією думкою вони і зважилися на штурм. Дурники! Їм невідомо було, що одна тільки лютеранська каплиця і злетіла в повітря, ніякої іншої шкоди, окрім струсу, вибух не завдав, жодна гармата навіть із лафета не впала у новому замку. Барабанний бій у шанцях дедалі посилювався. Натовпи яничар покинули шанці й наввипередки помчали до фортеці. Вогні у замку і в турецьких ровах погасли, ніч, однак, стояла погожа, і в світлі місяця видно було, як щільна маса білих янчарських шапок коливається на бігу, мов хвиля, розгойдана вітром. Ішли декілька тисяч яничар і декілька сотень ямаків. Багатьом із них більше не судилося побачити стамбульських мінаретів, світлих вод Босфору й темних цвинтарних кипарисів, та зараз вони бігли з люттю в серцях, упевнені в перемозі.

Пан Володйовський, як безтілесний дух, біг попід мурами.

— Не стріляти! Чекати команди! — волав він біля кожної гармати.

Драгуни з мушкетами, дихаючи злістю, залягли напівколом на фортечних зубцях. Настала тиша, тільки швидкий тупіт яничар відлунював глухим гуркотінням. Що ближче вони були, то міцнішала в них упевненість, що одним ударом вони візьмуть обидва замки. Багато хто гадав, що захисники, які залишилися живими, відступили у місто і на мурах фортеці ні душі. Добігши до рову, яничари хутко закидали його фашинами, мішками з паклею, пучками соломи.

На мурах було так само тихо.

Та коли перші шеренги зійшли на підстил, яким був заповнений рів, з однієї амбразури гримнув пістолетний постріл і водночас пронизливий голос закричав:

— Вогонь!

І відразу обидва бастіони і куртина, що поєднувала їх, сяйнули довгою вогняною блискавкою; пролунав грім гармат, гуркіт самопалів і мушкетів, зойки захисників, зойки нападників. Подібно до того як ведмідь, коли дротик, кинутий спритною рукою ведмежатника, входить до половини у його черево, стискається в клубок, корчиться, ричить, шарпається, підводиться на ноги і знову падає в корчах, так у клубок змішалася юрба яничар і ямаків. Кожен постріл влучав у ціль. Гармати, набиті картечю, валили людей, як буря валить хлібну ниву. Ті, хто вдарив на куртину, що з'єднувала бастіони, опинилися під потрійним прицілом — охоплені жахом, вони безладною купою збилися до середини, встилаючи землю грудю тіл. Кетлінг із двох гармат поливав картечю це скопище, коли ж яничари кинулися втікати, він закрити вузький прохід між бастіонами дощем заліза і свинцю.

Атака на всій лінії була відбита. Коли яничари і ямаки, вибравшись із ровів, мчали назад як безумні, їм із турецьких шанців стали кидати підпалені мазниці, факели, що перетворювали ніч на день, аби освітити дорогу втікачам і утруднити можливу погоню.

Тим часом пан Володйовський, побачивши скопище людей, затиснутих між бастіонами, гукнув драгунів і спустився з ними туди. Нещасні яничари спробували були вибратися, але Кетлінг відразу ж намертво забив прохід величезною купою тіл. Тут усім судилася смерть — захисники не хотіли брати полонених, — і яничари заходились битися запекло. Дужі молодці, озброєні джидами, бердишами, ягаганами і шаблями, збившись у невеликі

купки по двоє, по троє, по п'ятеро, підпираючи один одного спинами, рубалися несамовито. Страх, жах, неминучість смерті, відчай — усе переплавилось в одне почуття, в лють. Бажання бою поїняло їх. Деякі, не тямлячи себе, самотою кидалися на драгунів. Цих на млі ока рубали шаблями. То була боротьба двох фурій, бо і драгунів теж — від безсонних ночей, від голоду й втоми — огорнула звірина лють, а позаяк вони краще володіли холодною зброєю, то поразки туркам завдали жахливої. Кетлінг, котрий теж захотів освітити бойовище, наказав запалити мазниці зі смолою, і при світлі їх стало видно невпинних мазурів, які, спішившись, почали битися з яничарами на шаблях. Особливо розійшовся суворий Лушня, який бився наче оскажений бик.

На другому крилі рубався сам пан Володийовський. Знаючи, що Бася спостерігає за ним із муру, він перевершив сам себе. Як злісна ласка, вторгшись у скирту хліба, населену скопищем мишей, учиняє там страшну розправу, так і маленький рицар, наче злий демон, кидався на яничар. Наймення його турки знали вже і за попередніми битвами, і з розповідей хотинських турків. Було вже широко відомо, що зустріч із ним у бою неминуче несе смерть, тому ніхто з яничар, запертих зараз між бастіонами, побачивши його несподівано перед собою, і не пробував захищатися, а, заплющивши очі, гинув від удару рапірою зі словом «кишмет»^{*****} на вустах. Нарешті опір турків ослаб. Ті, що залишилися живими, кинулися до валу трупів, який загороджував прохід, і там їх добили.

Драгуни повернулися через наповнений рів із піснями й криками — вони пахли кров'ю і важко дихали. Із турецьких шанців і з замку дали декілька гарматних залпів, і настала тиша. Так закінчилася ця багатоденна артилерійська битва, що увінчалася штурмом яничар.

— Хвалити Бога, — сказав маленький рицар, — буде відпочинок, принаймні до вранішнього намазу, ми його заслужили.

Але то був відпочинок дуже відносний. Глибокої ночі в тиші знову почувся стукіт кирок, що били у скельну породу.

— Це гірше від гармат буде, — промовив, прислухаючись, Кетлінг.

— Ех, вилазку б зробити, — зауважив маленький рицар, — та не можна, люди сильно *fatigati*. Не спали й не їли, хоч було що, — часу бракувало. До того ж землекопів караулить декілька тисяч ямаків і спагі, щоб ми не могли цьому завадити. Нічого не лишається, крім як самим новий замок висадити в повітря, а в старому сховатися.

— Тільки не зараз, — відповів Кетлінг. — Поглянь, люди попадали як снопи, сплять мертвим сном. Драгуни навіть шабель не обтерли.

— Басько, ну ж бо у місто і спати! — сказав раптом маленький рицар.

— Добре, Міхалеку, — покірно відповіла Бася, — піду, якщо велиш. Та тільки кляштор уже замкнений, тож ліпше б мені тут залишитися, сон твій стерегти.

— Дивна річ, — сказав маленький рицар, — після таких трудів сну анітрішечки, навіть голови прихилити не хочеться...

— А ти кров свою розбурхав, із яничарами бавлячись, — озвався пан Заглоба. — Зі мною теж бувало таке. Після бою ніяк заснути не міг. А щодо Баськи, то чого їй уночі плентатися до замкнутої хвіртки. Нехай уже ліпше тут до вранішнього намазу побуде.

Зраділа Бася обняла пана Заглобу, а маленький рицар, бачачи, як їй кортить залишитися, мовив:

— Ну ходімо в кімнати.

Вони пішли. Та виявилось, що в кімнатах повно вапняного пилу від снарядів, які стрясали мури. Залишатися там було неможливо, і, трохи згодом, Бася з чоловіком повернулися назад до мурів і влаштувалися там у ніші, на місці замуrowаних старих воріт.

Він сів і сперся об стіну, а вона притулилася до нього, як дитя до матері. Стояла серпнева ніч — тепла, м'яка. Місяць світив у нішу, кидаючи сріблястий відблиск на їхні обличчя. Нижче, на подвір'ї замку, видно було, як сплять покотом жовніри, а ще — тіла убитих у денній стрілянині, не було коли передати їх на поховання. Тихе місячне сяйво ковзало по цих купах, немовби небесний самітник хотів розгледіти, кого просто зморила втома, а хто заснув вічним сном. Далі вимальовувалася стіна головної будівлі замку, чорна тінь її затуляла половину двору. По той бік фортечних мурів, де поміж бастіонами лежали порублені яничари, чулися чоловічі голоси. Це обозники і ті з драгунів, кому здобич була миліша за сон, оббирали тіла вбитих. Ліхтарики як світлячки мелькали на бойовищі. Люди тихо окликали один одного, а хтось упівголосу мугикав лагідну пісню, що так не в'язалася із заняттям, яким він був поглинутий у цю хвилину:

Що мені кінь, і могила, й корова?

Січений долею злою,

Хай я загину — без хліба, без дому,

Тільки б з тобою!

Трохи згодом звуки стали вщухати, і нарешті все завмерло.

Настала тиша, порушувана лише далеким відгомонам кирок, які досі довбали скелю, та окликами караульних на фортечних мурах. Тиша ця, світло і дивна ніч одурманили маленького рицаря й Басю. Зробилося їм від чогось тоскно і трохи сумно, хоч і солодко на душі. Бася перша підняла погляд на чоловіка і, бачачи, що очі у нього розплющені, запитала:

— Міхалеку, не спиш?

— Аж дивно, але зовсім не хочеться.

— А тобі добре тут?

— Добре. А тобі?

Баська покивала світлою голівкою.

— Ой, Міхалеку, так уже добре, ой, ой! Ти чув, як там співали?

І вона повторила останні слова пісні:

Хай я загину — без хліба, без дому,

Тільки б з тобою!

Настала хвилина мовчання, перервав її маленький рицар.

— Басько, — сказав він, — послухай-но, Басько!

— Що, Міхалеку?

— Правду кажучи, нам напрочуд добре удвох, і я так думаю, що якби хто із нас загинув, то другий сумував би безмірно.

Бася чудово зрозуміла, що мав на увазі маленький рицар, кажучи, «якби хто із нас загинув». Невже він не сподівається вийти живим з облоги і хоче привчити її до цієї думки? — подумала раптом Бася, і страшне передчуття стисло їй серце. Склавши руки, вона сказала:

— Міхале, май милосердя до себе і до мене!

Маленький рицар говорив спокійно, та в голосі його відчувалося хвилювання.

— Чи бачиш, Басько, ти не маєш слухності, — мовив він, — коли як слід задуматися: що таке життя земне? Заради чого тут голову сушити? Кому в радість щастя тутешнє і любов, коли все це крихке, як суха гілка?

Проте Бася зайшлася слізьми і весь час собі втокмачувала:

— Не хочу! Не хочу! Не хочу!

— Ну, бігме, ти не маєш слухності, — повторив маленький рицар. — Поглянь, там, нагорі, за тим тихим місяцем, є край вічного блаженства. Ось про нього поговорімо! Хто на ту леваду потрапить, той зможе дух перевести, як після далекої дороги, — і пасися собі на здоров'я! Коли

термін мій настане (у жовнірів саме так), ти відразу маєш собі сказати: «Це нічого!» Так і мусиш собі сказати: «Міхал поїхав, далеко, правда, далі, аніж звідси до Литви буде, ну це нічого! Я ж бо за ним вийду». Басько, ну тихо, не плач! Хто перший туди вирушить, той другому оселю підготує — оце й усе.

І ніби осяяний пророчим даром, він підвів погляд свій до місячного сяйва і провадив далі:

— Та що там тлінність земна! Я, скажімо, уже там буду, і раптом — стукає хтось у небесні ворота. Святий Петро відчиняє. Дивлюсь я, хто ж це? Баська моя! Лелечко! Як я підскочу! Та як крикну! Боже милий! Слів не вистачить! І ніяких тобі ридань, тільки вічна радість! Ні бусурман не буде, ні гармат, ні мін під стінами, лишень спокій і щастя! Пам'ятай, Басько, це нічого!

— Міхале, Міхале! — повторювала Бася.

І знову настала тиша, порушувана тільки віддаленим, рівномірним постукуванням кирок.

Нарешті Володийовський озвався:

— Басько, прочитаймо зараз молитву.

І дві ці душі, чисті як сльоза, з'єдналися у молитві. Вони молилися, і на обох сходило умиротворення, а потім зморив їх сон, і вони проспали до вранішньої зорі.

Пан Володийовський ще до першого намазу провів Басю аж до мосту, що з'єднував старий замок із містом, і на прощання сказав:

— Пам'ятай, Басько, це нічого!

***** Провидіння, доля (тур.).

РОЗДІЛ LV

Відразу після вранішньої молитви грім гармат струсонув і замки, і місто. Турки прорили рів уздовж замку завдовжки п'ятсот ліктів, а в одному місці під самим муром проникли уже в глибину. Із цього рову мури замку безупинно обстрілювалися з рушниць. Обложені робили заслони зі шкіряних мішків, набитих вовною, і все-таки люди густо падали під градом ядер і гранат, що сипалися із шанців. Біля однієї з гармат граната поклала відразу шістьох піхотинців Володйовського, біля інших раз у раз падали пушкарі. До вечора командири зрозуміли, що триматися довше нема змоги, тим паче, що й міни із хвилини на хвилину могли вибухнути. Цілу ніч аж до ранку ротмістри зі своїми сотнями під безперервним вогнем переправляли у старий замок гармати, військове спорядження і провіант. Стояв цей замок на скелі, тому міг довше протриматися, та й підкоп під нього вести було важче. Пан Володйовський, коли його про це запитали на раді, відповів, що він готовий хоч би й рік оборонятися, тільки б ніхто не затівав перемов. Слова його стали відомі в місті й вельми всіх підбадьорили — відомо було, що маленький рицар слово тримає, навіть ціною життя.

Покидаючи новий замок, поляки підклали потужні міни під фасад і обидва бастіони. Міни зі страшенним гуркотом вибухнули над полудень, не завдавши, однак, туркам великої шкоди, бо, пам'ятаючи вчорашню науку, вони поки що не насмілювалися займати полишених супротивником рубежів. Натомість обидва бастіони, фасад і головна частина нового замку перетворилися на гігантську купу руїн. Ці руїни утруднювали, щоправда, підступи до старого замку, але правили за чудовий заслін для турецьких стрільців і, що іще гірше, для рудокопів, які, зовсім не збентежені виглядом могутньої твердині, невдовзі заходилися робити новий підкоп. Спостерігали за цією роботою досвідчені інженери з італійців та угорців, котрі перебували на службі у султана, і робота посувалася доволі швидко. Обложені ані з гармат, ані з мушкетів не могли вразити ворога, якого вони не бачили. Пан Володйовський задумав вилазку, проте здійснити її поки не було можливості — надто вже потюпилися жовніри. У драгунів від рушничних прикладів поздувалися жовна на правому плечі завбільшки як хлібина, тому дехто ледве міг ворухнути рукою. Тим часом стало очевидно, що коли підкоп вестимуть безперервно, то головні ворота замку неодмінно злетять

у повітря. Передбачивши це, Володйовський звелів насипати за тими воротами високий вал.

— Пусте! — казав він, не втрачаючи присутності духу. — Ворота висадять у повітря, ми з-за валу станемо захищатися; вал підірвуть, ми новий насипемо — і так далі, аж поки хоч клаптик землі під ногами буде.

Пан генерал подільський, котрий уже втратив усяку надію, запитав:

— А якщо і клаптика не стане?

— То й нас не стане! — відповів маленький рицар.

А тим часом він наказав метати ручні гранати у ворога, завдаючи великої шкоди. Найумілішим у цьому ділі виявився пан поручик Дембінський, який без ліку турків знищив, але одна граната розірвалася раніше ніж треба, і він позбувся руки. Так само загинув і капітан Шміт. Багато хто поліг від гарматного вогню, багато від ручної зброї, з якої стріляли яничари, сховані серед руїн нового замку.

Увесь цей час замкові гармати більше мовчали, що надто бентежило членів ради у місті. Не стріляють, отже, й сам пан Володйовський засумнівався у можливості оборони — така була загальна думка. Із військових ніхто не смів першим уголос сказати, що залишається, мовляв, тільки домогтися найвигідніших умов здачі, але князь єпископ, позбавлений рицарських амбіцій, не вагаючись, висловив цю думку. Спершу, одначе, послали пана Васильківського у замок до генерала по відомості. Генерал відповів: «На мою думку, замок ледве й до вечора протримається, проте тут гадають інакше».

Прочитавши цю відповідь, навіть військові вирішили:

— Ми робили, що могли, себе не щадили, але як ні, то ні, — треба про умови домовитися.

Слова ці проникли у місто і викликали велике хвилювання. Натовп зібрався перед ратушею. І мовчав тривожно, немовби зовсім не бажав ніяких перемов. Декілька багатих вірменських купців тішилися в душі, що зі зняттям облоги можна буде поновити торгівлю. Та інші вірмени, котрі здавна проживали у Речі Посполитій і дуже до неї прихилилися, а також ляхи і русини були прибічниками оборони.

— Якщо вже про здачу річ, то ліпше б відразу, — нарікали люди, — тоді багато чого можна було домогтися, а нині умови будуть важкі, краще вже лягти під руїнами.

Гул невдоволення дедалі наростав, аж поки змінився раптом захопленими окликами і віватами.

Що ж сталося? А те, що на базарному майдані з'явився пан Володйовський у супроводі пана Гумецького, бо їх генерал послав зумисне, щоб вони самі розповіли, що відбувається у замку. Натхнення огорнуло натовп. Дехто кричав так, ніби турки уже вломились у місто, у декого сльози наверталися на очі, коли вони побачили улюбленого рицаря зі слідами важких трудів на обличчі. Лице його почорніло від порохового диму й осунулося, очі було червоні, запалі, проте дивився він весело. Коли обидва вони з Гумецьким продерлися нарешті крізь натовп і пройшли у раду, де радісно їх привітали, князь єпископ відразу почав:

— Брати мої любимі! *Nec Hercules contra plures*. Пан генерал уже писав нам, що здача неминуча.

На що пан Гумецький, чоловік живого розуму, до того ж родовитий магнат із незалежним характером, відчеканив:

— Пан генерал утратив голову, а він мав тільки цю чесноту. Що ж до оборони, передаю слово панові Володйовському, він ліпше за мене про це розповість.

Усі погляди обернулися до маленького рицаря, а він настовбурчив свої жовті вусики і промовив:

— Боронь Боже! Хто тут про здачу згадує? Чи не присягли ми Всевишньому, що поляжемо всі до єдиного?

— Ми присягли все зробити, що в наших силах, і все зробили! — заперечив князь єпископ.

— Кожен відповідає сам за себе! Ми з Кетлінгом присягли аж до смерті замку не віддавати, — і не віддамо. Я своє кавалерське слово звик тримати, навіть якщо простому смертному що пообіцяв, а вже тим паче Богові всемогутньому!

— Ну, а що у замку чувати? Це правда, ніби міна під воротами? Чи довго протримаєтесь? — пролунали голоси.

— Міна під воротами, може, є, а може, буде, однак і вал пристойний перед тими воротами вже виріс, і гармати я наказав на нього втягти. Брати мої любі, Бога побійтеся! Подумайте тільки, адже здатися — це означає костьоли бусурманам на поталу віддати, а вони їх на мечеті перетворять і службу свою поганську правити там стануть! Як же можна з легким серцем про здачу говорити? Як сумління дозволить вам відкрити ворогові

ворота до серця Вітчизни? Я у самому замку сиджу і то мін не страшуся, а ви їх тут у місті, на відстані, боїтеся? Помилуй Боже! Не дамося, допоки живі! Нехай облога ця збережеться у пам'яті нащадків, як збаразька збереглася!

— Замок турки на руїни перетворять! — пролунав чийсь голос.

— І нехай перетворять! На руїнах теж битися можна!

Маленький рицар почав утрачати терпіння:

— І я битимуся на тих руїнах, допоможи мені Боже! Одне слово, замку я не віддам, ось як! Ясно?

— І місто занапастиш? — запитав князь єпископ.

Якщо воно турецьким має стати, як на мене, ліпше вже занапастити його! Я присягнув! І більше слів витратити не буду, до гармат піду, бо вони Річ Посполиту захищають, а не зраджують!

Сказавши це, він вийшов, а за ним пан Гумецький, хряснувши на прощання дверима. Обидва поспішали — їм і справді ліпше було серед руїн, трупів і ядер, аніж серед людей маловірних. Дорогою їх наздогнав пан Маковецький.

— Міхале, — мовив він, — скажи мені правду, ти для підняття духу все оце говорив чи справді зможеш у замку протриматися?

Маленький рицар сплеснув руками:

— Бог мені свідок! Тільки б міста не віддали, а я хоч рік вистояти беруся!

— А чому не стріляєте? Людей це лякає, от про здачу й заговорили.

— Тому не стріляємо, що киданням ручних гранат бавимося, вони теж добряче дозволяють копачам.

— Слухай, Міхале, чи маєте ви у замку можливість від Руських воріт назад бити? У разі якщо б турки (боронь Боже) насип здолали, вони й воріт дістануться. Я уважно за всім спостерігаю, але з самими городянами, без жовнірів, мені не впоратися.

А маленький рицар йому у відповідь:

— Не сумуй, любий брате! Я вже п'ятнадцять гармат із того боку налаштував. За замок будьте спокійні. Ми не лише самі оборонятися зможемо, а й, за потреби, і вам до воріт підкріплення підкинемо.

Дуже зрадів, почувши це, пан Маковецький і хотів був іти, але маленький рицар затримав його і запитав:

— Скажи, ти частіше там на їхніх радах буваєш, вони що, просто хочуть випробувати нас чи й справді мають намір султанові Кам'янець віддати?

Маковецький похнюпив голову.

— Міхале, — промовив він, — скажи мені тепер відверто, хіба не так усе мало закінчитися? Ну тиждень, два ще протримаємося, ну місяць, два місяці, адже кінець усе одно неминучий.

Понуро глянув на нього Володийовський і, піднявши руки, вигукнув:

— І ти, Бруте, проти мене? Якщо так, ганьбу свою самі смакувати будете, а я до такої їжі не звичний!

І розійшлися обидва з гіркотою в душі.

Міна під головними воротами старого замку вибухнула невдовзі після прибуття Володийовського. Цегла, каміння злетіло в повітря, піднявши стовпи пилюки і диму. Страх на мить проник у серце канонірів. Турки відразу ж кинулися у вилом, як кидається отара овець, гнана чабаном і підпасичами крізь відчинені двері у вівчарню. Але Кетлінг із валу дмухнув у цю купу картечю із шести заздалегідь підготовлених гармат, дмухнув раз, другий, третій і вимів турків із подвір'я. Володийовський, Гумецький, Мислишевський підоспіли з піхотою і драгунами, які обліпили вал так густо, як мухи спекотної літньої днини обліплюють здохлого вола або коня. І почалося змагання мушкетів і яничарських рушниць. Кулі падали на вал, наче дощові краплі або зерно під щіпом дужого молодця.

Турки кишали у руїнах нового замку: у кожній ямці, за кожним уламком і каменем, у кожній розколинні між руїнами сиділи вони по двоє, по троє, по п'ятеро, а то й по десятеро і стріляли без спочинку. Від Хотина до них підтягувалися нові й нові підкріплення. Йшли полки за полками і, залігши поміж руїн, негайно відкривали вогонь. Новий замок був ніби всуціль вимощений чалмами. Час від часу безліч чалм зривалися з місця і з диким вереском мчали до вилому, але тут слово брав Кетлінг: гарматні бази глушили торохтіння самопалів, а табуни картечі зі свистом і грізним дзижчанням місили це скопище, косили людей і затикали вилом купами людського м'яса. Чотири рази піднімалися в атаку яничари, і чотири рази Кетлінг відкидав і розсіював їх, як буря розсіює хмару листя. Сам він посеред вогню і диму, летючих грудок землі й осколків гранат стояв як янгол війни. Очі його прикипіли до вилому, а на ясному чолі не було й сліду стурбованості. Він то вихоплював у пушкаря гніт і сам підносив його до

запалу, то, затуливши очі рукою, стежив, які наслідки вибуху і, з усмішкою обернувшись до офіцерів, що стояли поблизу, казав:

— Не пройдуть!

Ніколи досі лютя атаки не розбивалася так об несамовитість захисту. Офіцери і жовніри змагалися один з одним. Увага цих людей, здавалося, звернена була на що завгодно, окрім смерті. А вона косила їх нещадно. Загинув пан Гумецький і комендант киян пан Мокошицький. Ось схопився зі стогоном за груди білоголовий пан Калушовський, давній приятель Володйовського, жовнір добрий, як ягня, і грізний, як лев. Володйовський підтримав його, коли він падав, а той сказав:

— Дай руку, дай руку чимшвидше!

А потім додав:

— Хвалити Бога, — й обличчя в нього стало біле, як борода і вуси.

Було це перед четвертою атакою. Ватага яничар проникла у вилом і через снаряди, що падали густо, не могла вибратись назад. На них накинувся на чолі піхотинців пан Володйовський і вмить перебив кольбами і стругами.

Минала година за годиною, вогонь не вщухав. Але містом уже полинула звістка про героїчну оборону і розпалала в людях палке бажання битися до останнього. Городяни-поляки, особливо молоді, заходилися скликати один одного.

— Ходімо у замок на підмогу! — кричали вони. — Ходімо! Не даймо браттям загинути! Гайда, хлопці!

Голоси ці чулися на базарному майдані, біля воріт, і невдовзі декілька сотень осіб, сяк-так озброєних, але з відвагою у серці рушили до мосту. Турки негайно відкрили по них ураганний вогонь, тож міст покритися трупами, проте ті, хто дістався замку, тут же на валу ревно почали битися з ворогом.

Відбили нарешті й четверту атаку з такими жахливими для турків утратами, що здавалося, має настати перепочинок. Та де там! Гуркіт яничарських рушниць не припинявся аж до вечора. Тільки до вечірнього намазу гармати змовкли і турки покинули руїни нового замку. Офіцери, які залишилися живими, зійшли з валу. Маленький рицар, не втрачаючи ні секунди, звелів закласти вилом будь-чим — дерев'яними колодами, фашинами, уламками, землею. Піхота, драгуни, рядові й офіцери трудилися наввипередки, не зважаючи на чини. Очікували, що з хвилини на хвилину знову загримлять турецькі гармати, але день цей у кінцевому рахунку був

днем великої звитяги обложених над обложниками, тому обличчя у всіх проясніли, а душі сповнилися надією і жагою подальших перемог.

Кетлінг із Володийовським, коли роботи у виломі були закінчені, взявшись попідруч, обійшли майдан і мури, висовувалися між зубцями, щоби глянути на подвір'я нового замку, і тішились з рясного ужинку.

— Трупів як насіяно? — промовив, показуючи на руїни, маленький рицар. — А біля вилому стоси такі, що хоч драбину приставляй! Кетлінг, це твоїх гармат робота?

— Найголовніше, що ми вилом заклали, — сказав Кетлінг, — туркам тепер знову доступ закритий, тому доведеться їм за новий підкоп братися. Невичерпна могутність їхня, проте така облога через місяць-два, дивись, і надокучити може.

— А тим часом пан гетьман підоспіє. А втім, будь-що буде, а ми присягою пов'язані, — мовив маленький рицар.

Вони поглянули у вічі один одному, після чого Володийовський, знизивши голос, запитав:

— А ти зробив, що я наказував тобі?

— Усе підготовлене, — шепнув у відповідь Кетлінг, — та здається мені, не дійде до цього, адже ми й справді в силах довго тут протриматися і такі дні, як сьогоднішній, ще не раз повторити.

— Дай Боже і завтра такий!

— Амінь! — відповів Кетлінг, підводячи очі до неба.

Розмову їхню перебив гуркіт гармат. Гранати знову посипались на замок. Деякі, однак, спалахнувши в повітрі, відразу ж гасли, як літні зорі.

Кетлінг глянув досвідченим оком.

— Он у тому шанці, з якого зараз стріляють, — сказав він, — гноти у гранат занадто сіркою просочені.

— Й інші шанці задиміли! — зауважив Володийовський.

Справді, як собаки у нічній тиші — одна загавкає, інші відразу підхоплюють, і ось уже всеньке село зайшлося гавкотом, — одна гармата у турецькому шанці пробудила сусідні, й обложене місто обплів вінок громів. Цього разу, зрештою, більше обстрілювали місто, аніж замок. Зате із трьох сторін долинули звуки підкопу. Судячи з усього, — хоч через могутній підмурок труди копачів майже зводилися нанівець, — турки вирішили будь-що висадити у повітря скелясте гніздо.

За наказом Кетлінга і Володйовського обложені знову заходилися кидати ручні гранати у тому напрямку, звідки чувся стукіт кирок. Проте вночі неможливо було визначити, чи завдає такий спосіб захисту якоїсь шкоди обложникам. При цьому всі звернули погляди свої й увагу на місто, куди полетіли численні табуни полум'яних птахів. Одні снаряди розривалися в повітрі, інші, описавши у небі вогняну дугу, падали на дахи будинків. Зненацька кривава заграва у декількох місцях розірвала темряву. Горів костюл святої Катерини, церква святого Георгія у російському кварталі, а невдовзі запалав і вірменський собор, який підпалили ще вдень, а тепер, від гранат, вогонь розгорівся щосили. Пожежа посилювалася з кожною хвилиною і освітлювала все довкола. Крики з міста долинали до старого замку. Все місто, здавалося, було охоплене вогнем.

— Кепсько, — сказав Кетлінг, — городяни духом упадуть.

— Нехай би хоч усе згоріло, — відповів маленький рицар, — тільки б скеля не впала, на якій можна тримати оборону.

А крики дедалі дужчали. На вірменському базарі від собору зайнялися склади цінних товарів. Горіли багатства незліченні — начиння і прикраси із золота й срібла, килими, шкури, дорогі тканини. Трохи згодом язики полум'я перекинулися на будинки.

Володйовський стривожився не на жарт.

— Кетлінгу, — сказав він, — стеж за метанням гранат і заважай, скільки можна, підкопу, а я поскачу в місто, дуже у мене за сестер домініканок серце болить. Хвалити Бога, замку дали спокій, можна й відлучитися...

У замку й справді тієї миті особливої роботи не було, тому маленький рицар сів на коня і поскакав. Повернувся він години через дві у супроводі пана Мушальського, котрий оговтався уже після поранення, одержаного від Хамді, і тепер прибув до замку в надії, що зуміє луком своїм завдати бусурманам серйозних утрат під час штурмів і тим прославиться.

— Вітаю вас, — сказав Кетлінг, — а я вже тривожився. Ну, як домініканки?

— Усе гаразд, — відповів маленький рицар. — Жодна граната там не розірвалася, місце затишне, безпечне.

— Хвалити Бога! А Кшися як, не тривожиться?

— Спокійна, наче у себе вдома. Вони з Баською в одній келії, і пан Заглоба з ними. Там і Нововейський, до нього повернулася пам'ять.

Просився зі мною у замок, та де там — на ногах ледве тримається. Кетлінгу, їдь-но тепер ти туди, а я тебе тут заміню.

Кетлінг обійняв Володийовського, надто вже рвалося його серце до Кшисі, і негайно звелів подати собі коня. А тим часом став розпитувати маленького рицаря, що у місті ще чути?

— Городяни мужньо гасять вогонь, — відповів той. — Але багаті вірменські купці, побачивши, що склади їхні загорілися, послали депутацію до князя єпископа з настійливим проханням здати місто. Дізнавшись про це, я, хоч і зарікався на ради їхні ходити, все-таки туди вирушив. А там одному в писок затопив — він більше за інших наполягав на здачі, — і князь єпископ залишився мною невдоволений. Кепсько, брате! Люди там підгинають хвоста і дедалі менше цінують готовність нашу до оборони. Лають нас, не хвалять, надаремне, мовляв, місто ризику піддаємо. Чув я ще — на Маковецького напали за те, що він був супроти перемов. Сам єпископ так йому сказав: «Ні від віри, ні від короля ми не відрікаємося, але до чого може привести подальший спротив? Поглянь, — каже, — бачиш храми, віддані на поталу, бачиш дівчат збезчещених, діток невинних, у неволю браних? А з перемир'ям, — каже, — ми ще зможемо їх визволити, а для себе обумовити безперешкодний вихід звідси». Так говорив ксьондз єпископ, а пан генерал згідливо кивав головою і все повторював: «Головою ручаюся, що правда це!»

— Нехай буде на все Божа воля! — відповів Кетлінг.

А Володийовський руки заламав.

— І якби ж це хоч правдою було! — заволав він. — Та Бог свідок, ми здатні ще захищатися!

Тим часом привели коня. Кетлінг квапливо скочив у сідло.

— Будь обережний на мосту, — попередив його Володийовський. — Там гранати густо падають!

— За годину повернуся, — сказав Кетлінг.

І поскакав.

Володийовський вкупі з Мушальським почали обходити мури.

Ручні гранати кидали у трьох напрямках — туди, звідки долинали звуки кирок. На лівому фланзі цим керував Лушня.

— Як справи? — запитав Володийовський.

— Кепсько, пане коменданте! — відповів вахмістр. — Ці мерзотники вже у самій скелі сидять, хіба що при вході кого із них часом наша

шкаралупка зачепить. Сенсу немає...

В інших місцях справи були ще гірші, та ще й небо насупилося, полив дощ, а від нього відсирювали гноти у гранатах. Темінь теж дуже заважала.

Володйовський відвів Мушальського убік і сказав несподівано:

— Послухай-но, ваша милість! А чи не спробувати нам кротів цих у норах придушити?

— Здається мені, це смерть напевна, бо їх полки яничар стережуть! Ха! А втім, догнав не догнав, а погнатися можна!

— Яничари стережуть їх, це правда, але ночі зараз темнючі, вони паніці піддадуться. Покрути мізками, мосьпане, у місті чому про здачу думають? «Міни під вами, — кажуть, — не вистоїте». От ми б їм пащеку й заткнули, якби нинішньої ж ночі послали звістку: «Нема вже мін!» Заради такого діла невже не варто головою ризикнути?

Пан Мушальський подумав якусь мить і вигукнув:

— Варто, далєбі, варто!

— В одному місці щойно почали копати, — мовив Володйовський, — цих не зачепимо, але он із того й із того боку вони глибоко вже врилися. Візьмеш, ваша милість, п'ятдесят драгунів і я стільки ж, і спробуємо їх придушити. Ну що, чи є охота?

— Є! Як не бути! Заткну-но я за пояс цвяшків кріпкеньких, гармати забити, це якщо раптом дорогою трапляться.

— Навряд чи трапляться, хоч декілька гармат тут близько, отож, чим чорт не жартує. Кетлінга тільки зачекаймо, він найліпше знатиме, як нам допомогти у разі біди.

Кетлінг повернувся, як обіцяв, ні на хвилину пізніше, а через півгодини два загони драгунів, по п'ятдесят душ кожен, наблизилися до вилому, безшумно ковзнули у нього і розчинилися у темряві. Кетлінг наказав ще певний час вести гранатний обстріл, та невдовзі скасував наказ і став чекати. Серце у нього тривожно калатало, він чудово розумів усю зухвалість такого почину. Минуло чверть години, півгодини, година; здавалося, пора вже було їм дійти і почати діяти, тим часом, приклавши вухо до землі, він чітко чув спокійний стукіт кирок.

Зненацька біля підніжжя замку, з лівого його боку, пролунав пістолетний постріл. У вологому повітрі, заглушений стрільбою із шанців, він пролунав не дуже гучно і, можливо, не був би почутий гарнізоном, якби не страшна метушня, яка зчинилася слідом за цим. «Дійшли, — подумав Кетлінг. —

Та чи повернуться?» Долинали крики людей, барабанний бій, посвист ріжків і, нарешті, рушнична пальба — кваплива й безладна. Стріляли звідусіль і купчасто; мабуть, безліч загонів поспішила виручати копачів, але, як і передбачав пан Володйовський, паніка й замішання охопили яничар. Через побоювання поцілити у своїх, вони гучно перегукувалися, палили сліпма, а то і вгору. Шум і стрільба дедалі посилювалися. Як кровожерні куницї глухої ночі вриваються у заснулий курник і тишу раптом порушує неймовірний переполох, шум і кудкудакання, так і тут, поблизу замку, несподівано почався переполох. Із шансів, освітлюючи темряву, метнулися на мурі гранати. Кетлінг, навівши десятки гармат у бік сторожової охорони турків, відповів картечю. Запалали турецькі рови, запалали мурі. У місті забили тривогу, подумавши, що турки вдерлися у фортецю. У турецьких шанцях вирішили, навпаки, що це потужна вилазка обложених, що атакують відразу всі їхні роботи, і тому оголосили загальну тривогу. Ніч сприяла зухвалому задуму пана Володйовського і пана Мушальського. Гарматні й гранатні постріли лише на мить розірвали темряву, яка потім ще більше густішала. Зненацька розкрилися безодні небесні й почалася злива. Грім заглушив пальбу і, перекочуючись, гуркочучи, гудучи, грізно відлунював у скелях. Кетлінг стрибнув із гребеня валу, підбіг на чолі декількох десятків людей до вилому і там став чекати.

Проте чекати довелося недовго. Незабаром темні постаті замелькали між колодами, якими завалений був отвір у мурі.

— Хто йде? — крикнув Кетлінг.

— Володйовський! — прозвучала відповідь.

І два рицарі упали один одному в обійми.

— Ну що, як там? — запитували офіцери, котрих дедалі більше збігалосся до вилому.

— Хвалити Бога! Землекопів вибито до ноги, знаряддя поламано й розкидано, усю роботу зведено нанівець.

— Дякувати Богові! Дякувати Богові!

— А пан Мушальський зі своїми вже тут?

— Ще нема.

— Може, скочити їм на підмогу? Ясновельможні панове, хто бажає?

Та цієї самої миті у виломі знову замелькали постаті. Це поверталися люди Мушальського, квапливо і в значно меншій кількості, бо чимало їх полягло від куль. Проте вони були радісні й теж задоволені. Дехто із

жовнірів прихопив із собою кирки, бурави, кайли для подрібнення скелі як доказ того, що вони проникли у самий підкоп.

— А де пан Мушальський? — запитав Володйовський.

— Справді, де ж пан Мушальський? — повторило декілька голосів.

Люди із загону прославленого лучника почали переглядатися. Аж тут один важко поранений драгун промовив кволим голосом:

— Пан Мушальський загинув. Я бачив, як він упав, я теж упав біля нього, але піднявся, а він залишився лежати...

Рицарі вельми засмутилися, почувши про смерть лучника, адже пан Мушальський був одним із перших кавалерів війська Речі Посполитої. Драгуна пробували розпитати ще, як це сталося, та він, стікаючи кров'ю, відповідати більше не міг і нарешті як сніп повалився на землю.

А рицарі й далі журилися з приводу смерті пана Мушальського.

— Пам'ять про нього залишиться у війську, — сказав пан Квасиброцький, — хто облогу цю переживе, той прославить його ім'я.

— Не народиться більше другий такий лучник! — промовив хтось.

— Не було сильнішого чоловіка у Хрептові, — озвався маленький рицар. — Він таляр у дошку пальцем утискав. Один тільки Підбип'ята, литвин, силою його перевершував, але того під Збаражем убили, а з живих хіба що пан Нововейський йому не поступився б.

— Велика, велика втрата, — говорили інші. — Такі рицарі тільки за давніх часів народжувалися.

Вшанувавши пам'ять лучника, усі вирушили на вал. Володйовський відразу ж відіслав гінця до пана генерала і князя єпископа з відомістю про вилазку, в результаті якої підкоп знищено, а землекопів убито.

З надзвичайним здивуванням сприйняли цю звістку у місті, але — хто б міг подумати! — і з прихованим невдоволенням. І генерал, і князь єпископ гадали, що такі хвилини тріумфи міста не врятують, а тільки роздражнять суворого лева. На їхню думку, користь від них могла бути тільки у разі здачі міста, тому два головних призвідці вирішили перемови вести далі.

Ні пан Володйовський, ні Кетлінг не припускали й думки, що послані ними щасливі звістки так можуть обернутися. Вони впевнені були, що навіть слабші піднесуться тепер духом і всі запалають новим бажанням дати відсіч ворогові. Справді, місто неможливо було взяти, не оволодівши спершу замком, а позаяк замок не лише захищався, а ще й громив супротивника, обложені не мали ані найменшої потреби вдаватися до перемов. Харчів було

достатньо, спорядження теж. Отже, треба було тільки охороняти ворота і гасити пожежі в місті.

Для маленького рицаря і Кетлінга це була найрадісніша ніч за весь час облоги, сповнена надій і самим вийти живими із цієї турецької пастки, і живими вивести звідси своїх близьких.

— Ще зо два штурми, — казав маленький рицар, — і, як Бог на небі, турки втратять до них охоту й спробують голодом нас морити. А провіанту в нас доволі. До того ж september^{*****} не за горами, місяця через два сльота почнеться, холоди, а військо у них не дуже витривале — раз добре промерзнуть, то, може, й відійдуть.

— Там у них багато з Ефіопії родом, — підхопив Кетлінг, — і з інших країв, у яких перець росте, ці при перших же зазимках задубіють. Два місяці — у гіршому навіть разі, якщо вони штурмувати не перестануть, — ми витримаємо. Та й бути того не може, щоб підмога не прийшла. Схаменеться нарешті Річ Посполита, навіть якщо пан гетьман великого війська не зможе зібрати, він набігами турків замучить.

— Кетлінгу! Мені здається, не настала ще наша година.

— Божа на це воля, але й мені здається, що не дійде до цього.

— Хіба що загинемо, як пан Мушальський! Ну, чому бути, того не минути! Страх як шкода мені пана Мушальського, хоч і рицарською смертю він загинув!

— Не дай нам Боже гіршої, та тільки не зараз, бо скажу тобі, Міхале, що жаль мені було б... Кшисі.

— А мені Басі... Що ж, ми чесно трудимось, проте й милосердя Боже нас не обминає. Скажено весело у мене на душі! Якби ще й завтра щось таке утнути!

— Турки поробили на шанцях заслони із балок. Я тут спосіб один обмислив — кораблі так підпалюють, шмаття у мене вже мокне у смолі, завтра до полудня сподіваюсь усе налаштування їхнє спалити.

— Ха! — вигукнув маленький рицар. — А я вилазку зроблю. Пожежа викличе у них замішання, а до того ж їм і на думку не спаде, що вилазка й удень можлива. Завтра, Кетлінгу, мабуть, ще ліпше буде, ніж сьогодні...

Отак вони розмовляли собі, тішачись усім серцем, а потім пішли на спочинок, надто вже втомились обидва. Маленький рицар, одначе, й трьох годин не проспав, як його розбудив вахмістр Лушня.

— Новини є, пане коменданте! — сказав він.

— Що таке? — заволав чуткий жовнір, умить скочивши на рівні ноги.

— Пан Мушальський тут!

— О Боже, що ти говориш?

— Тут він! Стою я біля вилому і раптом чую, кричить хтось звідти по-нашому: «Не стріляйте, це я!» Аж бачу — пан Мушальський, у яничара перебраний, повертається!

— Хвалити Бога! — промовив маленький рицар.

І кинувся вітати лучника. Розвиднялося. Пан Мушальський стояв по той бік валу в білому ковпаку і панцирі — викапаний тобі яничар. Побачивши маленького рицаря, він кинувся до нього, і вони радісно обнялися.

— А ми, ваша милість, тебе вже оплакували! — заволав Володийовський.

Тут підбігло декілька офіцерів, і серед них Кетлінг. Здивовані, вони навперербій почали розпитувати лучника, як він у турецькому одязі опинився. І ось що він розповів:

— Поворітьма впав я, об труп яничара спіткнувшись, а головою об ядро забившись, що лежало там, і хоч шапка на мені дротом прошита, вмить знепритомнів, бо голова у мене ще слаба від удару, якого Хамді перед цим мені завдав. Перегодя отямлююсь і що ж я бачу? Лежу я на вбитому яничарі як на постелі. Мацаю голову — болить трохи, але нічого, навіть гулі нема. Скинув шапку, дощ чуба остудив, ну, думаю, добре! І тут мені саянула думка: а що, як із яничара цього вдяганку зняти і до турків податися? Я ж турецькою не гірше, аніж польською, вмю, ніхто мене з розмови не впізнає, ну а з фізіономії яничара теж не дуже-то відрізниш. Піду-но та послухаю, що вони говорять. Страх, звісно, брав, нещодавній полон пригадувався, але пішов я. Ніч темна, а у них там деінде тільки світиться, тож я, скажу вам, ходив поміж ними, як поміж своїми. Чимало їх у ровах під прикриттям лежало — я й туди пішов. Один, другий мене питає: «Чого тиняєшся?» А я: «Та щось спати не хочеться». Дехто про облогу міркує. У великій розгубленості вони перебувають. На власні вуха чув, як вони цього ось нашого коменданта хрептівського ганили. — Тут пан Мушальський уклонився Володийовському. — Повторю їхні *ipsissima verba*^{*****}, бо осуд в устах супротивника — це найвища його похвала. «Доки, — кажуть, — цей маленький пес, — так сучі сини вашу милість величають, — доки маленький цей пес замок обороняє, нам його ніяк не здобути». А другий каже: «Його ні куля, ні залізо не беруть, він смерть

довкола як заразу сіє». Тут заходилися усі гуртом нарікати: «Ми одні, — кажуть, — тут б'ємося, а інші війська байдикують. Ямак догори черевом лежить, татари грабують, спагі базарами шастають. Нам падишах каже: «Ягнята мої любі», та, либонь, не вельми ми йому любі, якщо нас привели сюди на бійню. Протримаємося, кажуть, іще трохи, та й до Хотина подамося, а як дозволу на це не буде, то, у найгіршому разі, дехто з видатних людей може й голову втратити».

— Чуєте, ясновельможні панове! — закричав Володйовський. — Якщо яничари збунтуються, султан злякається і враз зніме облогу.

— Бог свідок, щирю правду вам кажу! — провадив далі пан Мушальський. — Яничари швидкі на бунт, а невдоволення вони вже затаїли. Я гадаю, на один, на два штурми вони ще підуть, а після заричать на яничар-агу або на каймакама, а то, чого доброго, і на самого султана!

— Так воно й буде! — закричали офіцери.

— А хоч би й двадцять разів на штурм ішли, ми готові! — підтримали їх інші.

І стали шаблями бряцати, кидаючи гарячі погляди на шанці і грізно сопучи. Побачивши це, маленький рицар, схвильований, шепнув Кетлінгу:

— Новий Збараж! Новий Збараж!..

А пан Мушальський вів собі далі:

— Ось що я чув. Жаль було йти, міг би й більше почути, та боявся, щоб білий день мене там не застав. Попрямував я до тих шанців, звідки не стріляли, аби у темряві непоміченим прошмигнути. Дивлюсь, а там і караулу пристойного нема, тільки яничари групами бродять, як і скрізь. Підходжу до грізної гармати — ніхто не окликає. А ви, пане коменданте, знаєте, я з собою у вилазку залізні цвяхи прихопив, щоб гармату загвоздити. Суну я, не гаючись, цвях у запал — не лізе. Ех, молотком би стукнути, вліз би. Позаяк Бог мене силою не скривдив (ви, панове, досліди мої не раз бачили), я долонею на цвях той натиснув, заскреготіло трішки, а він аж по головку туди зайшов! Як же я зрадів!..

— Господи Боже мій! Ти, ваша милость, таке зробив? Велику гармату загвоздив? — почулися запитання зусібч.

— І не тільки. Так гладенько пішло діло, що мені знову жаль стало покидати турків, і я пішов до другої гармати. Рука трохи болить, але цвяхи влізли.

— Ясновельможне панство! — заволав Володийовський. — Ніхто з нас тут нічого подібного не звершив, ніхто слави такої не здобув! Vivat, пан Мушальський.

— Vivat! Vivat!— повторили офіцери.

За офіцерами почали кричати жовніри. Почули турки у шанцях ці крики, злякалися — і геть духом упали. А лучник кланявся офіцерам, весь сяючи радістю, і, показуючи їм могутню, як лопата, долоню, на якій виднілися два синці, говорив:

— Далєбі, правда! Ось вам, вельможні панове, доказ!

— Віримо! — кричали довкола. — Хвалити Бога, що щасливо назад повернувся!

— Я через колоди пробрався, — відповів лучник. — Так уже хотілося це їхнє налаштування спалити, та нічим було...

— Послухай, Міхале, — закричав Кетлінг, — а шмаття моє вже готове! Час до тих колод узятися. Нехай турки знають, що ми перші їх витурюємо.

— Ну ж бо! Починай! — заволав Володийовський.

Сам же побіг до цейхгаузу і відіслав у місто нову звістку:

«Пан Мушальський під час вилазки не вбитий, він повернувся назад, загвоздивши дві важкі гармати. Він побував між яничарами, вони бунт задумують. За годину ми спалимо заслони із колод, а якщо мені пощастить за мури при цьому вискочити, то вискочу».

Не встиг гонець перебігти мосту, як мури затремтіли від гуркоту гармат. Замок цього разу першим починав гучну розмову. У блідому світлі світанку у повітря полетіли, як палахкотливі стяги, охоплені полум'ям полотнища і падали біля шанців на колоди. І хоч після нічного дощу дерево добряче відсиріло, колоди все-таки зайнялися вогнем і запалахотіли. Слідом за шматтям Кетлінг закидав шанці гранатами. Натовпи яничар, вибившись із сил, у перші ж хвилини покинули шанці. Намазу не звершували. Прибув сам візир⁶⁴ на чолі нових ратей, та сумнів, очевидно, закрався і в його душу. Паші чули, як він бурмотів:

— Битва миліша для них за спочинок! І що за люди у цьому замку?

А у війську всюди чулися тривожні голоси:

— Маленький пес кусатися починає! Маленький пес кусатися починає!

***** Вересень (лат.).

***** Достеменні слова (лат.).

РОЗДІЛ LVI

Коли минула ця щаслива ніч, що провіщала перемогу, настав день двадцять шостого серпня, якому судилося стати вирішальним у історії тієї війни. У замку очікували якоїсь серйозної акції з турецького боку. І ось на сході сонця знову стало чути, як довбуть скелю з лівого боку замку, ще й так гучно й затято, як ніколи досі. Напевно, турки квапилися підвести нову міну, потужнішу за попередні. Великі з'єднання війська караулили віддалік їхні роботи. Заворушився на шанцях людський мурашник. Судячи зі скупчення барвистих санджаків, якими ніби квітами розцвіло поле з боку Длужка, сам візир прибув, щоб очолити штурм. Яничари накочували нові гармати на насип. Заповнивши новий замок, вони, криючись у його рових і руїнах, приготувалися до рукопашної сутички.

Замок, як ми знаємо, першим почав гарматну розмову, до того ж так успішно, що попервах у шанцях виник переполох. Але бімбаші⁶⁵ дуже швидко навели лад серед яничар, водночас відгукнулися усі турецькі гармати. Летіли ядра, гранати, картечі; летіли на голови захисників щебінь, цегла, вапно; хмари диму змішалися з хмарами пилюки, жар вогню — із сонячною спекою. Бракувало повітря грудям, видимості — очам; гул гармат, розриви гранат, скрегіт ядер об каміння, зойки турків, окрики захисників — усе це склало такий собі дикий оркестр, і луна у скелях вторувала йому. Снаряди засипали замок, засипали місто, усі ворота, усі вежі. Та замок оборонявся запекло, блискавкою відповідав на блискавку, здригався, світився, димів, гуркотів, вивергав вогонь, і смерть, і руйнування, немовби охоплений був грізним гнівом, немовби забувся посеред полум'я, немовби хотів заглушити турецькі громи й або у землю провалитися, або перемогти.

І в цьому замку, серед летючих ядер, вогню, куряви й диму, маленький рицар кидався від гармати до гармати, від муру до муру, від кутка до кутка, сам схожий на руйнівне полум'я. Здавалося, він двоївся, троївся; був усюди, підбадьорював, напучував; де падав пушкар, він ставав на його місце і, вливши бадьорість у серця, знову кудись мчав. Його порив передався жовнірам. Вони повірили, що це останній штурм, а потім настануть спокій і слава, віра у звиягу переповнювала їхні груди, жорстокість і гордість — серця; шаленість бою поїняла уми. Крики і лайка так і рвалися із горла.

Були такі, що, охоплені люттю, поривалися вискочити за мури, аби там схопитися з яничарами.

А ті двічі під прикриттям диму щільною масою підступали до вилому і двічі, уславши тілами землю, відкочувалися у паніці. Опівдні на підмогу їм рушили ополченці і ямаки, та ця кепсько навчена юрба, хоч і підбурювана ззаду списами, тільки вила на повен голос, не бажаючи йти на замок. Прибув каймакам — не допомогло. Нависла загроза загальної, майже безумної паніки, тому людей урешті-решт відкликали, і лише гармати трудилися без втоми, вергаючи свої громи і блискавки.

Так минали години. Сонце спустилось уже з zenіту і тепер споглядало битву — багрове, задимлене, ніби трохи імлісте.

Близько третьої пополудні гуркіт гармат досяг такої сили, що за мурами не можна було почути ні слова, навіть якщо кричали у самісіньке вухо. Повітря в замку стало гаряче, як у печі. Вода, якою поливали розжарені гармати, шипіла, перетворюючись у пару, що змішувалася з димом, затуляючи світло, але гармати гриміли безперестану.

О третій годині з хвилинами були розбиті дві важкі турецькі кулеврини. Трохи згодом розірвалася від прямого потрапляння ядра мортира, що стояла поряд. Пушкарі гинули як мухи. З кожною хвилиною ставало дедалі очевидніше, що цей нездоланний диявольський замок бере гору в битві, що він перекричить турецькі громи, що за ним останнє слово...

Турецький вогонь почав слабнути.

— Скоро кінець! — вигукнув щосили Володийовський на вухо Кетлінгу, щоб той почув його серед гуркоту.

— І я так гадаю! — відповів Кетлінг. — До завтра чи надовше?

— Можливо, й надовше. Сьогодні вікторія за нами!

— І завдяки нам!

— Про нову міну треба поміркувати.

Турецький вогонь ослаб ще більше.

— Не припиняти гарматного обстрілу! — заволав Володийовський.

І помчав до пушкарів.

— Вогню, хлопці! — крикнув він. — Аж доки остання турецька гармата заглухне! На славу Господню і Пресвятої Богородиці! На славу Речі Посполитої! Вогонь!

Жовніри, бачачи, що і цей штурм наближається до кінця, відгукнулися гучним радісним криком і ще затятіше стали бити по турецьких шанцях.

— Ось вам вечірній ваш намаз, песиголовці! — кричала безліч голосів.

Зненацька сталося щось дивне. Усі турецькі гармати, немов за командою, враз стихли. Замовкли й рушничні постріли в новому замку. Старий замок якийсь час іще гуркотів, але кінець кінцем офіцери, переглядаючись, запитували один у одного:

— Що таке? Що сталося?

Кетлінг, трохи стурбований, теж припинив стрільбу.

Один з офіцерів гучно сказав:

— Не інакше як міна під нами, зараз вибух буде!..

Володийовський прошив його грізним поглядом.

— Міна не готова, а хоч би й готова була, вибухне тільки лівий бік замку, а ми в руїнах будемо битися, доки кров тече у жилах, ясно тобі, ясненьоможний пане?

Потім настала тиша. Її не порушив жоден постріл — ні з міста, ні з шанців. Після гromу і гуркоту, від яких здригалися мури й земля, було у тій тиші щось урочисте і водночас зловісне. Всі напружено вдивлялися у шанці, але з-за хмари диму нічого не було видно.

Зненацька з лівого боку почулися розмірені удари кирок.

— Я ж казав, вони ще тільки підводять міну! — закричав Володийовський.

І звернувся до Лушні:

— Вахмістре! Візьми двадцять осіб і піди поглянь, що там у новому замку.

Лушня хутко виконав наказ, узяв двадцять осіб і за хвилину зник із ними у виломі.

Знову настало мовчання, яке переривалося тільки хрипами та гиканням умирущих і стуканням кирок.

Чекали довгенько, нарешті вахмістр повернувся.

— Пане коменданте, — сказав він, — у новому замку ні душі.

Володийовський здивовано подивився на Кетлінга:

— Невже від облоги відмовилися? Крізь дим нічого розгледіти неможливо!

Проте дим, який розганяв вітер, рідшав, і нарешті завіса його прорвалася над містом.

І тієї самої хвилини з вежі пролунав нелюдський, сповнений жаху зойк:

— Над ворітьми білі стяги! Ми здаємося!

Почувши це, жовніри й офіцери повернулися до міста. Страшне здивування відбилося на їхніх обличчях, слова завмерли у всіх на вустах, крізь смуги диму дивилися вони на місто.

А в місті, на Руських і Ляських воротах, справді розвівалися білі стяги, і далі було видно ще один — на вежі Баторія.

Аж тут обличчя маленького рицаря стало білим, як оці стяги, що полоскалися на вітрі.

— Кетлінгу, ти бачиш? — прошепотів він, обернувшись до приятеля.

Кетлінг теж пополотнів.

— Бачу, — сказав він.

І вони якийсь час дивилися один одному в очі, сказавши поглядом усе, що могли сказати два цих рицарі без страху і догани, котрі жодного разу в житті не порушили слова і присягнули перед віттарем радше загинути, аніж здати замок. І ось тепер, після такої оборони, після такої битви, що нагадувала збаразькі події, після відбитого штурму, після перемоги їм велено було порушити присягу, здати замок — і жити!

Як нещодавно зловісні ядра проносилися над замком, так тепер зловісні думки натовпом проносилися у їхній голові. І журба, бездонна журба стискала їхні серця, журба за двома улюбленими істотами, журба за життям і щастям, і вони дивилися один на одного як причинні, як мертві, а часом звертали свій сповнений розпуки, погляд до міста, немовби бажаючи переконатися, чи не обманюють їх очі й справді година їхня настала.

Аж ось від міста зацокали кінські копита, і за хвилю примчав Хораїм, молодий стрепенний генерала подільського.

— Наказ коменданту! — крикнув він, осаджуючи бахмата.

Володийовський узяв наказ, прочитав його мовчки і, зачекавши трохи, серед гробової тиші звернувся до офіцерів:

— Ваші милості! Комісари переправилися на човні через річку і вже пішли у Длужек, щоб підписати там угоду. Зараз вони повернуться цим шляхом. До вечора треба нам вивести військо із замку, а білі стяги підняти негайно...

Ніхто не відгукнувся. Чути було тільки важке дихання і сопіння.

Нарешті Квасиброцький промовив:

— Треба прапор вивісити, я зараз людей хутко зберу!..

Тут і там прозвучали слова команди. Жовніри почали шикуватися і брати на плечі зброю. Бряцання мушкетів і розмірений крок відлунювали

у мовчазному замку.

Кетлінг наблизився до Володийовського.

— Пора? — запитав він.

— Зачекай комісарів, дізнаємося про умови... А втім, я сам туди спущусь.

— Ні, я спущусь, я ліпше знаю, де і що там у підземеллі.

Подальшу їхню розмову перебили голоси:

— Комісари повертаються! Комісари!

Невдовзі троє злощасних парламентарів опинилися у замку. Це були: суддя подільський Грушецький, стольник Жевуський і хорунжий чернігівський пан Мислишевський. Вони йшли, низько опустивши голови. На спинах у них мінилися блискітками парчеві каптани, одержані в подарунок од візира.

Володийовський чекав на них, обіпершись об тепле жерло гармати, яка ще диміла, спрямоване у бік Длужка.

Усі троє мовчки його привітали, а він запитав:

— Які умови?

— Місто не буде розграбоване, жителям гарантують безпеку життя і майна. Кожен, хто не схоче залишитися, може виїхати з міста будь-куди.

— А Кам'янець і Поділля?

Комісари понурили голови.

— Султанські... на віки вічні!..

Потім комісари пішли, але не прямо мостом, який запрудили вже людські натовпи, а через бокові південні ворота. Зійшовши вниз, вони сіли у човен, який мав доправити їх до Ляських воріт. У низині біля річки, що лежала між скелями, почали вже показуватися яничари. Людський потік плив із міста і заповнив майдан навпроти старого мосту. Багато хто хотів бігти у замок, проте полки, що виходили звідти, утримували їх за наказом маленького рицаря.

А він, вивівши військо, підкликав до себе пана Мушальського і сказав йому:

— Давній приятелю мій, зроби мені одну послугу: піди зараз до моєї дружини і скажи їй від мене... — У нього перехопило горло. — І скажи їй від мене: це нічого! — квапливо додав він.

Лучник пішов. За ним поспішно виходило військо. Володийовський, сидячи на коні, спостерігав за його виступом. Замок порожнів, але

поволі — шлях заступали уламки і щебінь.

Кетлінг підійшов до маленького рицаря.

— Я спускаюсь! — зіпівши зуби, промовив він.

— Іди, але зачекай трохи, доки військо вийде... Іди!

Вони обнялися і на мить застигли. Незвичайним світлом горіли їхні очі... Нарешті Кетлінг кинувся до підземелля...

А Володйовський скинув шолом із голови; якусь хвилю дивився він на руїни, на поле слави своєї, на купи щебню, уламки мурів, на вал, на гармати, потім підвів очі до неба і став молитися...

Останніми словами його були:

— Дай їй, Боже, сили терпеливо витримати це, спокій дай їй, Господи!..

Бабах!.. Кетлінг поквапився, не став чекати, доки вийдуть полки; здригнулися бастіони, страшенний гуркіт струсонув повітря: зубці, вежі, мури, коні, гармати, живі й мертві, купи землі — усе це, підняте вгору полум'ям, змішалось, збилося ніби в один страшний заряд і зметнулося у повітря...

Так загинув Володйовський, Гектор кам'янецький, перший жовнір Речі Посполитої.

Посередині станіславівського собору вивищувався катафалк, рясно обставлений свічками, і там у двох трунах — дерев'яній і свинцевій, лежав пан Володйовський. Віка були вже забиті, наближався момент відспівування. Вдові вельми хотілося, щоб тіло спочило у Хрептові, та, позаяк усе Поділля було у руках ворога, вирішили дочасно поховати його у Станіславові — у це місто під конвоєм турків відіслані були exules кам'янецькі й тут передані у розпорядження гетьманського війська.

Калатали усі дзвони собору. Костьол наповнився шляхтою і жовнірами, котрі хотіли кинути останній погляд на труну Гектора кам'янецького і першого кавалера Речі Посполитої. Шепотілися, нібито сам гетьман обіцяв прибути на похорон, але, позаяк його поки що не було, а сюди будь-якої хвилини могли наскочити татарські чамбули, вирішено було церемонії не відкладати.

Давні жовніри, приятелі й підлеглі покійного обступили катафалк. Серед них були лучник пан Мушальський, і пан Мотовило, і пан Снітко, і пан Громіка, і пан Ненашинець, і пан Нововейський, і чимало інших давніх офіцерів із фортеці. За дивним збігом обставин були присутні майже всі ті, хто колись сидів вечорами на лавах біля хрептівського вогнища. Усі вийшли

живими з цієї війни, тільки він, котрий вів їх і служив прикладом, цей рицар добрий і справедливий, жорстокий до ворогів і лагідний до своїх, один він, неперевершений фехтувальник із голубиним серцем, лежав зараз тут — високо, серед квітів, оточений безмірною славою, але в тиші смерті.

Згрубілі на війні серця умлівали від скорботи, бачачи таке видовище; жовте полум'я свічок освітлювало суворі зажурені обличчя жовнірів і блискотливими іскрами відбивалося у сльозах, що текли з очей. У колі воїнів розпростерлася на підлозі Бася, а біля неї — старий, одряхлілий, зламаный — трясся пан Заглоба. Вона пішки прийшла сюди з Кам'янця, слідом за повозкою з дорогою для неї труною. А тепер ось настала хвилина, коли цю труну треба було віддати землі. І дорогою, непритомна, котра належала вже ніби іншому світові, і нині, біля катафалка, вона все повторювала несвідомо, самими губами: «Це нічого», повторювала, бо так велів її коханий, бо то були останні слова, які він послав їй, та слова ці склалися із самих тільки звуків, і не було в них ні глузду, ні правди, ні втіхи. Але «це нічого» було, попри скорботу, морок, розпуку, смерть душі й горе незворотне, і життя загине, зламане, і безтямне усвідомлення, що нема вже до нього милосердя, нема й надії, а є сама лише порожнеча, і буде порожнеча, і заповнити її тільки Бог має силу, пославши їй смерть.

Били дзвони; біля головного вівтаря закінчувалася меса. Та ось зазвучав високий голос ксьондза, що немовби линув із безодні: «Reguiescat in pace*****». Пропасний дріж струснув Басине тіло, а в безтямній голові промайнула одна-єдина думка: «Зараз його у мене відберуть!» Але церемонія ще не скінчилась. Рицарі підготували чимало промов, їх мали виголосити при опусканні труни. Та ось на казальницю вийшов ксьондз Камінський, той самий, що частенько бував у Хрептові, а під час Басиної хвороби соборував її, готуючи до смерті.

Люди у костюлі почали покашлювати, як зазвичай перед початком проповіді, далі затихли, і всі погляди звернулися на амвон.

Аж тут з амвона почувся барабанний бій.

Паства оніміла. А ксьондз Камінський бив у барабан, неначе подавав сигнал тривоги. Потім урвав несподівано, і настала мертва тиша. Барабанний бій пролунав удруге і втретє; та ось ксьондз Камінський кинув палички на підлогу, підніс руки до неба і заволав:

— Пане полковнику Володйовський!

Йому відповів здавлений Басин крик. У костюлі стало просто моторошно. Пан Заглоба підвівся, і вони вкупі з паном Мушальським винесли з храму зомлілу жінку.

А ксьондз Камінський волав далі:

— В ім'я Господнє, пане Володийовський! Лагун грають! Війна! Ворог біля кордонів наших! А ти не зриваєшся з місця? Не вихоплюєш шаблі? На коня не сідаєш? Що зробилося з тобою, жовніре? Чи втратив ти свою давню чесноту, що самих нас у скорботі й тривозі залишаєш?

Переповнилися хвилюванням рицарські серця, і костюл здригнувся від ридань; хвилями наростали вони, коли ксьондз славив чесноти небіжчика, любов його до Вітчизни і мужність. Проповідь пройняла і самого виголошувача: обличчя його пополотніло, чоло зросив піт, голос тремтів. Скорбота за померлим рицарем пойняла його, скорбота за Кам'янцем, скорбота за Річчю Посполитою, приниженою прихильниками півмісяця. І такою молитвою закінчив він свою промову:

— Костюли, о Господи, перетворять на мечеті, і Коран зазвучить там, де досі Євангеліє звучало. Ти занапастив нас, Господи, відвернув від нас лик свій і у владу нечестивому турчинові віддав. Незбагненні шляхи твої, Господи, але хто, скажи, здатен нині дати туркові відсіч? Які війська зітнуться з ним на рубежах наших? Ти, всюдисущий і всевідаючий, знаєш чудово — не знайти кінноти, що зрівнялася б із нашою. Хто ще, Господи, атакує так хвацько? Від захисників відмовився ти, за спиною яких увесь християнський світ міг славити ім'я твоє. Отче всеблагий! Не покидай нас! Вияви милосердя своє! Пошли нам заступника, здатного здолати нечестивця Магомета, нехай прийде сюди, нехай стане поміж нами й підніме підупалий дух наш, пошли його, Господи!..

У цю хвилину юрба перед дверима розступилася, і в костюл увійшов гетьман Собеський. Усі погляди звернулися до нього, дріж пройняв людей, а він ішов, дзвенячи острогами, до катафалка, прекрасний, велетенський, римський цісар обличчям...

Загін латників ішов за ним.

— *Salvator!*^{*****} — у пророчому захопленні вигукнув ксьондз.

А гетьман став навколішки перед катафалком і почав молитися за душу Володийовського.

***** Вигнанці (лат.).

***** Нехай спочине з миром (*лат.*).

***** Спаситель, рятувальник (*лат.*).

ЕПІЛОГ

Через рік після падіння Кам'янця, коли вщухли чвари між розмаїтими партіями, Річ Посполита виступила нарешті на захист своїх східних кордонів.

І перейшла у наступ. Великий гетьман Собеський із кіннотою і піхотою числом понад тридцять тисяч подався у султанські землі під Хотин, маючи намір завдати удару переважаючим силам Хусейна-паші, який стояв під тим самим замком.

Ім'я Собеського наганяло жах на супротивника. За рік, що минув після взяття Кам'янця, маючи лише декілька тисяч війська, він стільки устиг звершити, так пошарпав незліченну армію султана, стільки знищив чамбулів і так багато полонених узяв, що старий Хусейн — хоч і військо його було більше й сильніше, і кінноту він мав відбірну, і Каплан-паша його підтримував — не посмів усе-таки зійтися із Собеським у чистому полі й вирішив оборонятися в укріпленому таборі.

Гетьман оточив його табір військом, і чутка пішла, ніби він має намір узяти його з першого штурму. Багато хто гадав, правда, що зважитися виступити з меншою силою супроти більшої, яку до того ж рови і вали захищають, — подія, в історії війн не чувана. Хусейн мав сто двадцять гармат, у польському ж таборі їх було лише п'ятдесят. Турецька піхота могутністю утрічі перевершувала гетьманську; самих яничар, у рукопашному бою безстрашних, стояло на турецьких валах понад вісімнадцять тисяч. Проте гетьман вірив у свою зірку, у чари свого наймення і, нарешті, у військо, яким командував.

Бо йшли під його проводом полки досвідчені й у вогні гартовані, люди, що змалечку спізнали гамірне жовнірське життя, пережили безліч походів, вилазок, облог і битв. Багато хто з них іще пам'ятав страшні часи Хмельницького, Збараж і Берестечко; багато хто пройшов усі війни: шведську, пруську, московську, міжусобну, данську й угорську. Були там загони із самих тільки ветеранів, були жовніри з прикордонних фортець, для цих, як для інших мир, війна стала буднями, звичним способом життя. Під проводом воєводи руського стояло п'ятнадцять гусарських хоругов, кіннота, яку й чужоземці незрівнянною вважали; були легкі хоругви, це з ними розбив гетьман розсіяні татарські чамбули після падіння Кам'янця; була,

нарешті, ланова піхота⁶⁶, здатна схопитися з яничарами без жодного пострілу, орудуючи тільки прикладами.

Людей цих виховала війна, бо у Речі Посполитій вона виховувала цілі покоління воїнів; але досі вони були розрізнені, а то й ворогували між собою, належачи до різних партій. Нині ж, коли спільні інтереси звели їх в один табір, під одну команду, гетьман сподівався розбити з ними добірні сили Хусейна і не менш сильного Каплана. Вели цих людей досвідчені у ратному ділі воєначальники, наймення яких неодноразово вписані були в історію останніх війн низкою поразок і звитяг.

Сам гетьман як сонце стояв над усіма і спрямовував тисячі людей своєю волею, та хто ж були інші полководці, котрим судилося у хотинському таборі завоювати собі невмирущу славу?

Були там два гетьмани литовські: великий гетьман Пац і польний Міхал Казимеж Радзивілл⁶⁷. За декілька днів до битви з'єдналися вони з коронними військами, а тепер, за наказом Собеського, розташувалися на пагорбах між Хотином і Жванцем. Дванадцять тисяч жовнірів мали у своєму розпорядженні гетьмани, зокрема дві тисячі відбірних піхотинців. Від Дністра до півдня стояли союзні валаські полки; напередодні битви вони покинули турецький табір, щоб воз'єднатися із християнами. У сусідстві з валахами стояв з артилерією пан Контський, котрий не мав собі рівні у фортифікації, а також у взятті оборонних укріплень і наведенні гармат. Навчався він цього мистецтва у заморських краях, але невдовзі перевершив чужоземців. За паном Контським⁶⁸ стояла руська й мазурська піхота пана Корицького; далі пан польний гетьман Дмитро Вишневецький⁶⁹, хворого короля двоюрідний брат. Він командував легкою кіннотою. Біля нього зі своїми хоругвами піхоти й кінноти розташувався пан Єнджей Потоцький⁷⁰, колись супротивник гетьмана, а нині запеклий його прихильник. Позад нього і Корицького⁷¹ стояли під проводом пана Яблоновського, воєводи руського⁷², п'ятнадцять крилатих гусарських хоругов у блискучих панцирах і шоломах, що кидали грізні тіні на їхні обличчя. Ліс списів вивищувався над ними, вони ж стояли спокійні, вірячи у свою нездоланність і в те, що їм належить вирішити результат битви.

Із воїнів, котрі поступалися перед ними званням, але не доблестю, був там пан каштелян підляський Лужецький — у нього турки брата в Бодзанові убили, за що він присягнув довічно їм помщатися; був пан Стефан Чарнецький, великого Стефана небіж, коронний писар польний. У час

облоги Кам'янця він, тримаючи сторону короля, очолив під Голомбом ватагу шляхтичів і мало міжусобиці не розв'язав, нині ж палав бажанням відзначитися доблестю на достойнішому полі бою. Був пан Габріель Сильницький⁷³, усе життя якого минуло у війнах і старість уже вкрила сивиною голову; були різні інші воєводи й каштеляни, не такі у колишніх війнах відомі, не такі й уславлені, та все одно до слави жадібні.

А серед рицарства, сенаторським званням не наділеного, вирізнявся пан полковник Скшетуський, відомий герої Збаража, учасник усіх війн, які Річ Посполита за тридцять років вела, жовнір, що був взірцем для рицарів. Сивина вже покрила його голову, зате шестеро синів прийшли з ним, силою подібні до шести вепрів. Старші війну вже спізнали, у двох же молодших попереду ще було бойове хрещення, і тому вони палали такою жагою битви, що батько вважав за розумне охолоджувати їхній запал.

З великою повагою дивилися товариші на батька з синами, та ще більше дивувалися вони панові Яроцькому, котрий, будучи сліпим на обидва ока, як і Ян, король чеський⁷⁴, вирушив усе-таки в похід. Ні дітей, ні рідних він не мав, челядники вели його попідруч, самою надією він жив — у битві покласти голову і тим Вітчизні прислужитися й славу здобути. Там же був і пан Жечицький, у нього того року і батько, і брат полягли. І пан Мотовило був там. Щойно перед тим вирвавшись із турецької неволі, він негайно вкупі з паном Мислишевським подався на бойовище. Перший за полон помститися прагнув, другий за кривду, завдану йому в Кам'янці, коли, зневаживши домовленість і шляхетську його гідність, яничари побили жовніра киями. Були й колишні рицарі з придністровських фортець: і здичавілий пан Руциць, і неперевершений лучник пан Мушальський. Він живим лишився завдяки тому, що маленький рицар послав його зі звісткою до дружини; був і пан Снітко, і пан Ненашинець, і пан Громика, і найнещасніший з усіх пан Нововейський.

Тому навіть приятелі й кривні смерті зичили, бо не було вже для нього втіхи. Одужавши, він цілісінський рік кришив чамбули, з особливою люттю переслідуючи липеків. Коли Кричинський розбив пана Мотовила, він у погоні за супостатом Поділля вздовж і впоперек об'їздив, не даючи тому відсапнути — кепсько довелося від нього татарину. Під час цих набігів він полонених морив голодом, а спіймавши Адуровича, звелів шкуру з нього злупити, — та мук своїх усе-таки не позбувся. За місяць до битви він завербувався у гусари до воєводи руського.

Ось із якими рицарями став під Хотиним пан гетьман Собеський. За кривди, завдані Речі Посполитій, передусім, але й за свої особисті теж прагнули помсти жовніри, бо у постійних сутичках із бусурманами на цій кров'ю политій землі майже кожен утратив когось із близьких і ніс у собі спогади про непозбутну свою журбу. От і прагнув до битви великий гетьман, розуміючи, що лють у серцях його жовнірів порівнянна із люттю левиці, у якої дурноверхі мисливці забрали з хащів левенят.

Дев'ятого листопада тисяча шістсот сімдесят третього року із герців почалася битва. Уранці турецькі раті висипали з-за валів, а раті польських рицарів мерщій до них поспішили. Падали люди з обох сторін, та більше все-таки з турецької. Проте видатних воїнів полягло небагато. На самому початку сутички дужий спагі вістрям своєї кривої шаблі прошив Мая, зате наймолодший Скшетуський одним ударом майже зовсім зітнув кривднику голову, чим заслужив похвалу свого розважливого батька і здобув неабияку славу.

Так стиналися вони і купами, і сам на сам, а у тих, хто спостерігав за герцями, серце закипало жагою боротьби. Тим часом польські полки розташовувалися довкола турецького табору, де кому гетьман призначив. Сам він, стоячи позаду піхотинців пана Корицького на старому ясьському шляху, обіймав поглядом гігантський табір Хусейна, і на обличчі його був незворушний спокій. Так, береться до діла спокійний майстер, упевнений у своєму мистецтві.

Час від часу він посилав вістових із наказами або задумливими очима стежив за боротьбою герцівників. Надвечір до нього підскакав воєвода руський.

— Вали занадто широкі, — зауважив він, — наступати відразу зусібіч немає можливості.

— Завтра ми будемо на цих валах, а післязавтра за три чверті години усіх там викосимо, — спокійно відповів Собеський.

Настала ніч. Герцівники покинули бойовище. Гетьман наказав усім загонам у темряві наблизитися до валів, чому Хусейн заважав, — безуспішно щоправда, — стрільбою із важких гармат. Перед світанком польські війська просунулися ще трохи. Піхотинці почали рити невеликі шанці. Деякі полки ослабили стрільбу з мушкетів, яничари ж, навпаки, послалили рушничний вогонь. За наказом гетьмана вогонь той обійшли мовчанням, зате піхота готувалася до рукопашної сутички. Жовніри чекали

тільки знаку, щоб запекло кинутися у бій. Над витягнутою лінією строю як табун птахів зі свистом і шумом пролітала картеч. Артилерія Контського, почавши обстріл на світанку, не змовкала ні на хвилину. Аж після битви виявилось, якого великого спустошення завдали ядра, що поцілили у самісіньку гущу наметів яничар і спагі.

Так минув час до полудня, а день у листопаді короткий, треба було квапитися. Аж ось загриміли литаври і сурми. Тисячі горлянок видали войовничий клич, і піхота, підтримувана з тилу легкою кіннотою, зімкнутим строєм кинулася в атаку.

Ураз із п'яти сторін атакував турків його милість. Ян Деннемарк і Кристоф де Боан, справні воїни, вели чужоземні полки. Перший, будучи за натурою чоловіком гарячим, відірвався од своїх, стрімко винісся вперед і швидко досяг валів, ледве не загубивши свого полку, на долю якого випав залп понад десятка тисяч самопалів. Сам він загинув, воїни його здригнулися, та саме в цю хвилину на підмогу прийшов де Боан і відвернув паніку. Він спокійним і розміреним кроком — немовби під марш на огляді — здолав увесь простір аж до турецьких валів і відповів на залп. Коли ж рів закидали фашинами, першим під градом куль здолав і його, уклонився з капелюхом у руці яничарам і першим же прошив навиліт шпагою яничарського офіцера. Тут кинулись на ворога натхненні прикладом свого полковника вояки, і зав'язалась жорстока січа, у якій дисципліна й уміння змагалися з дикою відвагою яничар.

Спішених драгунів вели з боку села Тарабанів Тетвин⁷⁵ і Денгоф⁷⁶, а другий полк — Асвер Гребен⁷⁷ і Гейдеполь⁷⁸, вояки чудові, всі, окрім Гейдеполя, ще за Чарнецького у Данії⁷⁹ прославилися. Рядові у них були з селян королівських маєтків — усі росляві, як на підбір, відчайдушні, прекрасно підготовлені до будь-якого бою — що пішки, що верхом. Ворота захищали ямаки, на противагу яничарам — воїни слабкі, й через те, хоч було їх без ліку, вони відразу збилися купою і поточилися назад. А як дійшло до рукопашної, то захищалися вони у тих лише випадках, коли відступати не було куди. Ворота ті були взяті раніше за інших, і кіннота через них уперше змогла проникнути в табір.

Польська ланова піхота на чолі з панами Кобилецьким, Міхалом Жебровським, Пьотрковчиком і Галецьким ударила на окопи з трьох сторін. Найзапекліша битва закипіла біля головних воріт, що виходили на яський шлях, де мазури схопилися з гвардією Хусейна-паші. Ці ворота були для

нього найважливіші, через них польська кіннота могла хлюпнути у табір, тому він з особливою впертістю захищав їх, одну за одною кидаючи туди раті яничар. Ланові піхотинці, з ходу захопивши ворота, силкувалися будь-що утриматися там. Гарматні постріли й град рушничних куль відганяли піхотинців від воріт, до того ж із клубів диму виринали дедалі нові й нові шеренги турків, що йшли в атаку.

Кобилецький, не чекаючи, поки вони дійдуть, кидався їм назустріч як розлючений ведмідь, і дві людські стіни напирали одна на одну, товклися у тисняві, хаосі, метушні, у потоках крові, на купах тіл. Билися там будь-чим, усе йшло в діло: шаблі, ножі, кольби мушкетів, заступи, дрючки, ломи, замахувалися навіть камінням; часом усі збивалися в купу, і люди, схопившись один з одним, пускали в хід кулаки і зуби.

Хусейн двічі пробував зламати піхоту натиском кінноти, але піхотинці щоразу налітали на неї з такою екстраординарною сміливістю, що вона змушена була безладно відступити. Врешті-решт Собеський зжалився над піхотинцями і послав їм на підмогу всю обозну челядь.

Очолив її пан Мотовило. Голота ця, що зазвичай у битвах не брала участі й була с'як-так озброєна, так ревно кинулася у бій, що сам гетьман здивувався. Чи то жадоба здобичі поїняла людей, чи то їм передався порив, який охопив того дня ціле військо, — так чи інак, челядь сміливо вдарила на яничар і зчепилася з ними так запекло, що після першої ж сутички відігнала їх від воріт на відстань мушкетного пострілу. Хусейн кинув у хаос бою нові полки, і битва, вмить поновившись, тривала декілька годин. Тим часом відбірні полки пана Корицького облягли ворота, а гусари, що стояли віддалік, заворушилися як велетенський птах, який неквапливо готувався до польоту, і стали просуватися до воріт.

Цієї миті до гетьмана підбіг вістовий зі східного боку табору.

— Пан воевода бельський на валах! — крикнув він, задихаючись.

За ним підбіг другий:

— Пани литовські гетьмани на валах!

Підбігли ще й інші з тією самою звісткою. На землю спустилися сутінки, проте обличчя гетьмана випромінювало світло. Він повернувся до пана Бідзинського, котрий стояв поруч, і промовив:

— Тепер настала черга кінноти, але це вже завтра.

Однак ніхто ні в польському, ні в турецькому стані й гадки не мав, що гетьман хоче спільну атаку всіх сил відкласти до наступного ранку.

Навпаки, офіцери-вістові помчали до ротмістрів із розпорядженням будь-якої хвилини бути готовими. Піхота стояла зімкнутим строєм, у кіннотників руки, шаблі, списи рвалися в бій. Люди зголодніли, змерзли і тому з нетерпінням чекали наказу.

Та минали години, а наказу все не було. Ніч стала чорною як жалобний флер. Ще вдень почало мжичити, а опівночі зірвався сильний вітер із крижаним дощем і снігом. Його пориви пронизували до кісток, коні ледве могли встояти на місці, люди ціпеніли. Навіть тріскучий мороз не міг би докучати сильніше, аніж цей вітер, що сік немовби батогом, і сніг, і дощ. У напруженому очікуванні наказу годі було й думати про їжу, пиття, про те, щоб розвести вогонь. Час із кожною годиною ставав дедалі ворожішим. То була пам'ятна ніч, «ніч мук і цокотіння зубами». Щохвилини чулися голоси ротмістрів: «Стояти! Стояти!», і жовнір, котрий не смів не послухатися, стояв у бойовій готовності непорушно й терпеливо.

А навпроти, у мороці, під дощем, на вітрі, у такій самій готовності стояли задубілі від холоду турецькі полки.

І там ніхто не запалював вогню, ніхто не їв, не пив. Атака усіх польських сил очікувалася з хвилини на хвилину, і тому спагі не випускали шабель із рук, а яничари стояли стіною із зарядженими самопалами.

Витривалий польський жовнір, звиклий до суворої зими, ще здатний був витримати таку ніч, проте ці люди, що виростили у м'якому кліматі Румелії чи серед малоазійських пальм, геть знемагали. Хусейнові нарешті стало зрозуміло, чому Собеський не починає атаки: крижаний дощ із вітром був найкращим союзником ляхів. Було очевидно — якщо спагі та яничари простоять тут дванадцять годин, завтра вони як снопи поваляться на землю, навіть не пробуючи захищатися, хіба що їх зігріє жар битви.

Збагнули це і поляки, і турки. Близько четвертої ночі до Хусейна прибули два паші: Яніш-паша і Кайя — командир яничар, старий, випробуваний, чудовий полководець. Смуток і тривога стояли у них на обличчях.

— О пане, — першим сказав Кайя, — якщо ягнята мої до світанку так простоять, на них ні куль, ні мечів не знадобиться!

— О пане, — повторив Яніш-паша, — мої спагі задубіють і битися не зможуть!

Хусейн смикав себе за бороду, передбачаючи поразку і власну загибель. Але що було робити? Дозволь він людям бодай на хвилину ослабити бойовий порядок, розвести вогонь, зігрітися теплою їжею, атака почалася

б негайно. І так із боку валів час від часу було чути звуки рожків, неначе сигнал кінноті до виступу.

Кайя і Яніш-паша бачили тільки одну раду: не чекати атаки, а самим усіма силами зараз же вдарити на супротивника. Те, що він стоїть у бойовій готовності, не завада, бо, сам маючи намір атакувати, ворог не очікує атаки. Дивись, і пощастить відтіснити його з валів; певна річ, у нічній битві поразка можлива, та завтра вдень вона неминуча.

Проте Хусейн не зважився прислухатись до поради давніх воївників.

— Як же це? — сказав він. — Ми все довкола покряли ровами, вбачаючи у них єдиний порятунок від цієї диявольської кінноти, а тепер самі перейдемо ті рови, наражаючи себе на неминучу загибель? Ви мені радили, ви застерігали, а тепер зовсім інше говорите?

І наказу не віддав. Звелів тільки із гармат гатити по валах, на що пан Контський відразу ж і відповів, до того ж вельми успішно. Дощ дедалі холоднішав і сік дедалі безжальніше, вітер шумів, завивав, дошкульна сирість проникала крізь одяг і шкіру, морозила кров у жилах. Так минула ця довга листопадова ніч, під час якої підірвані були сили воїнів ісламу, і відчай укупі з передчуттям краху поїняв їхні серця.

На самому світанку Яніш-паша ще раз з'явився до Хусейна з порадою: відступити у бойовому порядку до мосту через Дністер і там обережно затіяти військову гру. «Бо у разі, якби військо наше не зуміло протистояти натиску кінноти, — казав він, — то, перейшовши міст, воно на другому березі сховається, і річка послужить йому заслоном». Кайя, командир яничар, був, одначе, іншої думки. Він уважав пораду Яніша-паші запізнілою і до того ж побоювався, що, коли віддадуть наказ про відступ, військо ураз охопить паніка. «Спагі з допомогою ямаків треба стримати перший натиск кінноти гяурів, навіть якщо усім їм при цьому судилося полягти. Яничари тим часом підоспіють їм на підмогу, а якщо перший натиск гяурів буде відбито, Аллах, можливо, пошле нам звиягу».

Так радив Кайя, і Хусейн послухався його поради. Кіннота висунулася вперед, а яничари і ямаки стали у бойових порядках позаду неї біля наметів Хусейна. Їхні раті мали переконливий і грізний вигляд. Білбородий Кайя, «божественний лев», який досі звик вести воїнів тільки до перемог, гасав уздовж строю, усіх підбадьорював, зміцнював дух, згадуючи попередні успіхи. А воїнам теж миліша була битва, аніж бездіяльне стояння у грязюці, під дощем, чекання на вітрі, що пронизував до мозку кісток. І тому, хоч

задубілі пальці ратників ледве тримали рушниці й піки, вони раділи, що зігріються в бою.

Із набагато меншим натхненням очікували атаки спагі: і тому, що на них припадав перший удар, і тому, що було серед них чимало уродженців Малої Азії та Єгипту — дуже чуттєвих до холоду, котрі до кінця тієї ночі лишилися ледве живі. Коні теж натерпілися добряче: розкішно вбрані, вони стояли, звісивши голови, і від храпів їхніх валила пара. Люди з посинілими обличчями й погаслими очима зовсім не про звитягу думали, а про те, що навіть смерть ліпша за ту муку, яку принесла їм минула ніч, але найкраще — втеча до батьківської хати, під гаряче проміння сонця.

У польському війську кільканадцять жовнірів із тих, які були легко вдягнені, на ранок замерзли на валах, але в цілому і піхота, й кіннота витерпіли холод незрівнянно легше, аніж турки, бо їх підкріплювала і надія на звитягу, і майже сліпа віра у те, що, коли гетьман вирішив, аби вони дубіли в негоду, муки ці для них неодмінно добром обернуться, туркам же — злом і загибеллю. А втім, перші ознаки ранку вони теж зустріли з радістю.

Саме у цей час на гребені валу з'явився пан Собеський. Зорі в небі того дня не було, та обличчя його засяяло, коли він зрозумів, що ворог хоче дати йому бій у самому таборі. Анітрохи вже не сумніваючись, що день цей принесе фатальну поразку Магометові, він почав об'їздити полки, всюди закликаючи: «За костюли посоромлені! За скривдження Пресвятої Богородиці у Кам'янці! За зло, завдане християнству і Речі Посполитій! За Кам'янець!» А жовніри дивилися грізно, немовби говорили: «Та вже й ледве стоїмо! Дозволь, великий гетьмане, тоді побачиш!» Яснішало, у сірих сутінках ранку дедалі чіткіше вимальовувалися обриси кінських голів, постаті людей, списи, прапорці і, нарешті, піхотні полки. Вони першими зарухалися і попливли у мороці супротивникові назустріч, ніби двома потоками обтікаючи з боків кінноту; потім рушила легка кавалерія, залишаючи всередині широку дорогу, якою у потрібний момент мали промчати гусари.

Кожен командувач піхотного полку, кожен ротмістр уже дістав інструкцію і знав, що йому належить робити. Гармати Контського ревли дедалі потужніше, викликаючи такий же потужний рев із турецького боку. Аж ось заклацали мушкетні постріли, закличний окрик облетів табір — спалахнув бій.

Усе затулила темінь, але відголоски битви доходили й до гусарів. Чулися постріли, дзенькіт зброї, крики людей. Пан гетьман — він досі залишався з гусарами і бесідував із воєводою руським — раптом замовк і став прислухатися, а потім сказав воєводі:

— Піхота з ямаком б'ється, ті, що попереду, там у шанцях, зім'яті вже.

Відлунювання пострілів ослабло, коли гримнув несподівано оглушливий залп — один і другий. Очевидно було, що легкі хоругви здолали спагі й віч-на-віч зіткнулися з яничарами.

Великий гетьман здибив коня і блискавкою помчав із кількома десятками наближених до місця битви. Пан воєвода руський із п'ятнадцятьма гусарськими хоругвами стояв напоготові, очікуючи тільки знаку, щоб рушити на підмогу і вирішити долю битви.

Чекали вони досить довго, а тим часом у глибині табору кипіло й гуло дедалі страшніше. Битва, здавалося, перекочувалася то ліворуч, то у бік литовських військ, то до воєводи бельського — так само, як розкоти грому під час грози. Гарматні постріли турків рідшали, зате артилерія пана Контського біла з подвоєною силою. Через годину воєвода руський відчув, що центр битви знову перемістився і точиться вона якраз навпроти його гусарів.

Цієї самої миті примчав на чолі своїх людей пан великий гетьман. Очі його сяяли. Осадивши коня перед воєводою руським, він крикнув:

— До бою, з Божою поміччю!

— До бою! — гримнув воєвода руський.

Його команду підхопили ротмістри. Ліс списів із грізним шумом ураз припав до кінських грив, п'ятнадцять хоругов кінноти, що звикла все крушити на своєму шляху, важкою хмарою рушили вперед.

Відтоді як у триденній битві під Варшавою⁸⁰ литовські гусари під проводом пана Полубинського розщепили ніби клином шведську армію і пройшли крізь неї, ніхто не пам'ятав такої потужної атаки. Клусом із місця взяли хоругви, але кроків через двісті ротмістри дали команду: «Чвалом!», гусари, заявивши про себе окриками: «Бий! Убивай!», пригнулися у сідлах, і коні стрімко понесли їх уперед. Лавина коней, що мчали вихором, залізних рицарів, схилених списів була як нестримна стихія. І насувалася як гроза, як розбурхані хвилі — з шумом і гуркотом. Земля стогнала під її вагою, і зрозуміло було, що, навіть коли ніхто з гусарів списом не націлиться,

шаблі не вихопить, вони з розбігу самою вагою своєю звальють, зімнуть, утопчуть у землю все на своєму шляху, як смерч, що ламає і валить ліс.

Так домчали вони до кривавого, трупами всіяного бойовища, де кипіла битва. Легкі хоругви билися ще на флангах із турецькою кіннотою і зуміли значно потіснити її, проте всередині ще стояли незборимою стіною зімкнуті шеренги яничар. Не одна легка хоругва вже розбилася об них, як хвиля, що котиться із морських просторів і розбивається об скелястий берег. Здолати їх, покласти належало тепер гусарам.

Кільканадцять тисяч янчарок гримнуло враз, як один постріл. Ще хвилина: яничари напружені, пробують міцніше стати на ноги; дехто, побачивши смертоносну лавину, мружить очі, у когось, стискаючи піку, тремтить рука, серце гупає молотом, губи зціплені, високо здіймаються груди.

А ті ближче й ближче, вже чути гучне сапання коней — сама загибель летить, смерть летить!

«Аллах!.. Боже праведний, Царице Небесна!» — два жахливих, ніби й не людських зойки злилися до купи. Живий мур хитається, вгинається, упав! Сухий тріск поламаних списів на мить заглушив усі інші звуки, потім розлягається скрегіт заліза і гуркіт — ніби тисячі молотів щосили луплять по ковадлу, і удари — наче тисячі ціпів молотять зерно на току, і крики, безліч криків, і стогони, і одинокі постріли з мушкетів і рушниць, і зойки жаху. Атакуючі й атаковані змішалися в якомусь незбагненному коловороті; закипіла різанина, у вихорі бою лється потоками кров — тепла, бо парує, сирим запахом насичує повітря.

Перші, другі, треті, десяті шеренги яничар лежать долі — потовчені копитами, поколені списами, порубані мечами. Але білобородий Кайя, «божественний лев», кидає у бій свіжі раті. Йому байдуже, що вони лягають покотом, як лан під бурю, вони б'ються. Охоплені люттю, вони дихають смертю і смерті прагнуть. Лавина коней грудьми напірає на яничар, тіснить, валить, а вони ножами розпорюють коням черева, тисячі шабель рубають їх без спочинку, леза здіймаються як блискавиці й обрушуються на голови, шиї, руки, а вони січуть вершників по ногах, по колінах, звиваються й кусають як отруйні змії — гинуть, помстившись.

Кайя, «божественний лев», кидає у пащу смерті нові й нові шеренги; криком закликає до бою і сам кидається в безодню. Та ось гусар-велетень, знищуючи все на своєму шляху, як полум'я, наздогнав білобородого старця

і, підвівшись у стременах, щоб завдати потужнішого удару, з усього розмаху опустив меч на сиву голову. Не витримала удару ні шабля, ні викувана у Дамаску мисюрська шапка, і Кайя, розсічений аж майже до самих плечей, упав на землю як громом уражений.

Пан Нововейський (а це був він) і перед тим уже сів довкола жах і смерть, бо ніхто не міг протистояти його силі й похмурій люті, цього разу зробив битві велику послугу, зітнувши старого, котрий один підтримував досі жар бою. Страшним зойком відгукнулися на смерть свого вождя яничари, і декілька десятків рушниць націлилися у груди молодого рицаря, а він обернувся до них, обличчям схожий на темну ніч. І перш ніж рицарі підоспіли на підмогу, гримнув залп, і здибив коня пан Нововейський, і став хилитися у сідлі. Двоє товаришів підхопили його попідруч, і раптом усмішка, давно не бачений гість, прояснила хмуре його обличчя, і відразу очі його заплющилися, а побілілі губи прошепотіли слова, які у шумі битви неможливо було розчути.

Тим часом здригнулися останні лави яничар. Войовничий Яніш-паша хотів був поновити битву, та шалений страх поїняв уже людей⁸¹, і марні виявилися усі зусилля; змішалися, збилися купою шеренги — їх тіснили, били, топтали, рубали — оговтатися вони вже не могли. І нарешті розсипалися, як туго натягнутий ланцюг, і люди, як окремі ланки того ланцюга, розлетілися врізнобіч із виттям, із криком, кидаючи зброю і затуливши голову руками. Кіннота гнала їх, а вони, розгубившись, не знаючи, куди бігти, часом збивалися щільною масою, і кіннотники, сидячи у них на плечах, просто купалися у крові.

Грізний лучник пан Мушальський ударив войовничого Яніш-пашу шаблею по шії, ще й так, що спинний мозок бризнув у того з порубаних хребців, окропивши шовк і сріблясті лусочки панцира.

Яничари, пом'яті польською піхотою ямаки і частина розсіяної вже на початку битви кінноти, одне слово, усе скопище турків кинулося тікати, тримаючи шлях до протилежного боку табору, туди, де над глибокою безоднею височів крутий, у декілька десятків футів, порослий хащами пагорб. Туди страх гнав причинних. Багато хто кидався з кручі в безодню, не щоб уникнути смерті, а щоб прийняти її не від руки поляків. Цій розпачливій юрбі заступив дорогу коронний стражник пан Бидзінський⁸², проте, підхоплений людським потоком, він укупі зі своїми людьми був

скинутий на дно безодні, котра невдовзі майже по вінця наповнилася купами тіл — убитих, поранених, задушених.

Із дна долинали моторошні стогони, нещасні смикалися в конвульсіях, билися ногами, роздирали себе нігтями у передсмертних корчах. До вечора чулися охання, до вечора ворушилася людська маса, дедалі менше, дедалі тихше. Аж у перших сутінках усе вщухло.

Страшними виявилися наслідки гусарської атаки. Вісім тисяч порубаних мечами яничар лежало біля рову, що оточував намети Хусейна-паші, не рахуючи тих, хто загинув, рятуючись утечею або на дні безодні. Польська кіннота увірвалася в намети, пан Собеський тріумфував. Сурми й ріжки хриплими голосами вже віщували звитягу, як раптом битва закипіла з новою силою.

Це великий войовник турецький Хусейн-паша на чолі своєї кінної гвардії і залишків іншої кінноти тікав після поразки яничар через ворота, що вели до Ясс, та коли дорогу йому заступили хоругви Дмитра Вишневецького, гетьмана польного, і заходилися рубати без пощади, він повернувся назад до табору, як звір, оточений у лісі, що знайшов лазівку. Причому ввірвався він у табір із таким напором, що на млі ока розбив легку козацьку хоругву, викликавши збентеження у піхоті, яка почасти вже грабувала табір, і майже дістався — на відстані у половину пістоletного пострілу — до гетьмана.

«Перебуваючи вже у самому таборі, ми були близькі до поразки, — писав згодом пан Собеський, — те, що це нас обминуло, треба подякувати тільки екстраординарній сміливості гусарів».

Справді, атака турків, проведена в пориві крайнього відчаю, до того ж зовсім неочікувано, була воістину жахливою. Але гусари, не схолонувши ще від бойового жару, відразу ж із місця на повному скаку вилетіли їм назустріч. Першою вступила в бій хоругв Прусиновського й зупинила атакуючих; за нею рушив Скшетуський зі своїми, а потім уся яка не є кіннота, піхота, обозні, хто де стояв, хто де був — усі в нападі люті кинулись на ворога, і закипів бій, хоч трохи й безладний, та не менш жорстокий, аніж перед тим сутичка гусарів із яничарами.

Після закінчення цієї битви рицарі з подивом згадували доблесть турків, які, коли підоспів уже Вишневецький із литовськими гетьманами, оточені зусібіч, захищалися з такою запеклістю, що, хоч гетьман дозволив брати їх тільки живими, полонити вдалося лише якусь децицю. Коли важкі хоругви

розбили їх нарешті після півгодинного бою, окремі купки, а потім і самотні вершники, закликаючи Аллаха, й далі билися до останнього подиху.

Чимало подвигів здійснено було там, незабутня серед людей пам'ять про них.

Там польний гетьман литовський власною рукою зарубав могутнього пашу, котрий перед тим поклав пана Рудоміна, пана Кімбара і пана Рдултовського. Гетьман же, заїхавши спереду, одним замахом шаблі зніс йому голову. Там пан Собеський на очах усього війська обезголовив спагі, який цілив у нього з пістолета; там і пан Бидзінський, коронний стражник, що врятувався дивом із безодні, хоч побитий і поранений, відразу ж кинувся у вихор бою і бився доти, аж доки знепритомнів від знесилення. Довго після того нездужав він, та через декілька місяців хвороби знову подався на війну здобувати собі славу.

Із людей нижчих званням більше за інших шаленів пан Рушиць, викрадав вершників, як вовк викрадає овець з отари. Чимало звершив також пан Скшетуський, біля якого сини його билися, як розлючені левенята. Зі смутком і болем роздумували згодом рицарі про те, чого тільки не звершив би того дня неперевершений фехтувальник пан Володийовський, якби не те, що вже рік як спочив він вічним сном. Ті ж, кого він навчав воювати, і його, і себе прославили на кривавому бойовищі.

У поновленій тій битві із давніх хрептівських рицарів, окрім пана Нововейського, загинуло ще двоє: пан Мотовило і грізний лучник пан Мушальський. Панові Мотовилу водночас декілька куль прошили груди, і він упав, як дуб, котрому настав кінець. Очевидці казали, ніби загинув він від руки тих братів козаків, що під проводом Хохолі при Хусейні до останнього подиху билися супроти вітчизни своєї і християнства. А пан Мушальський — о диво! — від стріли загинув, її турок якийсь, рятуючись утечею, у нього випустив. Стріла пробила панові Мушальському горло навиліт у ту саму хвилину, коли, після повного краху бусурман, він простяг руку до сагайдака, щоб пустити навздогін утікачам ще декілька влучних посланців смерті. Душа його, мабуть, із душею Дидюка возз'єдналася, аби дружба, яка на турецькій галері виникла, укріпилася узами вічності. Колишні хрептівські співтовариші відшукали після битви три цих тіла й попрощалися з ними, ревно їх оплакуючи, хоч і заздрили такій славній смерті. У Нововейського усмішка була на вустах і тиха умиротвореність в обличчі; пан Мотовило, здавалося, спав спокійно, а пан Мушальський

підніс очі до неба — ніби молився. Поховали усіх трьох на славному хотинському полі під скелею і звеліли висікти під хрестом три наймення на вічну пам'ять.

Головнокомандувач усієї турецької армії Хусейн-паша врятувався втечею на прудкому анатолійському коні, та лиш для того, щоб одержати у Стамбулі шовковий шнурок із рук султана. Із чудової турецької армії мало хто вийшов живим із того побоїща. Рештки кінноти Хусейна войовники Речі Посполитої передавали один одному; гетьман польний гнав їх до великого гетьмана, а той — до гетьманів литовських, ті ж — назад до польного, і так воно тривало, аж поки всі кіннотники загинули.

Із яничар мало хто вцілів. Увесь гігантський табір був залитий кров'ю, змішаною з дощем і снігом, трупів лежало так багато, що тільки морози, ворони та вовки запобігли заразі, яка зазвичай стається від безлічі гнилих тіл. Польські ратники, одержимі бойовим запалом, ледве перевівши дух після битви, оволоділи Хотином. Трофеї в таборі були взяті величезні. Сто двадцять гармат, а з ними триста прапорів і стягів прислав великий гетьман із того бойовища, на якому вже удруге упродовж сторіччя тріумфувала польська шабля.

Сам пан гетьман Собеський розташувався у наметі Хусейна-паші, що виблискував золотом і бісером, і звідти з допомогою крилатих гінців розсилав у всі кінці вісті про щасливу звитягу. Потім зібралися докупити кіннота і піхота, хоругви польські, литовські й козацькі — усе військо вишикувалося у бойовому порядку. Почалася подячна відправа — і на тому самому плацу, де вчора ще муедзини вигукували: «Лях або Аллах!», — зазвучала молитва «Te Deum laudamus».^{*****}

Гетьман слухав месу, лежачи крижем, а коли підвівся, сльози радості текли його достойним обличчям. Побачивши це, рицарі, які не витерли ще крові, не схололи від напруження битви, тричі вигукнули:

— Vivat Joannes victor!^{*****}

А через десять років, коли його величність король Ян III на порох розбив турецькі полчища під Віднем, вигук цей було повторено від моря до моря, від гір до гір, усюди в світі, де дзвони кличуть християн на молитву...

***

На цьому закінчується наша трилогія — шість книжок, які писалися упродовж кількох років і в трудах великих — щоб міцнішали серця.

Кінець

***** Тебе, Бога, хвалимо (*лат.*).

***** Нехай живе Йоан-звитяжець! (*лат.*).

КОМЕНТАРІ

Роман «Пан Володійовський», що друкувався, як і «Потоп», у варшавському «Слові», краківському «Часі» й у «Дженніку познанському», від червня 1887 до травня 1888 року (тоді ж вийшов окремим виданням), завершує історичну трилогію Сенкевича.

У «Пані Володійовському» автор створив апофеоз багатолітнього і безкорисливого воїнського служіння, нагадав про заслуги Речі Посполитої у боротьбі проти турецької небезпеки, що нависла у XVII столітті над християнською Європою. Обраним рицарським братством стають на рубежах Речі Посполитої пан Володійовський і його приятелі.

1 ...під проводом Собеського... Ян Собеський (1629—1696) в останні роки правління Яна Казимира був активним прихильником королівської партії, підтримував плани зміцнення центральної влади. 1665 року він одружився з Марією Казимирою, уродженою д'Аркен, у минулому придворною дамою при королеві Марії Людвіці, потім із дружиною Яна Замойського (Собіпана із «Потопу»), того самого року став коронним великим маршалом, підтримав короля під час «рокошу Любомирського». З 1666 року — коронний польний гетьман — Собеський успішно воював на Правобережній Україні. У 1668 році він обійняв найвищу в Польщі військову посаду, ставши коронним великим гетьманом.

2 ...як на Завішу! — У приказці відбилася згадка про уславленого Завішу Чорного із Гарбова (помер 1428 року), котрий вважався втіленням рицарської хоробрості й сили, брав участь у багатьох турнірах і війнах, зокрема у Грюнвальдській битві, загинув у турецькій неволі.

3 Станіслав Потоцький, на прізвисько «Ревера», був коронним великим гетьманом із 1654 до 1667 року. Цю посаду він обійняв у сімдесят п'ять років.

4 У генеральних сеймиках брала участь шляхта провінцій і земель. На них погоджували ухвали, прийняті на повятових сеймиках, готувалися до загальнопольського сейму.

Миколай Пражмовський (1617—1673), гнезненський архієпископ із 1666 року, був довіреною особою королеви Марії Людвіки, одним із головних діячів французької партії, запеклим супротивником короля Міхала Вишневецького (домагався його детронізації).

Дорошем у романі називають Петра Дорофійовича Дорошенка (1627—1698), котрий у 1665 році став гетьманом Правобережної України, спираючись на ту частину козацької старшини і духовенства, яка орієнтувалася на Туреччину. 1666 року він почав воєнні дії супроти Речі Посполитої, перейшов у підданство до султана й зобов'язався сприяти йому в захопленні Поділля й Галичини. Внаслідок політичних обставин децю втратив підтримку козацтва й 1676 року у тривалій боротьбі капітулював перед військами під командуванням Г. Ромодановського й І. Самойловича.

5 *Арбітрами* називали шляхтичів, що були присутні на засіданні сейму й часто-густо криками втручалися у його роботу.

6 *...до Мінська.* — Тут мається на увазі Мінськ-Мазовецький, місто під Варшавою. Богуслав Радзивілл, герой «Потопу», в ході шведської війни опинився в полоні у Яна Казимира, втік і сховався у Пруссії, де його зробили губернатором, вів далі боротьбу супроти Речі Посполитої (брав участь у перемовинах про її поділ), 1657 року був амністований, помер 1669-го.

7 *...у свого дядька...* — Йдеться про Фрідріха Вільгельма з династії Гогенцолернів, бранденбурзького курфюрста з 1640 до 1688 року. Він домігся остаточного об'єднання Бранденбурга з герцогством Пруссією (до цього леном Речі Посполитої).

8 *Курляндія* — герцогство, засноване 1561 року, що займало частину латвійських земель. У XVII ст. перебувало у васальній залежності від Речі Посполитої.

9 *Троїл* — герой стародавніх переказів про Трою, син царя Пріама. Його палке й вірне кохання до Кресиди стало сюжетом низки творів європейської літератури, починаючи з французького «Роману про Трою» Бенуа де Сент-Мора (XII ст.). В античних джерелах про це кохання не розповідається.

10 *Ян Антоній Храповицький* — діяльний політик другої половини XVII ст. Залишив щоденники, частина яких (1668—1672 рр.) була видана 1845 року й використана Сенкевичем.

11 *Паци, Кишиштоф Зигмунт* (1621—1684) — литовський канцлер. *Міхал Казимеж* (помер 1682-го) — литовський великий гетьман, смертельний ворог Яна Собеського. Обидва вони діяльно сприяли обранню Вишневецького.

12 *Прибічники Конде...* — Мається на увазі Луї де Бурбон, прозваний «Великим Конде» (1621—1686), відомий полководець, учасник Тридцятилітньої війни і Фронди. Плани його обрання на польський трон

укладалися ще за правління Яна Казимира (їх поділяв і Собеський), висувалася його кандидатура й пізніше, 1674 року. Далі згадуються інші кандидати, виставлені 1669 року й підтримані прибічниками австрійської орієнтації: лотаринзький герцог Карл Леопольд (1643—1690), котрий і після смерті Міхала претендував на польський престол, одружившись із його вдовою (він командував імператорськими військами 1683 року під Варшавою), а також Філіпп-Вільгельм, герцог нейбурзький.

13 *Камедули* — чернечий орден, відомий суворістю статутів, у Польщі вів діяльність від початку XVII ст. (його кляштор під Варшавою, на Белянах, заснований 1641 року Владиславом IV).

14 *Підгаєцькі трактати*. — У жовтні 1667 року в укріпленому таборі під Підгайцями (нині місто на Тернопільщині) Собеський із невеликим військом успішно відбив натиск далеко більших супротивних сил (татари повернулися до Криму, на який виступили запорожці, Дорошенко тимчасово підкорився Польщі). Укладене після цього перемир'я було вигідне для Речі Посполитої, що не встигла зібрати шляхетського ополчення, не мала коштів для ведення війни. Перемога під Підгайцями започаткувала популярність Собеського серед шляхти.

15 *Станіслав Маковецький*, автор використаної Сенкевичем віршованої «Реляції про Кам'янець, узятий турками 1672 року» (її прозаїчна переробка видана 1886 року), був стольником латичівським і справді одружився з сестрою Єжи Володйовського Анною.

16 *Якуб Потоцький* (помер 1612 року) був батьком гетьмана Миколая із «Вогнем і мечем».

17 *...три достойних кавалери...* Їм Сенкевич дав прізвища трьох перших чоловіків реальної пані Володйовської.

18 *Кишиштоф Арцишевський* (1592—1656), інженер і гармаш, походив із родини аріанів (радикальне крило Реформації), жив у вигнанні, перебував на французькій (участь в облозі Ларошелі) і голландській (експедиція до Південної Америки) службах, 1646 року повернувся до Польщі.

19 *Марія Людвіка (Луїза) Гонзага* (1611—1667) — дочка герцога мантуанського, 1646 року вийшла заміж за Владислава IV, а 1649-го — за його єдинокровного брата Яна Казимира. За останнього мала неабиякий політичний вплив, була душею профранцузької партії.

20 *...адже не могла вийти заміж за того, кого покохало її серце.* — У вісімнадцятирічну Марію-Луїзу закохався овдовілий брат короля

Людовика XIII Гастон. Супроти шлюбу була королева-мати Марія Медичі: за її наказом принцеса декілька тижнів пробула під арештом у Венсенському замкові. Гастон послухався матері.

21 «Пяст» — тут означає: поляк із походження. Династія Пястів правила у Польщі з X до XIV ст.

22 *Анджей Ольшовський* (1621–1677) за Яна Казимира був королівським секретарем, став єпископом і коронним підканцлером. Знаний промовець, політичний письменник, правник і богослов, підтримував за Вишневецького проавстрійську партію. Із 1674 року примас.

23 ...бо в їхніх жилах кров Ягеллонів текла... — Сигизмунд III був сином шведського короля Юхана III і Катажини Ягеллонки (1526–1583), сестри Сигизмунда Августа, останнього у династії Ягеллонів.

24 *Станіслав Кицицький* (1616–1681), популярний серед шляхти політик, першим, за напученням Ольшовського, виступив із закликом обрати королем «поляка, котрий між нами перебуває», став спікером коронаційного сейму. Він 1674 року підтримав кандидатуру Яна Собеського.

25 ...під хоругов генерала подільського... — Генеральним старостою (генералом) називався у Речі Посполитій управитель провінції, що мав під своєю владою декілька замків і міст. «Генералом подільських земель» іменували кам'янецького старосту. Ним був 1672 року Миколай Потоцький, котрий під час оборони Кам'янця зайняв капітулянтську позицію. Певна річ, хоругов лише номінально вважалася під командою «генерала»: як було заведено, за відсутності її «ротмістра» командував «намісник».

26 *Ян Лінкгауз* (помер 1679-го) — драгунський полковник.

27 Михайло Степанович *Ханенко* (роки народження і смерті невідомі) — гетьман Правобережної України (1670–1674). Походив із родини багатого запорізького козака. У 1660–1669 був уманським полковником. Близько зв'язаний із керівними колами шляхетської Польщі. Підтримував гетьманів Ю. Хмельницького і П. Тетерю. Наприкінці 60-х років XVII ст. почав боротьбу за владу з П. Дорошенком, який спирався на підтримку Туреччини і Кримського ханства. 1670 року польсько-шляхетський уряд призначив Ханенка гетьманом Правобережної України. Після поразки 1673 під Стеблевом і зруйнування 1674 турецько-татарським військом та загонами Дорошенка Умані, Ладжиною, Лисянки й інших міст Ханенко добровільно здався лівобережному гетьманові І. Самойловичу і, діставши від царського уряду великі земельні володіння, одійшов від політики.

28 *Войський я вам, чи що?..* Войський — виборний шляхтич, якому доручали підтримання порядку в повіті, воєводстві й опіку над майном і родинами шляхтичів у період перебування їх в ополченні.

29 *Від часів останнього походу...* Мається на увазі літньо-осінній похід 1671 року, в період якого Собеський узяв декілька міст і фортець в Україні. (Далі згадуються його епізоди: взяття Брацлава 26 серпня і битва під Кальником 21 жовтня). Через брак підкріплень гетьман не міг розвинути успіху і 1 листопада оголосив про закінчення кампанії, залишивши війська зимувати в Україні.

30 *Липеки.* — Так називали у Литві татар із військовополонених, котрі жили там іще з XV ст., одержували від великих князів землі й привілеї, а натомість зобов'язані були нести військову службу. В середині XVII ст. татарських хоругв на службі Речі Посполитої було 15. Перехід їх на бік Туреччини 1672 року — історичний факт, проте трохи більш як через десять років вони повернулися на попередню службу.

31 *Могилів.* — Мається на увазі Могилів-Подільський на Дністрі (на Вінниччині).

32 *...на турецьких галерах плавали Архіпелагом...* — Тобто плавали Егейським морем.

33 *...при дворі Земовита...* — Це ім'я наводиться у стародавній польській хроніці Галла Аноніма (XII ст., латиною) як ім'я першого князя із династії Пястів (за легендою, її автор був селянином-стельмахом). Фантастичний родовід, на кшталт наведеного тут, був не рідкістю у шляхти.

34 Іван Дмитрович Сірко (помер 1680) — кошовий отаман Запорізької Січі. Народився у слободі Мерєфі на Харківщині. Талановитий, хоробрий козацький воєначальник. Брав участь у визвольній війні українського народу 1648—1654, у боротьбі проти турецько-татарських загарбників, проти опонентів-гетьманів Виговського й Тетері. У 1658—1660 був вінницьким полковником, із 1663 багато разів обирався кошовим отаманом на Січі. Після Андрусівського перемир'я 1667, за яким царський уряд погодився на перехід Правобережної України під владу шляхетської Польщі, Сірко почав підтримувати союзника султанської Туреччини правобережного гетьмана Дорошенка, але боротьби з кримськими татарами не припиняв. 1670 Сірко порвав із Дорошенком назавжди. 1672 Сірко очолював старшинську опозицію, яка не бажала обрання Самойловича гетьманом Лівобережної України, за що, за намовою Самойловича, був засланий царатом до Сибіру.

Після повернення на Січ Сірко організував низку успішних походів на Кримське ханство і причорноморські турецькі фортеці, під час яких запорожці визволили з неволі чимало полонених. З іменем Сірка пов'язаний переказ про лист запорожців, у якому вони, відкидаючи вимогу підкоритися Туреччині, з дотепністю і гумором висміяли султана Магомета IV. Цей переказ став сюжетом для відомої картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Похований Сірко поблизу Старої (Чортомлицької) Січі на території нинішнього села Капулівки Нікопольського району Дніпровщини.

35 *Пиркалаб* — начальник округу, міста у Молдовському князівстві, збирач податків.

36 *Миколай Злотницький* — мечник, потім хорунжий познанський, посол до кримського хана, згодом брав участь у битві під Віднем, командує гусарською хоругвою.

37 *Ечміадзинський патріарх* — тобто католикос, глава вірменогрегоріанської церкви. *Анардрат* — законоучитель, проповідник.

38 *Кафа* — так називалася тоді Феодосія.

39 *...при молодому хані...* — Зміна ханів відбулася у Криму в травні 1671 року: Аадиль-Гірея, що правив із 1666 року, султан відсторонив (і зіслав у Родос), призначивши на його місце Селім-Гірея (протримався до 1678 року, правда, потім іще тричі повертався до влади), який і взяв участь у війні з Польщею.

40 *Путні бояри*. — Так у Великому князівстві Литовському називався військовослужилий прошарок, що був проміжним поміж «шляхетними» боярами і заможним селянством.

41 *...гетьмана самого шляхта оголосила зрадником...* — Профранцузька партія, до якої належав Собеський, не змиралася з вибором Вишневецького, котрий дотримувався в політиці австрійської орієнтації (що пояснювалося його одруженням із сестрою імператора Елеонорою). Був зірваний коронаційний сейм, виникли плани детронізації Міхала й заміни його французом. Коли про це стало відомо, шляхта зажадала віддати ватажків інтриги до сеймового суду (а втім, осінній сейм 1670 року їх помилував). Поширювалися брошури, у яких серед звинувачених у зраді називався і Собеський. Пропонували позбавити його гетьманства, та він був надто популярний у війську і потрібен через воєнну загрозу. На час взяли гору примирливі тенденції. Проте явна невдачливість короля, іграшки у руках

прогабсбурзьких кіл, недержання гетьманом у 1671 році будь-якої допомоги від Варшави, зрив січнево-березневого сейму 1672 року, що не прийняв необхідних для війни ухвал, знову оживили плани невдоволених. Примас Празмовський хотів запровадити їх у життя вже на травнево-червневому сеймі (теж зірваному), але Собеський, враховуючи складність становища, утримався від розв'язання громадянської війни. Найбільшої гостроти боротьба досягла восени: шляхетське ополчення, очолене королем, оголосило 16 жовтня під селом Голомб конфедерацію, спрямовану супроти гетьмана і профранцузьких політиків. У відповідь військо проголосило 24 листопада конфедерацію у Щебжешині. Аж наступного року воєнна необхідність примусила обидві конфедерації дійти згоди.

42 *А стани?* — У Речі Посполитій трьома станами, із яких складався сейм, були король і обидві палати: сенат і посольська ізба.

43 *«Рака!»* — Це образливе слово («нікчемна, пуста людина») наведене в Євангелії (від Матвія, розд. 5), де мовиться, що Христос велів тих, хто вживає його, судити верховним судом.

44 Готфрид *Бульйонський* (1060–1100) — герцог Нижньої Лотарингії, один із вождів першого хрестового походу.

45 *Писар польний.* — Ним був 1672 року Стефан Станіслав Чарнецький (1635–1703), небіж героя «Потопу», ревний прихильник короля Міхала, спікер Голомбської конфедерації.

46 Міхал Флоріан *Жевуський* (помер 1687) — львівський земський писар, згодом — учасник битви під Віднем.

47 Ян Гоженський (1620–1695) — капітан рейтарів.

48 *...сюди навесні 1651 року...* — Насправді на десять років пізніше.

49 *Буша* у XVII ст. була містечком-фортецею на Брацлавщині, неподалік від Ямполья. Відбила в лютому — березні 1654 року напад шляхетських військ, але в листопаді знову була обложена. Козаки й жителі захищалися до останнього, а коли більшість оборонців Буші полягла й замок був узятий, дружина сотника Завистного, не бажаючи іти в полон, підпалали пороховий склад.

50 *...маленький рицар одержав таку звістку...* — Текст листа ґрунтується на справжньому документі: рапорті Яна Міхала Мислишевського сейму.

51 Анджей *Тшебицький* (1607–1679) — краківський єпископ (від 1657), сприяв 1673 року примиренню двох конфедерацій, підтримав обрання Яна Собеського.

52 Встановлено, що в розповіді Сенкевича про події 1672 року, поряд зі згаданими вище записами Маковецького, найбільше використано (починаючи з опису турецького війська, разом із подробицями оборони Кам'янця) написаний на документах твір під назвою «Кам'янецька зрада», який надрукував у січні — травні 1887 року варшавський часопис «Нива». Автором його був Антоній Юзеф Ролле (1830—1894), публіцист, історик, лікар, котрий жив у Кам'янці й цікавився минувшиною Поділля.

53 *Сам падишах із настанням весни...* — Йдеться про султана Мехмеда IV, посадженого яничарами на трон 1648 року і скинутого 1687-го, після низки воєнних невдач.

54 *Санджак* — одиниця адміністративного поділу, частина вілаєту (великої адміністративно-територіальної одиниці в Туреччині й Тунісі). Так само називалося знамено, стяг.

55 *Кара Мустафа* (1634—1683) — турецький полководець. У 1676 році був призначений візиром, під Віднем 1683-го командував 200-тисячним військом. Розбитий Собеським, утік до Белграда, де за султанським наказом страчений. Каймакам (арабською: намісник, заступник) — сановник, який заміщав великого візиря при дворі (каймакам-паша) або в армії (орду-каймакам).

56 *...злощасний Батіг...* — Нагадування про битву 1652 року, коли Хмельницький оточив і розбив 20-тисячне шляхетське військо.

57 *...сини Веліала...* — Тобто нечестивці, породження духа зла (біблійний вираз).

58 Слова, приписані султану Осману II (після хотинської поразки вбитий 1622 року яничарами), Сенкевич міг узяти з поеми Вацлава Потоцького (1621—1696) «Хотинська війна», опублікованій 1850 року.

59 Станіслав Любомирський (1583—1649) — учасник Хотинської битви, прийняв командування після смерті гетьмана Ходкевича. Батько Єжи Себастьяна, змальованого у «Потопі».

60 Войцех Гумецький служив під командуванням Собеського разом з історичним Володийовським. Під час оборони Кам'янця був убитий (або смертельно поранений) в одній із вилазок.

61 Веспазіан Ланцкоронський (1612—1677), єпископ кам'янецький, переконав жителів міста під кінець облоги здатися туркам.

62 *...загін сердюків...* — Тут: козаки найманих піхотних полків, що були на повному утриманні гетьманського уряду.

63 ...не з ямаками доведеться їм зітнутися... Ямаки — вояки допоміжних військ, зазвичай із потурченців.

64 ...прибув сам візир... — Великим візиром був у 1661–1676 роках Фазил Ахмет Кьопрюлю, представник впливового феодалного роду. Він прагнув укріпити султанську владу й армію, вів войовничу політику, був ініціатором нападу на Польщу.

65 *Бімбаші* — офіцерський чин.

66 ...була, нарешті, ланова піхота... Ланова піхота була створена 1655 року на зразок наявної раніше піхоти рекрутського набору. У неї брали селян, по одному з 15 ланів (лан — близько 4 гектарів) землі.

67 Міхал Казимеж *Радзивілл* (1625–1680) — учасник воєн зі шведами (змальований у «Потопі»). Був одружений із сестрою Собеського Катажиною, підтримував гетьмана у конфліктах із Пацами.

68 Марцін *Контський* (1635–1710), генерал коронної артилерії, брав участь у більшості кампаній Собеського.

69 Дмитр Єжи *Вишневецький* (1631–1682), польний гетьман, воєвода бельський, належав до королівсько-проавстрійської партії (задля зближення ворогуючих сторін був улаштований його шлюб із небогою Собеського Тефілією Острозько-Заславською). За короля Яна був призначений великим гетьманом.

70 Анджей (Єнджей) *Потоцький* (помер 1692) — син гетьмана Ревери.

71 Кшиштоф *Корицький* (помер 1676) — генерал, був близький до родини Собеських.

72 *Воєвода руський* (себто львівський) — Станіслав Ян Яблонівський (1634–1702), бойовий соратник Собеського. Одержав від нього посади спершу польного, потім великого коронного гетьмана, бився під Віднем (брав участь і в інтригах супроти короля).

73 Габріель *Сильницький* (помер 1678) був ротмістром у хоругві гетьмана Вишневецького.

74 ...як і Ян, король чеський... — Ян Люксембурзький (1296–1346) став чеським королем 1310 року (одружившись із дочкою Вацлава, останнього у династії Пршемисловичів. Претендував один час на польський престол. Брав участь у багатьох битвах і рицарських турнірах, загинув у битві під Кресі під час Столітньої війни.

75 Ян *Тетвин* служив при дворі Вишневецького.

76 Ернест *Денгоф* (1632–1693) командував гвардією, був зміщений як супротивник Вишневецького.

77 Ян Фридерік фон дер *Гребен* (1645–1712) — підполковник піхоти.

78 Асферус *Гейдеполь-Вжоспольський* (помер 1683) — полковник.

79 ... у Данії... — Війська під командуванням Стефана Чарнецького були послані на допомогу Данії супроти шведів 1658 року.

80 *Відтоді як у триденній битві під Варшавою...* — Мається на увазі битва, що відбулася 28–30 липня 1656 року. Шведам (у союзі з бранденбурзькою армією) вдалося ненадовго знову заволодіти польською столицею.

81 «Туди страх гнав причинних...» — дослівна цитата з хроніки Коховського (як і трохи нижче).

82 Стефан Бидзінський (1630–1704) — коронний стражник, один із соратників Собеського.

Євген Литвиненко

«ПАН ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ» ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА – РОМАН ОДНОГО ГЕРОЯ

Роман «Пан Володійовський» Генрика Сенкевича уперше був опублікований в 1887 році частинами у трьох популярних на той час часописах: варшавському «Слові», краківському «Часі» і «Познанському Щоденнику», а окремою книгою вийшов у 1888 році, завершивши амбітний історичний цикл, що став невід'ємним складником національної свідомості поляків і польської культури в цілому. Це третя і остання частина відомої «Трилогії» історичного циклу Генрика Сенкевича, куди входили також раніше видані «Вогнем і мечем» і «Потоп», які принесли йому всесвітню славу. Як стверджували дослідники, ця частина «Трилогії» відрізнялася від попередніх передусім своєю назвою. «Вогнем і мечем» та «Потоп» — це синтез політичних явищ різних історичних періодів, а в третій книзі Сенкевич на перший план презентував відому історичну постать, яка, однак, функціонує як вигаданий персонаж, активно представлений в усіх попередніх частинах повістєвого циклу.

Задум написання та перші сцени роману виникли у творчій уяві Сенкевича уже під час полювання в Дубниках у Литві, що згодом реалізувалася і на папері: «Це дивовижний процес, — зізнався він, — в якому вигадані персонажі переплітаються з реальними; справжні постаті влітаються у низку фантастичних подій — і тоді з ними можна розмовляти, бачити їх, у результаті чого все відчувається інтенсивніше — і саме тоді особливо легко пишеться». Г. Сенкевич писав цей роман трохи більш як рік, розпочавши роботу на Адріатичному курорті Опатія, продовжив у Кальтенлеутгетені поблизу Відня, Закопаному, Варшаві. Процес написання третьої частини трилогії завершено на початку травня в день, коли Сенкевич відзначив свій 42-й день народження. З-під пера Г. Сенкевича вийшов захоплюючий художній твір світового масштабу, перекладений багатьма іноземними мовами.

Підготовка до написання «Пана Володійовського» була досить ретельною. Письменник не лише достеменно вивчав архівні матеріали, історичні джерела, наукові праці, а й прагнув відчутти дух Сходу і у товаристві друзів — видавця Антонія Залеського та художника Казимира Похвальського — вирушив у пізнавальну подорож (через Румунію та Болгарію) до Туреччини, під час якої він відвідував пам'ятки та музеї Константинополя, надихаючись його орієнтальною екзотикою Близького Сходу. Потім відвідав Грецію. Повертався до Польщі через Італію, зупиняючись Неаполі, Римі та Флоренції. У Константинополі його приймав політик-емігрант Генрик Гроплер, який подарував письменникові старовинну перську шаблю. «Це для Володійовського», — впевнено повідомив він, немов передбачаючи, що чергова частина «Трилогії» прославлятиме діяння «малого лицаря». Зверталосся увагу на те, що Сенкевич з усіх своїх героїв особливу симпатію мав до Міхала Володійовського, який поєднує в собі риси ідеального воїна,

лицаря, захисника вітчизни. Варто нагадати, що у «Вогнем і мечем» він вирізнявся особливою відвагою і майстерно володів шаблею (про що свідчить хоча б виграний поєдинок із Богуном), у «Потопі» це вже був полковник хоругви, а у всій повноті він постає саме в останній частині трилогії.

Величезні внутрішні зусилля, надзвичайна сконцентрованість психіки, напружена робота фантазії візіонера, що супроводжує копітку щоденну працю (зокрема публіцистичну діяльність) — призвели до абсолютного внутрішнього виснаження письменника. Так було під час створення романів «Quo vadis», «Хрестоносці», так сталося і після написання «Пана Володийовського».

Після року надзвичайно напруженої, але плідної праці він реалізував свій творчий задум, виснажений п'ятирічним творчим марафоном — (також трагічними обставинами в особистому житті — безнадійною боротьбою за життя коханої Марії та її смертю 19 жовтня 1885 р.). Результатом цих п'яти плідних років стали три обсягові історичні романи у тринадцяти томах, об'єднані в вагомий цикл польської історичної романістики. Сенкевичу вдалося піднятися до вершини свого неперевершеного епічного таланту та вписати свої твори в скарбницю світової літератури.

Під час написання роману, автора супроводжувало чимало цікавих подій. Наприклад, під час роботи над твором, який на той час уже мав розголос у пресі, він несподівано дізнався, що якась пані Романова-Водзіцька мала намір написати роман-конкурент про Володийовського і звернулася до Сенкевича з проханням (за посередництвом його родички Ядвіги Янчевської) допомогти у пошуку ... історичних матеріалів. На це Сенкевич із властивою йому іронією радив пані Водзіцькій звернутися до героїчних вчинків та сміливої втечі з полону з турецьких галер Марека Якимовського, який так само «гідний» літературного опрацювання. Можливо, тут ішлося про Якуба Кіміковського, який 9 років перебував у поганській неволі, а його життєву історію описав поет Мартин Пашковський у досить обширному польськомовному стародруку «Турецькі діяння» (1615 р.)

Незабаром з'явилися нові виклики, пов'язані з ключовими жіночими образами твору, зокрема Басею Володийовською, відкриттям письменником реальної долі історичної дружини Володийовського — Кристини Єзьорковської, яка на момент одруження з Володийовським уже тричі мала статус удови. Про це Сенкевич, приступаючи до написання роману, не знав. Письменник, напрочуд чутливий до правдивості історичного матеріалу, довго роздумував, наскільки історично достовірно зобразити життєпис головного героя твору. Професор Тарновський радив змінити всю концепцію Басі і «переписати» майже готову частину роману! Можливо, ми зобов'язані мудрості краківського вченого, за порадою якого від історичного прототипу Кристини Єзьорковської одна з головних героїнь твору успадкувала лише дівоче прізвище та грайливе прізвисько «вдова трьох чоловіків». Ім'я Кристини Єзьорковської знайшло відображення відразу в двох образах героїнь роману «Пан Володийовський» — в образах Кристини Дрогойовської і Басі Єзьорковської.

Єжи Володийовський, сорокадворічний на той час холостяк, знайшов свою рятівницю в особі дочки сусіда пана Єзьорковського. Кристина, так звали благодійницю гордого, але бідного Володийовського, встигла поховати вже трьох чоловіків. Після чергової жалоби знову вийшла заміж за войовничого

сусіда. Бася Езьорковська, мила, смілива, названа в книзі «козачком», за винятком прізвища — персонаж, породжений фантазією Сенкевича. Справжня дружина Володийовського була жінкою розважливою, корисливою і, як свідчать сучасники, не дуже відданою своєму чоловікові. Тому у письменника відбувся невимушений інцидент із «вдовою чотирьох чоловіків» (адже невідома історична пані Володийовська після смерті чоловіка невдовзі знову стояла на весільному рушнику).

Генрик Сенкевич у зображенні історичних подій провадив далі традиції попередників, зокрема Юзефа Ігнація Крашевського. Так, наприклад, можна виявити паралелі між Мареком Собіною, персонажем з роману Крашевського «Королівські сини», і Заглобою, персонажем трилогії Г. Сенкевича. Іншим джерелом історичних відомостей для письменника послужили шляхетські мемуари Яна Хризостома Пасака.

Історичну основу останнього роману трилогії становить війна Речі Посполитої з Османською імперією у XVII столітті. Сенкевич детально описував війни між Польщею і Туреччиною, зокрема змалював битви, в яких брав участь Ян Собеський (що перебував у приятельських стосунках із Іваном Сірком) та зображував яскраві перемоги полководця, наприклад, під Хотином (1673 року). Читач став свідком подій, що відбувалися всередині Польщі, зокрема політичних інтриг, пов'язаних з обранням короля Міхала Вишневецького та його правлінням. Остання частина трилогії присвячена долі «малого лицаря», улюбленого героя автора, який (як і незрівнянний Заглоба) промандрував крізь усі частини трилогії, однак перебував завжди ніби на другому плані. Проте врешті настав час стати і йому головним героєм окремого роману. Естетика, своєрідний шарм, особливості нарративної стратегії роману відрізняють його від попередніх шедеврів: «Вогнем і мечем» (1883–1884) та «Потоп» (1884–1886). Цей роман відрізняється від попередніх також своєрідністю художньої концепції та жанрової структури, відмінної настроєвості й ідеологічного спрямування. Фабула твору сповнена катастрофізму, низки трагічних моментів, відчуття незворотнього лиха. Цей настрій супроводжує читача з перших сторінок роману. Новаторство роману простежується також у площині нарративу та динамічної фабули.

Середина XVII ст. — для Речі Посполитої час жорстоких і кривавих подій. Економічний занепад країни супроводжувала криза політичного устрою і соціальних відносин. Феодальна експлуатація селянства, позбавленого елементарних прав, досягла крайніх меж. Центральна влада була суттєво обмежена й ослаблена. Внутрішню слабкість Речі Посполитої супроводжувало і погіршення її становища на міжнародній арені. Далися взнаки згубні наслідки польської феодальної експансії на Схід. Швеція використовувала внутрішні негаразди і поразки Речі Посполитої. На півдні відновила військові дії Туреччина. Новоутворена Прусска держава стала для поляків ще однією загрозою ззовні. Постійні війни ослабили країну, особливо постраждали міста, настав критичний час для польської культури — матеріальної і духовної. Речі Посполитій довелося змиритися з втратою значної частини своїх територій, зокрема споконвічно польських земель на півночі і заході країни.

«Пана Володийовського» можна окреслити як абсолютно новий жанровий різновид в історії польської романістики. Завдяки шедеврам епічної майстерності, а саме у «Вогнем і мечем», «Потопі», де він досягнув найвищого рівня літературного хисту, Сенкевич зумів відповісти на особливо чутливі художні очікування читачів та отримати схвальні рецензії вимогливих критиків. Він створив твір, що виразно відрізняється від попередніх, містить багато новаторських елементів, зокрема автор модифікував відомі мотиви, піддав їх художній стилізації, додав елементи гумору та іронії.

Роман «Пан Володийовський» складається із трьох окремих сюжетних ліній, події яких об'єднані просторово змінними характеристиками, що можуть створювати окремі розлогі епізоди — зокрема варшавський і кам'янецький. Ці частини об'єднані прологом та подвійним завершенням — сценою поховання й Великим епілогом до «Трилогії».

На відміну від двох попередніх романів циклу — героїко-лицарських епосів «дороги», заснованих на мотивах безперервного руху, природи, боротьби в дорозі, тут відбувається подолання перешкод, героїчних битв у символічному просторі (Кам'янець-Подільський як героїчна Троя поляків).

Потужними у творі є мотиви, що нагадують засади романтичного роману з його екзотикою аркадійського простору, ретроспективними спогадами про трагічні події минулого (спогади Мушальського, священника Камінського, Ненашинця), воєнні поразки, дику, приховану пристрасть, викрадення, «татарські сватання», зраду, штурм, вбивства та жорстоку помсту (помста Нововейському).

У попередніх творах циклу польський письменник здебільшого відтворював пригодницькі та воєнні перипетії Володийовського, подекуди фрагментарно зображуючи його поразки на любовному фронті. У однойменному ж романі Пан Володийовський — єдиний серед головних героїв «Трилогії» — постає на першому плані у ролі лицаря і чоловіка — як в Іліаді — захисника приреченої на загибель польської Трої.

Кам'янець-Подільський описаний у романі досить детально і, що не менш важливо, правдиво. Зокрема, барвисто змальовано історію Хотинської битви 11 листопада 1673 р., коли коронний гетьман Ян Собеський на чолі 30-тисячного польсько-литовсько-козацького війська вщент розгромив у Хотині 40-тисячну турецьку армію. Вирішальним моментом битви стала атака гусарів воєводи Яблоновського. Від загибелі або полону врятувалось лише декілька тисяч турків. Сценами цієї перемоги завершив свій роман «Пан Володийовський» Генрик Сенкевич. Архітектурні складові також розкриті досить точно і легко впізнавані, що є безумовною заслугою письменника.

Кам'янець (якого Сенкевич ніколи не бачив на власні очі) у романі постає як легендарна фортеця, польська трагічна Троя. Це третій великий батальний епізод облоги в «Трилогії», мабуть, найскладніший із погляду письменницького хисту. Аналогічна схема самої події, всі її мотиви (такі, як прихід ворогів, наради захисників, дипломатична акція, битва в фортеці та в полі, індивідуальні сутички, підступність нападників, ситуація в облоговому таборі, фінал епізоду) характеризуються

особливою експресією. Опис сцени оточення Кам'янця є однією з найдосконаліших в історії польської літератури. Він вражає драматичним героїзмом та фаталізмом неминучої поразки.

Ця сцена має символічний вимір і як спільний вияв героїзму громади, об'єднаних високою ідеєю та особою видатного вождя-героя: калана, ксьондза, вояка. Це була також демонстрація індивідуального героїзму окремої особистості: Підби́п'яти, Скшетуського, Володийовського, а водночас яскравий, хоч і складний приклад індивідуальної та колективної моделі поведінки в цілому, необхідної кожному народові в усі часи (це одна з базових універсальних жанрових функцій епосу). Однак Кам'янецька фортеця, значна частина якої була зухвало знищена загарбниками, як і її мужні захисники, вписані в історичний контекст як героїчні воїни втраченої території (цей мотив також є в універсальній топії епосу). Кам'янець — це також і перш за все стихійний протест проти меншовартості, опортунізму та боягузтва. Це приклад величної боротьби за утвердження національної ідентичності й людської гідності. Такий універсальний взірць потрібен кожному народові в усі часи.

Дослідники звертали увагу на те, що «Пан Володийовський», роман на перший погляд досить «простий» і «легкий», насправді виявляється складним твором, з власною оригінальною художньою формою, що відрізняє його від попередніх частин циклу. Цей твір має довершену композицію, побудовану за зразком крещендо (музичний термін, що означає поступове збільшення сили звуку) : від любовного роману до національного епосу, від комічної естетики жарту до патетичної трагедії поразки. Це своєрідна (як і попередні частини Трилогії) довершена синкретична структура — сума жанрів, що органічно поєднує елементи хроніки (Пролог) та історичний репортаж (Великий епілог), психологічний, політичний, любовний, пригодницький роман з елементами детективу, мемуарів та легенд, елементів риторики — промов, повчань, проповідей, а також ліричних пісень. Тут відчутна поліфонічна мелодія звуків живої мови, численних діалогів і монологів, які становлять половину усієї лексико-синтаксичної субстанції художнього тексту.

«Пан Володийовський» відзначається ще однією значущою рисою — потужною психологічною складовою. Усі персонажі (навіть другорядні) живуть яскравим «внутрішнім життям»; головні герої — аналітичні, багатогранні, перебувають у незмінному розвитку, їм властиві виразні ситуативно-вмотивовані психологічні портрети, що творять їхню особистість. Другорядні або епізодичні герої відзначаються індивідуалізованою характерологією. Світ відчуттів, переживань, емоцій героїв відтворено у романі різноманітно та обширно. Майстерно і багатоаспектно представлена письменником психологія любовної драми зі всіма емоційно-етичними перипетіями і її розвитком від перших поглядів, флірту, залицянь, зізнань аж до еротичних зближень. Зрештою, у цьому романі автор майстерно подає різні типи кохання: просте й природне (можна сказати «солдатське» Міхала та Басі), піднесене (кохання Кристини та Кетлінга), чуттєве, пристрасне кохання, еротичне божевілля (Азія-Тугайбейович) та жорстоку, садистську, патологічну любов. Зокрема психоз, патології, «темні» сторони людської природи — цю сферу чуттів яскраво

подано в останній частині «Трилогії». Психологічний досвід смутку, болю, страждань, тривоги, страху, терору, патологій свідомості (знаходить вияв у самотній одіссеї Басі після звільнення від рук викрадача та психічної хвороби Нововейського) із симптомами шизофренії, деменції, втрати пам'яті, психічних зривів, що призводить до незворотних розладів особистості.

І все ж, у центрі уваги роману Г. Сенкевича перебуває неординарна постать Володийовського, поставленого в центрі подій епохи, якого романіст художньо змалював як щирого поляка, великого польського патріота, першого Лицаря Речі Посполитої, славетного воївника, непереможного дуелянта тощо. Цей образ не вигаданий Сенкевичем. Такий діяч справді існував у другій половині XVII століття, в часи, описані в трилогії Сенкевичем. Образ головного героя виконує функцію репрезентації та об'єднання всіх верств суспільства. Володийовський — благородний і справедливий воїн. Якщо у попередніх частинах Володийовський постав перед читачем у образі сміливого лицаря, то у цій книзі він перевтілюється у відчайдушного «жовніра», виконуючи понадчасову місію, — боротьбу за честь і цілісність Речі Посполитої. І хоча це був непереможний боєць на шаблях, блискучий фехтувальник — віртуоз, який славився, як зазначав Сенкевич, у всій Речі Посполитій, він ніколи даремно не застосовував своєї грізної зброї. Таким, як свідчать давні джерела, був і той, хто послужив прототипом героя оповіді, — справжній пан Володийовський, досвідчений, нездоланий воїн, який провів більшу частину свого життя в численних військових походах. Відомості про життя цього сміливого солдата письменник міг почерпнути із давніх матеріалів, тогочасних сімейних хронік та історичних джерел. Наприклад, у родича Володийовського стольника Станіслава Маковецького з його «Історії про падіння Кам'янця і останні роки життя Єжи Володийовського» (на відміну від книжкового героя, якого звали Міхал, ім'я справжнього — Єжи).

Єжи Володийовський був шляхтичем, що належав до гербу Корчак, перемишльським стольником, мав чин полковника волоської хоругви Яна Собеського. У Кам'янці володів невеликим маєтком, який успадкував від батька. Він народився 1620 р. і пережив з усією своєю родиною облогу Кам'янця. З історичних джерел відомо лише, що він не був полковником хоругви, але служив у ній під час війни з Хмельницьким. Головного героя та його історичний прототип об'єднують такі риси характеру, як завзяття, відвага, весела вдача, гостинність і чуйність. Він відомий як відважний лицар, воював із козаками і татарами. Амурні справи та майстерне володіння шаблею Г. Сенкевич додав від себе. У 1662 році він одружився з донькою шляхтича Валента Єзьорковського Кристиною. Це був вдалий вибір. По-перше, незабаром вона отримала велику спадщину, а по-друге, дружина його була сувора, хоч у господарських справах кмітлива. Доки Єжи воював, дружина примножувала їхній добробут, наскільки це було можливо в умовах постійної війни, яку вела Річ Посполита. Невдовзі Єжи Володийовський став одним із найзаможніших представників подільської шляхти. Натомість усі зусилля він спрямував на військову кар'єру, а, розбагатівши, зміг утримувати власний загін, із яким брав участь у військових походах. У тогочасних звітних документах зазначалося, що Володийовський зі своїми людьми і за своєю власною ініціативою відстежували й ловили місцевих злодіїв та бандитів.

У 1669 році він отримав у командування загін угорської піхоти і, приєднавши до нього власний кавалерійський загін, став «полковником». Завдяки протекції Яна Собеського обійняв посаду ротмістра в Кам'янці.

У війні, що почалася в 1672 році, Володйовський став полковником волоської хоругви і організовував розвідувальні рейди. Коли турки підійшли до Кам'янця і почалася облога міста, він був одним із помічників командувача Потоцького, який керував обороною міста. Облога розпочалася 15 серпня 1672 року, а 18 серпня до фортеці приїхав султан Магомет IV. У численних спогадах та документах повідомляється, що, хоча, Володйовський був одним із найхоробріших захисників міста, мусив погодитися на капітуляцію. Відтворюючи обставини смерті Володйовського і його похорону Сенкевич відійшов від історичної правди. Трагічна смерть пана Міхала, описана в книзі, який вважав за краще закінчити життя самогубством ніж погодитися на ганебну капітуляцію, більше відповідала характеру цього героя, ніж випадкова загибель під час вибуху. Втім, образ пана Володйовського в цілому отримав у творі більш романтичне забарвлення, ніж це було насправді. Сенкевич широко використовував історичну канву, вишиваючи на ній яскраві візерунки своєї фантазії.

Прагнучи зміцнити дух співвітчизників, Г. Сенкевич відмовився від критичного ставлення до минувшини Польщі, відтворив XVII ст. барвисто і героїчно, що надало сюжетові особливої динамічності й розгорнутості, тому в трилогії наявні історичні неточності, які, проте, відповідають світовідчуттю головних дійових осіб. Читачам була потрібна передусім не історична достовірність, а «правда художня», знання національного характеру, жвавість образів, тому роман став величною піснею про героїчне минуле польського народу.

В останніх розділах роману знову звучить епічний пафос, властивий романам «Вогнем і мечем» і «Потоп». Кам'янець зображується як польська Троя (в попередніх частинах «Трилогії» у цій ролі виступали Збараж і Ченстохова). Славна оборона закінчується героїчною смертю коменданта і його товариша Кетлінга. Епілог, де зображено перемогу Собеського під Хотиним, завершується словами: «На цьому закінчується наша трилогія — шість книжок, які писалися упродовж кількох років і в трудах великих — щоб міцнішали серця».

В однойменному романі описується історія Польщі на основі середньовічних подій. Чому ж тоді ці твори належать до позитивізму? Відповідь проста. Через те, що Польща ще перебувала під владою різних держав, Сенкевич хотів підтримати свою націю у її державницьких спрямуваннях та надіях. Подаючи у «Трилогії» часи, коли поляки здобували численні перемоги, він мав на меті підтримувати віру у вільну, незалежну країну. Усі романи «Трилогії» справді виконали місію зміцнення сердець поляків та утвердження в серцях поневоленого народу віру у відновлення державних кордонів.

«Пан Володйовський» — це художньо довершений роман і надзвичайно цінний у своєму ідейно-етичному вимірі — він є ідеальним доповненням та завершенням величної «Трилогії». За словами видатного польського дослідника Леха Людоровського, «Цей витвір високого і справжнього патріотизму — це також роман, що наближає нас до братнього українського народу.

Він є жестом приятної дружби та «приватної любові». Містить послання до «всенародної любові» — однієї нації до іншої». Написаний зі щирим наміром у великій і нелегкій справі примирення та зближення двох народів, для якої герої роману Сенкевича відчайдушно діють: пан Мушальський, ксьондз Камінський, Володійовський та всі ті, хто, за визначенням Л. Людоровського, є дітьми «eiusdem matris», (які не без гордості ідентифікували свій родовід: *Gente Rutheni, natione Polonia*, тобто рутенсько-українського походження, польського громадянства)».

Саме аспект єднання та порозуміння, який подекуди не брався до уваги і не був внесений до інструментарію інтерпретації цього твору, дає нову мотивацію звернутися до роману «Пан Володійовський». Таке прочитання твору сприятиме оптимістичному потрактуванню спільних польсько-українських сторінок історії та успішному подальшому історичному діалогу Польщі й України.

Ростислав Радишевський

Літературно-художнє видання

Сенкевич Генрик

ПАН ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ

Роман

Переклад із польської й редагування Є. Литвиненка

На обкладинці використано фрагменти такі джерела:

www.kinokopilka.pro

www.culture.pl

www.evan-gcrm.livejournal.com

Головний редактор Богдан Будний

Редактор Петро Ктитор

Обкладинка Володимира Басалиги

Комп'ютерна верстка Івана Бліща

Технічний редактор Неля Домарецька

Підписано до друку 20.09.2020. Формат 84-108/32. Папір офсетний. Гарнітура Academy. Умовн. друк. арк. 35,28. Умовн.

фарбо-відб. 35,28

«Навчальна книга — Богдан», просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, Україна, 46002.

«Навчальна книга — Богдан», а/с 529, м. Тернопіль, Україна, 46008.

У випадку побажань та претензій звертатися: т/ф (0352) 520 607; 520 548 office@bohdan-books.com

Інтернет-магазин «НК Богдан»: www.bohdan-books.com; mail@bohdan-books.com

т. (0352) 519 797, (067) 350 1870, (066) 727 1762

Електронні книги: www.bohdan-digital.com

Гуртові продажі: т/ф (0352) 430 046, (050) 338 4520 м. Київ, просп. Гагаріна, 27; т/ф (044) 296 8956; (095) 808 3279, nk-
bogdan@ukr.net

Інтернет-магазин «Дім книги»: www.dk-books.com; т. (067) 350 1467; (099) 434 9947